

Ο ΚΗΠΟΣ ΤΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Μὲ τὴ γενναιόδορον ὑποστήριξη:
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΒΕΝΕΤΑΣ

Ο ΚΗΠΟΣ ΤΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Συμβολή στην αθηναϊκή ιστοριογραφία

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2007
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΟΥΡΤΙΑΝΤΑΚΗΣ

ΙΚΑΡΟΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ

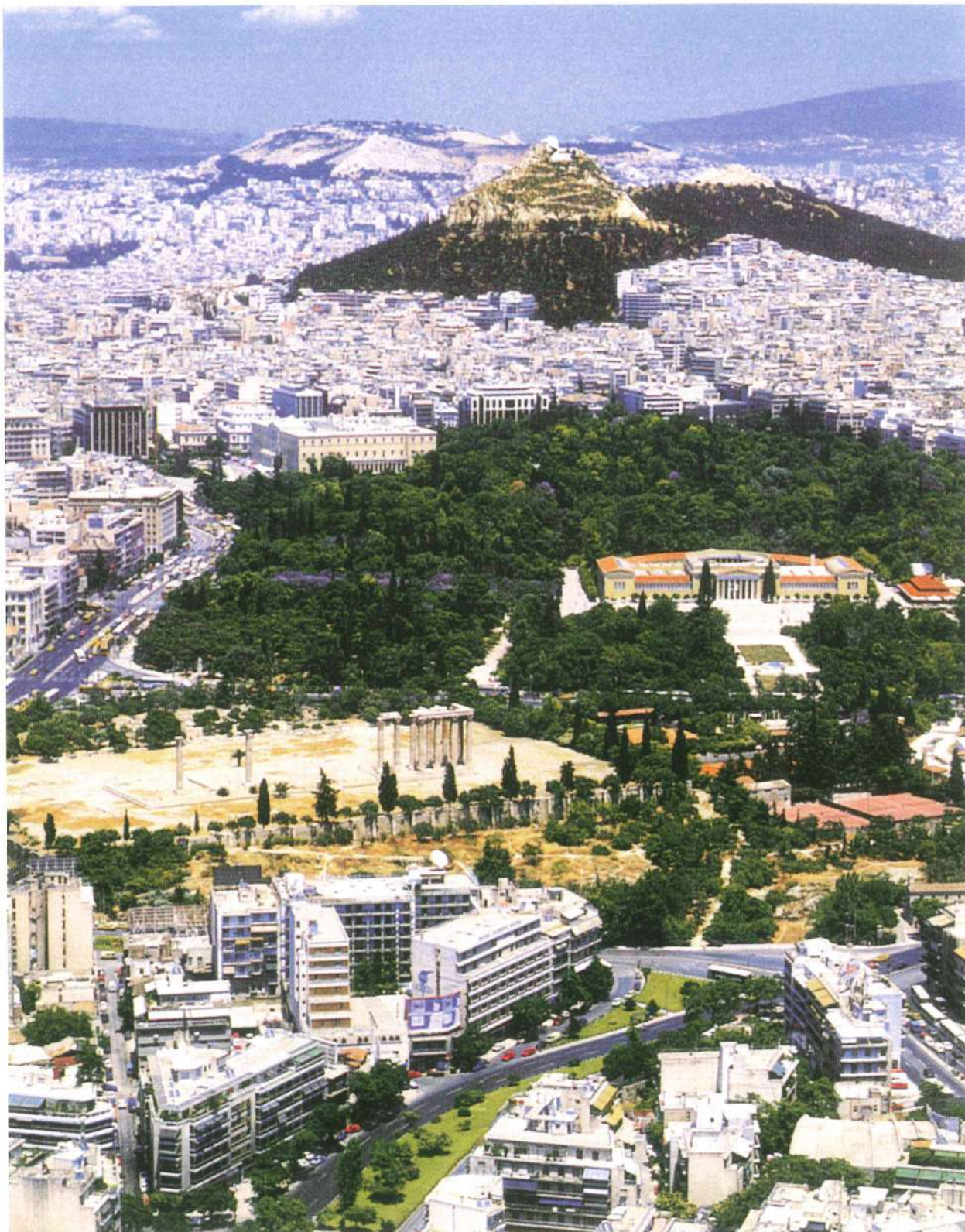
Αμαλία, Βασίλισσα της Ελλάδος, έλαιογραφία από τον Ernst Wilhelm Rietschel (1859). Ή βασίλισσα παρουσιάζεται στον κήπο της, με φόντο την Ακρόπολη, ντυμένη με την εθνική φορεσιά, δικής της έμπνευσης, που φέρει το όνομά της.

ΜΝΗΜΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Σ. ΚΑΛΛΙΓΑ
1932 - 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγή	11
1. Οἱ προκαταρκτικοὶ σχεδιασμοί. Προτάσεις γιὰ τὸν ἀνακτορικὸ κῆπο στὸ πλαίσιο τῶν ἐναλλακτικῶν σχεδίων γιὰ τὴν πόλη καὶ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα τῆς Ἀθήνας.	19
2. Ἡ ἀφειρηρία. Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνοῦ τοῦ Friedrich von Gaertner. Προϋπόθεση γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου.	47
3. Ἡ δημιουργία. Ὁ Βασιλικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας (1839-1862). Τὸ ἔργο τῆς βασιλείας Ἀμαλίας.	73
4. Ἡ κληρονομιά. Τὸ μέλλον τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου: μιὰ θεώρησις.	137
Φωτογραφικὴ Τεκμηρίωσις τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου κατὰ τὸ ἔτος 2007	163
Συλλογὴ γραπτῶν τεκμηρίων	203
Εἰδικὴ Βιβλιογραφία	247
Εὔρετήρια	251

Γενική άποψη από τὸν νότο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πολιτιστικοῦ πάρκου τῆς Ἀθῆνας. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, οἱ περιλίωστοι χώροι καὶ τὸ Ὁλυμπεῖον. Ἐπονται οἱ κήποι τοῦ Ζαπείου καὶ ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας (Ἐθνικὸς Κήπος). Στὸ βάθος, ὁ ἀναδασωμένος λόφος τοῦ Λυκαβηττοῦ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Recessus amoeni arboribus...

(Δενδροφυτευμένος τόπος, ἐράσμια καταφυγή...)

Titus Livius

ἐξαίρειτον χαρίτων νέμομαι κάπον. κείναι γὰρ ὥπασαν τερπνά.

(φροντίζω τὸν ἐξάισιο κῆπο τῶν χαρίτων, γιατί ἐκεῖνες μᾶς ἐδώρισαν τὰ καλά)

Πίνδαρος, Ὀλυμπονίκαι, Θ', 40-41

Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς Ἀθήνας, τῆς μητρόπολης τῶν τεσσάρων ἑκατομμυρίων κατοίκων, ἀνατολικῶς τῆς παλαιᾶς πόλης, εὐρίσκεται ὁ σύγχρονος πυρὴν τῆς πολιτικῆς ἀλλὰ καὶ πολιτιστικῆς τῆς ζωῆς, σὲ χώρο προνομιακό: ἓνα ἐλαφρῶς ἐπικλινὲς πεδίο πρὸς τὸν νότο, πρὸς τὴν θάλασσα, μιὰ περίπου τετράγωνη ἔκταση 100 ἑκταρίων, χίλια μέτρα ἀπὸ τὴν μία ἄκρη στὴν ἄλλην. Στὴν καρδιὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὁ «Ἐθνικὸς Κῆπος», ὁ ἄλλοτε «Βασιλικός».

Ἀπὸ ἐδῶ καθορᾶς ἀπερίσπαστος τὰ περιγράμματα τοῦ Ἰαστεως, φέρεις μέσα σου τὶς καταβολές του καὶ φέρεσαι ἀπὸ τὸ δαιμόνιο τοῦ ἱστορικοῦ χώρου: στὰ δυτικὰ ἡ Ἀκρόπολη, στὰ βόρεια ὁ Λυκαβηττός, ἀνατολικά τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον, ὁ Ἀρδηττός, στὸ βάθος ὁ Ὑμηττός, στὸν νότο οἱ τεράστιοι κίονες τοῦ Ὀλυμπείου, πέρα τὸ λαμπήρισμα τῆς θάλασσας... Ὁ, π τιμιότερον, ἐδῶ.

Ἐδῶ ἄνθησε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἡ ζωή: πρῶτα οἱ κῆποι τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ἄθληση στὸ Λύκειον, οἱ περίπατοι στὰ πλατάνια τοῦ Ἰλισσοῦ. Ἀργότερα, ἡ χαρὰ τοῦ μεσογειακοῦ βίου, οἱ ἐπαύλεις, τὰ γυμναστήρια, τὰ λουτρά τῆς «Νέας Ἀθήνας» τοῦ Ἀδριανοῦ. Τέλος, ἡ ἐγκατάλειψη αἰώνων. Καὶ ὅμως, ἡ μαγεία τοῦ τόπου θέλγει πάντα. Εἶναι ἡ σφραγίδα τῶν γενεῶν ποὺ ἦρθαν καὶ πέρασαν, εἶναι τὰ ἴχνη τοῦ ἀνθρώπου στὸ τοπίο, εἶναι τὸ λιπὸ μεγαλεῖο τοῦ χώρου. Ἡ γῆ αὐτὴ κρύβει μέσα της πολλοὺς σπόρους.

Στὸ πέρασμα τῶν δύο τελευταίων αἰώνων ἄλλαξαν πολλά. Ἀνεστήθη ὁ τόπος, ἐγεννήθη ἡ νέα Ἀθήνα, ὁ χώρος στὰ ἀνατολικά τῆς Ἀκροπόλεως ἄνθησε πάλι ἀλλὰ καὶ βεβηλώθηκε. Διαφαίνονται καὶ ἐδῶ οἱ ἀντικρουόμενες τάσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ: δημιουργία καὶ αὐτοκαταστροφή. Καὶ ὅλα γίνονται πρὸ ἔντονα αἰσθητὰ στὴν Ἀττική.

Σπερματικὸς ὁ ρόλος μιᾶς ἐμπνευσμένης καὶ θεληματικῆς γυναίκας στὴν διαμόρφωση τῆς καταπράσινης καρδιᾶς τῆς νέας Ἀθήνας. Ὁ κῆπος τῆς, ὁ Κῆπος τῆς Βασιλίσσης Ἀμαλίας, εἶναι δημιούργημά της καὶ «κτῆμα ἐς αἰὲ» γιὰ τὴν πόλη. Στὴν θέση τοῦ κήπου –πρὶν ἀπὸ

τὴν δημιουργία του– ἄλλοι εἶχαν προτείνει ἄλλα. Δίπλα του ἀργότερα, παραπληρωματικά, ἄλλαξαν πολλά: ἀνεσπλώθη τὸ Στάδιον τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἀνεδασώθη ὁ Ἀρδπητός, ἐπικώθη –ἀλλοίμονο– ὁ Ἰλισσός, ἐκτίσθη τὸ μέγαρο καὶ διεμορφώθη ὁ κήπος τοῦ Ζαππείου, ἀνεσκάφη ὁ περίγυρος τοῦ Ὀλυμπίου· καὶ βέβαια ἐποικίσθη προοδευτικά ἡ νότια πλαγιά τοῦ Λυκαβηττοῦ. Οἱ «παρλίσιοι χῶροι» καὶ ὅλο τὸ πεδίο ἀνατολικῶς τῆς παλαιᾶς πόλης πῆρε τὴν σημερινή του μορφή.

Πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει ἀνεπιστρεπτί, ἄλλα εὐρίσκονται στὸν δρόμο μιᾶς ἀενάου ἀναδιατάξεως στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας. Τὸ δαιμόνιον τῆς Ἀττικῆς γῆς, τραυματισμένο, ἐπιζεῖ ὡστόσο, καὶ ὁ κήπος θάλλει πάντα.

Τὸν Κήπο τῆς Ἀμαλίας τὸν γνωρίζουμε –ὅσοι γεννηθήκαμε στὴν Ἀθήνα καὶ ὅσοι εἶχαμε τὴν τύχη νὰ κατοικοῦμε κοντά του– βιωματικά, γιατί μιᾶς ἀνεδέχθη παιδιά. Οἱ διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τῶν παρτεριῶν, οἱ λαβυρινθώδεις διαδρομές, οἱ φωτοσκιάσεις, τὰ ὑψηλὰ σύδενδρα, ἀλλὰ κυρίως ἡ συνεχὴς χαμηλὴ βλάστηση θάμνων προσδίδουν στὸν κήπον

Ὁ Ἀρδπητός, τὸ Ζάππειον καὶ οἱ κήποι του, ὁ Ἐθνικὸς Κήπος καὶ τὸ κτήριο τῆς Βουλῆς (Ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνοῦ).
Αεροφωτογραφία ἀπὸ ὕψος 300 μέτρων, ἀπὸ τὸν νότο.

αὐτὸν μιὰ διάσταση παραμυθιοῦ καὶ περιπέτειας ποὺ ἐξάπτει τὴν παιδικὴ φαντασία.

Ἡ μεγαλύτερη διαγώνια διάσταση τοῦ περίφρακτου χώρου δὲν ξεπερνᾷ σὲ εὐθεία γραμμὴ τὰ 550 μέτρα, μιὰ πορεία βάδην, δηλαδή, οὔτε δέκα λεπτῶν· καὶ ὅμως, ἡ ἄλλη ἄκρη τοῦ κήπου μας φάνταζε σὲ ἐμᾶς, τὰ παιδιά, μυθική, στὰ πέρατα τοῦ γοπτευτικοῦ μας μικροκόσμου. Ἄν μὲ ρωτοῦσαν τότε, στὰ ὀκτώ μου χρόνια, ποιά ἦταν ἡ Ἀμαλία, θὰ ἔμενα ἄναυδος, ἀκριβῶς φαντάζομαι ὅπως καὶ ἓνα ἀγόρι σήμερα. Ἄν ὅμως μὲ ρωτοῦσαν ποῦ εἶναι οἱ «γλυτσίνες» μὲ τὴν σπηλιά, ποῦ τὰ «μεγάλα παπάκια» (ἡ διακοσμητικὴ λίμνη στὸ μέσον τοῦ κήπου) ἢ ἡ «ταράτσα», θὰ εἶχα πρόχειρη τὴν ἀπάντηση.

Σὲ μιὰ φωτογραφία τοῦ 1937 παίζουμε ταμποῦρλο ὁ Πάνος, ὁ Στράτης* καὶ ἐγὼ στὰ τέσσερά μας χρόνια στὸ ὠραῖο μαρμαρόστρωτο ταράτωμα τοῦ κήπου, νοτίως τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνος (σήμερα τὸ κτήριο τῆς Βουλῆς). Αὐτὴ ἦταν ἡ «ταράτσα» μὲ τὶς φροντισμένες περικοκλάδες καὶ τὰ δύο σιντριβανάκια μὲ τὰ μεταλλικὰ βατράχια. Τώρα, ἐπὶ δεκαετίες ὀλόκληρες, ἡ ταράτσα ἀργοπεθαίνει, ἐγκαταλελειμμένη πίσω ἀπὸ συρματοπλέγματα ποὺ προστατεύουν δῆθεν –ἄθλια καὶ ἀτελέσφορα– τὴν Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων...

Ὁ κῆπος ἦταν κατ' ἀρχὰς καταφύγιον τῶν παιδιῶν. Γιὰ τοὺς συνοδούς τους ὑπῆρχαν οἱ ὠραῖες σιδερένιες πτυσσόμενες καρέκλες, ἀκριβῆ ἀντίγραφα τῶν καθισμάτων τῶν ὑπαίθριων μπυραριῶν τοῦ Μονάχου, ποὺ ἐνοικιάζοντο μὲ τὴν ἡμέρα. Τὸν κῆπο τὸν φρουροῦσαν καμιὰ δεκαριὰ φύλακες, μὲ πληθῆκη καὶ τριμμένη στολή, ἀφοσιωμένοι –εἰς πείσμα τῶν δύσκολων καιρῶν– στὸ ἔργο τους. Ὁ παιδόκοσμος μὲ τὴν ζωντάνια του καταπατοῦσε, γιὰ νὰ βρεῖ τὶς κρυψῶνες του, τὰ παρτέρια, καὶ οἱ ταλαίπωροι φύλακες μὲ τὶς μακριές τους βίτσες μᾶς κυνηγοῦσαν ἀνελέπτα. Ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα περιεφέροντο μὲ ἓνα μεγάλο κουδούνι στὶς ἀλέες καὶ ἐσῆμαναν τὴν ὥρα τοῦ κλεισίματος τοῦ κήπου.

Ἀνεξίτηλα βιώματα αὐτὰ ἀπὸ ἓναν χώρο ποὺ μοῦ στάθηκε μέσα στὴν Κατοχὴ (1941-1944), σὲ μιὰ ἐποχὴ μουντή, γεμάτη κινδύνους καὶ ψυχικὴ καταχνιά, σὲ μιὰ πόλη ἐξαθλιωμένη τότε καὶ ἀφιλόξενη, λιμάνι οἰκεῖο, γιὰ νὰ μὴν πῶ: τόπος παρηγοριᾶς, αὐτογνωσίας καὶ καθημερινῆς παιδικῆς κατάκτησης τοῦ κόσμου.

Ὁ κῆπος, ὥστόσο, ἀνεδέχετο καὶ τοὺς στοχαστικοὺς ἐνηλίκους. Τὴν δεκαετία τοῦ 1950 ὁ πατέρας μου –συνταξιούχος πιά– πήγαινε τακτικὰ τὶς πρωινὲς ὥρες τοῦ καλοκαιριοῦ στὸν κῆπο καὶ ἐδιάβαζε. Ποτὲ δὲν μοῦ φάνηκε ἡ συνήθειά του αὐτὴ περίεργη καὶ τὰ διαβάσματά του σὲ δημόσιο χώρο σχολαστικὰ ἢ ἀπόκοσμα. Οὔτε ντράπηκα ποτὲ μου, ὅταν τὸν ἔβλεπα καθισμένο σὲ ἓναν πάγκο τοῦ κήπου, στὴν σκιά. Ἀντίθετα, ἐθαύμαζα τὴν ψυχικὴ του θαλερότητα, αὐτὴ ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ κρατᾷ μίαν ἀδιάπτωτη ἐπαφή, μιὰ «κοινωνία» μὲ τὸν κόσμον ὅλον, μὲ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ κήπου, τὴν παρουσία τῶν συνανθρώπων του καὶ τὰ πνευματικὰ του ἐνδιαφέροντα.

Ὁ κῆπος προσκαλοῦσε μὲ τὴν ὕπαρξή του ὅσους πιστοὺς: τὴν νεότητα μὲ τὴν ἀνεμελιά της, ἀλλὰ καὶ τοὺς γεροντότερους, ὅσους εἶχαν σώσει μέσα τους ψυχὴ παιδιοῦ.

Διασχίζω συχνὰ τὸν κῆπο ὅταν εἶμαι στὴν Ἀθήνα. Μὲ ἐνδιαφέρει πῶς ἐπιζεῖ, μὲ

Ὁ Παναγιώτης Ταζεδάκης, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετᾶς καὶ ὁ Στράτης Στρατήγης σὲ ἡλικία 4 ἐτῶν, τὸ ἔτος 1937 στὴν «ταράτσα» τοῦ κήπου.

Ἡ πέργκολα τῆς «ταράτσας» τοῦ κήπου πρὸ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τῶν ἀνακτόρων.

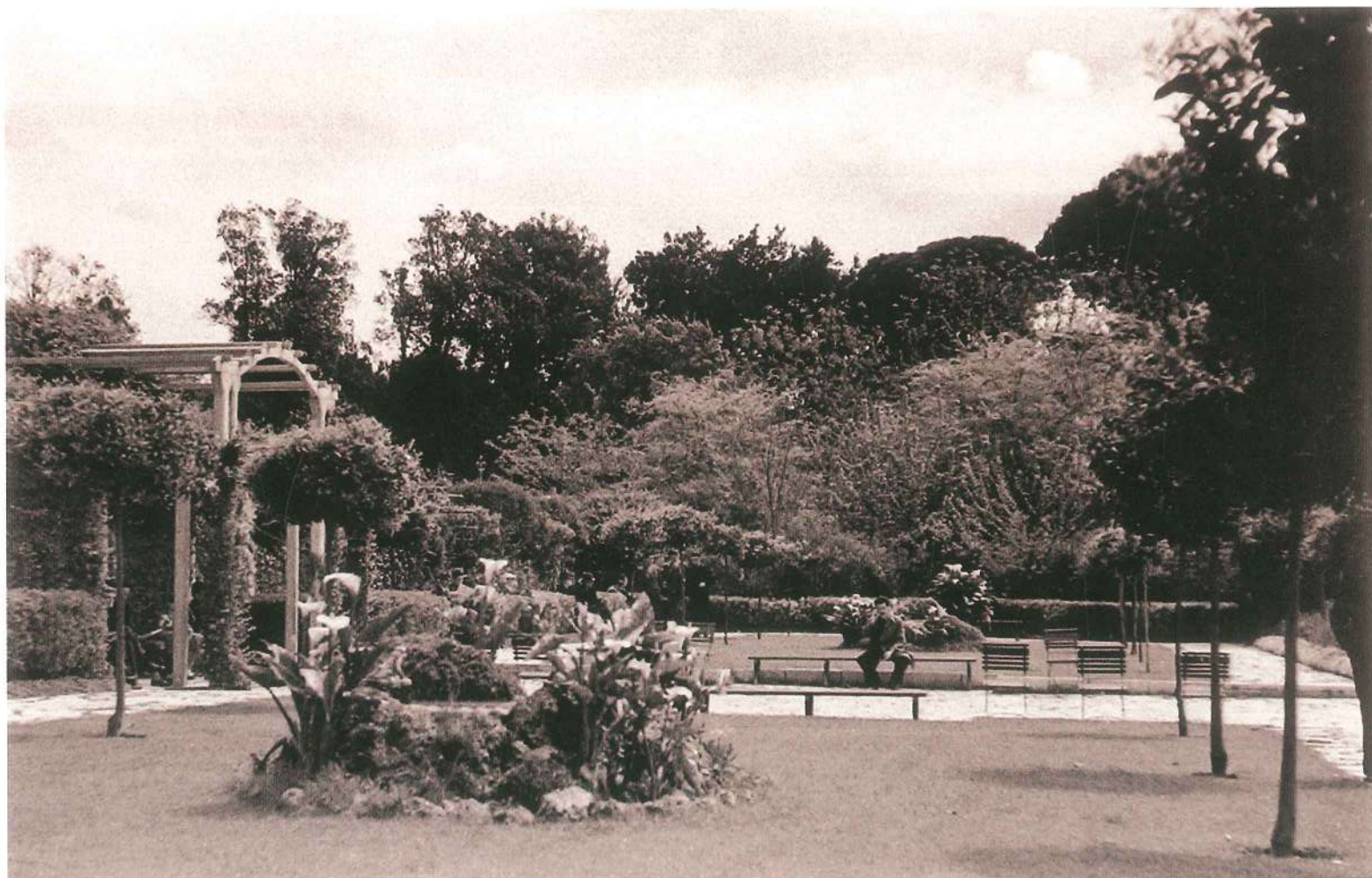
* Ὁ Παναγιώτης Ταζεδάκης καὶ ὁ Εὐστράτιος Στρατήγης, καὶ οἱ δύο ἀργότερα ἔγκριτοι νομικοί.

Τὰ ἀνάκτορα, τὸ Ζάππειον καὶ ὁ Ἐθνικὸς Κήπος.
Αεροφωτογραφία ἀπὸ ὕψος 400 μέτρων, ἀπὸ τὸν νότο.

ἀγγίζουν τὰ παθήματά του καὶ χαίρομαι γιὰ τὶς μικρὲς βελτιώσεις καὶ φροντίδες – ὅταν καὶ ὅπου ὑπάρχουν. Κυρίως ὅμως, μοῦ δίνει πάντοτε ἀγαλλίαση τὸ περιβάλλον του. Ἔχω, ὡστόσο, καὶ μιὰ λύπη: πὼς δὲν βρίσκω τὴν ἡρεμία, νὰ καθίσω γιὰ λίγο, νὰ διαβάσω ἢ καὶ νὰ ξεχαστῶ ἐδῶ. Θέλω πολύ, μὰ δὲν μπορῶ! Φαίνεται πὼς ἡ ἔνταση τοῦ συρμοῦ ἔχει γίνει γύρω μας ἀνελέπη καὶ πὼς οἱ ρεμβασμοὶ σὲ δημόσιους χώρους ἔχουν ἐξοστρακισθεῖ ὀριστικά ἀπὸ τὴν ζωὴ μας. Ποιὸς εἶναι, λοιπόν, ὁ λόγος ὑπαρξης τοῦ κήπου σήμερα; Ἴσως στὸ τέλος τῆς παρούσης ἐργασίας νὰ βροῦμε μιὰ ἀπάντηση στὸ σκληρὸ αὐτὸ ἐρώτημα.

Γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Κήπο, τὸ ζεῖδωρον αὐτὸ ἔργο τῆς Βασιλίσσης Ἀμαλίας, ἔχουν γραφεῖ ἐλάχιστα οὐσιαστικά. Ὁ πρῶν διευθυντὴς τοῦ κήπου, καταξιωμένος κηποτέχνης Νικόλαος Ταμβάκης, ἔχει δημοσιεύσει σὲ πολυγραφημένη ἔκδοση τὸ 1981 ἓνα σύντομο ἱστορικὸ τοῦ κήπου, παρουσιάζοντας ἀναλυτικὰ τὴν τότε κηποτεχνικὴ του σύνθεση καὶ τὴν φυτικὴ του συγκρότηση.

Ἡ «τάρτα» τοῦ κήπου κατὰ τὸ ἔτος 1939, μὲ ἐπιμελημένη συντήρηση. Ἡ σύγκριση μὲ τὴν σημερινὴ κατάσταση τοῦ χώρου εἶναι ἀπογορευτικὴ.

Λίγο νωρίτερα, τὸ 1977, ὁ ἱστοριοδίφης Γεώργιος Λάιος εἶχε ἀφιερώσει 20 σελίδες τῆς ὥραίας του μελέτης γιὰ τὸν «Πύργο τῆς Βασιλίσσης», καὶ στὸν ἀνακτορικό κῆπο, καταγράφοντας πολλές λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δημιουργίας του.

Ἡ ἀρχιτέκτων Κατερίνα Δεμενεγὴ-Βιριράκη περιλαμβάνει τὸν σχεδιασμό τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου στὴν θεμελιακὴ τῆς ἐργασία *Παλαιὰ Ἀνάκτορα Ἀθηνῶν, 1836-1986*, Ἀθήνα 1994, μὲ ἀναφορὰ στὰ σχετικὰ τεκμήρια τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους.

Κατὰ τὸ ἔτος 2004 ἐδημοσιεύθη στὸν συλλογικὸ τόμο *Amalie, 1818-1875, Herzogin von Oldenburg, Koenigin von Griechenland* ἄρθρο τοῦ γράφοντος σὲ γερμανικὴ γλῶσσα, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἀποπειρᾶται μίᾳ συνοπτικῇ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς ἱδρύσεως καὶ ἐξέλιξης τοῦ κήπου.

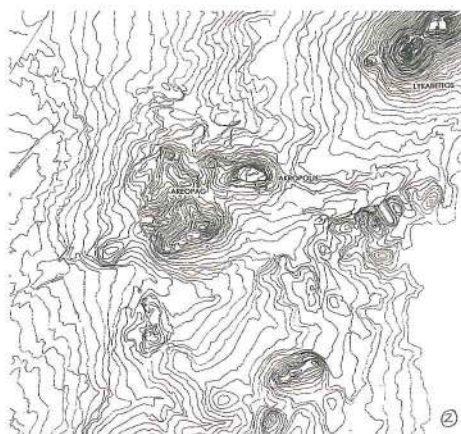
Στὸ ἔνθετο περιοδικὸ «Ἐπτὰ ἡμέρες» τῆς ἐφημερίδας *Καθημερινή* παρουσιάζεται, τέλος, τὴν 17η Ἀπριλίου 2005 ἓνα πολὺπλευρον ἀφιέρωμα στὸν Ἐθνικὸ Κῆπο, στὸ ὁποῖο τονίζονται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ οἱ κίνδυνοι ἀλλοιώσεως πού τὸν ἀπειλοῦν.

Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἔτους 1932 τοῦ κέντρου τῆς Ἀθῆνας ἀπὸ τὸν νότο. Διακρίνονται: Ἀ΄ Νεκροταφεῖον, Ἀρδηνπός, Ὀλυμπιεῖον, Ζάππειον, Ἐθνικὸς Κῆπος, Λυκαβηπτός, Πεδίον τοῦ Ἄρεως.

Ἡ μικρὴ τεχνητὴ λίμνη κοντὰ στὴν βόρεια εἴσοδο τοῦ κήπου. Φωτογραφία τοῦ Μεσοπολέμου.

Τὸ τοπογραφικὸ ἀνάγλυφο τοῦ κέντρου τοῦ Λεκανοπεδίου τῆς Ἀθῆνας. Στὸ κέντρον, ἡ Ἀκρόπολη καὶ στὰ δυτικά της οἱ ἱστορικοὶ λόφοι τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῶν Νυμφῶν, τῆς Πνύκας καὶ τοῦ Μουσείου.

Ἡ πολύχρονη ἐνασχόλησή μου μὲ τὰ πεπρωμένα τῆς γενέτειρας πόλης καὶ τὴν πολεοδομικὴ ἱστορία της μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐμβαθύνω καὶ σὲ συναφῆ θέματα, ὅπως στὴν ἐξέλιξη καὶ στὸν σχεδιασμὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ἀλλὰ καὶ τῶν χώρων πρασίνου τῆς πρωτεύουσας.

Ἡ παροῦσα ἐργασία φιλοδοξεῖ νὰ συνθέσει μιὰ συνολικὴν εἰκόνα τῆς ἰδρυτικῆς ἱστορίας τῆς ἀρχικῆς διαμόρφωσης, ἀλλὰ καὶ τῆς κηποτεχνικῆς ἰδιομορφίας καὶ τῆς μορφολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου τῆς Ἀθῆνας. Μεταξὺ ἄλλων, παρουσιάζει καὶ ἀναλύει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μοναδικὸ σχέδιο ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴν δημιουργίας τοῦ κήπου (σχέδιο Bareaud), τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη προσφάτως στὸ Μόναχο, ἐπιτρέποντας ἔτσι τὴν σύγκριση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κήπου μὲ τὴν σημερινή του διαμόρφωση.

Ὁ κήπος ἔμεινε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς ζωῆς του στὴ διάθεση κυρίως τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καὶ ἔφερε τὸν χαρακτηρισμὸν «Βασιλικός». Ἀργότερα ἔγινε δημόσιος καὶ ὀνομάσθηκε «Ἐθνικός», ἂν καὶ ὁ σωστὸς χαρακτηρισμὸς του θὰ ἦταν «Ἀθηναϊκός». Οὐσιαστικὰ ὅμως ἦταν καὶ παραμένει «ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας», τῆς βασίλισσας ποὺ ὑπῆρξε ἡ δημιουργός του.

Ἡ μελέτη δὲν ἐπικεντρώνεται στὰ σημερινὰ κηποτεχνικὰ καὶ τεχνικὰ προβλήματα τοῦ κήπου. Τὰ θέματα αὐτὰ ἐμπίπτουν στὴν ἀρμοδιότητα τῶν ἐντεταλμένων γιὰ τὴν φροντίδα του ἐπιστημόνων καὶ φορέων καὶ ἐκφεύγουν τοῦ πλαισίου τῆς ἐργασίας μου. Θίγονται, ἐντούτοις, στὸ Τέταρτο κεφάλαιο θέματα σχετικὰ μὲ τὴν προστασία καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ χώρου σήμερα καὶ στὸ μέλλον. Δὲν ἀποτελεῖ, ἐπίσης, ἡ παροῦσα μελέτη βοτανολογικὴ πραγματεία τῶν φυτειῶν τοῦ κήπου, ἔργο ποὺ λείπει, δυστυχῶς, μέχρι σήμερα, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἐκπόνηση ἐκφεύγει τῆς εἰδικότητος τοῦ γράφοντος.

Στὸ πέρασμα τῶν δεκαετιῶν συνεκέντρωσα πολύτιμον ἀρχεῖα καὶ ὑλικὸν ἀπὸ τὰ γερμανικὰ καὶ ἑλληνικὰ ἀρχεῖα καὶ συνέταξα μιὰν προσωπικὴν συλλογὴν ἱστορικῶν σχεδίων* καὶ φωτογραφιῶν ἐμπλουτισμένη καὶ μὲ σύγχρονες φωτογραφίες τοῦ κήπου. Βασίζομενος στὰ τεκμήρια αὐτά, ἀλλὰ καὶ στὶς εἰδικὲς γνώσεις μου καὶ στὴν προσωπικὴ μου βίωση τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ δημοσίου χώρου τῆς Ἀθῆνας, ἀπειτόληψα τὴν μελέτην αὐτὴν, μὲ τὸν διπλὸν στόχον νὰ προσφέρω στοὺς μελετητὲς τὸ εὐρύτερον δυνατόν φάσμα γνώσεων σχετικῶν μὲ τὸ θέμα καὶ στὸ σύνολο τῶν Ἀθηναίων μιὰ πιστὴ εἰκόνα ἐνὸς δημόσιου κήπου τῆς πόλης τους, πολυτίμου δώρου ποὺ τοὺς ἔχει κληροδοτηθεῖ, καὶ ποὺ ἀξίζει νὰ τὸν γνωρίσουν καλύτερα, νὰ τὸν ἀγαπήσουν καὶ νὰ τὸν προστατεύσουν.

Τὰ ἔργα τῆς δημιουργικότητος καὶ τῆς ἀγάπης γεννῶνται δύσκολα, ἀλλὰ καταστρέφονται εὐκόλα, ἐὰν δὲν τὰ κρατᾶμε ζωντανὰ μέσα μας, ἐντάσσοντάς τα στὴν ζωὴ μας. Γι' αὐτὸ ἄς ἐνστερνισθοῦμε τὸν λόγο τοῦ ποιητῆ καὶ ἄς σταθεῖ ὁ καθένας μας μὲ εὐλάβεια «μέσα στὰ δέντρα τοῦτα ποὺ θὰ ἐπιζήσουν τὸ αἶθριο πρόσωπό σου»**.

Ἡ μελέτη μου γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Κήπο ὀφείλει τὴν δημοσίευσή της στὴν ὑποστήριξη καὶ στὴν γενναιοδωρὴ χορηγία τοῦ ἰδρύματος «Ἰωάννου Φ. Κωστόπουλου», ἀλλὰ καὶ στὸ ἀμέριστον

* Οἱ κλίμακες τῶν σχεδίων ποὺ ἀναγράφονται στοὺς τίτλους τῶν ἀπεικονίσεων ἀναφέρονται στὸ μέγεθος τῶν σχεδίων ὅπως παρουσιάζονται στὴν παροῦσα ἔκδοση καὶ ὄχι στὴν ἀρχικὴ κλίμακα τῶν πρωτοτύπων.

** Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Προσανατολισμοί*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 2007.

ένδιαφέρον τοῦ φίλου προέδρου του, κυρίου Ἰωάννου Κωστόπουλου, γιὰ τὴν ἐπιστημονική μου αὐτὴ προσπάθεια. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ νὰ τὸν εὐχαριστήσω θερμὰ γιὰ τὴν συμπαράστασή του.

Ἐλπίζω ὅτι ἡ δημοσίευσή τοῦ *Κήπου τῆς Ἀμαλίας* θὰ βοηθήσει στὴν προσπάθειά του καὶ τὸν νεοϊδρυθέντα φορέα «Δῆμος Ἀθηναίων - Ἐθνικὸς Κήπος» ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὸ δύσκολο ἔργο τῆς συντήρησης καὶ ἀνάδειξης τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου τῆς Ἀθήνας.

Στὶς 2 Φεβρουαρίου 2006 ἔφυγε ἀπὸ τὴν ζωὴ ὁ καλὸς μου φίλος Ἀλέξανδρος Στεφάνου Καλλιγᾶς, ἀρχιτέκτων καὶ πολεοδόμος. Μᾶς συνέδεαν μία παράλληλη πορεία ζωῆς, κοινὲς ἐλπίδες καὶ συγγενεῖς στόχοι. Ἀνυποχώρητος στὶς ὑψηλόφρονες ἀρχές του, ἀφοσιωμένος μὲ πάθος στὸ ἔργον του, μειλίχιος καὶ προσπνής, ὁ Ἀλέξανδρος μᾶς ἄφησε τὸ φωτεινὸ παράδειγμα τοῦ ἥθους του, τῆς εὐψυχίας του, τῆς ἄοκνης ἐργατικότητός του καὶ τῆς μεγάλης του καλοσύνης. Τὴν παροῦσαν ἐργασίαν μου καταθέτω ὡς ὑστάτην προσφορὰν φιλίας, ὡς κτέρισμα, στὴν μνήμη του.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ

Μόναχο, Σεπτέμβριος 2008

Ἀγνώνωρ Ἀστεριάδης, *Ἀθήνα*, 1958. Ζωγραφικὸς πίνακας στὸν ὁποῖον παρουσιάζονται ἐμβληματικὰ τὰ κυριότερα τοπία τῆς σύγχρονης πόλης. Στὸ κέντρο, ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας.

1.

ΟΙ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΙ

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΗΠΟ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

«Κτήρια κτίζονται με χρήματα σε σύντομο χρόνο. Τα δένδρα όμως πρέπει να φυτεύουμε νωρίς, ποτέ δεν είναι αρκετά νωρίς. Συνηθίζω να φυτεύω πριν αρχίσω να κτίζω.»

Βασιλεὺς Λουδοβίκος ὁ Α΄ τῆς Βαυαρίας πρὸς τὸν υἱὸν του Ὁθωνα (ἐπιστολὴ τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1835).

Ἡ Ἀθήνα ἀνεκπρύχθη πρωτεύουσα τῆς ἀναγεννημένης Ἑλλάδος καὶ καθέδρα τοῦ βασιλείου τὸ ἔτος 1833. Ὁ κύριος λόγος πού ὁδήγησε στὴν ἐπιλογὴ τῶν Ἀθηνῶν ὡς πρωτεύουσας τοῦ νεοσυσταθέντος κράτους ἦταν τὸ ἔντονον ἐνδιαφέρον τοῦ φιλέλληνας βασιλέως Λουδοβίκου Α΄ τῆς Βαυαρίας γιὰ τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τῆς πόλης αὐτῆς, καθὼς καὶ ἡ ἐπίμονη πίεση πού ἔσκησε στὸ συμβούλιο τῆς Ἀντιβασιλείας τῆς Ἑλλάδος προκειμένου νὰ υἱοθετηθοῦν οἱ ἀπόψεις του οἱ σχετικὲς μὲ τὸ θέμα αὐτό. Τὰ πεπρωμένα τῆς Ἀθήνας δὲν τὰ καθόρισαν πρακτικοὶ λόγοι, ἀλλὰ πολιτιστικὰ καὶ ἰδεολογικὰ κριτήρια.

Ὁ Leo von Klenze, σύμβουλος τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου σὲ θέματα ἀρχιτεκτονικῆς, δὴλωνε χαρακτηριστικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅτι «καὶ μόνο τὸ ὄνομα τῆς Ἀθήνας θὰ συντελοῦσε στὴν ἀνοικοδόμηση τῆς πόλεως καὶ ὅτι ἡ Ἀθήνα θὰ παρέμενε πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος, ἀκόμα κι ἂν τὸν τίτλο τὸν ἔδιναν σὲ μιὰ ἄλλη πόλη [...]». Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἀντιλαμβάνεται εὐκόλα κανεῖς ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν πολεοδομικῶν προτάσεων γιὰ τὴν νέα πόλη ἐπικεντρώθη στὶς χωροδομικὲς καὶ τοπογραφικὲς σχέσεις της μὲ τὸ ἱστορικὸ τοπίο καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τεκμήρια τῆς ἀρχαιότητος πού εἶχαν διασωθεῖ ἕως τότε. Ὁ σχεδιασμὸς τῆς νέας Ἀθήνας ἔπρεπε ἐξαρχῆς νὰ ἱκανοποιήσῃ ὄχι μόνον τὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς «σύγχρονης» πρωτεύουσας ἀλλὰ καὶ νὰ συνεκτιμήσῃ τὴν μεγάλη ἀκτινοβολία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς πόλης αὐτῆς. Τὸ συνθετικὸ ἔργο ἦταν, λοιπόν, πολύπλοκο καὶ ἐπιβαρυνμένο μὲ εἰδικὲς δεσμεύσεις.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πρώτης δεκαετίας (1833-1843) τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος ἐξεπονήθησαν ἀρκετὰ πολεοδομικὰ σχέδια τῆς νέας Ἀθήνας. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ (σχέδια Κλεάνθη-Schaubert καὶ Klenze) ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὶς μετέπειτα ἐξελίξεις· ἄλλα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν θεωρητικὲς προσεγγίσεις πού δὲν ἐφηρμόσθησαν (σχέδια Schinkel, Quast, Καυτανζόγλου, Traxel). Οἱ προτάσεις αὐτὲς διέφεραν ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὶς βα-

σικές αρχές σχεδιασμοῦ τῆς νέας πόλης. Διάφοροι ἦταν, ἐπίσης, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπιζαν τὸ ζήτημα τῆς χωροταξικῆς σχέσης μεταξὺ παλαιοῦ καὶ νέου πολεοδομικοῦ ἱστοῦ, καθὼς καὶ μεταξὺ δομημένων καὶ ἀδομήτων περιοχῶν.

Ἄν καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐναλλακτικὲς προτάσεις οἱ ἀμιλλώμενοι ἀρχιτέκτονες συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐκτεταμένη ἀρχαιολογικὴ ζώνη γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, οἱ ἀπόψεις τους ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ χωροθέτηση τῆς νέας πόλης ἀποκλίνουν σημαντικῶς. Στὴν ποιητικὴ, ὡστόσο ἐλάχιστα ρεαλιστικὴ, ἰδέα τῆς Ἀθήνας ὡς «πόλεως ἐπὶ λόφων» ὁργανωμένης γύρω ἀπὸ τὸ «ἀναβιωμένο» κάστρο της, ποὺ εἶχε ὡς στόχο της τὴν ἀλληλοεπικάλυψη στὸν χώρον τοῦ «παλαιοῦ» ἀπὸ τὸ «νέο», καὶ τὴν ὁποία ὑπεστήριξαν οἱ K.F. Schinkel καὶ von Quast, οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert ἀντιπαρέθεσαν τὸ ὄραμα μιᾶς ἐπέκτασης πρὸς βορρᾶν σὲ ἐπίπεδο ἔδαφος, δηλαδὴ τὸ ὄραμα μιᾶς προσθετικῆς παράθεσης στὸν χώρον τῆς νέας πόλης καὶ τῆς περιοχῆς ἀνασκαφῶν. Ὁ Klenze καὶ ὁ Καυτανζόγλου –ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του– ἦταν ὑπὲρ τῆς αὐτόνομης ἀντιπαράθεσης στὸν χώρον τοῦ «νέου» καὶ τοῦ «παλαιοῦ». Γιὰ τὸν Klenze ὁ ἰδανικὸς χώρος γιὰ τὴν νέα πόλη ἦταν οἱ νότιες κλιτύς τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν, ἐνῶ ὁ Καυτανζόγλου ἐπέλεξε τὴν ἀνατολικὴ ἔκταση ἀνάμεσα στὸν Λυκαβηττὸ καὶ στὸν Ἰλισσό.

Ἡ «ἀναγέννηση» τῆς Ἀθήνας ἐνέπνευσε τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ μᾶς ἄφησε τεκμήρια ἐνὸς ἔντονου προβληματισμοῦ, σὲ θεωρητικὸ ἀλλὰ καὶ πρακτικὸ ἐπίπεδο, γιὰ τὸ μέλλον τῆς πόλης.

Πρὶν ἥδη ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης, στὴν διάρκεια τῶν ἐτῶν 1831-1832, οἱ μαθητὲς τοῦ K.F. Schinkel, Σταμάτιος Κλεάνθης (1802-1862) καὶ Eduard Schaubert (1804-1860), ἐξεπόνησαν πλήρη τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας, ἔργο ποὺ ἀποτελοῦσε προϋπόθεση γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς νέας πόλης¹. Οἱ δύο φίλοι καὶ συνάδελφοι ἔδωσαν ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἀποτύπωση, ἐκτὸς τῆς παλαιᾶς πόλης καὶ τοῦ τουρκικοῦ τείχους ποὺ τὴν περιέβαλλε, καὶ μιᾶς μεγάλης περιοχῆς πέρα ἀπὸ αὐτό, στὴν ὁποία σπείρουν τοὺς κυριότερους ἀγροτικούς δρόμους.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1833 (29 Ἰουνίου-11 Ἰουλίου) τὸ σχέδιό τους γιὰ τὴν νέα πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἐνεκρίθη ἀπὸ τὸν βασιλέα Ὁθωνα. Τὸ ἐμπνευσμένο ἔργο τους καὶ ἡ ἀκρίβεια τοῦ σχεδιασμοῦ μαρτυροῦν τὴν ἰδιαίτερη φροντίδα μὲ τὴν ὁποία περιέβαλλαν τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος ὅταν σχεδιάζαν τὴν μελλοντικὴ μορφή τῆς Ἀθήνας. Τὸ ἐκτενὲς μνημόνιο ποὺ ἐπισυνάπτουν στὴν πρότασή τους καὶ οἱ εὐστοχεῖς ἰδέες ποὺ ἐκφράζουν σὲ αὐτὸ ζητώντας νὰ προβλεφθεῖ μιὰ μεγάλη ζώνη γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἐλεύθερη γιὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δίνουν στὴν πρότασή τους διαχρονικὴ ἀξία.

Ἡ πολεοδομικὴ πρόταση τῶν Κλεάνθη-Schaubert μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐμπνευσμένη δημιουργία μιᾶς ἰδιότυπης πρώτης νεοκλασικῆς πόλης μὲ κήπους, προσηρμοσμένης στὸ κλίμα τοῦ Νότου. Ἀποτελεῖ, ἐπίσης, ἓνα τολμηρὸ ἐγχείρημα νὰ συνδυασθοῦν τὰ πολεοδομικὰ πρότυπα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης μὲ περίτεχνη γεωμετρικὴ κάτοψη, καθὼς καὶ οἱ ὀπτικὲς διασυνδέσεις καὶ οἱ εὐθυγραμμίσεις κτηρίων «ἐπὶ μετώπου ὁδοῦ» μὲ τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς τοῦ Νότου, ὅπως εἶναι τὸ ἐλεύθερα τοποθετημένο ἰδιωτικὸ σπιτί μὲ κῆπο καὶ

οί στεγασμένες στοές γύρω από τους χώρους ἐμπορικῶν συναλλαγῶν (ἀγορές). Βασική ἐπιλογή αὐτῆς τῆς πρότασης ἦταν ἡ ἄμεση ἀντιπαράθεση τῆς νέας πόλης μετὰ τὴν παλαιά, καὶ ἡ χωροθέτησή της πρὸς βορρᾶν. Ἡ νέα πόλη, τῆς ὁποίας ἡ κτισμένη ἔκταση ἔφθανε περίπου τὰ 210 ἑκτάρια, περιέβαλλε σὲ σχῆμα «πειάλου» τὴν ὑπάρχουσα παλαιὰ πόλη ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀναπλασθεῖ μετὰ διανοίξεις νέων ὁδῶν, ὥστε νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὴν ἐπέκτασή της.

Ἡ διάταξη αὐτὴ παρουσιάζει τὰ ἐξῆς κύρια πολεοδομικὰ χαρακτηριστικά:

1. Τὴν χαρακτηριστικὴ ἀστεροειδῆ διάταξη τῶν πόλεων τοῦ 18οῦ αἰῶνα οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν πρωτεύουσες τῆς «πεφωτισμένης δεσποτείας» (πρότυπα: St. Petersburg, Versailles, Karlsruhe), ὅπου οἱ κύριοι ὁδικοὶ ἄξονες διετάσσοντο ἀκτινωτά, μετὰ κέντρον τὴν ἔδρα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ τὸ ἀνάκτορον.

2. Τὴν μέριμνα γιὰ ἄμεση ὁπτικὴ διασύνδεση –τόσο συμβολικὴ ὅσο καὶ πρακτικὴ– μεταξὺ τοῦ κέντρου τῆς νέας πόλης καὶ τοῦ μνημειακοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀκροπόλεως (ὁ ἄξονας ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα πρὸς τὸν νότο: ἡ ὁδὸς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ὁπτικά στὰ Προπύλαια).

3. Τὸ ἐξαιρετικὰ εὐρηματικὸ σχέδιο, σὲ σχῆμα ὀρθογωνίου τριγώνου, ποὺ ὄριζαν οἱ κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργοῦν ἓνα σύστημα ἀπὸ ἐπιμέρους ὀρθογωνικοὺς καννάβους ὁδῶν, διατεταγμένους διαγώνια μεταξὺ τους. Τὸ σχῆμα αὐτὸ –ἀντίθετα ἀπὸ ὃ,τι συνέβαινε μετὰ ἄλλα τριγωνικὰ «συστήματα» στὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦσε τὸ σχῆμα τοῦ ὀξυγώνου τριγώνου– ἔδινε τὴν δυνατότητα νὰ δημιουργηθοῦν ἐπιμέρους οἰκοδομικὰ σύνολα μετὰ ὀρθογωνικὰ ὁδικὰ δίκτυα, ἐνῶ συγχρόνως ἀπέφευγε τὴν μονοτονία τῆς ἐνιαίας ὀρθογωνικῆς διάταξης, ἀφοῦ κάθε τομέας ἀκολουθεῖ διαφορετικὸ προσανατολισμό, συμφώνως πρὸς τὶς διαγώνιες κύριες ἀρτηρίες.

4. Τὴν διαγώνια διάταξη δύο κύριων ἀρτηριῶν, τῆς ὁδοῦ Σταδίου καὶ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, ἡ ὁποία δὲν προέκυψε ἀπὸ μορφολογικὴ ἐπιλογή καὶ μόνον: οἱ κατευθύνσεις ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ δύο αὐτοὶ ἄξονες εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες μετὰ τὶς ἀρχέγονες διασυνδέσεις τῶν διαύλων μεταξὺ τῶν λόφων τοῦ ἀθηναϊκοῦ λεκανοπεδίου.

Οἱ δύο μαθητὲς τοῦ Schinkel δὲν μᾶς ἄφησαν ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῶν ἀνακτόρων, μετὰ τὴν πραγματικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλὰ μόνον ἓνα προσχέδιο σὲ ἀδρές γραμμὲς ποὺ διαφαίνεται στὴν πολεοδομικὴ τους πρόταση. Ἀπὸ τὸ προσχέδιο αὐτὸ δὲν μπορούμε μὲν νὰ συμπεράνουμε τὶς μορφολογικὲς λεπτομέρειες τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων, διακρίνουμε, ὥστόσο, καθαρὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν πολεοδομικὴ διάταξή του, καθὼς καὶ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖον ἐντάσσεται στὸν ἰστό τῆς πόλης.

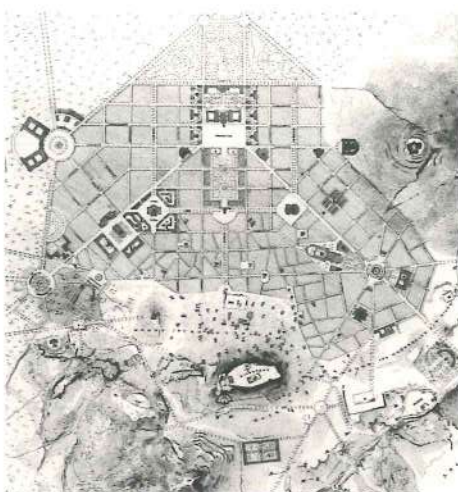
Στὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert τὰ ἀνάκτορα εἶναι ἓνα ἐπιβλητικὸ, συμπαγές, ἐπίμκηες, κτηριακὸ συγκρότημα, ἐλεύθερα τοποθετημένο στὸν κῶρο, μετὰ τὴν πρόσοψή του, μήκους 200 μέτρων, στραμμένη πρὸς τὴν πόλη. Εἶναι οἰκοδόμημα μνημειακοῦ χαρακῆρος, τὸ ὁποῖον ὅμως, μετὰ ἐξαίρεση τὴν βορινὴ πλευρά του, περιβάλλεται ἀπὸ κατοικίες ἀστῶν, ἐπομένως εἶναι «κοινωνικὰ προσβάσιμον». Ἐντούτοις, εἶναι σαφὲς ἡ αὐστηρὴ συμμετρία τῆς κάτοψης τοῦ ἰδίου τοῦ κτηρίου, καθὼς καὶ ἡ ἄκαμπτη-συμμετρικὴ διάταξή του στὸν ἰστό τῆς πόλης, μετὰ ἄξονα τὴν ὁδὸν Ἀθηνᾶς, τὴν πρωτεύουσα ὁδὸ ποὺ συνδέει τὰ ἀνάκτορα μετὰ τὴν παλαιὰ πόλη καὶ τὴν Ἀκρόπολη.

Πορταῖτο τοῦ Ὁθωνος σὲ ἡλικία 18 ἐτῶν ἀπὸ τὸν Joseph Stieler.

Ἡ περιοχή τοῦ «Ἐξωκώρου» πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν παλαιὰ πόλη, ὅπου διεμορφώθη ἀργότερα ὁ Κῆπος τῆς Ἀμαλίας, συμφώνως πρὸς παλαιὰ χαλκογραφία.

Ἡ πολεοδομικὴ πρόταση τοῦ Σταματίου Κλεάνθη καὶ τοῦ Eduard Schaubert γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς νέας Ἀθήνας (1833).

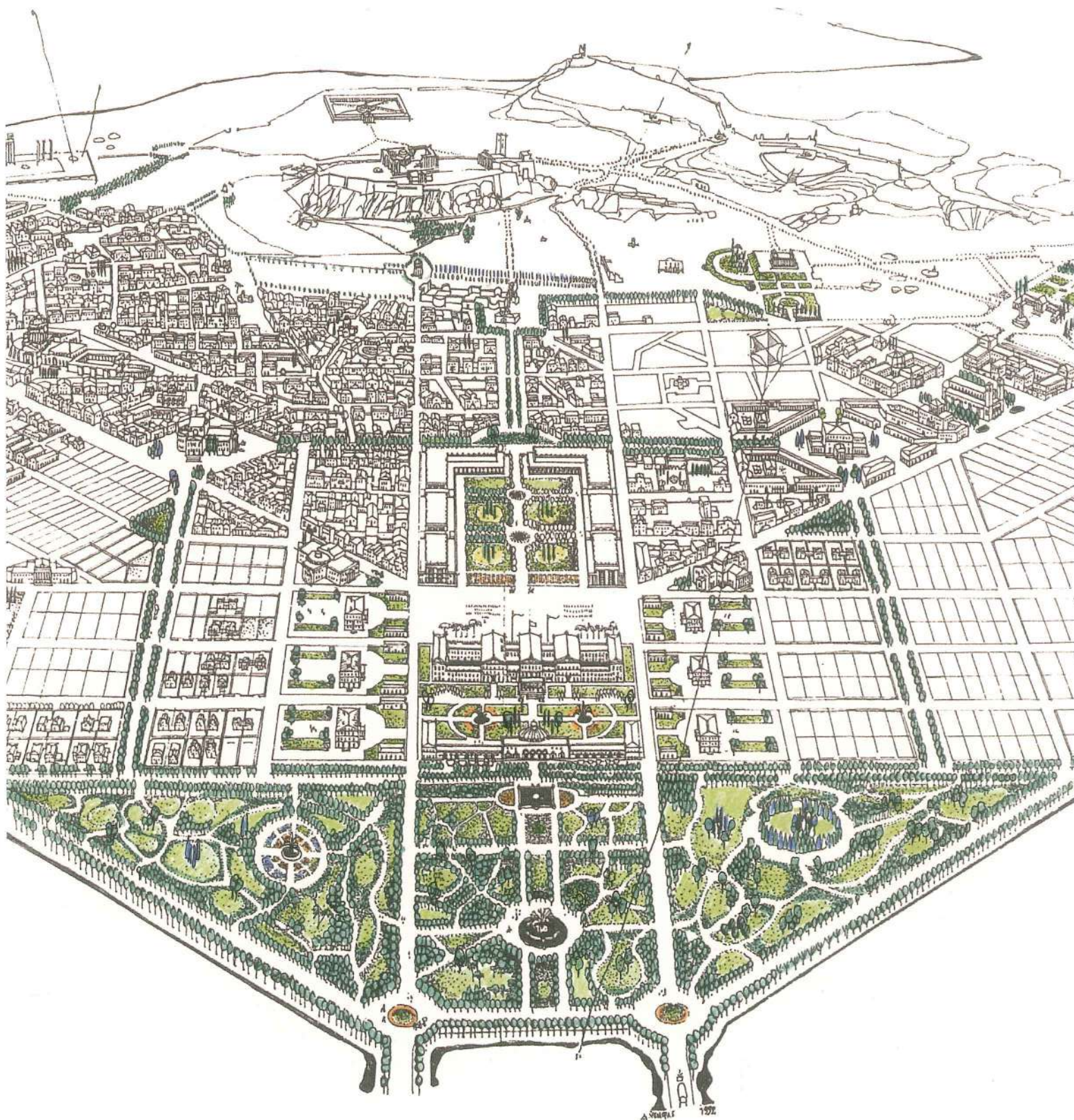
Οἱ ἐκπονπιτὲς τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς τέκνα τῆς ἐποχῆς τους καί, καθὼς εἶχαν τὴν δεκτικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς νέους ἀνθρώπους, ἦταν ἐμπρεασμένοι ἀπὸ δόκιμα πρότυπα. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερος γιὰ τὴν ἀποψὴ τους περὶ ἡγεμονικῆς καθέδρας, ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὰ ἰσχύοντα, στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ τοῦ 18ου αἰῶνα, πολεοδομικὰ πρότυπα. Νέα, πρωτότυπα, πολεοδομικὴ διάταξη ἢ ἀρχιτεκτονικὴ λύση γιὰ τὰ ἀνάκτορα δὲν προτείνουν.

Οἱ συνθέτες τοῦ σχεδίου τῆς νέας Ἀθήνας κατ' οὐσίαν δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὸ σημαντικὸ θέμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας τῶν ἀνακτόρων. Βεβαίως, ἡ αὐστηρὴ συμμετρία τῆς κάτοψης ὑποδηλώνει τὴν προτίμησή τους γιὰ τὸ μορφολογικὸ «λεξιλόγιο» τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κλασικισμοῦ τῆς ἐποχῆς τους. Ἐντούτοις, ἡ ἔλλειψη ἀκριβέστερων –καὶ ἰδιαίτερος σχεδιαστικῶν– τεκμηρίων ἐκ μέρους τους μᾶς ἐπιτρέπει μόνον μίαν ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση τὴν ὁποίαν ἀπειολμήσαμε λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν –κατ' ἀναλογίαν– τὰ γνωστά μας προοπτικὰ σχέδια τῶν ἀνακτόρων, τοῦ Klenze καὶ τοῦ Gaertner.

Ἡ τελικὴ ἔκταση τοῦ ἀνασκαπτέου χώρου δὲν θὰ μπορούσε βέβαια νὰ εἶχε προβλεφθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τοῦ σχεδίου τῆς νέας πόλης τῆς Ἀθήνας τὸ 1832. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ τονίσουμε τὴν διορατικότητά τους: ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ διετύπωσαν τὴν ιδέα ἐνὸς ἀρχαιολογικοῦ πάρκου πρὸς νότον τῆς νέας πόλης. Ὁ στόχος τους, ποὺ προσεγγίσθη ἐν μέρει μόνον ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, παραμένει πάντα ἰσχυρὸς ὡς κατευθυντήριος ιδέα. Γράφουν στὸ *Ὑπόμνημά* τους πρὸς τὴν Ἀντιβασιλεία, στὸ ὁποῖο ἐρμηνεύουν τὸ πολεοδομικὸ τους σχέδιο: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλης πρὸς τὸν βορρᾶ ἔχει τέλος τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀφήνει τὸ ἔδαφος τῶν ἀρχαίων πόλεων τοῦ Θησέως καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ ἐκτὸς δομήσεως, καὶ ἔτσι μένει ὁ χώρος ἐλεύθερος γιὰ ἀνασκαφές. Ἐὰν ἡ σημερινὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἄμεση ἐκτέλεση τῶν ἀνασκαφῶν, οἱ ἐπόμενες γενεές θὰ μπορούσαν νὰ προσάψουν ἔλλειψη προβλεπτικότητας στοὺς σημερινούς Ἕλληνες, ἐὰν αὐτοὶ δὲν λάβουν ἐγκαίρως μέτρα γιὰ τὸ μέλλον».

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν денδροφύτευση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, οἱ δύο ἀρχιτέκτονες διετύπωσαν, ἤδη ἀπὸ τότε, προτάσεις γιὰ τὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν πολὺ ἀργότερα: «Τὸ νότιον τμήμα τῆς πόλεως θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοθεῖ, ἀφοῦ τελειώσουν οἱ ἀνασκαφές καὶ денδροφυτευθεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ денδροστοιχίες γύρω ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς χώρος περιπάτου. Γιὰ τὶς денδροστοιχίες αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοθεῖν δένδρα ποὺ νὰ ἀναπτύσσονται καὶ χωρὶς πολὺ νερό, ἔτσι ὥστε τὰ ὠραῖα βαθύχροα βράχια τῆς Ἀκροπόλεως νὰ ξεπροβάλλουν μέσα ἀπὸ ἕνα στεφάνι πρασίνου». Δὲν ἐτόλμησαν, ὡστόσο, νὰ προτείνουν κηποτεχνικὴ λύση γιὰ τὴν προτεινόμενη περιοχὴ ἀνασκαφῶν, ἐπειδὴ δὲν ἐγνώριζαν τί εὐρήματα θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουν καί, ἐπομένως, δὲν εἶχαν πραγματικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς τὰ ὁποῖα θὰ κατῴθουναν τὸν σχεδιασμὸ τους.

Χωρὶς νὰ διατυπώνεται στὰ πρῶτα αὐτὰ χρόνια μιὰ ἀποκρυσταλλωμένη θεωρία γιὰ τὴν κηποτεχνικὴ διαμόρφωση τοῦ ἱστορικοῦ τοπίου, διαγράφονται, ἤδη ἀπὸ τότε, οἱ βασικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἔγιναν καὶ ἀργότερα σεβαστές:

Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς πρότασης Κλεάνθου-Schaubert με τὰ ἀνάκτορα καὶ τὸν Βασιλικὸν Κήπον στὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Προοπτικὸ σχέδιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα (1992).

Ἡ οἰκία Κλεάνθη-Schaubert στὴ βόρεια κλιτὴ τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἀποκατάστασή της καὶ τὴν μετατροπὴ τῆς σὲ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Προσωπογραφία τοῦ Eduard Schaubert. Πίνακας ποὺ ἀποδίδεται στὸν Carl Rahl (ἢ στὸν Christian Hansen). Ὁ Schaubert ἀπεικονίζεται σχεδιάζοντας τὸ σχέδιο τῆς νέας Ἀθήνας.

1. Ἡ πεποίθησις ὅτι οἱ ἀρχαιολογικοὶ χώροι δὲν πρέπει νὰ ἀφήνονται στὴν τύχη τους μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ ὅτι πρέπει νὰ διαμορφώνονται κηποτεχνικὰ μὲ βάση ἓνα σχέδιο καὶ νὰ γίνονται προσπελάσιμοι στὸ κοινό.
2. Ἡ ἐπιλογὴ φυτῶν ποὺ νὰ ταιριάζουν στὶς τοπικὲς κλιματικὲς συνθῆκες.
3. Ἡ ἐντεχνη διάταξις τῶν φυτῶν σὲ συστάδες (ἀντὶ γιὰ μιὰ συμπαγή, πυκνὴ φύτευση), μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀναγνωσιμότης τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων.

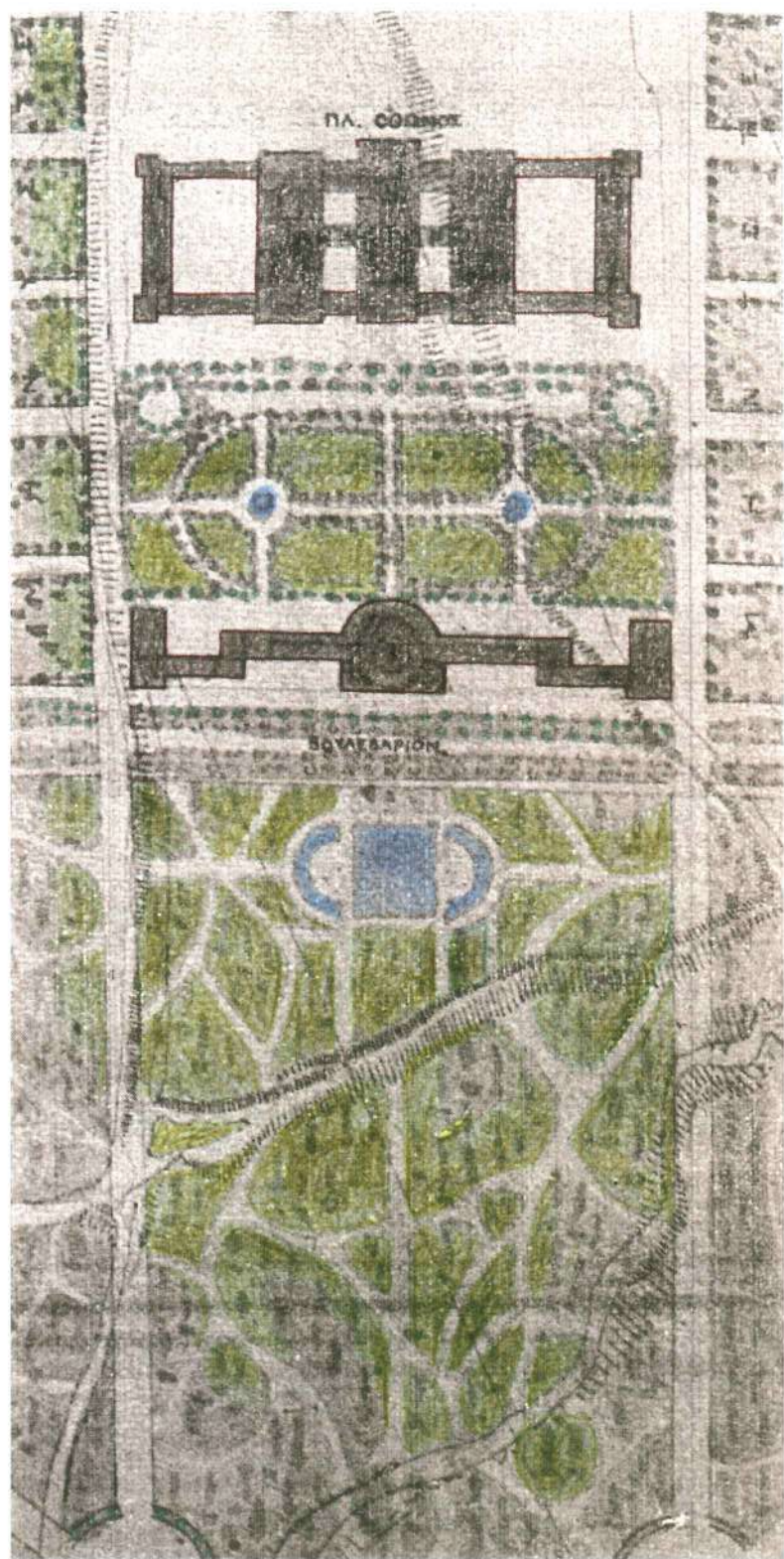
Στὴν πράξι βεβαίως, δὲν προσεγγίσθησαν πάντα μὲ συνέπεια οἱ στόχοι αὐτοί. Ἡ μετέπειτα ἐντατικὴ δενδροφύτευση τῶν ἱστορικῶν ἀθηναϊκῶν λόφων –ἡ ὁποία ἔγινε ἀδιαφοροποίητα καὶ χωρὶς σχέδιο– δὲν κατέστησε δυνατὴ μιὰ διακριτικὴ φύτευση, ὅπως εἶχε προτείνει καὶ ὁ L. Ross, «ὥστε ἡ ξαναγεννημένη ἀρχαία πόλις νὰ μὴν παρουσιάζεται οὔτε σὰν μιὰ γυμνὴ ἐπιφάνεια οὔτε ὅμως καὶ νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ δάσος». Καὶ ναὶ μὲν χρησιμοποιήθησαν ἐγχώρια φυτὰ, ὅμως ἡ πυκνότης τῆς φύτευσης ἐμπόδισε τὴν ἀνάδειξη μεγάλων τμημάτων τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας (ἡ νότια καὶ ἡ δυτικὴ πλαγιά τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ περιοχὴ τῆς Πνύκας καὶ ἡ ἀρχαία Κοίλη), ἐνῶ, συγχρόνως, παρεμποδίζει καὶ τὶς μελλοντικὲς ἀνασκαφές.

Ἀπὸ τὸ εὐρύτατον φάσμα τῶν διαφόρων λειτουργικῶν σχέσεων καὶ ἀναγκῶν ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς δύο ἀρχιτέκτονες κατὰ τὴν ἐκπόνησι τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας, τὸ ζήτημα τῆς ὁργάνωσης τῶν χώρων πρασίνου μέσα στὴν πόλιν φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ μελέτησαν ὀλιγότερον διεξοδικά. Βεβαίως, στὸ ὑπόμνημά τους διαβεβαιώνουν πὼς γιὰ «τοὺς περιπάτους ἐλήφθη πλουσιώς φροντίς [...]». Τέτοιες γενικὲς διατυπώσεις, ὡστόσο, δὲν μποροῦν νὰ ἀναιρέσουν τὸ γεγονὸς πὼς ἡ διαμόρφωσις τῶν χώρων πρασίνου εἶναι μᾶλλον σχηματικὴ στὸ σχέδιό τους καὶ πὼς ἡ ἔκτασις καὶ ἡ διάταξις τους στὸ σῶμα τῆς πόλεως δὲν ἐθεωρήθησαν, κατὰ κανένα τρόπο, ὡς κύρια διαρθρωτικὰ στοιχεῖα τῆς πολεοδομικῆς σύνθεσης.

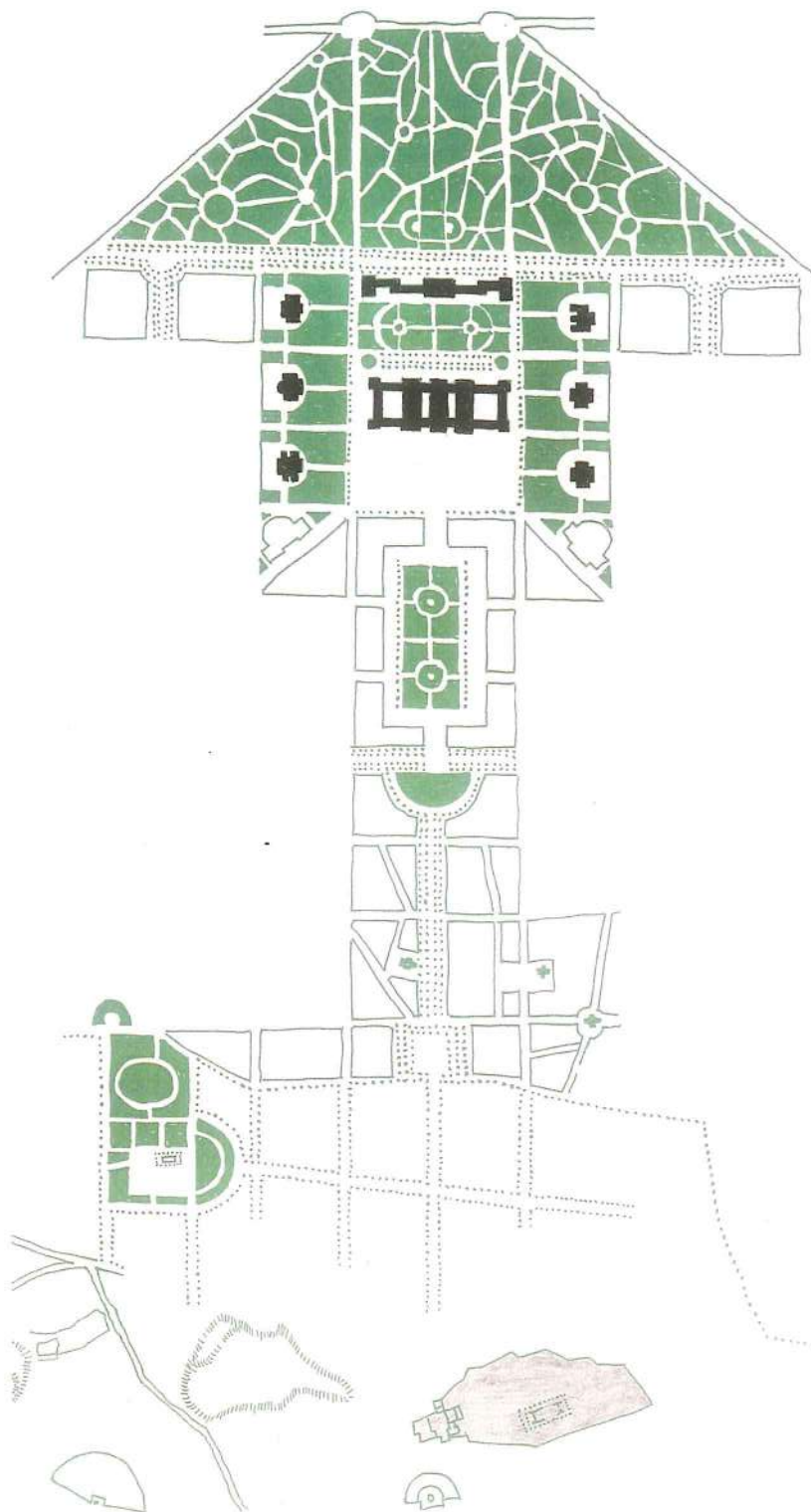
Μόνον ἡ περιοχὴ τῶν ἀνακτόρων εἶναι κοσμημένη μὲ ἄνετους χώρους πρασίνου ποὺ τὴν διαρθρώνουν. Προεξέχουσα θέσις ἐδῶ ἔχει ὁ κήπος τῶν ἀνακτόρων στὶς βόρειες παρυφές τῆς πόλεως, σχήματος τραπεζίου, ποὺ καλύπτει ἐπιφάνεια 18 ἑκταρίων. Ὁ κήπος αὐτὸς ἔχει χαρακτῆρα διπτό: βασιλικοῦ κήπου, ἀφ' ἑνός, δημόσιου κήπου προσιτοῦ στοὺς πολίτες, ἀφ' ἑτέρου, πράγμα ποὺ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ μνημόνιο τῶν ἰδίων τῶν ἀρχιτεκτόνων. Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς μεικτῆς χρήσεως ἐπεβλήθη, ἐξάλλου, καὶ κατὰ τὴν μεταγενέστερη διαμόρφωσις (1838-1862) τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου στὰ νοτιοανατολικά τῆς πόλεως.

Ἡ ἐπιλογὴ αὐτῆς τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν χωροθέτησι τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου δὲν ὑπηγορεύθη μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν ἄμεσης διασύνδεσής του μὲ τὰ ἀνάκτορα. Ἐπεδιώχθη, παράλληλα, καὶ ἡ διαμόρφωσις στὰ βόρεια τῆς πόλεως ἐνὸς κήπου ἀναλόγου σὲ σημασίαν πρὸς τὸ ἀρχαιολογικὸ πάρκο νοτίως τῆς πόλεως καὶ –τουλάχιστον ἐν μέρει– ἡ ἔνταξις τῶν ἀνακτόρων σὲ μιὰ ζώνη πρασίνου.

Τὸ ὀρθογώνιον παραλληλόγραμμον ποὺ σχηματίζει ἡ διπλὴ δενδροστοιχία τῶν «βουλεβαρίων» συνολικοῦ μήκους 3 χιλιομέτρων μέσα στὴν πόλιν (στοιχεῖο τῆς σύνθεσης ποῦ, δυστυχῶς, δὲν ἐπραγματοποιήθη ποτέ), καθὼς καὶ ὁ πλούσιος δενδροφυτευμένος ἄξων τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς εἶναι «ἐξωραϊσμένοι» χώροι περιπάτου, ποῦ, ταυτοχρόνως, συ-

Λεπτομέρεια του σχεδίου Κλεάνθη-Schaubert: τὰ ανάκτορα, οἱ βασιλικοὶ σταῦλοι καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Κλίμαξ: 1:3.000.

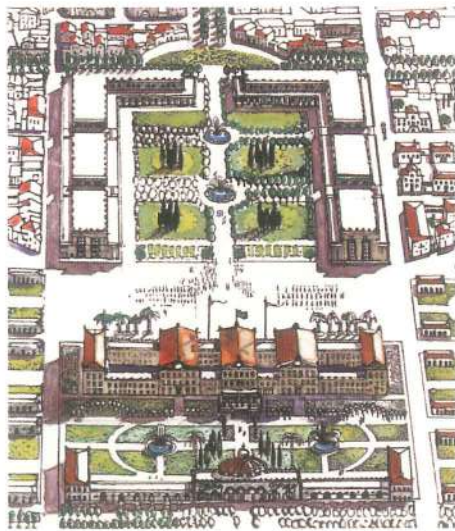
Τὰ ανάκτορα, τὰ ὑπουργεῖα καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. βορείως τῆς Ἀκροπόλεως, συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιο Κλεάνθη-Schaubert (1833). Κλίμαξ: 1:10.000.
Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

νιστοῦν τὰ μοναδικὰ γραμμικὰ στοιχεῖα πρασίνου ποὺ διαρθρώνουν τὴν πόλιν. Στὸν ἄξονα αὐτὸν προεβλέπετο καὶ ὁ «κῆπος τοῦ λαοῦ» μὲ διακοσμητικὲς φυτεύσεις καὶ πίδακες, στὸ μέσον τῆς μεγάλης ἀγορᾶς, τοῦ ἐπονομαζομένου «Bazar».

Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες πρασίνου μέσα στὴν πόλιν (περίπου 12,6 ἑκτάρια) εἶναι μικρὰ φυτευμένα προαύλια, στρογγυλοὶ κόμβοι ἢ πλατεῖες, ποὺ δίνουν μᾶλλον τὴν ἐντύπωση μεμονωμένων, ἐντέχνως τοποθετημένων διακοσμητικῶν στοιχείων ποὺ περιβάλλουν δημόσια κτήρια, παρὰ ἐπιφανειῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ἓνα ἐνιαῖο πλέγμα χώρων πρασίνου μέσα στὴν πόλιν. Ἐξω ἀπὸ τὴν πόλιν προβλέπεται ἡ δημιουργία τριῶν σχετικὰ μεγάλων ἐπιφανειῶν πρασίνου (συνολικὴ ἔκταση: 7,9 ἑκτάρια): τοῦ βοτανικοῦ κήπου, τοῦ νεκροταφείου καὶ τοῦ νοσοκομείου.

Συνολικῶς, οἱ ἐκτάσεις πρασίνου μέσα στὴν πόλιν (χωρὶς τὶς τρεῖς τελευταῖες) καλύπτουν ἐπιφάνεια 30,6 ἑκταρίων ἢ 14,3% τῆς συνολικῆς ἔκτασης τῆς νέας πόλης. Ἔτσι προκύπτουν 10 τετραγωνικὰ μέτρα πρασίνου ἀνὰ κάτοικο, μέγεθος ποὺ φαίνεται μικρὸ γιὰ μιὰ καταπράσινη πόλιν, ὅπως τὴν ἤθελαν οἱ δημιουργοὶ τῆς. Τὸ σχετικὰ χαμηλὸ ποσοστὸ χώρων πρασίνου σὲ σχέση μὲ τὴν συνολικὴ ἔκταση τῆς νέας πόλης ἀντεσταθμίζετο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, κατὰ τὸ σχέδιο, ὅλες οἱ ἐλεύθερα τοποθετημένες ἰδιωτικὲς κατοικίες εἶχαν εὐρύχωρους ἰδιωτικούς κήπους καὶ οἱ λεωφόροι πλασιώνοντο ἀπὸ ἄφθονο πράσινο. Ἐκεῖνο, ἐπίσης, ποὺ δὲν φαίνεται στὸ σχέδιο ἀλλὰ ἀναφέρεται σαφῶς στὸ μνημόνιο τῶν ἀρχιτεκτόνων εἶναι τὸ γεγονὸς (ποὺ ἀνεφέρθη ἥδη) ὅτι οἱ ἐκπονητὲς τοῦ σχεδίου εἶχαν ὡς στόχο τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἐκτεταμένου ἀρχαιολογικοῦ πάρκου ἔκτασης περίπου 150 ἑκταρίων στὰ νότια τῆς πόλης καὶ ἀμέσως συνδεδεμένου μὲ αὐτὴν.

Ἐὰν εἶχαν ἐπιτευχθεῖ οἱ προηγούμενοι στόχοι τῶν συντακτῶν τοῦ ἱδρυτικοῦ σχεδίου τῆς νέας Ἀθήνας (οἱ ὅποιοι μόνον ἐν μέρει προσεγγίσθησαν ἀργότερα), ἡ Ἀθήνα θὰ εἶχε γίνει μιὰ κατάφυτη πόλιν μὲ ἓνα πλῆθος μικρῶν ἰδιωτικῶν ὁάσεων πρασίνου ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐκτεταμένο κατάφυτο ἀστικό χωρὸ μὲ ἔντονα ἱστορικὸ χαρακτῆρα.

Τὰ ἀνάκτορα, οἱ βασιλικοὶ σταῦλοι καὶ ἡ ἀγορὰ (Bazar) μὲ τὸν «κῆπο τοῦ λαοῦ», συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιο Κλεάνθου-Schaubert. Προοπτικὸν σχέδιον ἀπὸ τὸν συγγραφέα (1992).

Ἡ ἐμπνευσμένη πολεοδομικὴ πρόταση τῶν Κλεάνθου-Schaubert, ὡστόσο, χρειάστηκε, δυστυχῶς, νὰ ἀναθεωρηθεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνο (1834). Αἰτία ἦταν τὰ σοβαρὰ προβλήματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀπαλλοτριώσεις τῶν περιοχῶν ὅπου θὰ προχωροῦσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ ἐκείνων ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν ἀνάπλαση τῶν παλαιότερων τμημάτων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν νέα πόλιν. Ἕνας ἀκόμα λόγος ἦταν ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσης τῶν ἀνακτόρων, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀμφιλεγόμενη.

Οἱ ἀντιθέσεις ποὺ προέκυψαν εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀνακοπεῖ ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς τῆς Ἀθήνας γιὰ ἓναν χρόνο (1833-1834). Μὲ πρωτοβουλία τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Α' τῆς Βαυαρίας, καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμία τῆς ἐλληνικῆς Ἀντιβασιλείας, ἀνεζητήθη, τελικῶς, ἡ συμβολὴ ἑνὸς ἐμπείρου ἀρχιτέκτονος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνελάμβανε νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἀρχικὴ πρόταση. Ἔτσι, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1834 ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἔμεινε γιὰ τρεῖς μῆνες, ὁ Leo von Klenze², ἐξουσιοδοτημένος μὲ μεγάλη ἐλευθερία ἐπεμβάσεων στὰ ἐλληνικὰ πράγματα. Ἡ ἀναθεωρημένη πολεοδομικὴ πρόταση τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὴν Ἀθήνα εἶναι μιὰ συμβιβαστικὴ προσαρμογὴ τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου στὶς πολιτικὲς καὶ

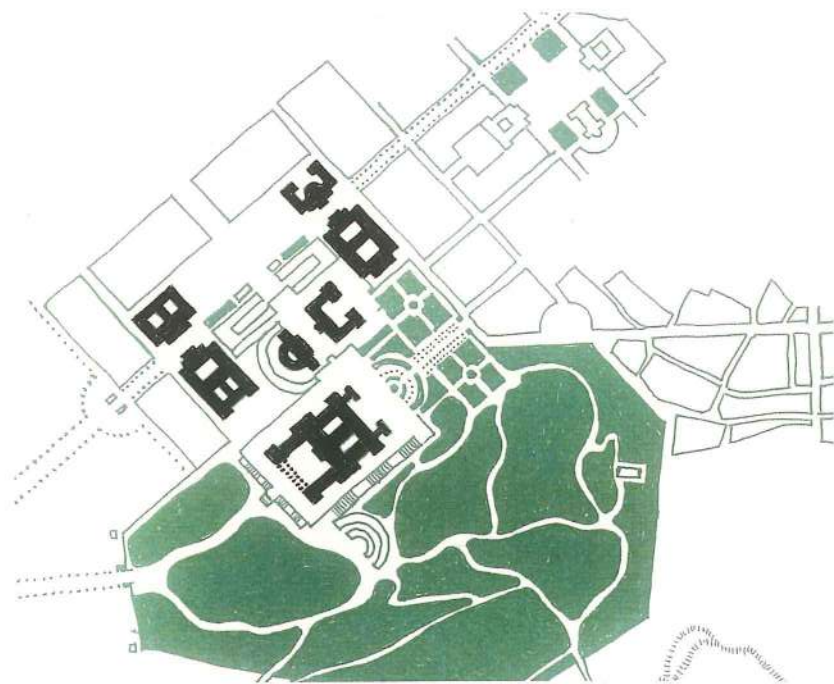
οικονομικές δυνατότητες του νεοσύστατου κράτους. Ο Klenze υιοθέτησε τα βασικά στοιχεία του αρχικού σχεδίου, τα οποία ήδη περιγράψαμε, μειώνοντας, ωστόσο, το μέγεθος των δημόσιων χώρων και της συνολικής δομημένης επιφάνειας. Άλλαξε, επίσης, τις πυκνότητες δόμησης: αντί για μια «κnpούπολη», το σχέδιο προέβλεπε τώρα συνεχές οικοδομικό σύστημα για το μεγαλύτερο μέρος της νέας πόλης. Αυτή ήταν η αντίληψη που είχε ο Klenze για τις «μεσογειακές» πόλεις, έτσι όπως τις είχε γνωρίσει από τα ιταλικά παραδοσιακά πρότυπα.

Ο Klenze, όπως και ο K.F. Schinkel την ίδια εποχή, υπήρξε χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του ρομαντικού κλασικισμού της Κεντρικής Ευρώπης. Οι έμπεριστατωμένες γνώσεις του για την αρχαία ελληνική οικοδομική τέχνη και τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς της συνεδύαζοντο με μίαν ελεύθερη, ποιητική έρμηνεία του ελληνικού ιδεώδους. Το γεγονός αυτό τον οδήγησε σε όρισμένες δημιουργικές παρεκκλίσεις από τον στείρο ακαδημαϊκό κλασικισμό. Η αποστροφή του Klenze για τις πομπώδεις άξονικές συνθέσεις στον πολεοδομικό σχεδιασμό είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση της Αθήνας. Άποψή του ήταν ότι η ίδρυση αστικού κέντρου σε ελληνικό έδαφος θα έπρεπε να ακολουθήσει την ελεύθερη σύνθεση των αρχαίων διατάξεων (ιεροί περίβολοι, πολεοδομικά σύνολα των αγρών) και ότι πρωταρχικός στόχος θα έπρεπε να είναι η ένταξη των κτηριακών όγκων στην δεδομένη τοπογραφία.

Ο Klenze υπεστήριζε με θέρμη την δημιουργία έντυπώσεων «γραφικότητας» και κατεδίκαζε την άκαμπτο μνημειακότητα του κλασικισμού της Κεντρικής Ευρώπης, που την θεωρούσε ξένη προς το ελληνικό πνεύμα. Όμολογεί δε ότι ο προσωπικός του όραματισμός για την νέα πόλη των Αθηνών ήταν μια πόλη σε λόφο, με πυκνοκτισμένους κτηριακούς όγκους που θα

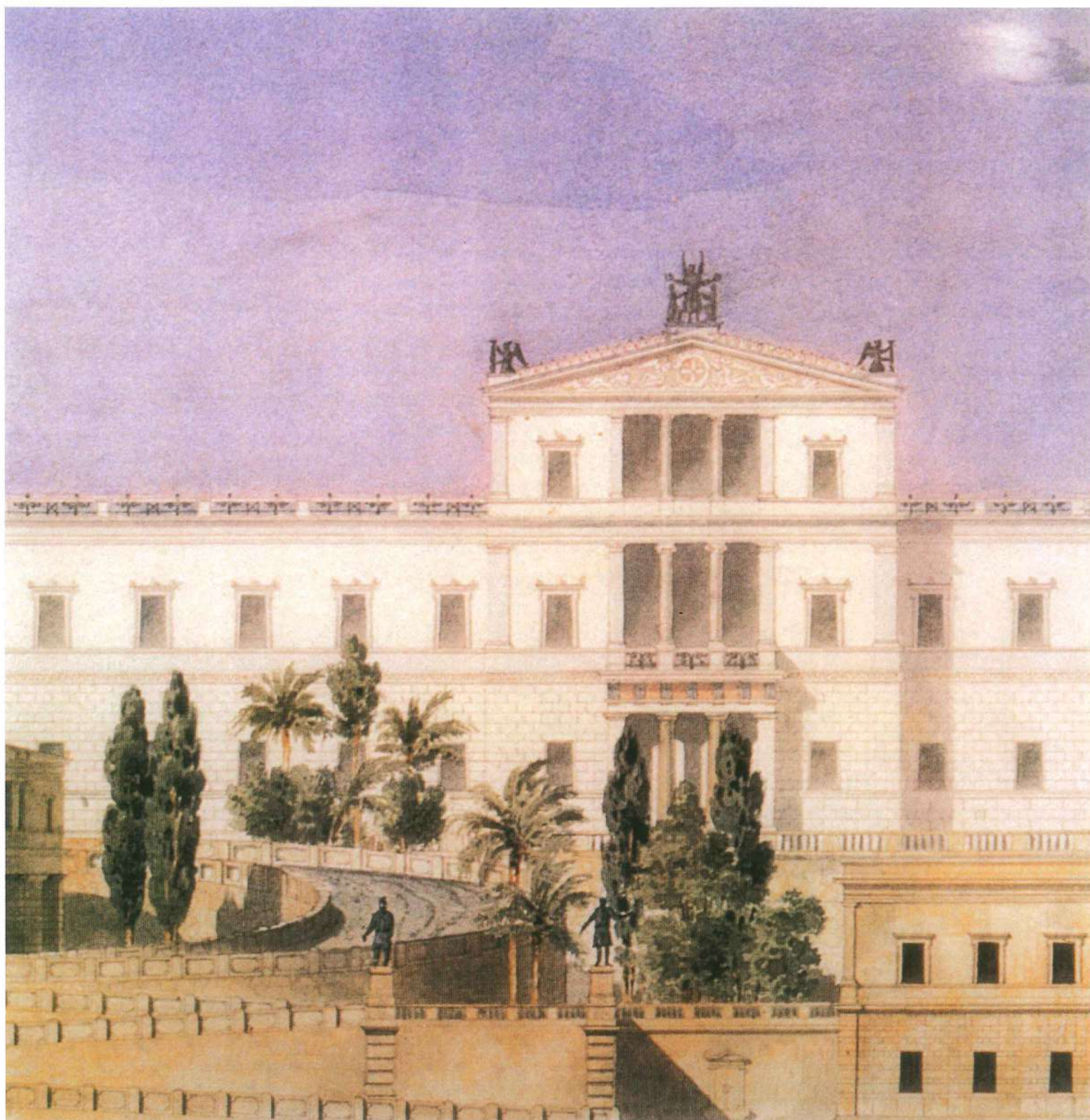
Προσωπογραφία του Leo von Klenze, κατά την εποχή της επίσκεψής του στην Αθήνα. Σχέδιο από τον W. Kaulbach.

Τα ανάκτορα, τα ύπουργεία και ο Βασιλικός Κήπος στα ύψώματα του Αγίου Αθανασίου και σε απόσταση 500 μέτρων βορειοδυτικώς της Ακροπόλεως, συμφώνως προς το σχέδιο του Leo von Klenze (1834). Κλίμαξ: 1:10.000. Άνασχεδίαση από τον συγγραφέα.

Λεπτομέρεια του σχεδίου Klenze. Τα ανάκτορα, τα ύπουργεία και ο Βασιλικός Κήπος. Κλίμαξ: περίπου 1:13.000.

Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς κυρίας πρόσοψης (πρὸς βορειοδυτικὰ) τῶν ἀνακτόρων τοῦ Klenze. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ εὐρύτατη χρῆσις διακοσμητικῶν δένδρων (φοίνικες, κυπάρισσοι) σὲ ἄμεση διαπλοκὴ μὲ τὸ κτήριο. Κλίμαξ: περίπου 1:200.

έξετείνεται στο λοφώδες έδαφος, με ρυμοτομία προσαρμοσμένη στην τοπογραφία και που θα απέφευγε κάθε μνημειακή όπτική διασύνδεση («points de vues», όπως τις ονομάζει), σαν εκείνες που χαρακτηρίζουν την αρχική πρόταση των Κλεάνθη και Schaubert. Η ουσιαστική διαφωνία του με την πρόταση των νεαρών αρχιτεκτόνων, στην οποία, εξάλλου, κάνει έκτενῃ κριτική στα κείμενά του (βλ. *Aphoristische Bemerkungen...*, σσ. 419-420), είναι φανερή.

Το αρχικό σχέδιο, ωστόσο, είχε ἤδη υιοθετηθεῖ από το προηγούμενον έτος και αἱ κύριοι ὁδοὶ εἶχαν χαραχθεῖ στο έδαφος. Ο Κlenze, ἔμπειρος σέ θέματα τακτικῆς, γνώριζε ὅτι ἦταν πρακτικῶς ἀδύνατον νὰ γίνει πλήρης ἀνασύνταξη τῆς πολεοδομικῆς πρότασης, γι' αὐτὸ και προχώρησε σὲ μιὰ συμβιβαστική ἀναθέωρηση τῆς ἀρχικῆς ιδέας. Οὐσιαστικά, ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἀντίδραση ἀπογοήτευσης ἑνὸς μεγάλου ἀρχιτέκτονος μπροστὰ σὲ μιὰ δεδομένη ἀναγκαιότητα. Θὰ ἦταν ἄδικον, ἐπομένως, νὰ κρίνει κανεὶς τὶς ἱκανότητες τοῦ Κlenze ἀπὸ τὸ σχέδιο αὐτό! Ἡ συμβολὴ τοῦ Κlenze στὴν ὑπόθεση τῆς Ἀθήνας ἔγκειται σὲ ἄλλες, περισσότερο πρωτότυπες προτάσεις: ἡ πίστη του στὴν δημιουργία ἐντυπώσεων «γραφικότητας» τὸν ὁδήγησε σὲ τολμηρὲς ιδέες ὡς πρὸς τὴν χωροθέτηση ὁρισμένων νέων κτηρίων μνημειακοῦ χαρακτῆρα, τὰ ὁποῖα πρότεινε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἱστορικοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους.

Ἔτσι, τὸ σχέδιο ποὺ συνέλαβε γιὰ τὰ ἀνάκτορα προέβλεπε κλιμακωτὴ διάταξη τῶν κτισμάτων στὶς βορειοδυτικὲς πλαγιὲς τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν (ὕψωματα Ἀγίου Ἀθανασίου), μὲ ἐκτεταμένους κήπους ποὺ ἔφθαναν ἀνατολικῶς ὡς τὴν περιοχὴ τοῦ Θησείου, τὸ ὁποῖο μάλιστα περιέλαβε στὴν κηποτεχνικὴ διαμόρφωση θεωρώντας τὸ αὐθεντικὸ ἀρχαῖο «εὕρημα».

Ὁ Βασιλικὸς Κήπος ποὺ σχεδίασε ὁ Κlenze εἶχε ριζικῶς ἄλλον χαρακτῆρα ἀπὸ τὸν κήπο τῆς ἀρχικῆς πρότασης. Ἡ ιδέα στὴν ὁποία ἐβασίσθη ἦταν ἡ δημιουργία ἑνὸς ρομαντικοῦ κήπου σὲ ἀνώμαλον ἔδαφος μὲ αἰσθητικὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, μὲ ἐκτεταμένους χώρους χαμηλοῦ πρασίνου καὶ λίγες ὑποδιαίρεσεις τοῦ χώρου (τὸ σχέδιο προέβλεπε μόλις 27 παρτέρια σὲ σχέση μὲ τὰ 80 τῆς ἀρχικῆς πρότασης τῶν Κλεάνθη-Schaubert).

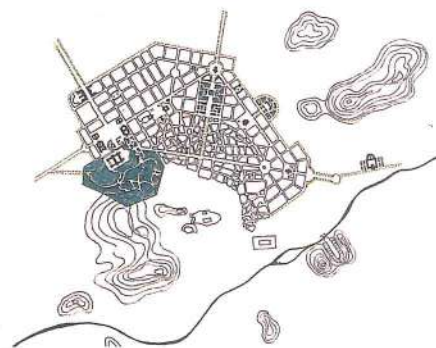
Ἡ πρόταση αὐτὴ γιὰ τὰ ἀνάκτορα βασίζεται σὲ μιὰ ρομαντικὴ κλίση πρὸς τὴν φύση καὶ στὴν πρόθεση νὰ δημιουργηθοῦν ἐντυπώσεις «γραφικότητας», καθὼς καὶ στὴν ἐπιθυμία νὰ δηλωθεῖ ἡ συνέχεια μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πρότασή του νὰ κτισθεῖ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἓνα μουσεῖον μὲ ἀνοικτὲς στοᾶς καθὼς καὶ γιὰ τὴν ιδέα ἐξωραϊσμοῦ τοῦ πλατώματος τῆς Ἀκροπόλεως μὲ κατάλληλη δενδροφύτευση. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς προτάσεις δὲν ὑλοποιήθηκαν ποτέ.

Οἱ ἐπιφάνειες πρασίνου μέσα στὴν πόλη ἐλάχιστα μειώνονται στὸ σχέδιο τοῦ Κlenze. Μάλιστα, ὁ προβλεπόμενος Βασιλικὸς Κήπος μὲ τὰ 24,50 ἐκτάρια του καλύπτει ἐπιφάνεια μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ κήπου στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἐντονη κατάτμηση τῶν χώρων πρασίνου σὲ διάφορες, ἀσύνδετες στὸν χώρο τῆς πόλης, ἐνότητες διατηρεῖται καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σχέδιο. Οἱ δενδροφυτευμένες κεντρικὲς λεωφόροι καταργοῦνται. Φύτευση στὴν περιοχὴ τῶν ἀνασκαφῶν δὲν προβλέπεται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο.

Ὅπως τὸ σχέδιο τῶν ἀνακτόρων στὴν Ἀκρόπολη τοῦ K.F. Schinkel, ἔτσι καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὰ ἀνάκτορα, στὸ σχέδιο τοῦ ὁποῖου τὸ νέο κτήριο εὐρίσκεται σὲ

Σχηματικὴ παράσταση τοῦ σχεδίου Κλεάνθη-Schaubert (1833). Μὲ πράσινο χρῶμα ἐμφαίνονται οἱ ἐπιφάνειες ἀστικοῦ πρασίνου. Κλίμαξ: 1:70.000. Σκαρίφημα ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

Σχηματικὴ παράσταση τοῦ σχεδίου Κlenze (1834). Μὲ πράσινο χρῶμα ἐμφαίνονται οἱ ἐπιφάνειες ἀστικοῦ πρασίνου. Κλίμαξ: 1:70.000. Σκαρίφημα ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

ἄμεση γειτνίαση μὲ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἀντιβαίνει στὴν ἰσχύουσα σήμερα δεολογία γιὰ τὴν συντήρηση τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἡ ἄμεση ἀντιπαράθεση τῆς ἀρχαίας πολιτιστικῆς κληρονομιάς μὲ κλασικιστικά (δηλαδή, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ «σύγχρονα») ἀρχιτεκτονήματα δείχνει μὲν ἐλάχιστο «μουσειακὸ» σεβασμὸ ἀπέναντι στὴν ἀρχαία κληρονομιά, ἀνταποκρίνεται, ὡστόσο, σὲ μιὰ λογικὴ συνέχειας στὴν ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία ἢ ὁποία σήμερα πλέον σπανίζει. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὁ Leo von Klenze ἤθελε νὰ χωροθετήσῃ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ ὑπουργεῖα σὲ μιὰ περιοχὴ ἥδη γνωστῆς ἀρχαιολογικῆς σημασίας, στὸν κῶρο, δηλαδή, τοῦ Κεραμεικοῦ, τοῦ σημαντικότερου νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Τὸ ἔντονον ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα προφανῶς ὑποχωρεῖ στὴν περίπτωσι αὐτή. Ὡς ἀρχιτέκτων, ὁ Klenze δὲν μποροῦσε νὰ ἀντισταθεῖ στὴν γοητεία τοῦ χώρου στὶς δυτικὲς κλιτὺς τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν: «Ἡ θέσις τῶν ἀνακτόρων, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ σχέδιον τῆς πόλεως, ἔχει ἐπιλεγεῖ ἔτσι ὥστε τὸ κτήριο νὰ ἔχει ὠραίαν θέαν πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ νὰ προβάλλῃ ὠραῖα ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς. [...] Ἐπίσης, τὸ διπλὸν πλεονέκτημα νὰ ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὰς δύο πλευράς τοῦ κτηρίου μιὰ πανοραμικὴ ἄποψις τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας δύο ἢ εὐάρεστος θέα ἐνὸς πάρκου καθιστᾷ τὴν θέσιν του ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὴν. [...] Συμφώνως πρὸς τὴν ρητὴν θέλπισιν τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος, ἡ κλιτὺς τοῦ λόφου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτείνεται τὸ κτηριακὸν συγκρότημα, ἔχει διαμορφωθῆ βαθμιδωτῶς, πράγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος».

Ἐὰν ἐπεμβάσεις στὸν ἱστορικὸ κῶρο σὰν καὶ αὐτὴν εἶχαν πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, θὰ εἶχαν δυσχεράνει ἐξαιρετικὰ τὴν μελλοντικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Εὐτυχῶς, παρὰ τὴν ὑψηλὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀξία τους, δὲν ὑλοποιήθησαν.

Σὲ ἓνα προοπτικὸ σχέδιο τοῦ Klenze, τὰ ἀνάκτορα προβάλλουν μὲ τὴν Ἀκρόπολιν στὸ βάθος. Παρὰ τὴν τελείως διαφορετικὴ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν μνημειακῶν κτηριακῶν συγκροτημάτων (τὸ ἓνα ἀρχαῖος ἱερὸς περίβολος, τὸ ἄλλο σύγχρονον ἀνάκτορον τοῦ μονάρχου), παρατηροῦμε πὼς ἡ διάταξη τῶν κτηριακῶν ὁγκῶν εἶναι συγγενής: σχετικὰ μικρότερα κτήρια ποικίλων μορφῶν, συνδεδεμένα μὲ κλίμακες καὶ κεκλιμένα ἐπίπεδα, διατάσσονται βαθμιδωτὰ πρὸ τοῦ δεσπόζοντος κυρίως κτηρίου. Σὲ αὐτὴν τὴν σύνθεσιν ὁ Klenze ἀποδίδει σημασία ὅχι μόνον σὲ ἐπιλεγμένους μορφὰς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν χωροθέτηση τοῦ κτηρίου ἐπὶ κεκλιμένου ἐδάφους, στὶς προσφερόμενες ὠραῖες θέες καὶ στὴν ἄμεση ὀπτικὴ διασύνδεσιν τῶν ἀνακτόρων μὲ τὴν Ἀκρόπολιν.

Ὁ Klenze τονίζει ἰδιαιτέρως πὼς κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ σχεδίου του γιὰ τὰ ἀνάκτορα δὲν ἐνέδωκε στὴν ἰδέα μιᾶς «οἰκονομικῆς» λύσεως ποὺ θὰ εἶχε μεγάλες πιθανότητες νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἀλλὰ ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴν του στὸ Μόναχο ἐξεπλήρωσε τὴν ἰδιαιτέραν ἐπιθυμίαν τοῦ βασιλέως Ὁθωνος καὶ διετύπωσε τὸ δημιούργημα τῆς φαντασίας του σὲ ἓνα σχέδιο ποὺ ἱκανοποιοῦσε τὶς «ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης μὲ τὴν ὑψηλότεραν ἐννοίαν τοῦ ὅρου». Ἔτσι, τὸ σχέδιον τῶν ἀνακτόρων ἀποκτᾷ τὴν σημασίαν παραδείγματος: εἶναι τὸ «pars pro toto» τῆς ἰδανικῆς πολεοδομικῆς πρότασιν τοῦ Klenze γιὰ τὴν Ἀθήνα ὡς «πόλεως ἐπὶ λόφων» ποὺ δὲν ἐσχεδιάσθη ποτέ.

Λεπτομέρεια της πρότασης του Klenze για τὰ ανάκτορα τῶν Ἀθηνῶν στὰ ὑψώματα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Προοπτικὴ ἀποψη ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά (1835). Ἐλαιογραφία.

Ὁ Παρθενὼν μετὰ τὸ τζαμί καὶ οἱ πρῶτες ἐργασίες καθαρισμοῦ στὸ πλάτωμα τῆς Ἀκροπόλεως. Ὑδατογραφία ἀπὸ τὸν Ludwig Lange (1834).

Ὁ Klenze μᾶς δίνει καὶ σὲ ἓνα ἀριστοτεχνικὰ φιλοτεχνημένο σχέδιο τὴν μειωτικὴ γεωμετρικὴ ἀποψη τοῦ μνημειώδους κτηριακοῦ συγκροτήματος τῶν ἀνακτόρων, ποὺ πρόκειται νὰ κτισθεῖ σταδιακῶς. Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Δήμου, Friedrich Stauffert, ἐγκωμιάζει τὸ σχέδιο αὐτό, ποὺ ἔμεινε ἐντέλει ἀπραγματοποίητο, γράφοντας: «Τὸ σχέδιον διὰ τὰ ἀνάκτορα θὰ ᾔτο ἀσφαλῶς ἀρμοδιότερον καὶ ἢ διαμόρφωσίς τους [...] θὰ ἀνταπεκρίνεται περισσότερο εἰς τὸ ἑλληνικὸν κλίμα ἀπὸ ὅ,τι τὸ παλάτι τοῦ Gaertner».

Ὑπεροπτικὴ ἀπέναντι στοὺς πολίτες τῆς Ἀθήνας εἶναι ἡ στάση τοῦ Klenze καθ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς χωροθέτησης τῶν ἀνακτόρων. Θέλει τὰ ἀνάκτορα ὅσο γίνεται πιὸ μακριὰ ἀπὸ «ἰδιωτικὰ κτήρια καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τους περιβάλλον, οὕτως ὥστε ὁ χώρος ἀκτινοβολίας τους νὰ ἔχει κατὰ τὸ δυνατόν μεγαλυτέραν αὐτονομίαν καὶ τὰ ἀνάκτορα νὰ ἀναδεικνύονται ἐν μέσῳ δημοσίων κτηρίων». Καταλήγει ἔτσι στὴν συγκεκριμένη ἐπιλογὴ τῆς θέσης τῶν ἀνακτόρων ὥστε νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ τὴν γοιτεία τοῦ ἱστορικοῦ περιβάλλοντος τοπίου, ἄμεσον πρόσβαση πρὸς τὴν Ἀκρόπολη καὶ ἀπομόνωση ἀπὸ τὴν τύρβη τῆς ζωῆς τῆς πόλης.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν δημιουργία ἐνὸς ἐκτεταμένου ἀρχαιολογικοῦ πάρκου, ὁ Klenze ὄχι μόνο διατηρεῖ στὴν ἀναθεωρημένη πρότασή του τὴν ἀρχικὴ ἰδέα νὰ διαφυλαχθεῖ ὁ χώρος περὶ τὴν Ἀκρόπολη καθὼς καὶ οἱ γειτονικοὶ λόφοι ἐλεύθεροι γιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ δείχνει καὶ ἔντονον ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν διατήρηση ὅλων τῶν μνημείων, κλασικῶν, βυζαντινῶν καὶ ὀθωμανικῶν.

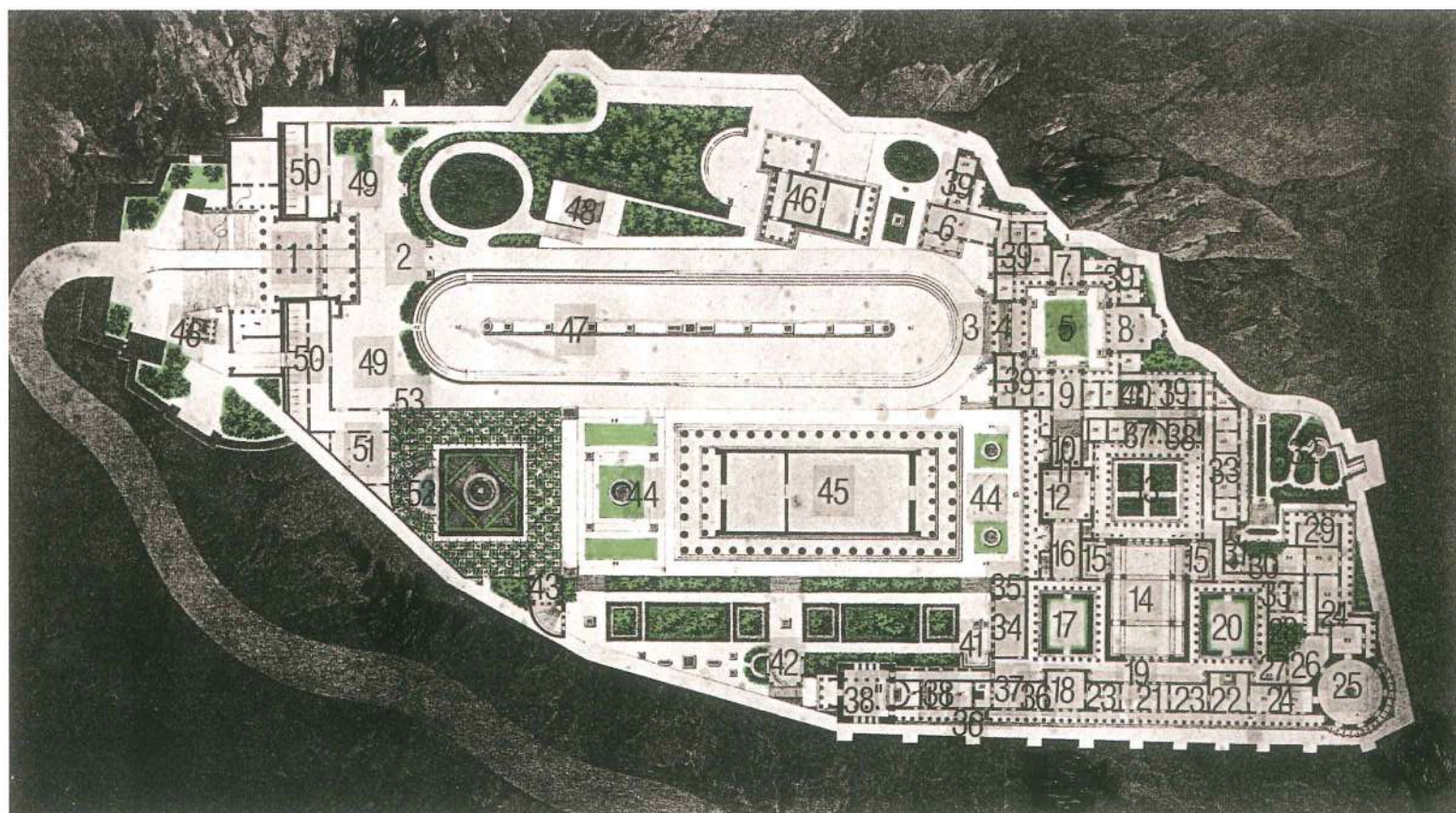
Ὅπως εἶναι γνωστὸν, οἱ ἀρχιτεκτονικὲς προτάσεις τοῦ Klenze δὲν εὐρῆκαν ἀνταπόκριση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ δὲν ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὸ μέλλον τῆς πόλης. Τὰ δραστηκὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε, ὡστόσο, γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς αὐστηρῶς ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὸ πλάτωμα τῆς Ἀκροπόλεως ἀποτελοῦν τὴν πρώτην ἐκδήλωση τῆς «καθαρευούσης» ἀνασπλωτικῆς προσέγγισης ποὺ ἔμελλε νὰ ἐπικρατήσῃ ἔκτοτε. Ἐτσι, στοὺς χρόνους ποὺ ἀκολούθησαν ἀπεκλείσθη συστηματικὰ κάθε ἰδέα διατήρησης καὶ ἀνάδειξης ποὺ ἀφοροῦσε σὲ μετακλασικὰ κατάλοιπα, καθὼς καὶ κάθε κατασκευὴ νέου κτίσματος ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ διακριτικῶς χωροθετημένον παλαιὸν μουσεῖον.

Μερικοὺς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Leo von Klenze στὴν Ἑλλάδα, ὁ Karl Friedrich Schinkel³, ὁ ἄλλος μεγάλος διδάσκαλος τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ διαδόχου τῆς Βαυαρίας (καὶ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως Ὁθωνος) Μαξιμιλιανοῦ, ἐξεπὶνῃσε τὸ γνωστὸ μεγαλοφυὲς ἀρχιτεκτονικὸ του σχέδιο γιὰ ἓνα ἀνάκτορον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Schinkel δὲν εἶχε ἔρθῃ ποτὲ στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἓνας ἄλλος μεγάλος Γερμανός, ὁ Wolfgang von Goethe, εἶχε υἱοθετήσει καὶ αὐτὸς στὴν πράξη τὴν στάση τῆς «ἀποχῆς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», ὅπως ἐχαρακτηρίσθη ἀργότερα, εἰρωνικῶς, ἡ ἀποφυγὴ τῆς πραγματικῆς γνωριμίας μὲ τὴν σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ ἡ ὑποκατάστασή της ἀπὸ ἓνα ἀφηρημένο ἰδεαλιστικὸ ὄραμα ἀρχαιολατρίας. Τὰ σχέδιά του κάθε ἄλλο παρὰ συνιστοῦν πρόταση μελλοντικῆς ἀνάπτυξης τῆς νέας Ἀθήνας. Περιορίζονται σὲ ἓνα μνημειακὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῶν ἀνακτόρων, τὰ ὁποῖα χωροθετοῦνται ἐπάνω στὸ πλάτωμα τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ σύνθεση τοῦ Schinkel γιὰ τὰ ἀνάκτορα ἔχει μεγάλο ἐνδιαφέρον, διότι, πρῶτον, ἐκφράζει τὴν ἀκραία θέση μιᾶς ρομαντικῆς μέν, ἀλλὰ δημιουργικῆς ἀποψῆς ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν

Ἡ πρόταση τοῦ Karl Friedrich Schinkel γιὰ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Γενικὴ ὄψη πρὸς νότον. Ὑδατογραφία (1834). Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ εὐρείας κλίμακας φυτεύσεις ἐπὶ τοῦ πλατώματος.

Ἡ πρόταση τοῦ Karl Friedrich Schinkel γιὰ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Γενικὴ κάτοψη. Μὲ πράσινο χρῶμα οἱ φυτευμένες ἐπιφάνειες. Ὑδατογραφία (1834). Κλίμαξ: 1:1.750.

Προσωπογραφία του Karl Friedrich Schinkel φιλοτεχνημένη από τον Franz Krueger (1836).

διαλεκτική συμβίωση της κλασικιστικής αρχιτεκτονικής με την αρχαία κληρονομιά, στάση η οποία εύρσκεται στους αντίποδες της ακαδημαϊκής μουσειακής συντήρησης, που έμελλε να επικρατήσει έκτοτε και μέχρι σήμερα στην Αθήνα⁴, και, δευτερον, συνιστά την κεντρική ιδέα μιας εναλλακτικής ανάπτυξης της Αθήνας, που ακολουθεί το πρότυπο της «πόλεως επί λόφων», σε αντίθεση με την «πόλη στην πεδιάδα».

Πράγματι, η πρόταση που υπεστήριζε ο Leo von Klenze, και την οποία για πρακτικούς λόγους δεν μπόρεσε να επιβάλει, ήταν αυτή που προϋπέθετε και το σχέδιο του Schinkel: μια πόλη κτισμένη σε λόφους, με την Ακρόπολη ως ιστορική και «αναβιωμένη» επίστεψή της. Σε επιστολή του προς τον Μαξιμιλιανό της Βαυαρίας, στην οποία ο Schinkel επεξηγεί την πρότασή του, διατυπώνει καθαρά την ιδέα της «αναβιώσεως» της Ακροπόλεως: «Η Ακρόπολις των Αθηνών αποτελεί φωτεινόν όροσημον της παγκοσμίου Ιστορίας με το όποιον συνδέονται άπειροι συνειρμοί που θα συνεχίσουν και εις το μέλλον να είναι σημαντικοί και πολύτιμοι δια όλόκληρον το γένος των ανθρώπων. Και μόνο δια αυτό αξίζει να αναβιώση ο χώρος αυτός δια την Ιστορίαν του μέλλοντος, και ο καλύτερος τρόπος για την επίτευξιν αυτού του σκοπού, όπως έχουν τα πράγματα σήμερα εις την Ελλάδα, είναι να ανεγερθούν τα νέα ανάκτορα εις την Ακρόπολιν».

Το σχέδιον των ανακτόρων του Schinkel χαρακτηρίζεται από σπάνιον κάλλος και αρμονίαν⁵, και δείχνει τον σεβασμό του απέναντι στο άπτικόν τοπίο και στο κλίμα του τόπου. Προτείνεται η δόμηση ενός σχετικώς χαμηλού, ασύμμετρου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος με πολλά αίθρια που να ανταποκρίνεται στο κλίμα και στις συνθήκες ζωής στον Νότο. Ο ίδιος ο Schinkel αναφέρει σχετικά: «Πολύ μεγάλη βοήθεια και ουσιαστικώτατον μέσον δια την επίτευξιν του στόχου είναι η διαμόρφωσις ενός τρόπου ζωής του ήγεμόνος, στηριγμένου εις τα ήθη και τας ανάγκας της χώρας, καθώς και η επιλογή μιας χαρακτηριστικής και ώραίας τοποθεσίας δια ένα κτήριον αυτού του είδους. Η έκλογη της θέσεως θα έπρεπε να είναι, κατά την γνώμην μου, το πρώτον βήμα δημιουργίας αυτού του έργου. Έπειτα, ο αρχιτέκτων θα έπρεπε να εμβαθύνη εις την φύσιν του χώρου και να συνυφάνη ώραϊα τα ποιήματα δεδομένα της με το έργον του. Δυσκόλως θα προέκυπτε τότε ένα έργον σύμφωνον με τα πρό πολλού έφθαρμένα νεοϊταλικά και νεογαλλικά πρότυπα και ιδιαιτέρως με την παρεξηγημένην αρχήν της συμμετρίας, η οποία έχει δημιουργήσει τόσων ύποκρισίαν και πλῆξιν, έξουσιάζουσα και νεκρώνουσα τα πάντα».

Η τελευταία φράση εκφράζει λακωνικά αλλά πάρα πολύ εύγλωττα τις πεποιθήσεις του Schinkel όσον αφορά στην αρχιτεκτονική δημιουργία σε κλασικό έδαφος: μακριά από την έφθαρμένην συμμετρία! Επιθυμητή μία ελεύθερη αρχιτεκτονική προσηρμοσμένη στο τοπίο! Η «εμβαθύνσις εις την φύσιν του χώρου», η έναίσθησις του κλίματος και του τοπίου μιας χώρας, που ο καλλιτέχνης δεν έγνώρισε ποτέ, καθορίζουν σε έντυπωσιακόν βαθμόν το δημιουργημά του. Έκεϊνο που προέχει για τον αρχιτέκτονα-δημιουργό, κατά τον Schinkel, είναι η έναίσθησις και η λειτουργική σύνθεσις. Σύμφωνα με τα ίδια του τα λόγια, «η ιδανική αρχιτεκτονική μόνον τότε μπορεί να επιτευχθή πλήρως, όταν ένα κτήριο, και στα επί μέρους στοιχεία του και ως σύνολον, ανταποκρίνεται τελείως εις τον σκοπόν δια τον όποιον εκτίσθη τόσο από πνευματικήν όσο και υλικήν άποψιν». Έπειδή όμως οί δεσπόζουσες λειτουρ-

Λεπτομέρεια της γενικής όψης προς νότον της πρότασης του Karl Friedrich Schinkel για τὰ βασιλικά ανάκτορα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐμφαίνεται τὸ ἀνακατασκευασμένον ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Παρθενῶνος καθὼς καὶ οἱ εὐρείας κλίμακος φυτεύσεις ποὺ κοσμοῦν τὸν περιβάλλοντα χώρον τοῦ πλατώματος. Ὑδατογραφία (1834).

γικές απαιτήσεις της ζωής μεταβάλλονται με τον χρόνο, πρέπει να «τροποποιούνται ποικιλοτρόπως» τα παλαιότερα έπιτεύγματα της αρχιτεκτονικής, αλλά ταυτοχρόνως να εμφανίζονται και έντελως «νέες εφευρέσεις». Ο Schinkel πιστεύει πως μόνο μέσω μιας δημιουργικής διαδικασίας αναπροσαρμογής μπορεί να έπιτευχθεί ένα πράγματι ιστορικό έργο, δηλαδή ένα κτήριο με διαχρονική αξία: «Η επανάληψις ενός προηγουμένου και τετελεσμένου ιστορικού έπιτεύγματος δέν παράγει Ιστορίαν. Καθῆκον μας είναι ή επιδίωξις νέων δημιουργημάτων, ίκανών να αποτελέσουν μίαν πραγματικήν συνέχειαν της Ιστορίας. Διά να τὸ κατορθώσῃ ὁμῶς κανεῖς αὐτό, εἶναι ἀπαραίτητος ὄχι μόνον ή εὐρεία γνώσις τῶν ιστορικῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν ἀλλὰ ἰδίως φαντασία καὶ μαντική ἱκανότης, δηλαδή ή ἱκανότης να προκαταλαμβάνῃ κανεῖς τὰς μελλοντικὰς ἀνάγκας καὶ ἀλλαγὰς εἰς τὴν ζωὴν».

Τὸ κτήριο τῶν ἀνακτόρων ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη τοῦ Schinkel περιβάλλει με χάρη τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα μνημεῖα. Γιὰ να τὸ ἐπιτύχει αὐτό, ὁ ἀρχιτέκτων προβλέπει τὴν ἀνέγερσιν ἐνὸς ἐκτεταμένου κλασικιστικοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος στὸ ἀδόμητον ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ πλάτωματος τῆς Ἀκροπόλεως: ἓνα προαύλιον τελειῶν, ποὺ τὸ χαρακτηρίζει «ἵπποδρόμιον», ὁδηγῇ στὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ἀνακτόρου μεταξὺ Παρθενῶνος καὶ Ἑρεχθείου. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ σχεδίου, ποὺ ἐκπλήσσει περισσότερον ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα, εἶναι ή πρότασις ἀνακατασκευῆς τοῦ κολοσσιαίου ὀρειχαλκίνου ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου. Μετὰ τὴν συμβολικὴ ἀκτινοβολία του, τὸ ἄγαλμα αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ ἀπὸ μακριὰ ὁρατὸ ἔμβλημα τῆς Ἀθήνας. Μετὰ ἐξαίρεσιν αὐτὸ τὸ μοναδικὸ ὑπερμέγεθες στοιχεῖο, τὸ κατὰ τὰ ἄλλα «σύγχρονον», γιὰ τὴν ἐποχὴ του, κτήριο τῶν ἀνακτόρων ὑποτάσσεται ἐντελῶς στὰ ἔξοχα εῖρεπια τοῦ Παρθενῶνος.

Τὸ ἀνάκτορον ἔχει τὰς «μετρίας διαστάσεις τῶν ἐπαύλεων τῆς Πομπηίας» καὶ οἱ διαφορὰς πτέρυγες καὶ τὰ αἶθριά του ἀναπτύσσονται μόνον σὲ ἓνα ἰσόγειον ὄροφον. Στὸ ἀνατολικὸν τμήμα του προβλέπεται ὑπόγειον γιὰ τοὺς χώρους ὑπηρεσίας. Αὐλὲς καὶ κῆποι, καθὼς καὶ ή ἐλευθέρα διάταξις τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ κτίσματος, ἐπιτρέπουν τὴν γραφικὴν τὴν σύνδεσιν μετὰ τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα καὶ μετὰ τὰ ἀκανόνιστα σχήματα τοῦ βράχου. Αποφεύγεται κάθε ἀλαζονικὴ ἀντιπαράθεσις μετὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ὅλον τὸ κτίσμα «ἀνταποκρίνεται μόνον εἰς τὰς στοιχειώδεις ἀπαιτήσεις μιᾶς βασιλικῆς αὐλῆς».

Στὴν σύνθεσιν προστίθενται καὶ αὐθαιρέτως χρησιμοποιούμενα, ἐκλεκτικιστικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα: ἔτσι, ξενίζει, παραδείγματος χάριν, ή ἰδέα να διαμορφωθῇ ὁ ἐλεύθερος χώρος στὸ βόρειον τμήμα τοῦ πλάτωματος σὲ σχῆμα ἵπποδρόμου, μορφὴ προσφιλέστατη στὸν Schinkel ποὺ τὴν μεταχειρίζεται πολὺ συχνὰ στὰ σχέδιά του γιὰ κήπους καὶ γιὰ μίαν λειτουργίαν ξένη πρὸς τὸ πρότυπό του, δηλαδή γιὰ τὴν διαμόρφωσιν διακοσμητικῶν πρασιῶν. Ἐδῶ μᾶλλον ἔπαιξαν ρόλο ἱστορικὰ πρότυπα (παραδείγματος χάριν, ὁ «ἵπποδρόμος» τοῦ Παλατίνου λόφου στὴν Ρώμη, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Schinkel ἦταν ἤδη γνωστὸς ὡς κῆπος ἀναψυχῆς τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν ἀνακτόρων⁶). Τὸ βέβαιον πάντως εἶναι πὼς μετὰ μίαν τέτοιαν διάταξιν δέν μπορεῖ να γίνῃ λόγος γιὰ ἐναρμόνισιν μετὰ τὸ *genius loci* (τὸ πνεῦμα τοῦ χώρου) τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν⁷.

Ἐνα ἐπιπλέον χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ή προτίμησις τοῦ Schinkel γιὰ τὴν γραφικὴν συνθέσιν δένδρων καὶ φυτῶν κάθε εἵδους, τὴς ὁποῖας ἐντάσσει πάντα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ του σχέδια ὡς παράγοντα ἀποφασιστικῆς σημασίας⁸. Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ

ἀρχαία (ἄν καὶ «ἀναβιωμένη») Ἀκρόπολη ὡς μνημειακὸ περίβολο μέσα σὲ ἓναν ἀστικὸ χῶρο καὶ ἐνὸς ἱεροῦ τεμένους στὴν ὑπαιθρο (λόγου χάριν, στὴν Ὀλυμπία) φαίνεται νὰ τοῦ διαφεύγει ἐντελῶς. Ἔτσι μετατρέπει καὶ τὸν ἀδόμητο χῶρο τοῦ πλατώματος τῆς Ἀκροπόλεως σὲ ἓναν μικρὸ κῆπο μὲ πίδακες, διακοσμητικὲς συστάδες δένδρων κ.λπ. Τὸ νερὸ θὰ στέλνεται ψηλὰ στὴν Ἀκρόπολη μὲ ἀτμοκίνητες ἀντλίες καὶ τὸ περισσευούμενο «θὰ ρεεὶ κάτω, στὴν χαμηλότερα κείμενη πόλη, ὅπου θὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ πολλαπλοὺς χρήσιμους τρόπους ἐντείνοντας τὴν γραφικότητα τοῦ μεγαλειώδους ἱεροῦ βράχου». Δηλαδή, καταρράκτες στὶς κλιτὺς τῆς Ἀκροπόλεως; Μὲ τὰ σημερινὰ μας κριτήρια, στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ὄραμα ἀγγίζει τὰ ὅρια τοῦ ἀτοπήματος!

Πῶς ὅμως ἐξασφαλίζεται ἡ πρόσβαση στὴν καθέδρα τοῦ μονάρχου; Ποιὰ ὀγκώδη κεκλιμένα ἐπίπεδα μὲ κλίση μεγαλύτερη ἀπὸ 20% θὰ καθιστοῦσαν τὰ Προπύλαια προσβάσιμα σὲ ἄμαξες καὶ πῶς θὰ ἔφθαναν αὐτὲς μέχρι τὸ πλάτωμα τῆς Ἀκροπόλεως περνώντας μέσα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία τοῦ μνημείου ποὺ ἔχει εὖρος μόνο 4 μέτρα; Κάθε γνώση τῶν τοπικῶν συνθηκῶν μὲ πρακτικὸ νοῦ τὸν κυριεύει δέος μπροστὰ σὲ τέτοια προβλήματα.

Οἱ τεχνικὲς δυσκολίες ἐφαρμογῆς τοῦ σχεδίου καθὼς καὶ τὸ ἀναμενόμενον ὑπερβολικὸν κόστος κατασκευῆς ἦταν οἱ αἰτίες νὰ χαρακτηρισθεῖ «ὄνειρον θερινῆς νυκτὸς ἐνὸς μεγάλου ἀρχιτέκτονος», ὅπως ἐδήλωσε ἀργότερα μὲ δόλια συγκατάβαση ὁ Klenze⁹. Ὡστόσο, οἱ ἀληθινοὶ λόγοι ἀπορρίψεως τοῦ σχεδίου ἦταν ἡ ἀπόσταση σεβασμοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ τηρηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες, καθὼς καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑπέροχης ἀπομόνωσός τους. Ἐξάλλου, ἡ ἄμεση ἀντιπαράθεση τῶν ἀρχαίων μὲ νεώτερα ἔργα καὶ τὸ κατὰ πόσον αὐτὸ ἀντιβαίνει ἢ ὄχι στὴν δεοντολογία συντήρησης τῶν ἀρχαίων μνημείων, παραμένει μέχρι τὶς ἡμέρες μας ἓνα ἐντόνως ἀμφισβητούμενον θέμα.

Ἡ ἰδέα τῆς ἀναβίωσης τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Ἀθήνας ὡς «πόλεως ἐπὶ λόφων» στηρίζεται στὴν αὐτονόμη γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς βασικῆς ἀντίληψης τῆς ἰσότητος συνύφανσης τοῦ «ἀρχαίου» μὲ τὸ «νέον». Τὸ σχέδιον τοῦ Schinkel εἶχε ἓνα ἱστορικὸ προηγούμενο, τὸ ἀπραγματοποίητον σχέδιον τοῦ S. Perosini γιὰ ἓνα ἀνάκτορο τοῦ Ναπολέοντος στὸν λόφον τοῦ Καπιτωλίου στὴν Ρώμη (1810). Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὴν πρόταση τοῦ Schinkel, τὸ μεγαλομανὲς καὶ ἀλαζονικὸ αὐτὸ σχέδιο χαρακτήριζε ἡ ἀσεβὴς πρόταση κατεδάφισης ὑπαρχόντων μνημείων, ὅπως τῶν Palazzi τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου καὶ τῆς ἐκκλησίας Ara Coeli.

Τὴν ἐγγενῆ αὐτὴν προβληματικὴν, ποὺ διακρίνει τὸν πολεοδομικὸν σχεδιασμὸν τῆς Ἀθήνας, ὁ ὁποῖος κρυσταλλώνεται μέσα ἀπὸ συνεχῆ διάλογο μὲ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος, περιγράφει εὐστοχῶς ἡ ἱστορικὴ τῆς τέχνης Margarethe Kuehn: «Ἔτσι, ἡ λατρεία τῆς ἀρχαιότητος ἀφ' ἐνὸς ὑπαγόρευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς νέας ζωῆς μακριὰ ἀπὸ τὰ σείπτα μνημεῖα, ἀφ' ἑτέρου γεννοῦσε τὴν ἐπιθυμία τῆς διασύνδεσης μὲ αὐτὰ καὶ τῆς ἰδίας ἐξύψωσης μέσω αὐτῶν»¹⁰.

Μολονότι ἡ πραγματοποιήσιμη τοῦ σχεδίου τοῦ Schinkel –σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ von Quast μιᾶς «πόλεως πάνω σὲ λόφους»– θὰ εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀργότερα μοιραία γιὰ τὴν διατήρηση τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ τὴν μελλοντικὴ προώθηση τῆς ἐπιτόπιας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας (καὶ γι' αὐτό, μὲ σημερινὰ κριτήρια, θεωρεῖται εὐτυχὲς γεγονὸς ἡ ἐγκα-

Μία ἀκόμη λεπτομέρεια τῆς πρότασης τοῦ Karl Friedrich Schinkel γιὰ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Οἱ φυτεύσεις περὶ τὸ Ἑρεχθεῖον. Ὅψη ἀπὸ τὰ δυτικά. Ὑδατογραφία (1834).

ΠΕΡΙ
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΝΩΜΑΙ

ΛΥΣΑΝΔΡΟΥ ΚΑΥΤΑΝΖΟΓΛΟΥ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ,

ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Β. ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ,

*Μέλους κατ' ἐξίαν τῆς ἐν Ῥώμῃ καλλιτεχνικῆς Ακαδημίας
τοῦ Ἁγίου Λουκά, τῆς τῶν Μεδιολάνων, Βοσωνίας, Πά-
μας, τῆς Βασιλικῆς τῶν Βρετανικῶν Ἀρχιτεκτόνων
Ακαδημίας, καὶ τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀντεπιστάλ-
λουτος ἀρχαιολογικοῦ Καθιδρύματος.*

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Σ. ΠΑΥΛΙΔΟΥ ΚΑΙ Ζ. ΓΡΥΠΑΡΗ.

(ΟΜΟΣ ΒΥΣΣΗΣ, ἄριθ. 615.)

1858.

Ἐξώφυλλο τοῦ τεύχους Περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς
πόλεως Ἀθηνῶν γνῶμαι (1858) τοῦ Λυσάνδρου
Καυταντζόγλου.

τάλειψή του), θὰ πρέπει νὰ τιμήσουμε, ὥστόσο, ἐδῶ τὸν ἀριστοτεχνικὸ χειρισμὸ τοῦ θέ-
ματος ἀπὸ τὸν Schinkel, ὁ ὁποῖος ἀπειτόληψε μιὰ ἀνεδαφικὴ μὲν ἀλλὰ καλλιτεχνικὰ ἄρτια
λύση τοῦ προβλήματος τῆς «νέας δομήσεως σὲ ἱστορικὸ περιβάλλον», ἐνὸς προβλήματος,
δηλαδή, ποὺ καὶ σήμερα ἀποτελεῖ πρόκληση γιὰ τοὺς συγχρόνους ἀρχιτέκτονες.

Ἡ ἰδέα τῆς Ἀθήνας ὡς «πόλεως πάνω σὲ λόφους» ὑπῆρξε μιὰ ἐνδιαφέρουσα μὲν, πλὴν
ὅμως καθαρῶς ὑποθετικὴ ἐναλλακτικὴ λύση. Ἡ πόλη ἐντέλει ἐπεξετάθη πρὸς βορρᾶν με-
ταξὺ Ἀκροπόλεως καὶ Λυκαβηπτοῦ καὶ ἔτσι ἐξοφασίσθη ἡ δυνατότητα τῆς σταδιακῆς δη-
μιουργίας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ-πολιτιστικοῦ πάρκου τῆς πόλης.

Μία ἀκόμη ἐναλλακτικὴ πολεοδομικὴ πρόταση γιὰ τὴν Ἀθήνα, ποὺ διευτυπώθη σὲ θεωρητικὴ
μόνο μορφή χωρὶς νὰ ἐμπρεάσει τὴν πραγματικὴ ἐξέλιξη τῆς πόλης, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ
ἐδῶ, γιατί ἀντιπροσωπεύει μιὰ βελτιωμένη διατύπωση τῆς ἰδέας γιὰ ἀρμονικὴ ἀνεξάρτητη
συνύπαρξη τῆς νέας πόλης καὶ τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Τὸ 1839, ὁ Ἕλλην ἀρχιτέκτων Λύ-
σανδρος Καυταντζόγλου¹¹ –ποὺ ἀργότερα διευθυντὴς τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ἀθή-
νας– παρουσίασε στὸν βασιλέα ἓνα γραπτὸ μνημόνιο μὲ σχεδιάγραμμα, στὸ ὁποῖον ἐξέθετε
τὴν πρότασή του γιὰ μιὰ τελείως διαφορετικὰ προσανατολισμένῃ ἀνάπτυξη τῆς νέας πόλης.

Ὁ Καυταντζόγλου ἀνῆκε στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ ὀρθολογικοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ
τοῦ 19ου αἰώνα. Αποποιοούμενος τὴν παράδοση τῶν ἐπιδεικτικῶν πολεοδομικῶν σχεδίων
τοῦ δεσποτισμοῦ, ὁραματίσθη τὴν νέα πόλη νὰ ἀναπτύσσεται πάνω σὲ ἓναν ὀρθογωνικὸ
κάνναβο ὁδῶν, στὰ ἀνατολικά τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων –ποὺ ἐκτίζοντο τὴν ἐποχὴ ἐκεί-
νην– στὸ ἐλαφρῶς ἐπικλινὲς ἔδαφος ἀνάμεσα στὸν λόφο τοῦ Λυκαβηπτοῦ καὶ στὸν Ἴλισσό.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα τῆς πρότασής του ἦταν νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ παλαιὰ πόλη σὲ μιὰ
προοδευτικὴ παρακμή, ἐνῶ, συγχρόνως, ἡ νέα πόλη θὰ ἀνεπτύσσεται ἐλευθέρως πρὸς τὰ ἀνα-
τολικά. Ὁ Καυταντζόγλου πρότεινε στὸν βασιλέα Ὁθωνα νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν φθηνὴ ἀγρο-
τικὴ γῆ, ἡ ὁποία, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, τὴν ἐποχὴ ἐκείνην, ἦταν ἰδιοκτησία τῆς ἐκκλησίας
(Μονὴ Πετράκη) καὶ νὰ προσφέρει οἰκόπεδα σὲ λογικὲς τιμὲς στοὺς ἐπὶ πλῆθος ἀλλὰ καὶ στοὺς
παλαιοὺς Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν καιρὸ θὰ ἐγκατέλειπαν τὰ παραδοσιακὰ σπιτία ποὺ κλη-
ρονόμησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους τους γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν νέα «εὐρωπαϊκὴ» πόλη.

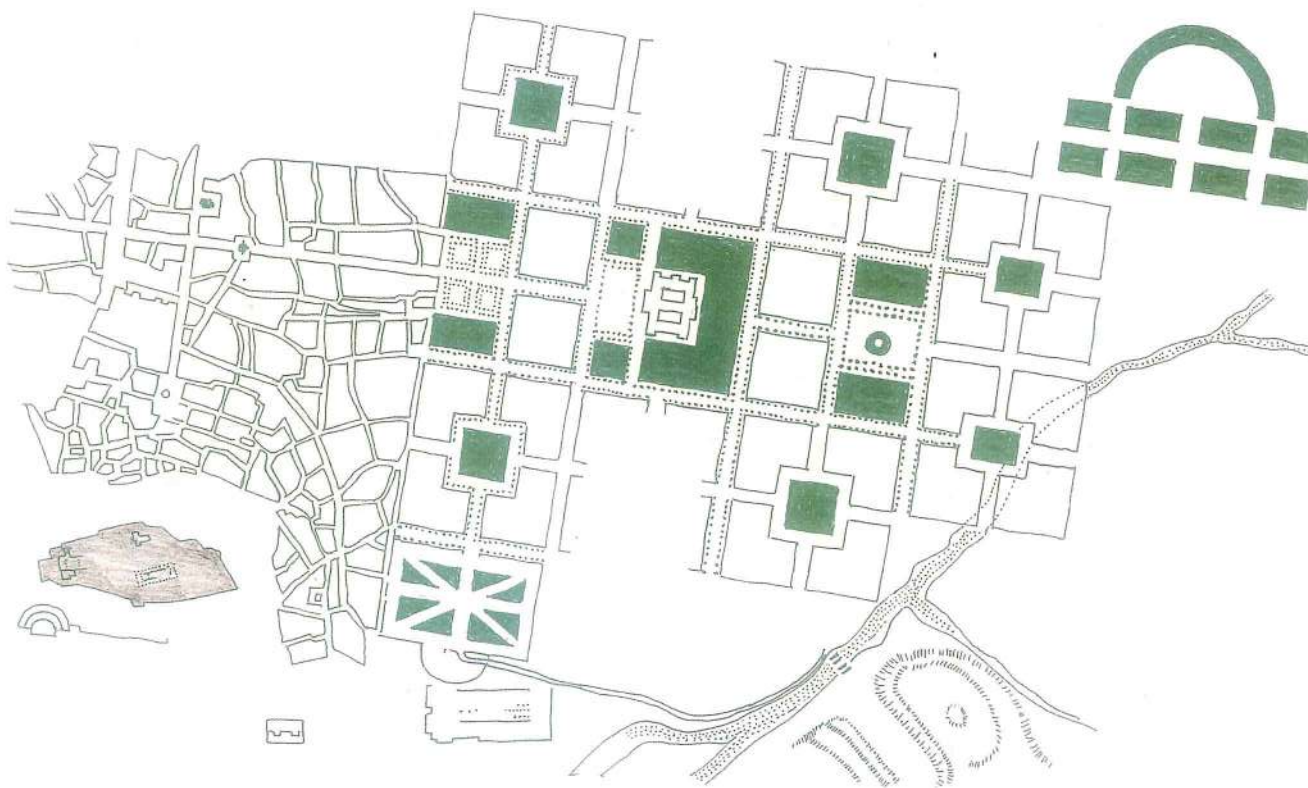
Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἡ ἀξία τῆς ἀστικῆς γῆς στὸ ἐντὸς τῶν τειχῶν παλαιὸ τμήμα τῆς πόλης
θὰ ὑπερβαθμίζετο προοδευτικά, δίνοντας ἔτσι στὸ Δημόσιο τὴ δυνατότητα νὰ προβεῖ στὶς ἀπα-
ραίτητες ἀπαλλοτριώσεις ποὺ θὰ ἔκαναν πραγματικότητα τὸ παλαιὸ εὐρωπαϊκὸ ὄνειρο τῆς
ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ εὐφυὴς αὐτὴ στρατηγικὴ δὲν ἐξετιμήθη σωστὰ τὴν ἐποχὴ
ἐκείνην. Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς καὶ ἡ ἀνεξέλεγκτος ἀνοικοδόμησις συνεχίσθησαν τόσο μέσα
στὴν παλαιὰ πόλη ὅσο καὶ στὴν περιοχὴ ὅπου προεβλέπετο νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ πόλη, συμφώνως
πρὸς τὸ σχέδιο τοῦ Klenze. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ αὐστηρότητα τοῦ ἐνιαίου ὀρθογωνικοῦ συστήματος
ὁδῶν δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀθήνας,
ἡ πρόταση τοῦ Καυταντζόγλου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλῃ διορατικότητι καὶ συνέπεια στὸν ρι-
ζοσπαστικὸ τοῦ τρόπου προσέγγισης. Στόχος τῆς στρατηγικῆς αὐτῆς ἦταν, ἀφ' ἐνὸς μὲν, νὰ χα-
ρακτηρισθοῦν οἱ ἱστορικὸι λόφοι καὶ οἱ παρὶλίισοι κῶροι ὡς περιοχὲς μὴ οἰκοδομήσιμες
καί, ἀφ' ἑτέρου, νὰ δημιουργηθοῦν συνθῆκες τέτοιες, ποὺ νὰ προκαλέσουν τὴν σταδιακὴ πα-

ρακμή ολόκληρης της παλαιᾶς πόλης, ώστε να ἐλευθερωθεῖ ἡ περιοχή αὐτὴ γιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Τὸ ὄραμα τοῦ Καυτανζόγλου, ωστόσο, καὶ ὁ τρόπος δράσης ποὺ πρότεινε ἦταν πρόωρα γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Εἶναι, ἐξάλλου, ὁ πρῶτος ποὺ ἐπεχείρησε νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἰδέα ἐνὸς μεγάλου, ἐνιαίου ἀρχαιολογικοῦ πάρκου, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνοντας ὅλην τὴν ἔκταση τῆς ἀνεσκαμμένης παλαιᾶς πόλης, θὰ ἀποτελοῦσε τὸν μνημειακὸν πυρῆνα γιὰ ὅποια-δήποτε μεταγενέστερη πολεοδομικὴ ἐξέλιξη.

Ἡ πρόταση τοῦ Καυτανζόγλου ἔχει χαρακτῆρα πολεοδομικοῦ σκαριφήματος καί, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναμένει κανεὶς νὰ βρεῖ σὲ αὐτὴν τὶς πολλὲς καὶ ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν μορφολογία τῆς πόλης, ποὺ συναντήσαμε σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἄλλα σχέδια. Ἐντούτοις, ἡ σποραδικότητα τῶν σχετικῶν τοῦ ἀναφορῶν εἶναι ἀπογοητευτικὴ. Τὸ βασικὸ κίνητρον τοῦ Καυτανζόγλου εἶναι ὀφθαλμοφανές: τὸ σχέδιό του δὲν ἔρχεται νὰ ἀπεικονίσει ἓνα πολεοδομικόν ὄραμα, τὴν τρισδιάστατη, δηλαδή, εἰκόνα μιᾶς πόλης ποὺ ἔχει ἥδη συλλάβει καὶ ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ ἐὰν χρησιμοποιηθοῦν στὸν σχεδιασμὸ τῆς ὀρισμένες ἀρχὲς σύνθεσης καὶ συγκεκριμένες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Ἀντιθέτως, ἐδῶ παρουσιάζεται δημοσίως ὁ ἀρχιτέκτων ὡς ἐπικριτὴς γιὰ νὰ προτείνει μίαν ἐναλλακτικὴ λύση χωροθέτησης τῆς νέας πόλης καὶ νὰ διατυπώσῃ τὶς ἀρχὲς ποὺ, κατὰ τὴν γνώμη του, πρέπει νὰ διέπουν τὴν βασικὴ διάρθρωσή της. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφολογία καὶ ἡ διάταξη τῶν κτηρίων στὸν ἀστικὸν κῶρον λίγο τὸν ἐνδιαφέρουν.

Προσωπογραφία τοῦ Λυσάνδρου Καυτανζόγλου.

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Friedrich von Gaertner μὲ ἓνα μικρὸν κῆπον ποὺ τὰ περιβάλλει καὶ περὶ αὐτὰ ἡ νέα πόλη τῶν Ἀθηνῶν, συμφώνως μὲ τὴν πρόταση Λ. Καυτανζόγλου (1839), σὲ ἀπόσταση 800 μέτρων ἀνατολικῶς τῆς Ἀκροπόλεως. Κλίμαξ: 1:13.000. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

Οί νύξεις του για την μορφή της πόλης είναι πολύ πενιχρές: ἐγκωμιάζει κατὰ κόρον τὸν ὀρθογωνικὸν ὁδικὸν κἀνναβον, ἀλλὰ δὲν λείπει τίποτε γιὰ τὴν κατανομή καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν κτηριακῶν ὁγκῶν, τὴν μορφή τῶν δημοσίων κτηρίων καὶ τῶν ἐλεύθερων χώρων, καθὼς καὶ τῶν προσόψεων τῶν ιδιωτικῶν κτηρίων. Στὸ κείμενό του, ἐντούτοις, προβαίνει κατ' ἐξαίρεσιν σὲ μία σχετικὴ πρόταση, τὴν ὁποία, ἐξάλλου, περιέχουν καὶ οἱ ἄλλες προτάσεις γιὰ τὴν Ἀθήνα: τὴν δημιουργία παροδίων στοῶν. Ἡ ἰδέα του ὅμως νὰ «προσοικοδομηθοῦν» οἱ στοῆς ἀργότερα ἀντικαθιστώντας τὶς δενδροστοιχίες φαίνεται πολὺ ιδιόρρυθμη καὶ ὅπωςδήποτε ἀνεφάρμοστη.

Ὁ Καυταντζόγλου φαίνεται νὰ ἐναποθέτει μεγάλες ἐλπίδες στὶς μορφολογικὲς ἀρετὲς τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων τοῦ Gaertner, τὸ ὁποῖο τὸ 1839 ἦταν ἀκόμη ὑπὸ κατασκευὴν καὶ θὰ ἐδέσποζε στὸ μέλλον στὴν Ἀθήνα ὡς σημεῖο μνημειακῆς ἀποκρυστάλλωσης τοῦ ἀστικοῦ χώρου. Ὅταν ἀποκαλεῖ τὴν ἐπίστεψιν αὐτὴ τῆς πόλης «πρῶτον μνημεῖον τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ἔννατον [sic! ἐννοεῖ “δέκατον ἔνατον”] αἰῶνα», αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη καὶ σήμερα, 170 χρόνια ἀργότερα: «Ὅποιαν τέρψιν ἤθελε εὐρίσκει [ὁ περιηγητὴς] εἰς πόλιν, τακτικῶς ρυμοτομημένην καὶ κατάφυτον, ἐστεφανωμένην μὲ τὸ λαμπρὸν τῶν νέων ἀνακτόρων οἰκοδόμημα, πρῶτον μνημεῖον τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ἔννατον [sic] αἰῶνα, κείμενον μεταξὺ δύο ωραίων κήπων βασιλικῶν, τοῦ μὲν πρὸς μεσημβρίαν ἰδίου βασιλικοῦ, τοῦ δὲ πρὸς ἀνατολὰς δημοσίου, κατὰ μίμψιν τοῦ Τουίλερῆ τῶν Παρισίων».

Καὶ οἱ μὲν δύο κῆποι παρουσιάζονται στὸ σχέδιό του ὡς διακοσμητικοὶ χώροι πρασίνου, ἐκτάσεως ὁ καθένας 4 μόνον ἑκταρίων, διατεταγμένων περὶ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴν Μητρόπολη. Προσθέτει, προσέτι, ὁ Καυταντζόγλου καὶ τὴν πρόταση ἐνὸς εὐρυτάτου ἀρχαιολογικοῦ πάρκου –ὅπως τὴν εὐρίσκομε, ἐξάλλου, καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα σχέδια γιὰ τὴν νέα Ἀθήνα– στὰ νότια τῆς πόλης, τὸ ὁποῖον περιγράφει ἀσαφῶς: «Μεγαλύτερος δὲ κῆπος, διωρισμένος πρὸς περίπατον καὶ ψυχαγωγίαν τοῦ λαοῦ, θέλη κατέχει τὰ παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν ὑψώματα, καὶ θέλη ἐξαπλοῦται ἕως τὸν Ἰλισσόν, περιλαμβάνων καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς μετὰ τῶν ἄλλων παρακειμένων ἀρχαιοτήτων».

Τέλος, ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ ἀνταγωνιστικὰ σχέδια γιὰ τὴν Ἀθήνα, μόνον ἡ πρόταση τοῦ Καυταντζόγλου τολμᾷ νὰ μὴ μνησθῇ τὰ περιφραγμένα «squares» (ὀρθογώνιες φυτευμένες πλατεῖες) τοῦ Λονδίνου καὶ νὰ προβλέψει ἀνάλογες πλατεῖες γιὰ τὴν Ἀθήνα. Περιφραγμένοι κῆποι πλατειῶν δὲν διεμορφώθησαν ποτὲ ἐδῶ, οὔτε ἀργότερα.

Γενικῶς, οἱ λιγοστὲς συγκεκριμέναις προτάσεις τοῦ Καυταντζόγλου γιὰ τὴν μορφή τῆς πόλης ἐκπορεύονται ὅλες ἀπὸ τὴν συμβατικὴ στάση ἐνὸς θαμβωμένου ἀπὸ «τὰ φῶτα τῆς Δύσεως» νεοέλληνας. Υἱοθετεῖ ἄκριτα μορφολογικὰ πρότυπα, ποὺ τὴν ἐποχὴ του κυριαρχοῦν εἰς τὸν δυτικοευρωπαϊκὸν κόσμον, καὶ τὰ προβάλλει ὡς λύσεις-κλειδιά. Ἡ πίστις στὴν πρόοδο τὸν ὀδηγεῖ στὴν μίμψιν. Μιὰ τέτοια λύση-κλειδί, γιὰ παράδειγμα, εἶναι καὶ ἡ μνημειακὴ «κατάφυτος πλατεία ὁδός» ποὺ προτείνει ὡς ὄριον ἀνάμεσα στὴν παλαιὰ καὶ στὴν νέα πόλη χωρὶς νὰ κρύβει ὅτι υἱοθετεῖ αὐτὸν τὸν τύπο «κατὰ μίμψιν ὅλων τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων». Παραβλέπει ὅμως ἐντελῶς τὸ γεγονός ὅτι οἱ περιμετρικοὶ δακτύλιοι («βουλευβάρτα») ἐνετάχθησαν ὀργανικῶς στὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, παίρνοντας τὴν θέσιν τοῦ

κενοῦ χώρου ποὺ ἐδημιούργησε ἡ κατεδάφιση τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων, ἐνῶ στὴν Ἀθήνα ἡ περιφερειακὴ ὁδὸς θὰ ἔπαιζε ἀπλῶς ρόλο συνόρου τῆς νέας πόλης.

Ἀπὸ τὴν σύντομη προηγῆσα ἀνασκόπηση τῶν ἐναλλακτικῶν πολεοδομικῶν προτάσεων γιὰ τὴν νέα Ἀθήνα γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἡ χωροθέτηση τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων ἀλλὰ καὶ ἡ διαμόρφωση ἐνὸς ἀνακτορικοῦ κήπου ἦταν ἐπιταγὲς καθοριστικὲς γιὰ τοὺς διαφόρους σχεδιασμούς. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ἀντιμέτωποι μὲ τέσσερις ἀνεξάρτητες προτάσεις γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἐξέχοντος αὐτοῦ χώρου πρασίνου, οἱ ὁποῖες διαφέρουν μεταξύ τους τόσο κατὰ τὴν χωροθέτησή τους ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἔκταση καὶ τὸν τύπο τῆς προβλεπόμενης διαμόρφωσης.

Τὰ ἰδεατὰ αὐτὰ σχέδια κήπων δὲν ὑπῆρξαν στοιχεῖα ἀναφορᾶς γιὰ τὴν βασίλισσα Ἀμαλία κατὰ τὴν πραγματοποίηση, ἀργότερα, τῆς δικῆς τῆς κηποτεχνικῆς ιδέας, ἀλλὰ οὔτε ἐπηρεάσαν τὶς ἀποφάσεις τῆς, δεδομένου ὅτι ἐπρόκειτο μόνον περὶ σχηματικῶν ἐνδείξεων κήπων ἐπὶ πολεοδομικῶν διαγραμμάτων ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν καμία λεπτομερῆ παρουσίαση ἐπιμέρους μορφολογικῶν ἐπιλογῶν.

Γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς πολεοδομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας παρουσιάζει, ὡστόσο, ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἡ σταδιακὴ ὠρίμανση μιᾶς καινοφανοῦς ιδέας, τῆς ἴδρυσης, δηλαδή, ἀστικοῦ κήπου κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα στὴν νέα πόλη, ἀλλὰ καὶ ἡ γνώση τῆς «προϊστορίας» τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, γιατί ἐπιτρέπει ἐνδιαφέρουσες συγκρίσεις μεταξύ τῶν μὴ ἐκτελεσμένων σχεδίων καὶ τοῦ κήπου ποὺ τελικῶς πραγματοποιήθηκε.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ διάφορες προτάσεις προέβλεπαν ἡ κάθε μία καὶ ἓναν ριζικῶς διαφοροῦ χαρακτῆρος Βασιλικὸν Κήπον· ἐξαντλώντας κατὰ κάποιον τρόπον καὶ τὸ φάσμα τῶν δυνατῶν λύσεων. Στὶς προτάσεις, πάντως, ὁ κήπος σχεδιάζεται ἐπὶ τὴ βορείως τῆς Ἀκροπόλεως.

Ὁ κήπος τοῦ σχεδίου Κλεάνθη-Schaubert (σχήματος ἰσοσκελοῦς τραπεζίου μὲ βάση 1.000 μέτρα καὶ ὕψος 300 μέτρα) διατέμνεται ἀπὸ τὴν προέκταση τῶν δύο πλευρικῶν ὁδῶν ποὺ περιβάλλουν τὰ ἀνάκτορα, πράγμα ποὺ τονίζει καὶ τὸν ἐν μέρει δημόσιο χαρακτήρα του. Ἐχει μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν παρτεριῶν, καμπύλους δρομίσκους καὶ ἐλεύθερη χάραξη, καὶ ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ κηποτεχνικὸς του χαρακτήρας θὰ ἦταν, ὡς ἓναν βαθμὸ, παρόμοιος πρὸς τὸν πραγματοποιημένον ἀργότερα κήπον τῆς Βασιλίσσης Ἀμαλίας. Πρόκειται γιὰ μία προσαρμογὴ τοῦ κεντροευρωπαϊκοῦ κήπου ἀγγλικῆς τεχντροπίας (Landschaftspark) στὰ δεδομένα τοῦ μεσογειακοῦ κλίματος, μὲ πρόβλεψη μιᾶς σχετικῶς πυκνῆς φύτευσης χωρὶς μεγάλες ἐπιφάνειες χλοοτάπητων, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ τὸ ἐπιθυμητὸν μικροκλίμα καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα μιᾶς ὁσας πρασίνου μέσα στὴν πόλη.

Ἡ παράθεση τῶν προκηπίων τῶν 6 ὑπουργείων ἀλλὰ καὶ τοῦ διακοσμητικοῦ κήπου μικρῶν διαστάσεων (200 x 100 μέτρα) μεταξύ ἀνακτόρων καὶ βασιλικῶν σταύλων, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ πρὸς τὸν Βασιλικὸν Κήπον, προσδίδουν μὲ τὸ σύνολο τῶν φυτευμένων ἐκτάσεων μεγαλοπρέπεια στὸν πυρήνα τῆς νέας πόλης. Οἱ κήποι αὐτοὶ ἐκτείνονται σὲ σχεδὸν ἐπίπεδη ἔκταση στὸ βόρειο ἄκρο τῆς πόλης σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χιλιομέτρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη.

Τελείως διάφορος παρουσιάζεται ὁ Βασιλικὸς Κήπος στὸ σχέδιο τοῦ Klenze: μία ἀνισοσκελὴς πολυγωνικὴ ἔκταση πρασίνου (μέγιστες διαστάσεις 750 x 500 μέτρα), ποὺ κατα-

λαμβάνει όλον τὸν ἀνεπίπεδον χώρον τῶν βορείων κλιτύων τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν, τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ καὶ τῆς περιοχῆς δυτικῶς τοῦ Θησείου, διαμορφώνεται ὡς φυσικὸν τοπίον μὲ ποικίλες φυτεύσεις ποὺ ἐξωραΐζουν τὸν ἱστορικὸν χώρον τῶν λόφων δυτικῶς τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ πάρκον αὐτὸ εὐρίσκεται σὲ ἀπόσταση μόνο 400 μέτρων βορειοδυτικῶς τοῦ σημείου ἀναφορᾶς τῆς Ἀκροπόλεως, στὶς παρυφῆς τοῦ ἀστικοῦ ἵστοῦ, καὶ παίζει ρόλον μεσολαβητικὸν ὡς χώρος μεταβατικὸς μεταξὺ τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων.

Στὴν πρόταση τοῦ Schinkel δὲν περιλαμβάνεται «κῆπος ἀνακτορικός» μὲ τὴν συμβατικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἔχουμε ὅμως ἐδῶ τὴν τολμηρὴ ἰδέα τῆς φύτευσης τῶν περιορισμένων ἐλευθέρων χώρων ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοῦ πλατώματος τῆς Ἀκροπόλεως (μέγιστες διαστάσεις 100 x 300 μέτρα) τόσον μὲ μικροὺς ἀνθόκηπους ὅσον καὶ μὲ ἐπιβλητικὰ δένδρα (φοίνικες, δάφνες, κυπαρίσσια) ποὺ πλαισιώνουν ἅμεσα τὰ μνημεῖα. Ὅχι κῆπος ἐδῶ, ἀλλὰ ἀνάδειξη τῶν ἀρχαιοτήτων μέσω φυτεύσεων.

Συνοπτικῶς, θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι ἔχουμε μία πρόταση κήπου ἀνακτορικοῦ μέσα στὴν πόλη (Κλεάνθη-Schaubert), μίαν στὴν παρυφῆ τῆς πόλης ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν λόφων (Klenze) καί, τέλος, μίαν ἐπὶ τῆς ἰδίας τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἐὰν στὶς τρεῖς αὐτὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις προστεθεῖ καὶ ἡ τετάρτη τοῦ Gaertner (τὴν ὁποία θὰ παρουσιάσουμε στὸ Δεύτερο κεφάλαιο), ἡ ὁποία προβλέπει ἓνα συμβατικὸν ἡμικυκλικὸν μῶρφωμα κήπου (διαμέτρου 500 μέτρων) διατεταγμένο κατὰ τὴν αὐστηρὴ γεωμετρικὴ μορφολογία τοῦ κήπου τῆς γαλλικῆς παράδοσης τοῦ μπαρόκ (jardin a la française), ἔχουμε ἓνα εὐρὺ φάσμα ἐναλλακτικῶν ἰδεῶν γιὰ τὸν Βασιλικὸν Κήπον, ποὺ ποικίλλουν ἐντόνως μεταξὺ τῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν χωροθέτηση ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν κηποτεχνικὸν τοὺς χαρακτήρα.

Ὁ κῆπος τῶν ἀνακτόρων, ὅπως ἐδημιουργήθη τελικῶς ἀπὸ τὴν βασίλισσα Ἀμαλία, ἔχει μορφή, σχῆμα καὶ θέση τελείως διάφορη ἀπὸ τὶς προτάσεις ποὺ προηγήθηκαν. Ἀποτελεῖ τὴν ἰδιοφυῆ ἐπινόηση μιᾶς δυναμικῆς γυναίκας, ἐρασιτέχνηδος στὴν τέχνη τῶν φυτεύσεων καὶ τῆς κηποτεχνίας, ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ πεδίου καὶ στὸ διάβα τῶν δεκαετιῶν κέρδισε στὴν πράξη ἐμπειρία καὶ γνώση. Θελμηματικότης καὶ φιλοκαλία ὁδήγησαν τὴν Ἀμαλία στὸ ἔργο τῆς αὐτὸ ποὺ ἔγινε ἔργο ζωῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Σταμάτιος Κλεάνθης (1802-1862) ἐγεννήθη στὸν Βελβεντὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἐφοίτησε στὸ γυμνάσιον στὸ Βουκουρέστι καὶ τὸ 1821 ἔγινε μέλος τοῦ Ἱεροῦ Λόχου τὸν ὁποῖον ἱδρυσε ὁ πρίγκιψ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης μὲ περίπου 400 ἐθελοντὲς καὶ ὁ ὁποῖος ἀπεδεκατίσθη σχεδὸν ὁλοσχερῶς στὴν μάχη τοῦ Δραγατσανίου στὶς 7 Ἰουνίου 1821. Ὁ Κλεάνθης ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλαχίστους Ἑλλήνες ποὺ ἐπέζησαν.

Ἀργότερα, μετὰ τὸ 1827, τὸν εὐρίσκουμε νὰ σπουδάζει ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀκαδημία Ἀρχιτεκτονικῆς (Bauakademie) τοῦ Βερολίνου, ὅπου ἦταν μαθητὴς τοῦ Karl Friedrich Schinkel. Στὸ Βερολίνο ὁ Κλεάνθης γνώρισε τὸν Eduard Schaubert, μὲ τὸν ὁποῖο τὸν συνέδεσε πολὺχρονη φιλία καὶ ἐπαγγελματικὴ συνεργασία, ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀπὸ κοινοῦ ἐκπόνηση τοῦ ἰδρυτικοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας, καθὼς καὶ ἄλλων πολεοδομικῶν σχεδίων (παραδείγματος χάριν, τοῦ Αἰγίου καὶ τοῦ Πειραιῶς). Ἀπὸ τὸ 1835, ὁ Κλεάνθης ἠργάσθη ὡς ἀρχιτέκτων ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας καὶ ἀργότερα ὡς ἐπιχειρηματίας. Ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὰ του σχέδια γιὰ δημόσια κτήρια (ὅπως, λόγου χάριν, γιὰ τὸ πολιτικὸ νοσοκομεῖο καὶ μία ὀρθόδοξη ἐκκλησία στὸν Πειραιά, τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὸ Ἀρσάκειο στὴν Ἀθήνα) δὲν πραγματοποιήθηκε κανένα. Ὡστόσο, ὁ Κλεάνθης σχεδίασε πολυάριθμα κτήρια γιὰ ἰδιώτες, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν ἑπαυλὴ Ilissia τῆς Sophie de Mar-

bois, Δουκίσσης της Πλακεντίας, στην οποία σήμερα στεγάζεται το Βυζαντινό Μουσείο. Τò επίσης για τὴ δούκισσα σχεδιασμένο ανάκτορον Ροδοδάφνην στὴν Πεντέλη ἔμεινε ἡμιτελές.

Ὁ Κλεάνθης προσπάθησε ἀργότερα νὰ κάνει ἐξαγωγὲς ἑλληνικῶν μαρμάρων στὴν Εὐρώπη καὶ γιὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἐξοφάλισε ἄδεια λατομήσεως στὴν Πάρο, στὴν Τήνο καὶ στὴν Πεντέλη. Ἡ ἐπιχείρηση ὅμως δὲν ἀπέφερε τὰ κέρδη ποὺ ἠλπιζε καὶ στοιχίσε στὸν Κλεάνθη τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιουσίας του. Τελικῶς, τὸ ἐμπόριο μαρμάρου προεκάλεσε καὶ τὸν θάνατό του. Ὁ Κλεάνθης, ποὺ ἐπέβλεπε προσωπικῶς τὶς ἐργασίες λατομήσεως, ἐτραυματίσθη βαριά τὸν Μάρτιο τοῦ 1862 σὲ ἓνα ἀτύχημα στὴν Πάρο. Πέθανε στὶς 19 Ἀπριλίου 1862 στὴν Ἀθήνα. Μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κλεάνθους ἡσυχολήθη πολὺ διεξοδικῶς ἡ Ὁλγα Φουντουλάκη στὴν διατριβή της *Stamatios Kleanthes 1802-1862. Ein griechischer Architekt aus der Schule Schinkels*, T.U. Karlsruhe 1979.

Ὁ Eduard Schaubert (1804-1860) ἐγεννήθη στὸ Breslau τῆς Σιλεσίας καὶ σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀκαδημία Ἀρχιτεκτονικῆς (Bauakademie) τοῦ Βερολίνου ὡς μαθητὴς τοῦ Schinkel. Ἐκεῖ γνῶρισε τὸν Σταμάτιο Κλεάνθη, μὲ τὸν ὁποῖο ἔμελλε νὰ συνδεθεῖ μὲ πολὺχρονη φιλία καὶ ἐπαγγελματικὴ συνεργασία. Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1829 οἱ δύο ἀρχιτέκτονες ἔκαναν ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ταξίδι στὴν Ρώμη, ὅπου στὸν ἐκεῖ καλλιτεχνικὸ κύκλο γνώρισαν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸν στρατηγὸ Heideck, μετέπειτα μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας στὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος τοὺς ἔδωσε μία συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸν τότε κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννη Καποδίστρια. Ὁ Καποδίστριας προσέλαβε τοὺς δύο φίλους (τοὺς ὁποίους συνέστηνε πολὺ θερμὰ καὶ ὁ Schinkel) ὡς ἀρχιτέκτονες τῆς κυβέρνησης καὶ τοὺς ἀνέθεσε τὶς πρῶτες τοὺς ἐργασίες στὴν Αἴγινα, πρωτεύουσα τότε τῆς Ἑλλάδος. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1831 ζήτησαν ἄδεια γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἀγόρασαν, στὴν βόρεια πλαγιά τῆς Ἀκροπόλεως, ἓνα ἐρειπωμένο οἶκημα, τὸ ὁποῖον ἐπεσκεύασαν καὶ μετέτρεψαν σὲ κατοικία τους. Σὲ αὐτὸ τὸ οἶκημα (σήμερα Μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου) ἐστεγάζετο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας του (1837-1842) τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Μολοντὶ δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποφασισθεῖ ἐὰν πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου θὰ ἦταν ἡ Ἀθήνα (ὁ βασιλεὺς Ὁθων ἔφθασε στὸ Ναύπλιο μόλις τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1833), οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert, ἥδη ἀπὸ τὸ 1831, ἀσχολοῦνται μὲ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς πόλης καὶ τῶν περιχώρων της χωρὶς νὰ ἔχουν λάβει ἐπίσημη ἐντολή. Τὸν Μάιο τοῦ 1832 τοὺς ἀντιέθη ἡ ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν προσωρινὴν κυβέρνησιν.

Στὰ τέλη τοῦ 1834 ὁ Schaubert διέκοψε τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Κλεάνθη λόγῳ οἰκονομικῶν διαφορῶν καὶ ἔγινε προϊστάμενος ἀρχιτέκτων (Oberarchitekt), δηλαδὴ σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν. Παράλληλα μὲ τὴν δραστηριοποίησή του ὡς ἀρχιτέκτων, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ἀρχαιολογία, καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ στὴν πολυχρωμία τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ γλυπτῶν. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ὁ Schaubert, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀλλοδαποί, ἀπολύεται ἀπὸ τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ρύθμιση τῶν προσωπικῶν του ὑποθέσεων καὶ ἐνῶ ἦταν ἔτοιμος νὰ ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα του, ἡ διεύθυνση τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου τοῦ ἀνέθεσε τὸ 1845 διάφορες ἐρευνητικὲς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες τὸν κράτησαν στὴν Ἑλλάδα μέχρι τὸ 1848. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ κύρια ἀσχολία του ἦταν ἡ ἐπιστάσις παραγωγῆς γύψινων ἐκμαγείων ἀρχαίων γλυπτῶν, ἐνῶ ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ παραμείνει μονίμως στὴν Ἑλλάδα, ἐλπίδα ποὺ ὅμως, παρὰ τὴν υποστήριξη τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῶν Μουσείων τοῦ Βερολίνου, von Oflers, καὶ τὴν βοήθεια τοῦ προξένου τῆς Πρωσίας, von Werther, παρέμεινε ἀνεκπλήρωτη, ὅποτε μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1848 ὁ Schaubert ἐγκατέλειψε ὀριστικῶς τὴν Ἑλλάδα. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Breslau ἔζησε ἀποτραβηγμένος καὶ ἀπασχολούμενος μέχρι τὸν θάνατό του μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση καὶ μὲ τὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος.

2. Ὁ Leo von Klenze (1784-1864) ἐγεννήθη κοντὰ στὸ Hildesheim καὶ σπούδασε στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι, ὅπου ἠργάσθη κοντὰ στοὺς Percier καὶ Fontaine, καὶ τὸ 1808 διωρίσθη ἀρχιτέκτων τῆς αὐλῆς τοῦ βασιλέως Jerôme (Bonaparte) στὸ Kassel. Τὸ 1815, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης, ἐγνωρίσθη μὲ τὸν διάδοχο καὶ ἀργότερα βασιλέα τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκο Α', ὁ ὁποῖος τὸν πῆρε ὑπὸ τὴν προστασία του. Ἔτσι, ὡς ἐπίσημος ἀρχιτέκτων τῆς Αὐλῆς στὸ Μόναχο, συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν κλασικιστικὴ ἐπέκταση τῆς βαυαρικῆς πρωτεύουσας, στὴν ἀνάπλαση τοῦ ἐκτεταμένου συγκροτήματος τοῦ βασιλικοῦ ἀνακτόρου καὶ στὴν δημιουργία σημαντικῶν δημόσιων χώρων, ὅπως εἶναι ἡ Ludwigstrasse καὶ ἡ Koenigsplatz. Ἐργάσθη ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀπολαμβάνοντας τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ φιλέλληνο βασιλέως καὶ συνέχισε, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Λουδοβίκου ἀπὸ τὸν θρόνο (1848), νὰ ἐργάζεται γιὰ τὸ μεγάλο ἀρχιτεκτονικὸ πρόγραμμα ποὺ χρηματοδοτοῦσε ὁ μαικίννας ἐργοδότης του (Ruhmeshalle, 1843-1853· Propyläen, 1846-1862).

- Τὸ 1834 ὁ Klenze ἦλθε στὴν Ἑλλάδα ἐπιφορτισμένος μὲ μίαν ἄκρως ἐμπιστευτικὴ πολιτικὴ ἀποστολή: ἡ ἐντολὴ ποὺ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν βασιλέα Λουδοβίκο Α΄ ἦταν νὰ ἀναδιαρθρώσει τὴν σύνθεση τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας στὸ Ναύπλιο. Παράλληλα, ἀνταποκρινόμενος σὲ πρόσκληση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, θὰ ἀναθεωροῦσε τὸ ἀρχικὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας. Ὁ Klenze, σὲ ἡλικία 50 ἐτῶν, ξεκίνησε ἕνα κουραστικὸ ταξίδι τριῶν μηνῶν στὴν Ἑλλάδα (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1834), στὴν διάρκεια τοῦ ὁποῦ ἀνέπτυξε ἐντυπωσιακὲς πρωτοβουλίες σὲ πολλὰ θέματα. Τὶς δραστηριότητές του αὐτὲς τὶς σχολιάζει λεπτομερῶς στὶς κριτικὲς σημειώσεις του *Aphoristische Bemerkungen, gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland*, ποὺ ἐδημοσιεύθησαν μόλις τέσσερα χρόνια ἀργότερα (1838) στὸ Βερολῖνο.
3. Ὁ K.F. Schinkel (1781-1841) ἐγεννήθη στὸ Neu Ruppin τοῦ Brandenburg καὶ ἐσπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ στὴν περίφημὴ Bauakademie τοῦ Βερολίνου, μὲ δασκάλους τοὺς David καὶ Friedrich Gilly. Ὑστερα ἀπὸ μίαν περίοδον παραμονῆς στὴν Ἰταλία, ἠργάσθη ἀρχικῶς ὡς ζωγράφος σκηνικῶν καὶ τοπίων, γιὰ νὰ ξεκινήσει, λίγο μετὰ, τὴν σταδιοδρομία του ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ δημοσίου, τὸ 1810. Τὸ 1820 ὁ Schinkel ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς Bauakademie. Τὸ 1839, πρὸς τὸ τέλος μιᾶς ζωῆς ἀφιερωμένης στὸν μνημειακὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ Βερολίνου καὶ τὸν συντονισμὸν τῆς ἐπισήμου πολιτικῆς τοῦ πρωσικοῦ κράτους στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ Schinkel ἀνγορεύθη «Oberland Baudirektor» (Διευθυντὴς Δημοσίων Κτιρίων). Τὰ πρὶν φημισμένα ἔργα του εἶναι τὸ Schauspielhaus τοῦ Βερολίνου (1818-1821), τὸ Altes Museum (1811-1828), τὸ πρῶτο κτήριο μουσείου στὴν Εὐρώπῃ, καὶ ἡ Bauakademie (1831-1835).
 4. Ὁ Λουδοβίκος Α΄ τῆς Βαυαρίας, καθαρῶν ἑλληνολάτρης καὶ ὁπαδὸς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κλασικισμοῦ, ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἀπόρριψη τοῦ ὁράματος τοῦ Schinkel γιὰ τὰ ἀνάκτορα στὴν Ἀκρόπολιν. Ὑπογράφει ἐπιτακτικῶς στὸν υἱὸ του Ὁθωνα: «Σὲ ἐξορκίζω νὰ ἐγκαταλείψῃς τὸ ἀνθυγιεινὸν Ναύπλιον πρὶν ἀρχίσει τὸ χειμερινὸν ψύχος καὶ νὰ διαλέξῃς τὴν Ἀθῆνα ὡς καθέδραν σου. Μὴν κτίσεις, ὅμως, τὸ ἀνάκτορόν σου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐκεῖ, κατὰ τὴν γνώμην μου, δὲν πρέπει νὰ κτισθῇ τίποτε νέον, ὥστε τὰ σεβάσματα μνημεῖα τῆς Ἀρχαιότητος νὰ μὴν ἀναμειχθοῦν μὲ νέα κτήρια, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐβλάπτε τόσον τὴν Ἀκρόπολιν ὅσο καὶ αὐτὰ» (Geheimes Hausarchiv, München, Nachlass König Otto von Griechenland, 43/I/29a Nr. 27).
 5. Τὰ πρωτότυπα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῶν ἀνακτόρων ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολιν τοῦ Schinkel, σχεδιασμένα μὲ πενάκι καὶ ἐπιχρωματισμένα μὲ ὑδρόχρωμα, φυλάσσονται στὴν Κρατικὴ Συλλογὴ Ἔργων Γραφικῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου. Τὰ σχέδια ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1840-1843 σὲ ἕναν τόμο μεγάλου μεγέθους μὲ τίτλο: *Werke der Hoeheren Baukunst, fur die Ausfuehrung bestimmt*.
 6. Ἀπ' ὅλα τὰ ἐρεῖπια τοῦ Παλατινοῦ λόφου στὴν Ρώμην, τὴν μόνην κάπως πλήρην εἰκόνα προσέφερε, ἥδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα, τὸ λεγόμενον «ἵπποδρόμιον» (160 μέτρα μῆκος, 50 μέτρα πλάτος), στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῶν ἀνακτόρων: ὄχι πραγματικὸ ἵπποδρόμιον ἢ στάδιον, ἀλλὰ ἕνας κῆπος ποὺ ὀνομάζεται «ἵπποδρόμιον» ἐξαιτίας τοῦ σχήματός του. Γύρω του ὑπῆρχαν τοξοστοιχίες, ἀπὸ τὰ δώματα τῶν ὁποίωνμποροῦσε νὰ ἀπολαύσει κανεὶς τὸν κῆπον.
 7. Ἡ Margarethe Kuehn γράφει σχετικῶς: «Ὁ Schinkel μὲ τὸ ἵπποδρόμιον προσπάθησε νὰ τακτοποιήσῃ τὴν ὀριζοντιογραφίαν τοῦ ἐκτεταμένου ἀμόρφου χώρου μεταξὺ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ Παρθενῶνος, καὶ γι' αὐτὸ ἐνέταξε στὸ σχέδιον ὡς αὐστηρὴ νομοτέλεια τὴν δῆθεν κατὰ Stuart καὶ Revett ὑφιστάμενην παραλληλίαν ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια καὶ στὸν Παρθενῶνα. Ὑποπέδωσε σίγουρα στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἕνα πολεοδομικὸ φρόνημα ξένον πρὸς αὐτήν» (M. Kuehn, «Als die Akropolis aufhoerte Festung zu sein», *Festschrift Sperlich*, Βερολῖνο 1979, σ. 86).
 8. Αὐτὴν τὴν συχνὴ χρῆση φυτεύσεων ἀπὸ τὸν Schinkel καὶ τὴν αἰτιολόγησάν τους σχολιάζει πολὺ εὐστοχα ὁ ἱστορικὸς τῆς τέχνης Hermann Grimm στὸν λόγο του γιὰ τὸν Schinkel τὸ ἔτος 1874: «Τὰ δένδρα παίζουν σὲ ὅλα τὰ κτήρια τοῦ Schinkel ἕναν σημαντικὸν ρόλον. Σὲ κανένα σχεδὸν σχέδιόν του δὲν βλέπουμε τὰ κτήρια χωρὶς νὰ τὰ συνοδεύει πλούσια φύτευση. Κῆποι καὶ κηπάρια χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ὡς ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἐὰν ἦταν στὸ χέρι του, τὸ Βερολῖνο θὰ ἦταν ἕνα ἰδανικὸν δάσος, ἀπ' ὅπου θὰ προεξείχον ἐκκλησίες, παλάτια καὶ ἀνδριάντες. Βλέπουμε τὴν πλατεῖαν τοῦ Lustgarten στὸ σχέδιόν του σκεπασμένη μὲ πυκνὸ δάσος, τὶς γέφυρες στὶς δύο πλευρές της νὰ περιβάλλονται ἀπὸ συστάδες ὑψηλῶν δένδρων. [...] Ὁ Γερμανὸς νοσταλγεῖ ἐκ φύσεως τὸ δάσος. Ἡ μανία τοῦ Schinkel νὰ τοποθετῇ παντοῦ στὴν ἀρχιτεκτονικὴν του δένδρα εἶναι γνήσια ἐθνικὴ» (Hermann Grimm, *Schinkel als Architekt der Stadt Berlin* [1874]. *Festreden Schinkel zu Ehren* [1846-1980], ἐπιμ. J. Posener, Βερολῖνο 1980, σσ. 159-164).

9. Στο έργο του *Aphoristische Bemerkungen, gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland* (ό.π., σσ. 484-485), ο Klenze εκφράζει απεριόριστο θαυμασμό για την καλλιτεχνική αξία του σχεδίου του Schinkel, ταυτοχρόνως όμως και τους ενδοιασμούς του όσον αφορά στην δυνατότητα εφαρμογής του: «Ένα τέλειον υπόδειγμα εύφουως χειρισμού του θέματος αυτού, συμφώνως πρὸς τὸ γνήσιον ἑλληνικὸν πνεῦμα, παρουσίασε ὁ ἐξάιρετος φίλος μου Schinkel εἰς τὸ σχέδιόν του δι' ἑν ἀνάκτορον ποὺ ἀπέστειλε σὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότιπα τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος. Ἐὰν αὐτὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον δὲν εἶχε ἐκπονηθεῖ χωρὶς νὰ ἔχουν διατυπωθῇ αἱ ἀνάγκαι καὶ χωρὶς ἐποπτεῖαν τῆς τοποθεσίας, καὶ μόνον μὲ βάσιν γενικὰς ἐννοίας περὶ κάλλους καὶ περὶ ἀρχαιοελληνικῶν συνθηκῶν ζωῆς, δὲν θὰ ἐπιχειροῦσα βεβαίως ποτὲ νὰ προτείνω ἑν ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον. Δυστυχῶς ὁμως, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀρχαιοπρεπὴς ἀντίληψις τοῦ σχεδίου δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀνάγκας μιᾶς αὐλῆς ὀργανωμένης συμφώνως πρὸς τὰς συγχρόνους εὐρωπαϊκὰς ἀρχάς, καὶ ἡ ἐπιλογὴ βεβαίως τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς τόπου ἀνεγέρσεως τῶν ἀνακτόρων, δὲν ἐθεωρήθη ἀδικαιολογίτως ἀπαράδεκτος. Ἔτσι, ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς Ὁθων ἠναγκάσθη νὰ ἀφήσῃ ἀπραγματοποιήτον τὸ ἀνυπέρβλητον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ σχέδιον. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτήν, ἄς μου ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω εἰς τὸν μεγάλον καλλιτέχνην ποὺ ἐξεπόνησε αὐτὸ τὸ σχέδιον τὸν ἀπεριόριστον θαυμασμόν μου».
10. Margarethe Kuehn, «Als die Akropolis aufhoerte Festung zu sein», *Festschrift Sperlich*, Βερολίνο 1979, σσ. 83-84.
11. Ὁ Λύσανδρος Καυταντζόγλου (1811-1885) ἐγεννήθη σὴν Θεσσαλονίκῃ. Σπούδασε σὴν Academia San Luca τῆς Ρώμης καὶ σὴν École des Beaux Arts τῶν Παρισίων. Ἐπέστρεψε ὀριστικῶς σὴν Ἑλλάδα τὸ 1843 καὶ διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ 1844 ὡς τὸ 1862. Μαζὶ μὲ τοὺς Σ. Κλεάνθη καὶ Π. Κάλκο θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς πρὸ σημαντικοὺς Ἑλλήνες ἀρχιτέκτονες τῆς περιόδου τοῦ Ὁθωνος. Ἀπὸ τὰ πρὸ σημαντικὰ πραγματοποιημένα ἔργα του εἶναι τὸ Ἀρσάκειο, τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου σὴν Ἀθήνα.

Παιδιά παίζουν στὸν Βασιλικὸ Κήπο. Παλαιὰ φωτογραφία (Κοντογιαννάκης, 1891).

2. Η ΑΦΕΤΗΡΙΑ

ΤΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ ΤΟΥ FRIEDRICH VON GAERTNER.
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ.

«Τί χαρὰ θὰ σᾶς ἔδιδε, ἀγαπιετὲ πατέρα, τὸ θέαμα
τώρα τῶν ἀνακτόρων, τῶν ὁποίων ἡ ἀνέγερση προ-
χωρᾷ γρήγορα. [...] Παρουσιάζονται μεγαλοπρεπῆ
καὶ εἶναι ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἀπὸ μακριὰ ὁρατὰ
γιὰ ὅποιον πλησιάζει πρὸς τὴν Ἀθήνα. Νομίζω ὅτι
δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιλεγεῖ καλυτέρα θέση.
[...]

Αὐτὸν τὸν χρόνο διαμορφώνεται καὶ ὁ κήπος καὶ
ἀρχίζω νὰ ἐλπίζω ὅτι συντόμως θὰ κατοικήσουμε
στὰ ἀνάκτορα.»

Βασίλισσα Ἀμαλία πρὸς τὸν βασιλέα Λουδοβίκο
τὸν Α΄ τῆς Βαυαρίας (ἐπιστολὴ τῆς 13ης Αὐγού-
στου 1839).

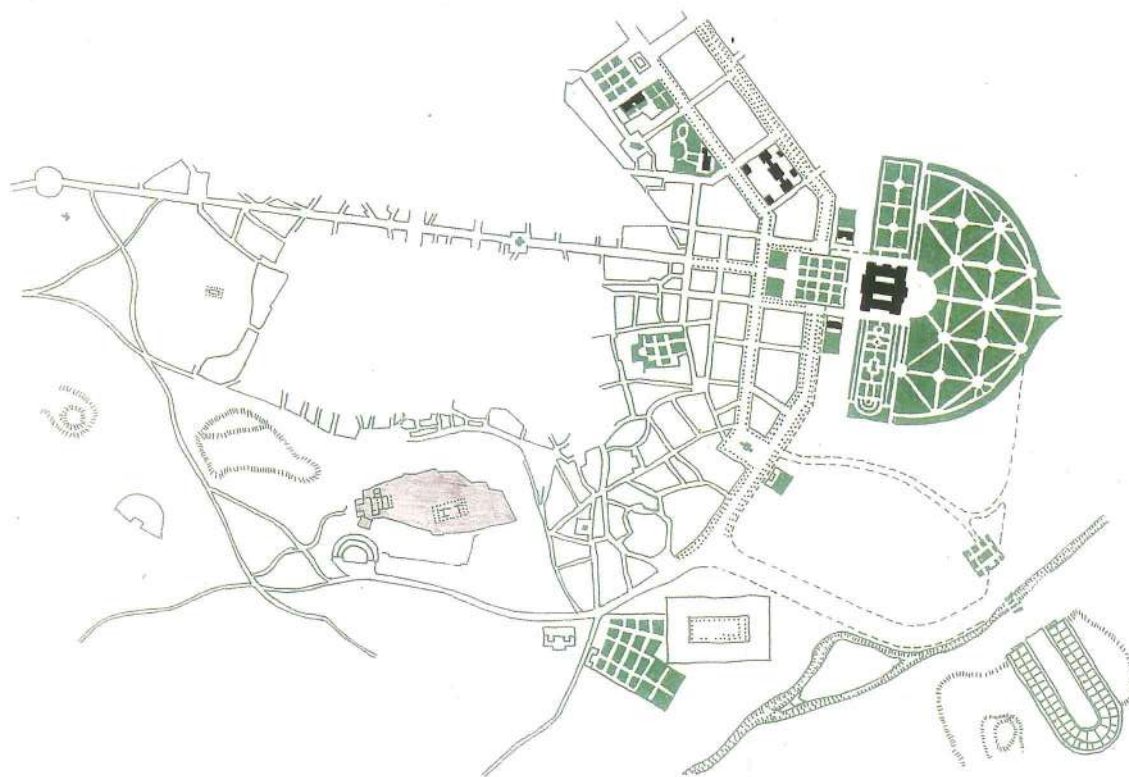
Τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηνῶν, κτισμένα γιὰ τὸν πρῶτο βασιλέα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ
κράτους Ὁθωνα, ἦταν ὁ σημαντικότερος ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμὸς (διάρκεια ἀνέγερσης
1836-1843) στὴν νέα πρωτεύουσα. Ἐπανελημμένως ἔχει τονισθεῖ ἡ βαρύνουσα σημασία
ποῦ ἔμελλε νὰ παίξει τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ στὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς νέας Ἀθήνας,
καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνέγερσή του σηματοδότησε, ὅπως ἀνεμένετο, τὴν ἀνάπτυξη
μιας ἰδιόμορφης κλασικιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1835, ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος Α΄ τῆς Βαυαρίας (1786-1868) ἐξε-
πλήρωσε μία διακαῆ νεανικὴ του ἐπιθυμία: ἔφθασε μὲ μεγάλῃ ἀκολουθία στὴν Ἀγκόνα ὅπου
ἐπεβίβάσθη στὶς 3 Δεκεμβρίου τοῦ 1835 στὴν ἀγγλικὴ φρεγάτα Medea. Προορισμὸς τοῦ τα-
ξιδιοῦ του ἦταν ἡ Ἑλλάδα. Μέλος τῆς βασιλικῆς συνοδείας ἦταν καὶ ὁ Friedrich von Gaert-
ner¹. Ὁ σαρανιάχρονος τότε ἀρχιτέκτων εἶχε ὅπωςδήποτε ἐξοφλισμένη τὴν εὖνοια τοῦ βα-
σιλέως, ὁ πραγματικὸς ὅμως σκοπὸς τῆς συμμετοχῆς του στὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀκόμη
ἀσαφὴς καὶ ἐπρόκειτο νὰ διαφανεῖ μόνον ἀργότερα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ.

Ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος ἐπιθυμοῦσε, ὥστόσο, γιὰ λόγους προβολῆς, ἀλλὰ καὶ ἀποβλέ-
ποντας στὴν ἐδραίωση τοῦ οἴκου τῶν Wittelsbach στὴν Ἑλλάδα, τὴν τάχιστη ἑναρξη τῶν
ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν νέων ἀνακτόρων. Ἐδειχνε μὲν κάποια ἰδιαίτερη προτίμηση
γιὰ τὴν μορφολογικὰ ἐπιτυχημένη καὶ συμφώνως μὲ ἀρχαῖα πρότυπα ἐλεύθερη-ἀσύμμετρη
πρόταση τοῦ Klenze, ἦταν ὅμως καὶ διατεθειμένος νὰ ὑποκύψει στὶς πολιτικὲς σκοπιμότη-

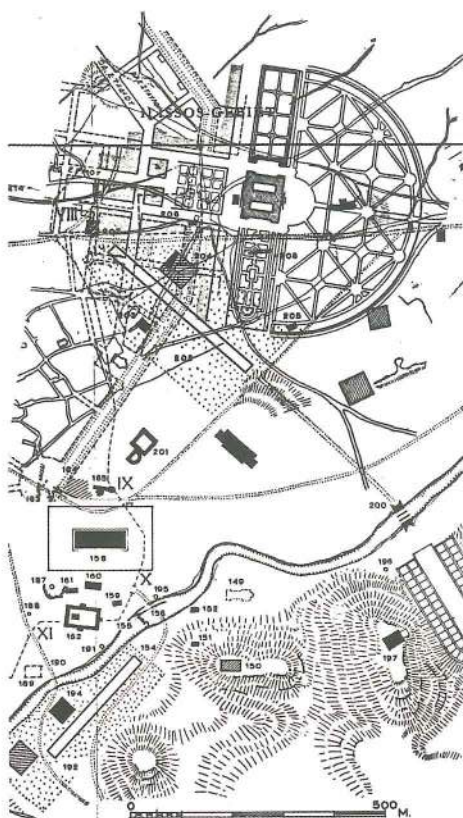
Ὁ Friedrich von Gaertner ἐργάζεται στὸ δωμάτιο τοῦ ξενοδοχείου του στὴν Ἀθήνα ἐπὶ τοῦ προσχεδίου τῶν ἀνακτόρων (Μάρτιος 1836). Σχέδιο μὲ μολύβι ἀπὸ τὸν Friedrich von Gaertner.

Τὰ ἀνάκτορα καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος σὲ ἀπόσταση 800 μέτρων ἀνατολικάς τῆς Ἀκροπόλεως, συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Friedrich von Gaertner (1836). Κλίμαξ: 1:14.000. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

Τὸ «Εξώχωρον», ἡ τελείως ἄγονη ἔκταση ἀνατολικῶς τῆς παλαιᾶς πόλης τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Διακρίνεται ἡ ὁδὸς τῶν Μεσογείων, ἡ πύλη τῆς Μπουμπουνίστρας, τὸ τεῖχος τοῦ Χασεκῆ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Χρωμολιθογραφία ἀπὸ τὸν Eduard Dodwell (1805).

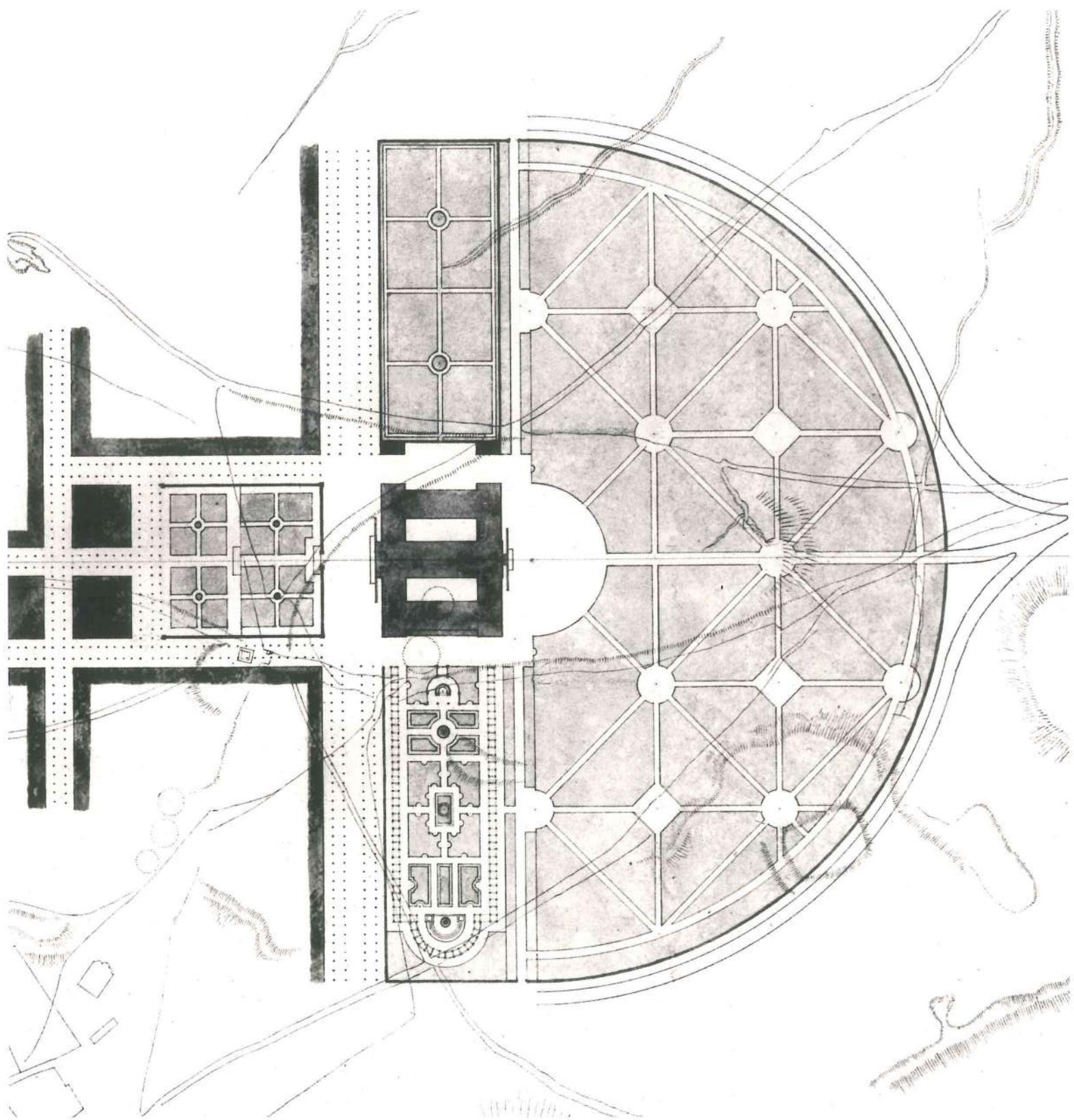

Τὰ ανάκτορα καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος, συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Friedrich von Gaertner, σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα τῆς ἀνατολικῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν (Λύκειον, Κυνόσαργες, Στάδιον). Κλίμαξ: 1:14.000. Σχεδιαστικὴ ἀνασύνθεσις ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

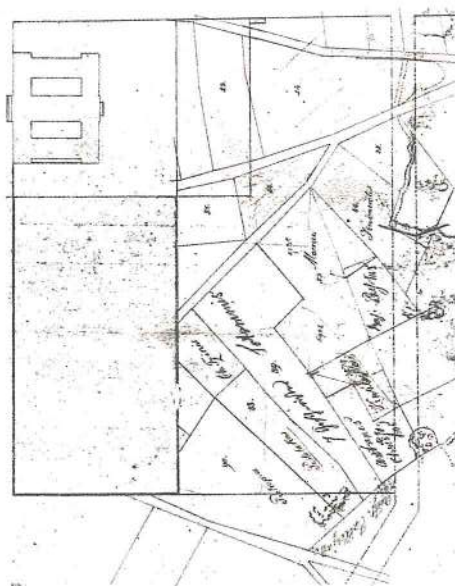
τες καὶ νὰ ἀκολουθήσει μίαν ἄλλην, ταχύτερα πραγματοποιήσιμη λύση. Ἐπειτα ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἐπισκέψεις τῶν πιθανῶν θέσεων ἀνέγερσις τῶν ἀνακτόρων κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1835 καὶ μετὰ τὴν περάτωσι τῶν ἐκτενῶν γνωματεύσεων τῶν αὐλικῶν ἱατρῶν Dr. Roeser καὶ Dr. Wibmer, ποὺ ὑπεβλήθησαν στὶς 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1835 καὶ ποὺ συνέστηναν τὴν ἀνατολικὴν περιφέρεια τῆς πόλεως, δηλαδὴ τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου Λυκείου, ὡς τὴν πλέον ὑγιεινὴν τοποθεσίαν γιὰ τὰ νέα ἀνάκτορα, ὁ Λουδοβίκος ἐπέλεξε χωρὶς χρονотριβὴ –καὶ ἀγνοώντας τοὺς δισταγμοὺς τοῦ υἱοῦ τοῦ Ὁθωνα– τὴν θέσιν αὐτή.

Ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς προηγούμενες λύσεις, τὰ ἀνάκτορα τοποθετήθηκαν, συμφώνως πρὸς τὰ ἰσχύοντα κεντροευρωπαϊκὰ πρότυπα, στὴν περιφέρεια τῆς πόλεως καὶ ὡς αὐτόνομον κτίσμα σὲ ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὸν ἀστικὸ ἱστό. Ἡ μόνη πρότασις, ποὺ ἔθετε τὰ ἀνάκτορα σὲ ἄμεση σχέσιν μετὰ τὴν νέα πόλιν καὶ ποὺ ὄριζε μετὰ τὸν σχεδιασμὸ ὁδικῶν καὶ ὁπικῶν ἀξόνων τὸ παλάτι ὡς τὸ κέντρον ἀναφορᾶς τῆς πολεοδομικῆς σύνθεσης, ἦταν ἡ πρότασις τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert. Ἀντιθέτως, ὁ Gaertner εἶχε διαλέξει –ὅπως καὶ ὁ Schinkel καὶ ὁ Klenze πρὶν ἀπὸ αὐτὸν– τὴν τοποθεσίαν μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἀρχιτέκτονος, ποὺ ἐπιλέγει τὴν πλέον εὐνοϊκὴν θέσιν γιὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ κτηρίου του. Ὁ Gaertner σχεδίασε σὲ ἐλάχιστον χρόνον ἐπιτόπου τὰ πρῶτα σκαριφήματα, στὰ ὅποια διακρίνεται ἡ σχετικὴ ὁμοιότητα τῆς δικῆς του πρότασις μετὰ τὸ σχέδιον τοῦ Klenze. Τὸ νὰ θεωρήσουμε ὅμως αὐτὴν τὴν συγγένειαν ὡς καθοριστικὴ καὶ νὰ ὑποτιμήσουμε τὴν προσφορὰ τοῦ Gaertner θεωρώντας τὴν ἀπλοποίηση τοῦ ὁράματος τοῦ Klenze, θὰ ἦταν ἀσφαλῶς λάθος. Ὁ Gaertner ὄρισε ὡς ἀκριβῆ τόπον χωροθέτησις τῶν ἀνακτόρων ὅχι τὴν νότιον κλιτῦ τοῦ Λυκαβηττοῦ, ἀλλὰ μίαν χαμηλὴν ἔξαρσιν τοῦ ἐδάφους στὶς ἀνατολικὰς παρυφᾶς τῆς νέας πόλεως, κοντὰ στὴν πύλιν τοῦ Διοχάρους τοῦ ἀρχαίου τείχους, ἀπὸ ὅπου ἀπελάμβανε κανεὶς ἀνεμπόδιστα τὴ θέαν τοῦ Σαρωνικοῦ, τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς παλαιᾶς πόλεως.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου σημείου γιὰ τὴν χωροθέτησιν τῶν ἀνακτόρων ὑπῆρξε πολὺ ἐπιτυχὴς διότι προσέφερε ἕναν ἀνοικτὸν περιβάλλοντα χώρον καὶ ὑπερυψωμένην θέσιν, ἡ ὁποία ἐξασφάλιζε ἄριστες ὁπτικὰς διασυνδέσεις. Ξενίζει, ὡστόσο, ἡ ἀδιαφορία τοῦ Gaertner γιὰ μίαν μελετημένη πολεοδομικὴ ἔνταξιν τῶν ἀνακτόρων στὸν ἱστὸ τόσο τῆς παλαιᾶς ὥς καὶ τῆς νέας πόλεως. Τὸ οἰκοδόμημα ἀνεγείρεται σὲ μίαν προνομιοῦχο θέσιν ποὺ γεννᾷ αὐθορμήτως τὴν σκέψιν δημιουργίας μιᾶς ἐκτεταμένης περιοχῆς πρασίνου, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὶς κλιτῦς τοῦ Λυκαβηττοῦ μέχρι τὶς ὁχθες τοῦ Ἰλισσοῦ². Καὶ πράγματι, ἀργότερα τὸ νότιο τμήμα αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἀπέκτησε ἐνιαῖο χαρακτῆρα ζώνης ἀναψυχῆς στὸ κέντρο τῆς πόλεως, καθὼς περιλαμβάνει τὸν Βασιλικὸν Κήπον, τὸν κήπον τοῦ Ζαππείου, τὸν κῶρον τοῦ Ὀλυμπείου, καὶ τὸν ἀναδασωμένον λόφον τοῦ Ἀρδηντοῦ. Ὡστόσο, ὁ ἀρχιτέκτων τῶν ἀνακτόρων ἠγνόησε αὐτὴν τὴν προοπτικὴν. Ἡ ἐνασχόλησίς του μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τοπίου ποὺ περιβάλλει τὰ ἀνάκτορα ὑπῆρξε μᾶλλον ἐπιπολαία, θὰ λέγαμε μάλιστα συμβατικὴ. Ἐκεῖ κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν πὼς ἤθελε νὰ ἀποφύγει τὴν διευθέτησιν αὐτοῦ τοῦ θέματος· καὶ εἶχε τοὺς λόγους του. Ἐπειδὴ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐπικρατοῦσε ἀκόμη ἀβεβαιότητα ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀναθεωρημένου ἀπὸ τὸν Leo von Klenze πολεοδομικοῦ σχεδίου τῶν Ἀθηνῶν (1834), ὁ Gaertner μετὰ ἐπιτηδειότητα προτίμησε νὰ ἀποφύγει τὴν διατύπωσιν συγ-

Τὰ ἀνάκτορα, ἡ πλατεία Ἀνακτορίων καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος, κατὰ τὴν πρότασιν τοῦ Friedrich von Gaertner (1837). Κλίμαξ: 1:3.300.

Τοπογραφικό σκαρίφημα της μετέπειτα περιοχής του Κήπου της Βασιλίσσης Αμαλίας με αποτύπωση των ιδιοκτησιών και αναφορά των παλαιών ιδιοκτητών των αγροτεμαχίων. Κλίμαξ: περίπου 1:7.000.

κεκριμένων πολεοδομικών προτάσεων διαρρύθμισης του περιβάλλοντος χώρου για να μη θέσει σε κίνδυνο την εφαρμογή του σχεδίου του για τα ανάκτορα.

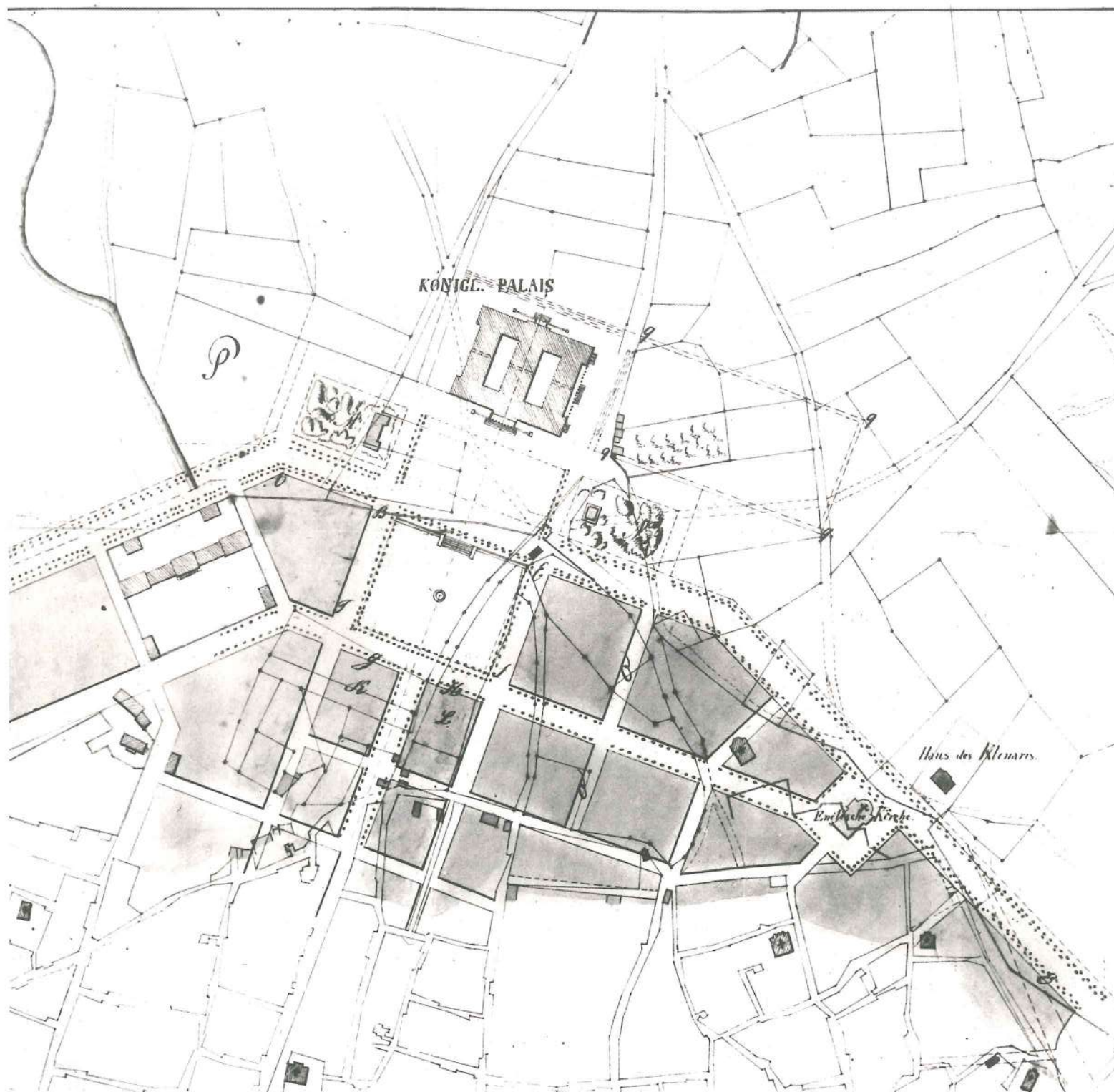
Παρ' όλα αυτά, μās είναι γνωστό ένα σχέδιο του Gaertner στο οποίο είναι αποτυπωμένη πρότασή του για την διαμόρφωση του περιβάλλοντος τοπίου και την διάταξη του Βασιλικού Κήπου³. Ο σχηματικός χαρακτήρας αυτού του σχεδίου είναι προφανής. Απουσιάζει έντελως ή απεικόνιση των κυρίων οδών της πρωτεύουσας σε σχέση με τα ανάκτορα, και της κυριότερας τότε οδού που είχε διανοιγεί στην παλαιά πόλη, της οδού Έρμου. Ανατολικώς των ανακτόρων και σε άμεση επαφή με αυτά, ο Gaertner σχεδιάζει ένα μεγάλο ημικύκλιο, διαμέτρου 500 μέτρων, το όποιο περιγράφει μία επιφάνεια 12 έκταριών, ως αυστηρά γεωμετρικό κήπο των ανακτόρων με πρότυπο τους γαλλικής τεχνοτροπίας κήπους. Στο σχηματικό αυτό διάγραμμα εκείνο που έντυπωσιάζει είναι η ψυχρή αυστηρότητα της άξονικής συμμετρίας και το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται καθόλου υπ' όψιν το έδαφος το όποιο κλίνει προς νότον. Ακριβείς προτάσεις για την διαμόρφωση του κήπου δεν γίνονται. Έτσι το σκαρίφημα υποβάλλει την ιδέα ότι πρόκειται μᾶλλον για διακοσμητική πλασίωση της κάτοψης των ανακτόρων παρά για σχεδιαστική έκφραση μιᾶς ιδέας για την διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Επιπλέον, εκατέρωθεν των ανακτόρων, καθώς και μπροστά από αυτά, ο Gaertner σχεδιάζει υπαινικτικά δύο μικρούς διακοσμητικούς όπωρόκηπους, ενώ δεν προβλέπει ευρύχωρο προαύλιο. Αντί προαυλίου, προτείνεται μία οδός περιπάτου με δειροστοιχίες ή οποία ἐφάπτεται μετωπικά στο κτήριο χωρίς να καταλήγει πουθενά. Εὐτυχώς, το αρχικό αυτό σχέδιο ἐνὸς κήπου κατὰ την γαλλική παράδοση –τελείως ξένον πρὸς την ιδέα τοῦ πάρκου σὲ μορφή φυσικοῦ τοπίου, πού τόσο ταίριαζε στο φυσικὸ περιβάλλον τῆς Ἀθῆνας– δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Ἡ πολεοδομικὴ ἔνταξη τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων σὲν κάτοψη τῆς πόλης ἔγινε ἀργότερα, με βάση τὸ σχέδιο τοῦ ὑπολοχαγοῦ Hoch. Τὸ σχέδιό του, τὸ ὁποῖο ἐξεπόνησε ἐπιτόπου⁴ συνιστᾷ μία συγκεκριμένη πολεοδομικὴ πρόταση διευθέτησης τοῦ χώρου περὶ τὰ ἀνάκτορα. Προβλέπει τὴν μνημειακὴ πλατεία Ὁθωνος (τὴν σημερινὴ πλατεία Συντάγματος), διαστάσεων 215 x 150 μέτρων, μπροστὰ σὲν δυτικὴ κύρια πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων. Τὸ ἀκριβὲς περίγραμμα τοῦ κήπου ἀπουσιάζει ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχέδιο. Τὸ λεγόμενον «σχέδιο Hoch» ἐνεκρίθη με τὸ διάταγμα τῆς 22ας Μαΐου 1837 ὡς ὀριστικὸ σχέδιο διαμόρφωσης τῆς περιοχῆς δυτικῶς τῶν ἀνακτόρων, καὶ σὲς κύριες γραμμὲς του ἐφηρμόσθη πιστῶς.

Χωρὶς ἀποκρυσταλλωμένα σχέδια ἐκτέλεσης –πού δὲν θὰ μπορούσαν καὶ νὰ ἔχουν ἐκπονηθεῖ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα τῶν 10 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς 27 Ἰανουαρίου (ἡμέρα τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος γιὰ τὴν νέα θέση τῶν ἀνακτόρων)– ἔγινε ἡ τελετὴ τῆς θεμελίωσης τοῦ κτηρίου παρουσία τῶν δύο βασιλέων, Λουδοβίκου καὶ Ὁθωνος. Ὁ Gaertner περιγράφει με ἐνθουσιασμό τὸ γεγονός, πού ἦταν καὶ ἡ ἐπικύρωση τῆς ἀνάθεσης πού ὁ ἴδιος μόνον κρυφὰ εἶχε ἐλπίζει: «Ἡ θεμελίωσις, ἓνα πολιτικὸ γεγονός ἐθνικῆς σημασίας, ἔπρεπε νὰ ἐορτασθῇ ὅσο ἀκόμη ἦτο παρὼν ὁ Βαυαρὸς βασιλεὺς καὶ εἶχε ὀρισθεῖ γιὰ τὴν 6η Φεβρουαρίου 1836. Οἱ Ἕλληνες δείχνουν τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κτίσμα καὶ οἱ πάντες χαίρονται γιὰ τὴν ἐπιλογὴ μου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τοποθεσίαν. Δὲν ἠκούσθη οὔτε μία φωνὴ διαμαρτυρίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κόμμα τοῦ Klenze».

Γιὰ τὴν τελετὴ ὁ Gaertner προέβλεψε μία με ἐπιμέλεια σχεδιασμένη ξύλινη ἐξέδρα μή-

COPIE GELÖRIG ZU DER KÖNIGL. ORDONANZ VON 2ter JUNI 1837.

Τὸ σχέδιο τοῦ ὑπολοχαγοῦ Hoch γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ χώρου πρὸ τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθῶνος ἀπὸ τὸν Friedrich von Gaertner. Ἀντίγραφον ἐπισυναπτόμενον στὸ Βασιλικὸν Διάταγμα τῆς 22.5 / 2.6.1837. Κλίμαξ: περίπου 1:4.500.

Πορτραίτο του Friedrich von Gaertner. Λιθογραφία του Woelfle, κατά την εποχή ανέγερσης των ανακτόρων των Αθηνών (1840).

κους 30 μέτρων σὲ σχῆμα Π καὶ ἀπέναντι μιὰ σκηνὴ γιὰ τοὺς βασιλεῖς. Στὴ μέση ἦταν ἀνοιγμένος ὁ λάκκος γιὰ τὸν θεμέλιον λίθον. Αὐτὴ ἡ ἀσυνήθιστη ἐορταστικὴ σκηνοθεοσία θὰ πρέπει νὰ ἐντυπωσίασε τὸν λαὸ καὶ ἐξέφρασε πειστικὰ τὴν βούληση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας νὰ οἰκοδομηθεῖ μία κατοικία ἐπαξία γιὰ τὸν βασιλέα. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἔλειψαν οἱ ἐπικρίσεις· καὶ αὐτὲς δὲν προῆλθαν μόνον ἀπὸ «τὸ κόμμα τοῦ Klenze», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ σύγχρονες μαρτυρίες⁵.

Ἡ ἀνέγερση τῶν ἀνακτόρων –ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως, ἓνα σχεδὸν ἀπίστευτον ἐπίτευγμα γιὰ τὴν τότε Ἑλλάδα– προχώρησε γοργά. Τὴν ἐπίβλεψη εἶχε ἀναλάβει στὴν Ἀθῆνα ὁ μηχανικὸς-ὑπολοχαγὸς Hoch. Τὸ αὐλαρχεῖον εἶχε ἤδη δημοσιεύσει στὶς 5 Φεβρουαρίου στὴν ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ τὴν δημοπρασία τοῦ Δημοσίου γιὰ τὴν προμήθεια οἰκοδομικοῦ ὕλικου⁶. Ὅπως μας πληροφορεῖ ἡ «ἀναφορά» τοῦ γραφέως τῆς ἐπιβλέψεως, Stark, τῆς 6ης Μαρτίου 1836, ἡργάζοντο στὴν οἰκοδομὴ ἐκείνη τὴν ἡμέρα συνολικῶς 519 ἐργάτες καὶ τεχνίτες. Ἀπὸ αὐτοὺς 50 ἀνῆκαν στὸν στρατὸ καὶ 170 ἡμεῖβοντο μὲ ἀποτίμηση ἔργου (φατούρα).

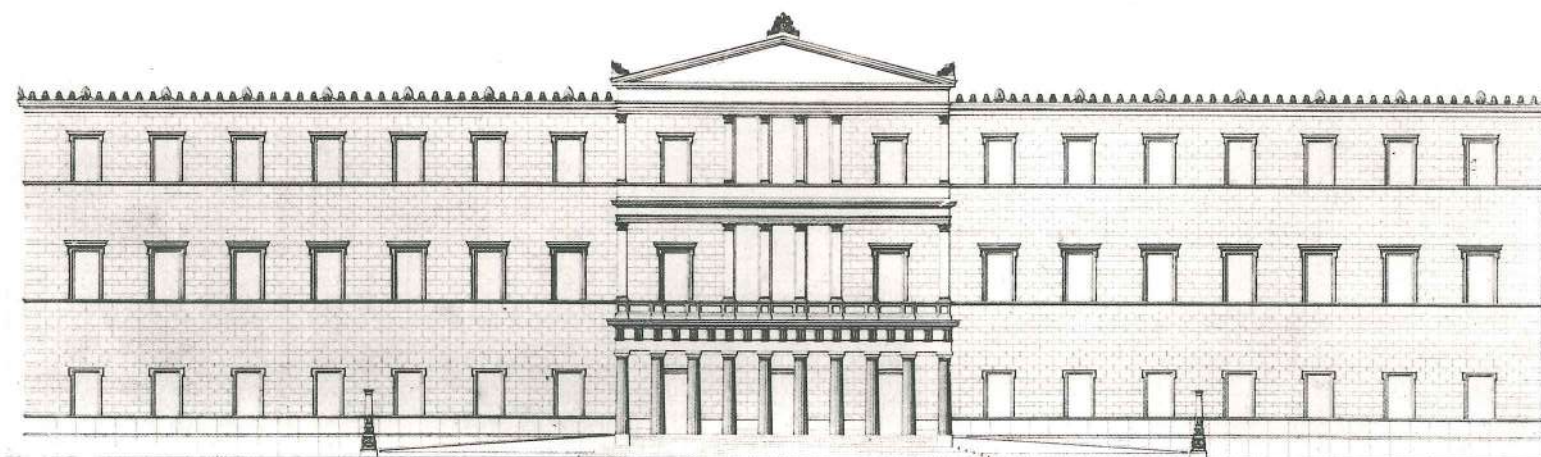
Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἓνα σχέδιο τῆς 15/27 Φεβρουαρίου 1837, ποὺ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Hoch καὶ τὸ ὅποιο ἐστάλη στὸ Μόναχο⁷, εἶχαν ἀνεγερθεῖ στὴν διάρκεια τοῦ πρώτου ἔτους τὰ θεμέλια καὶ οἱ χῶροι τοῦ ὑπογείου, καθὼς καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου μέχρι ὕψος περίπου δύο μέτρων. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν καὶ τὰ οἰκοδομικὰ ὕλικά, ἀναφέρει ὁ τότε ὑπεύθυνος μηχανικὸς τῆς πόλης τῶν Αθηνῶν, ὁ ἀρχιτέκτων Friedrich Stauffert, τὶς ἐξῆς λεπτομέρειες: «Τὰ Βασιλικά Ἀνάκτορα ἐκτίσθησαν πολὺ στερεὰ ἀπὸ Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ ἐπίσης, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον –μὲ ἐξαίρεσιν τὶς συνήθεις τοικοποιίες–, ἀπὸ Γερμανοὺς τεχνίτες. Τὰ πελεκήματα καὶ τὰ σοβατίσματα ἔγιναν κυρίως ἀπὸ Ἰταλοὺς καὶ Ἑλλήνες τῆς Ἑπτανήσου, οἱ ξυλουργικὲς καὶ σιδερικὲς ἐργασίες σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ Γερμανοὺς, ὅπως ἐπίσης ἔγιναν ἀπὸ Γερμανοὺς καὶ μερικοὺς Ἰταλοὺς καὶ οἱ ἐν μέρει πολύτιμες τοιχογραφίες καὶ διακοσμῆσεις τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν. Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἐκτίσθησαν σὲ ὄχι εὐκαταφρόνητες διαστάσεις ἀπὸ λίθους Ὑμπττοῦ καὶ ἐπιχρίσθησαν μέσα καὶ ἔξω μὲ γυψοκονιάματα, τὰ ὅποια, ὡς πρὸς τὸ χρῶμα τῆς ἐπιφανείας τους, λίγο διαφέρουν ἀπὸ τὸ πεντελικὸν μάρμαρον»⁸.

Ἀσφαλῶς, ἡ σημαντικότερη αὐτὴ οἰκοδομὴ τῆς ἀναγεννημένης ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος ἀπετέλεσε ταυτοχρόνως καὶ ἓνα μοναδικὸν παράδειγμα γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ δυτικοευρωπαϊκῶν οἰκοδομικῶν τεχνικῶν καὶ ἓνα σχολεῖο γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων ξυλουργῶν, γυψοτεχνιτῶν καὶ λιθοξόων. Στρατὸς καὶ τεχνίτες, Ἑλλήνες καὶ Γερμανοί, συνηργάσθησαν στὴν οἰκοδομὴ⁹. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνεγέρσεως τῶν ἀνακτόρων ἐπαναλειτούργησαν καὶ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα στὴν Πεντέλη καὶ ἀνοίχθηκε ἐκ νέου ὁ δρόμος πρὸς αὐτά. Προμηθευτὴς τοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου ἦταν ὁ Ἑλλὴν ἀρχιτέκτων Σταμάτιος Κλεάνθης (ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο συντάκτες τοῦ πρώτου σχεδίου τῶν Αθηνῶν). Ἐνα θέμα σχετικὸ μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ παλατιοῦ, ποὺ δὲν ἔχει μέχρι σήμερα τύχει ἰδιαίτερης προσοχῆς, ἦταν ἡ πιθανότατη χρῆση ἀρχαίων μαρμαρίνων θραυσμάτων ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ἀκροπόλεως ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου γιὰ τοὺς φέροντες τοίχους τῶν ἀνακτόρων¹⁰.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἔγιναν στὸ γραφεῖο τοῦ Gaertner στὸ Μόναχο. Ἡ συλλογὴ Gaertner τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μονάχου περιέχει συνολικῶς

Ἡ κυρία (δυτική) ὄψη τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνοῦ μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ σὲ μέγαρο τῆς Βουλῆς καὶ τὴν διαμόρφωση τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου.
Φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ 1980.

Ἡ κυρία δυτικὴ ὄψη τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνοῦ. Πρωτότυπο σχέδιο μὲ μελάνι τοῦ Friedrich von Gaertner. Κλίμαξ: 1:480.

Προσωπογραφία του βασιλέως Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας. Λιθογραφία από τον Joseph Stieler.

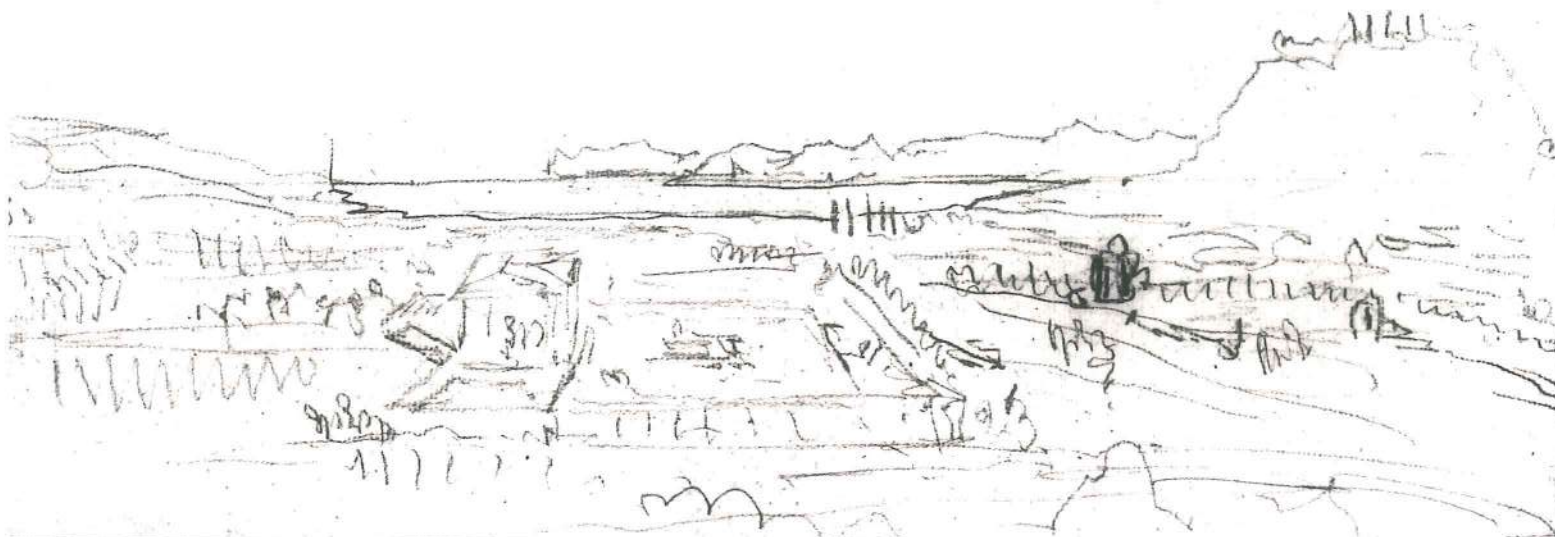
247 σχέδια, από τα όποια 150 είναι σχέδια λεπτομερειών από την μελέτη κατασκευής. Η συλλογή δεν είναι απολύτως πλήρης. Σχέδια και όδηγίες εστέλλοντο στον τόπο των εργασιών μέσω του τότε προξένου της Ελλάδος στο Μόναχο, von Vogel, κάθε μήνα με το πλοίο της γραμμής που συνέδεε την Τεργέστη με τον Πειραιά. Πράγματι, οι εργασίες στο εργοτάξιο είχαν τόσο προχωρήσει, ώστε την Πρωτοχρονιά του 1840 ετοιμοποιήθη το πρώτο καρφί της στέγης. Με αφορμή αυτό το γεγονός, έγιναν ιδιαίτερες εορταστικές εκδηλώσεις παρουσία του βασιλικού ζεύγους. Το λαϊκό πανηγύρι εορτάσθη με μουσική, 50 αρνιά και 4.000 φιάλες κρασιού¹¹.

Στην διάρκεια του έτους 1840 φαίνεται ότι η ανέγερση είχε αρχίσει να καθυστερεί λόγω οικονομικών δυσχερειών. Ήδη στις 18 Φεβρουαρίου του 1837 ο Όθων είχε ζητήσει από τον πατέρα του ένα δάνειο για την ανέγερση του κτηρίου. Το ποσόν είχε υπολογισθεί στα 1.670.000 φιορίνια, δηλαδή 4.770.000 δραχμές. Η δανειοδότηση της Ελλάδος από το βαυαρικό κράτος με 1.933.333 gulden (δηλαδή, 4.640.000 χρυσές δραχμές) εξεπλήρωσε ουσιαστικώς αυτόν τον σκοπό, παρ' όλο που δεν ανεφέρετο ρητώς στο κτήριο των ανακτόρων. Σε μία αναφορά του από την Αθήνα στην καγκελαρία του Μονάχου στις 12 Ιανουαρίου του 1841 ο ίδιος ο Gaertner υπελόγιζε το κόστος μέχρι τα τέλη του 1840 σε 3.046.000 δραχμές και τις υπολειπόμενες εργασίες μέχρι την περάτωση σε 2.194.000 δραχμές. Το συνολικό ποσό ανήλθε σε 5.240.000 δραχμές και μοιάζει –μετατρεπόμενον με βάση την αξία του χρυσού– λογικόν, λαμβάνοντας υπ' όψιν τον όγκον και την ποιότητα της κατασκευής, και είναι συγκρίσιμον με σημερινές τιμές¹². Για τις τότε συνθήκες στην Ελλάδα όμως αποτελούσε ένα τεράστιον ποσόν, αν σκεφθεί κανείς ότι η τριετής διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών στην Αθήνα και στον Πειραιά, από το 1833 έως το 1835, ανήρχετο συνολικώς σε 20.000.000 δραχμές¹³.

Ο Gaertner ήναγκάσθη, λοιπόν, να αποφασίσει ένα δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα, για να ασχοληθεί προσωπικώς με την έσωτερική διαρρύθμιση των ανακτόρων. Στις 23 Νοεμβρίου του 1840 έφθασε στην Αθήνα, όπου και έμεινε τέσσερις μήνες, για να επισπεύσει την αποπεράτωση της οικοδομής. Ανεχώρησε στις 24 Μαρτίου του 1841. Ο μαθητής του Eduard Riedel, που παρέμεινε μετά την αναχώρηση του Gaertner στην Αθήνα, έφερε, παρά τις μεγάλες δυσκολίες, μέσα σε δύο χρόνια σε πέρας το κτίσμα. Η ανέγερση των ανακτόρων εκράτησε περίπου 7 χρόνια (1836-1843)¹⁴ πράγμα που πρέπει να θεωρηθεί για τις τότε τεχνικές και οικονομικές δυνατότητες του νέου κράτους ένα τεράστιο κατόρθωμα.

Ο αρχιτέκτων των ανακτόρων δεν εκφράζεται πουθενά προγραμματικώς για τις συνθετικές αρχές της μελέτης του· αντιθέτως μάλιστα, λείπει κάθε –έστω και σύντομη– περιγραφή της πορείας της μελέτης, καθώς και των στόχων που ακολούθησε σε αυτό το κτήριο, που ήταν και το μοναδικόν του έργο εκτός Γερμανίας.

Το ανάκτορον πρέπει, λοιπόν, ν' αναλυθεί χωρίς τα σχόλια του αρχιτέκτονος, που δεν διαθέτουμε. Η ανάλυση δείχνει ότι και στο αθηναϊκό του έργο ο Gaertner δεν θέλησε να απομακρυνθεί από τις συνθετικές αρχές που εφάρμοζε στην Γερμανία – κλειστός, συμπαγής, πολυώροφος κτηριακός όγκος, συμμετρία ως προς άξονες, στέγαση με δώμα, πλα-

Τὸ πρῶτο σκαρίφημα γιὰ τὴν χωροθέτηση τῶν ἀνακτόρων στὸν λόφο τῆς Ἀναλαμπῆς. Σχέδιο μὲ μολύβι ἀπὸ τὸν Friedrich von Gaertner.

Ἡ πλατεία Ἀνακτορίων (μετέπειτα Συντάγματος), τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὁθῶνος καὶ ἡ οἰκία Δημητρίου. Προοπτικὸ σχέδιο ἀπὸ τὸν Theophil Hansen (1842).

Ἡ δυτική ὄψη τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνοῦ κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1950.

τιές, ὀριζόντια τονισμένες ὀψεις μὲ ἐλάχιστες προεξοχές. Ἀντιθέτως, μετέφερε τὸ «Gaertnerstil» του, σχεδὸν αὐτονόητα, σ' ἓναν ἄλλον γεωγραφικὸν χῶρον, χωρὶς ν' ἀναρωτηθεῖ γιὰ τὴν νομιμότητα καὶ σκοπιμότητα τοῦ ἐγχειρήματος. Μιὰ προσαρμογὴ στὸ «κλασικὸ περιβάλλον» ἀποτελεῖ, ὡστόσο, ἡ ἀποφυγὴ τῶν τοξοτῶν ἀνοιγμάτων (Rundbogenstil) καὶ ὁ ἐνστερνισμὸς τῆς κλασικιστικῆς μορφολογίας γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν ὀψεων.

«Τὸ παλάτι εἶναι κτισμένο σὲ τρεῖς ὀρόφους συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἰσογείου καὶ σὲ σχῆμα παραλληλόγραμμου μήκους 96 μέτρων πρὸς τὴν πλατεία τῶν ἀνακτόρων καὶ 74 μέτρων νοτίως πρὸς τὸν Βασιλικὸν Κήπον καὶ ἔχει ἐσωτερικῶς δύο αἶθρια. Τὸ κύριον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῆς προσόψεως μὲ τὰ 19 παράθυρα εἶναι μία κεντρικὴ προεξοχή μὲ παραστάδας καὶ ἀέτωμα καὶ ἓνας ἐξώστης, ποὺ φέρεται ἀπὸ 10 δωρικοὺς κίονες καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖον εὐρίσκονται οἱ 3 κύριες εἰσοδοὶ τοῦ παλατιοῦ, στὶς ὁποῖες ὁδηγοῦν ἀπὸ τὰ πλάγια ἐκατέρωθεν κεκλιμένα ἐπίπεδα καὶ εἰς τὴν μέση μία ἐξωτερικὴ κλίμαξ ἴσου πλάτους μὲ τὸ πρόπυλον. Ἡ ὄψις πρὸς τὸν κήπον, ὅπου καὶ τὰ διαμερίσματα τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης, ἔχει ἓνα προστώον, μὲ 18 δωρικοὺς κίονας. Αὐτὸ τὸ τμήμα τῶν ἀνακτόρων συνδέεται μὲ τὸν κήπον μὲ ἐντυπωσιακὰ ταρατσώματα μὲ μαρμαρόστρωσιν καὶ μὲ μαρμαρίνους ἐξωτερικὰς κλίμακας.»¹⁵

Αὐτὴ ἡ πρώιμη περιγραφή τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων Friedrich Stauffert δίνει εὐσύννοπα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ κτηρίου. Τὸ κτίσμα τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων ἔγινε τὰ τελευταῖα 150 χρόνια συχνὰ ἀντικείμενον ὑποτιμητικῆς κριτικῆς. Ἐξεφράσθησαν σχόλια, ὅπως «στεγνὸ ὀρθολογικὸ κτίσμα», «ἄσχημο», ἢ «ἀνιαρό»¹⁶. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ κτήριο ἔχει σημαντικὲς μορφολογικὲς ἀρετές, ποὺ διακρίνονται σὲ μίαν προσεκτικότερη ἀνάλυση, καὶ χάρη στὶς ὁποῖες ἔγινε ἓνα σύμβολο τῆς νεώτερης Ἀθήνας. Ἀντιθέτως, πρέπει νὰ διατυπωθοῦν σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν λειτουργικότητά του ὡς ἀνακτόρου.

Στὴν περίπτωσι τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων, ἡ μορφολογικὴ λύσις τοῦ Gaertner, δηλαδὴ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κλειστοῦ, λιποῦ κυβικοῦ ὄγκου, δὲν ὀφείλεται μόνον σὲ λόγους οικονομίας¹⁷. Πολὺ περισσότερον ἔπαιξαν καθοριστικὸν ρόλον ἐδῶ δύο συμπληρωματικὲς συνθετικὲς ἀρχές: ἀφ' ἑνός, ἐχρησίμευσε ὡς ἰδανικὸν πρότυπον ἡ αὐστηρὴ τεκτονικὴ τοῦ δωρικοῦ ναοῦ μὲ τὴν πλαστικότητα τοῦ ἐλευθέρως ἱσταμένου ἀρχιτεκτονήματος, ποὺ ἔπρεπε ὡς ἀρχὴ –καὶ ὅχι στὶς μορφολογικὲς λεπτομέρειες– νὰ σταθεῖ ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν· ἀφ' ἑτέρου, ἐλειτούργησε, καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἡ «κάθαρσις» ἑνὸς ἱστορικοῦ προτύπου, ποὺ συχνὰ ἐφῆρμοζε ὁ Gaertner, δηλαδὴ ὁ περιορισμὸς σ' ἓναν κτηριακὸ ὄγκο μὲ καλὲς ἀναλογίες, στὸν ὁποῖον τὰ λίγα διακοσμητικὰ στοιχεῖα βρίσκουν τὴν θέσι τους ὡς «χαρακτηριστικὰ» τοῦ κτίσματος. Αὐτὴ εἶναι ἡ συνήθης μέθοδος σύνθεσις τοῦ Gaertner, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐπιδίωξις καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ «κεκαθαρμένου ρυθμοῦ» (gereinigter Stil).

Μὲ λιτότητα εἶναι διαμορφωμένες καὶ οἱ προσόψεις τῶν ἀνακτόρων τῶν Ἀθηνῶν σὲ τρεῖς ὑπερκείμενες ὀριζόντιες ζῶνες, ποὺ χωρίζονται μεταξὺ τους μὲ ἓνα λεπτὸ μαρμάρينو κυμάτιο. Τὰ καθέτως ἐπιμήκη ἀνοίγματα τῶν παραθύρων (1,45 x 2,90 μέτρα), σὲ ἀναλογία 1:2, εἶναι διατεταγμένα σὲ ἥρεμη, ρυθμικὴ σειρὰ στὶς ὀψεις, ὅπου ὑπερισχύουν σαφῶς

Ἡ δυτικὴ ὄψη τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνοῦ, τὸ κεκλιμένον ἐπίπεδον πρὸ αὐτοῦ καὶ τμήμα τοῦ κήπου τῆς πλατείας Συντάγματος κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1840. Ἐγχρωμο σχέδιο ἀγνώστου λαϊκοῦ ζωγράφου.

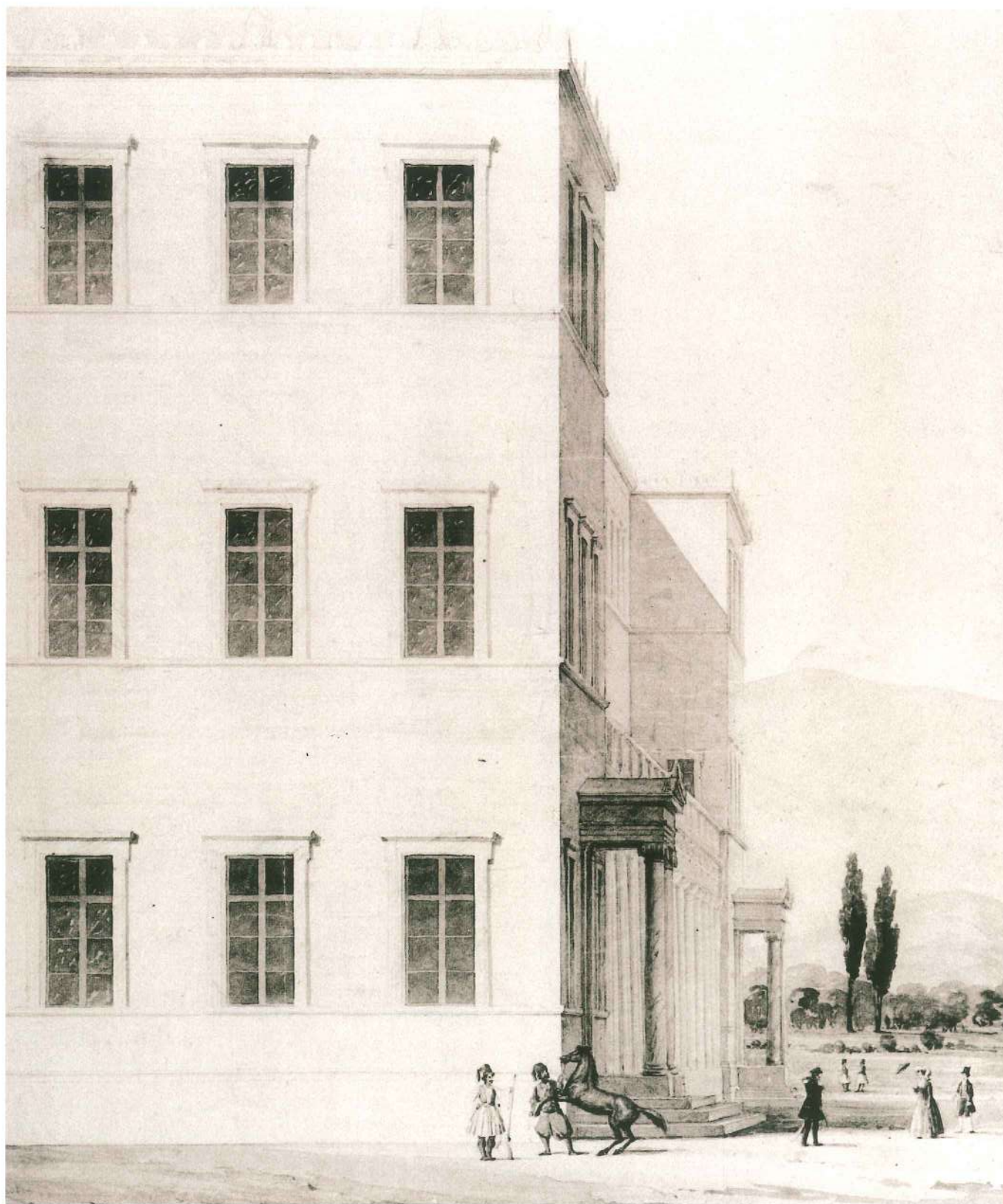

Ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά. Ὑδατογραφία ἀπὸ τὸν Joseph Schranz (1840). Διακρίνονται τὰ ἀνάκτορα καὶ ἡ πρώτη φάση φύτευσης τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου.

τὰ πλήρη (ἀναλογία τῶν κενῶν πρὸς τὰ πλήρη: 1:4). Κλασικὰ θυρώματα γύρω ἀπὸ τὶς θύρες καὶ τὰ παράθυρα ἀπὸ λευκὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὅπως ὑπάρχουν καὶ στὸ Ἑρεχθεῖον, στολίζουν τὰ ἀνοίγματα μὲ λιτότατον τρόπον. Τὰ παράθυρα δὲν ἔχουν σχεδὸν καθόλου ἔσοχῃ. Εἶναι τοποθετημένα κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ συντελοῦν στὴν ἐντύπωση ἐνὸς ἐπιπέδου ἐξωτερικοῦ περιβλήματος τοῦ κτηρίου, ποὺ ἀναιρεῖ τὴν βαρύτητα τοῦ ὄγκου. Σκιασθεῖς δημιουργοῦνται μόνον ἀπὸ τὶς προκείμενες δωρικὲς στοᾶς (δηλαδὴ τὰ προστώα καὶ τὴν μεγάλην νότια στοᾶ). Τὸ πρόπυλον στὴν κύρια ὄψιν, ποὺ κατεκρίθη ὡς δυσανάλογον, ἀποτελεῖ οὐσιαστικά, μὲ τοὺς 10 κίονές του¹⁸, μικρογραφία στοᾶς προτεταγμένης κατὰ μῆκος τοῦ κτηρίου, ποὺ χρησιμεύει στὴν δημιουργία τοῦ κεντρικοῦ ἐξώστου τελετῶν. Ἡ μακριὰ νότια στοᾶ μὲ τοὺς 18 κίονες μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ, ἐξαιτίας τῆς ἐσοχῆς τοῦ μεσαίου τμήματος τῆς πρόσοψης, μᾶλλον μὲ στεγασμένον περίπατον.

Ὅχι μόνον ἡ ἐπιμήκης διάταξη, ἡ ἔλλειψη καθέτων στοιχείων, ὅπως παραστάδων καὶ νευρώσεων, καὶ ἡ χωρὶς ἐσοχῆς διαμορφωμένη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κτηρίου συντελοῦν στὴν ἐντύπωση ἡρεμίας καὶ λιτοῦ μεγαλείου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρμονικὴ διαίρεση ποὺ διέπει τὶς ὀψεις, συμφώνως πρὸς ἓνα σύστημα ἀρμονικῶν χαράξεων ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ τετράγωνον ὡς «ἥρεμο» γεωμετρικὸν σχῆμα, συμβάλλει στὸν ἰσορροπημένον χαρακτῆρα τοῦ κτηρίου¹⁹. Μὲ πολλὴ φειδῶ χρησιμοποίησε ὁ Gaertner τὸ κλασικὸ μορφολογικὸ ρεπερτόριο, γιὰ νὰ δώσει στὸ κτήριο νεοκλασικὸν ὕφος: δωρικὲς κιονοστοιχίες καὶ αἰτώματα γιὰ τὰ προστώα τῆς δυτικῆς, ἀνατολικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς, δωρικὸν γείσον μὲ συνεχῇ σειρά ἀκροκεράμων²⁰ καὶ τὰ γωνιακὰ ἀκρωτήρια ὡς ἐπίστεψη τοῦ κτηρίου, δύο χαριτωμένα ἰωνικὰ δίστυλα πρόπυλα γιὰ τὶς παράπλευρες εἰσόδους τῆς νότιας ὀψης. Ὅλα αὐτὰ ἀπὸ πεντελικὸν μάρμαρον. Ἀλλὰ καὶ ἡ διακόσμηση τῶν ἐπιχρισμένων τοίχων μὲ χαραγμένους ἀρμούς, ποὺ μιμοῦνται ἰσόδομες τοιχοποιίες –ἓνας νεωτερισμὸς τοῦ κλασικισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο–, καθὼς καὶ τὰ συμμετρικῶς διατεταγμένα αἰτώματα μὲ κλίση 1:4, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀναφορὰ στὰ κλασικὰ πρότυπα.

Ὁ χρωματισμὸς τῶν ἐπιχρισμένων ἐπιφανειῶν τῶν προσόψεων εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιτυχῆς καὶ συμβάλλει πολὺ στὴν εὐχάριστη ἐντύπωση τοῦ ἐπιβλητικοῦ κτηριακοῦ ὄγκου. Πρόκειται γιὰ μία πρόσμειξη χρώματος στὴν μάζα τοῦ ἐπιχρίσματος. Ἔτσι προκύπτει ἓνας πολὺ ἀπαλὸς τόνος ὥχρας, ποὺ δένει ἀρμονικὰ μὲ τὸν ἀπικὸν οὐρανόν, χωρὶς νὰ εἶναι ἐκτυφλωτικός. Αὐτὴ ἡ ἐπίχριση «δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ὡς χρῶμα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο ἀναπόσπαστα δεμένο μὲ τὴν ὅλη ἀτμόσφαιρα τοῦ κτηρίου. Αὐτὸ γίνεται αἰσθητὸ κυρίως τὶς βραδινὲς ὥρες, ὅταν οἱ χρυσὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου ἀπορροφῶνται ἀπὸ τοὺς ἀνοιχτόχρωμους τοίχους καὶ μετατρέπουν τὴν μάζα τοῦ ἐπιβλητικοῦ ἀνακτόρου σὲ μία ἀρχιτεκτονικὴ φωτός»²¹. Θὰ ἦταν, λοιπόν, λάθος νὰ συγκρίνουμε τὴν μορφολογικὴ ποιότητα τοῦ κτηρίου τοῦ Gaertner μὲ ἐκείνην τῶν πολὺ πιὸ ἐντεταγμένων στὸ τοπίο καὶ πλουσιότερα διεργασμένων συλλήψεων τοῦ Klenze καὶ τοῦ Schinkel καὶ ἔτσι νὰ φθάσουμε σὲ μίαν ἀρνητικὴν ἀποτίμηση τοῦ ἔργου. Ἀντιθέτως, πρέπει ν' ἀναλύσουμε κριτικῶς τὴν μορφολόγησιν τοῦ ἀνακτόρου ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς βασικῆς ἀρχῆς ποὺ ἠκολούθησε ὁ Gaertner, δηλαδὴ τοῦ κλειστοῦ κυβικοῦ κτίσματος. Μόνον τότε συνειδητοποιεῖ κανεὶς ὅλες τὶς προαναφερθεῖσες μορφολογικὲς ἀρετὲς καὶ ἡ ἄκρα λιτότητα καὶ οἰκονομία τῶν συνθετικῶν ἀρχῶν καὶ μεμονωμένων μορφολογικῶν

Λεπτομέρεια της νοτιοδυτικής γωνίας τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνος. Ἐγχρωμη ὑδατογραφία ἀπὸ τὸν Friedrich von Gaertner.

στοιχείων μόνο θαυμασμόν μπορούν νὰ προκαλέσουν²². Ἡ σοβαρότητα καὶ ἀπλότητα τοῦ παλατιοῦ, μάλιστα ἡ αὐστηρότητα τῆς ἐμφάνισής του, ἐνερμονίζετο ἰδιαίτερώς μὲ τὸν λιτὸν χαρακτήρα τῆς πόλης τῶν νέων Ἀθηνῶν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα.

Μνημειακότητα ἀλλὰ καὶ χάρη, ἀντιθέτως, ἀπέπνεε ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν ἀνακτόρων. Οἱ αἵθουσες ὑποδοχῆς (δηλαδὴ χοροῦ, παιγνίων καὶ ἡ τραπεζαρία) τῆς μεσαίας πτέρυγος, καθὼς καὶ τὰ ἰδιαίτερα βασιλικά διαμερίσματα στὴν νότια πτέρυγα εἶχαν διακοσμηθεῖ καθ' ὅλον τὸ ὕψος τους μὲ τοιχογραφίες πομπηϊανῆς τεχνοτροπίας. Ἐδῶ εἶχε χρησιμοποιοθεῖ ὁ συνδυασμὸς δύο διαφορετικῶν τεχνικῶν, *a fresco* καὶ *a secco*. Οἱ διακοσμητικὲς ἐργασίες ἄρχισαν στὰ τέλη τοῦ 1840, ἀφοῦ εἶχε ἔλθει ὁ Gaertner γιὰ δευτέρη φορά στὴν Ἑλλάδα γιὰ τέσσερις μῆνες. Συνοδεύετο ἀπὸ μίαν ὁμάδα 21 ἀρχιτεκτόνων, ζωγράφων καὶ διακοσμητῶν μὲ τοὺς βοηθοὺς τους, οἱ ὅποιοι παρέμειναν μετὰ τὴν ἀναχώρησή του στὴν Ἀθήνα καὶ ὁλοκλήρωσαν τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση²³.

Οἱ μελέτες γιὰ τὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων καὶ τῶν ὀροφῶν ἔγιναν ὅλες συμφώνως πρὸς τὶς ἰδέες τοῦ Gaertner στὸ γραφεῖο του στὸ Μόναχο. Γιὰ αὐτὲς τὶς διακοσμήσεις χρησιμοποίησε ὡς πρότυπα τὶς δημοσιεύσεις τοῦ R. Zahn γιὰ τὶς τοιχογραφίες σὲ ἀρχαῖες οἰκίες τῆς Πομπηίας, τοῦ Herculaneum καὶ τῆς Stabiae. Τὸ Μουσεῖο Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μονάχου διαθέτει πλῆθος ἀπὸ λεπτοτάτες ὑδατογραφίες τῶν τοιχογραφιῶν. Αὐτὰ τὰ σχέδια δὲν ἔχουν μόνον καλλιτεχνικὴ ἀξία ὡς ἀρχιτεκτονικὲς μικρογραφίες, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ταυτοχρόνως καὶ τὰ μοναδικὰ τεκμήρια γιὰ τὶς τοιχογραφίες, ποὺ κατεστράφησαν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ πυρκαγιὰς καὶ μετατροπὲς στὸ κτήριο.

Στὴν αἶθουσα τοῦ θρόνου (στὸν πρῶτον ὀροφον τῆς δυτικῆς πτέρυγας) ἀνεπύχθη καὶ στοὺς 4 τοίχους μία μνημειώδης ζωοφόρος –ὕψους 4 καὶ μήκους 275 ποδῶν– σὲ σύλληψη τοῦ ζωγράφου Ludwig von Schwanthaler. Πενήντα πέντε πινακίδες μήκους 5 ποδῶν (δηλαδὴ, ἐπιχρισμένες ἐπιφάνειες σὲ φορητὰ πλαίσια) ἀπεστάλθηκαν λευκὲς στὴν Ἀθήνα μέσω Τεργέστης. Ἐκεῖ ἐχωρίσθησαν κατὰ θέματα σὲ 18 ὁμάδες καὶ ζωγραφίσθηκαν ἐπιτόπου ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ἱστορικῶν θεμάτων Ulrich Halbreiter, Claudius Schraudolf καὶ Joseph Kranzberger. Τὸ θέμα τῆς ζωοφόρου ἦταν ἡ ἱστορία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων μέχρι τὴν ἄφιξη τοῦ Ὁθωνοῦ στὸ Ναύπλιο. Ἡ ἐργασία κράτησε τρία χρόνια. Τμήματα αὐτοῦ τοῦ μνημειώδους ἔργου, ποὺ ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν διάδοση τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα (δηλαδὴ τῆς μὴ βυζαντινῆς τεχνοτροπίας) σώζονται ἀκόμη στὴν θέση τους.

Ἐνῶ ἡ διάρθρωση τῶν ἀνακτόρων τῶν Ἀθηνῶν ὡς συμπαγοῦς κλειστοῦ οἰκοδομήματος ὁδήγησε –ὅπως εἶδαμε– σὲ θετικὸν μορφολογικὸν ἀποτέλεσμα, ὁ κτηριακὸς αὐτὸς τύπος, ἀντιθέτως, ἄφηνε περιορισμένες μόνον δυνατότητες στὴν κατανομὴ τῶν χρήσεων, καθὼς καὶ σὲ μίαν ἀπρόσκοπτη ἀνάπτυξη τῶν σχετικῶν μὲ τὴν αὐλικὴ ζωὴ λειτουργιῶν ὥστε νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀπαιτήσεις ἐνὸς μεγάλου κτηριακοῦ προγράμματος. Ἐπρεπε νὰ προβλεφθοῦν στὴν σωστὴ μεταξύ τους θέση, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τῶν βασιλέων καὶ τῶν αὐλικῶν, αἵθουσες ὑποδοχῆς, γραφεῖα γιὰ τὸν βασιλέα καὶ τὸ αὐλαρχεῖο, κῶροι βοηθητικοὶ προμηθειῶν καὶ ἀποθήκες, ἀκόμη καὶ ἓνα παρεκκλήσιον, ἓνα φαρμακεῖον καὶ ἓνα

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν Ἀθηνῶν περὶ τὸ 1875. Χαλκογραφία με βάση φωτογραφικὴ λήψη. Τμήμα τοῦ «Πανοράματος τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ ταξιδιωτικοῦ ὁδηγοῦ Baedeker.
Ὁ Βασιλικὸς Κήπος κυριαρχεῖ ὀπτικά στὴν περιφέρεια τῆς πόλης.

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνοῦ καὶ ἡ πλατεία Συντάγματος σὲ πρώιμη φωτογραφία, περὶ τὸ 1880. Στὸ βάθος, ἡ φαληρικὴ ὁδὸς με ἀλέα πιπεριῶν, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς λεωφόρου Συγγροῦ. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἡ στρατιωτικὴ φαρμακαποθήκη (κατεδαφίσθη) καὶ τὸ μέγαρο Συγγροῦ (σήμερα Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν).

βασιλικὸν θέατρον, ὅλα αὐτὰ μέσα στὸ τριώροφον κτήριο. Ἡ λειτουργικὴ διάρθρωση τῶν χώρων αὐτῶν ἐν μέρει μόνον ἱκανοποιεῖ. Ἐπιπλέον, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ ἦταν ἀναγκασμένο νὰ κατοικεῖ διασκορπισμένο μέσα στὴν πόλιν, μὴ καὶ ποτὲ δὲν προεβλέφθη ἓνα κτήριο γιὰ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ δίπλα στὸ ἀθηναϊκὸ παλάτι – τὰ λεγόμενα «communs». Ἀλλὰ καὶ οἱ βασιλικοὶ σταῦλοι καθὼς καὶ τὰ ἀμαξοστάσια δὲν εἶχαν σχεδιασθεῖ στὸν ἄμεσο περίγυρο τῶν ἀνακτόρων καὶ ἐχρειάσθη νὰ ἀνεγερθοῦν σ' ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνο σὲ ἀπόσταση 250 μέτρων ἀπὸ τὸ παλάτι (στὴν σημερινὴ θέση τοῦ κτηρίου τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου Στρατοῦ). Καὶ ὅμως, χρόρος δὲν ἔλειπε στὸ κτήριο τοῦ Gaertner. Ὁ ὠφέλιμος χρόρος ὅλων τῶν ὀρόφων (χωρὶς τὰ ὑπόγεια) ἔφθανε περίπου τὰ 17.000 τετραγωνικὰ μέτρα καὶ πλησίαζε σχεδὸν τὴν χωρητικότητά τῆς μελέτης τοῦ Klenze.

Οἱ χρόροι ὑποδοχῆς εὐρίσκοντο στὴν μεσαία πτέρυγα καὶ ἐξετείνοντο μὲ τὸ ἐπιβλητικὸν τοῦ ὕψους καὶ στοὺς δύο ἀνωτέρους ὀρόφους. Ἡ αὐστηρὴ συμμετρία τοῦ κτηρίου εἶχε σχεδὸν αὐτομάτως ὡς ἀποτέλεσμα μία μονότονη καὶ ἀρκετὰ ἀδιαφοροποίητη παράταξη τῶν χώρων σὲ ὅλους τοὺς ὀρόφους, κατὰ μήκος διαδρομῶν. Μὲ τὸ σεβαστὸ ὕψος τοῦ (περὶ τὰ 7 μέτρα στὸ ἰσόγειον καὶ στὸν πρῶτον ὀροφον καὶ περίπου 5 μέτρα στὸν δεύτερον ὀροφον) μοιάζουν αὐτοὶ οἱ διάδρομοι, παρὰ τὸ σχετικὰ ἄνετο εὖρος τοῦ (3,4 καὶ 2,3 μέτρα) μᾶλλον μὲ σκοτεινοὺς ἀγωγοὺς παρὰ μὲ συνδετικούς χρόρους ποὺ ὀργανώνουν τὴν κάτωψη²⁴.

Σὲ δύο περιπτώσεις, ἡ διάταξη τῶν χώρων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀναμφισβητήτως ἐπιτυχημένη. Καὶ οἱ δύο διατάξεις ὅμως εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴς μελέτες τοῦ Schinkel καὶ τοῦ Klenze γιὰ ἓνα ἀνάκτορον στὴν Ἀθήνα: πρόκειται, κατ' ἀρχάς, γιὰ τὴν μεγαλοπρεπῆ «Enfilade», δηλαδὴ τὴν γραμμικὴ ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν τριῶν χώρων ὑποδοχῆς (αἵθουσες χοροῦ, παιγνίων καὶ τραπεζαρίας) στὴν μεσαία πτέρυγα, πού, ὅπως καὶ στὸ πρότυπο τοῦ Klenze, ἦταν διώροφη. Λεῖπει, ὡστόσο, στὴν λύση τοῦ Gaertner ὁ ἄμεσος προσανατολισμὸς αὐτῶν τῶν χώρων ὑποδοχῆς πρὸς ἓνα μεγάλο ἀνοικτὸν αἶθριον, ὅπως τὸ συναντᾶμε στὴν σύλληψη τοῦ Klenze.

Ἀλλὰ καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων (στὸν πρῶτον ὀροφον τῆς νότιας πτέρυγας) μὲ θέα πρὸς τὸν Βασιλικὸν Κήπον, τὸ Ὀλυμπιεῖον καὶ τὴν θάλασσα ἀνήκει στὴς ἐπιτυχημένες λύσεις τῆς διάταξης. Ἰδιαίτερος ἐπιτυχὴς εἶναι ἡ προσθήκη τῆς δωρικῆς στοᾶς στὴν νότια πλευρὰ τοῦ ἰσογείου, μὲ τὴν ὁποία δημιουργεῖται ἓνας σκιασμένος μεταβατικὸς χρόρος πρὸς τὰ διαμερίσματα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν στοὰ ἐκτείνεται ἓνας ἐξώστης πλάτους 2,5 μέτρων, ὁ ὅποιος ἐκαλύπτετο μὲ ἓνα σκιάδιον καὶ χρησίμευε ὡς εὐχάριστος χρόρος παραμονῆς στὸ ὑπαιθρο γιὰ τὰ ἰδιαίτερα διαμερίσματα τῶν βασιλέων. Ἀλλὰ καὶ γιὰ αὐτὴν τὴν στοὰ λειτούργησαν ὡς πρότυπα οἱ μεγαλοπρεπεῖς νότιες στοᾶς τῶν λύσεων τοῦ Schinkel καὶ τοῦ Klenze.

Ὡς πρὸς τὴν κατανομὴ τῶν χρήσεων στὸ κτήριο, μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν τὰ ἑξῆς: τὸ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένον ἰσόγειον κατεῖχαν, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, διοικητικὲς ὑπηρεσίες, τὸ αὐλαρχεῖον καὶ διάφοροι ὑπηρεσιακοὶ χρόροι. Στὸν πρῶτον ὀροφον εὐρίσκοντο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴς αἵθουσες ὑποδοχῆς στὴν μεσαία πτέρυγα (διώροφη), ἡ μεγαλοπρεπὴς κλίμακα στὴν δυτικὴ πλευρά, ἡ Αἷθουσα τῶν Τροπαίων κεντρικῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο, ἡ Αἷθουσα τοῦ Θρόνου καὶ τὸ δωμάτιον τοῦ ὑπάσπιστοῦ. Στὴν νότια πτέρυγα εὐρίσκοντο τὰ ἰδιαίτερα βασιλικά διαμερίσματα.

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνος, ὁ Βασιλικὸς Κήπος στὴν πρώτη φάση τῆς δημιουργίας του, ἡ πλατεία Συντάγματος, τὸ μέγαρο Δημητρίου, οἱ βασιλικοὶ σταῦλοι καὶ τὰ πρῶτα ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνος (οἰκία Κοντοσταύλου). Τμηματικὴ ἄποψη τοῦ μεγάλου προπλάσματος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1842 ποὺ κατεσκευάσθη ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1978-80 καὶ εὐρίσκεται στὸ Μουσεῖον τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Αεροφωτογραφία του έτους 1934. Στο βάθος, τὰ ανάκτορα (μέγαρο τῆς Βουλῆς) μετὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου. Τὸ μέγαρο τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου Στρατοῦ στὸν χώρον τῶν βασιλικῶν σταύλων, ὑπὸ κατασκευήν.

Τὰ ανάκτορα καὶ ἡ πλατεία Ἀνακτορίων (μετέπειτα Συντάγματος) περὶ τὸ 1860. Ὁ πρὸ τοῦ ἀνακτόρου χώρος στὸ ὕψωμα τῆς «Ἀναληπῆς» εἶναι διαμορφωμένος ὡς ἐλαφρά κεκλιμένη πλατεία ποὺ ἀναδεικνύει τὸ κτήριο.

Στὸν δεῦτερον ὄροφον εἶχαν προβλεφθεῖ στὴν νότια πλευρὰ τὰ δωμάτια τῶν πριγκίπων²⁵ καὶ στὴν νοτιοανατολικὴ τὰ διαμερίσματα τοῦ αὐλάρχου. Ἡ βόρεια πτέρυγα προορίζετο γιὰ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικόν, ἡ δυτικὴ (ὅπου ἀργότερα τὸ θέατρο τῶν ἀνακτόρων) περιεῖχε μία σειρὰ ἀπὸ «διαθέσιμα δωμάτια». Προβληματικὴ καὶ ἀμφίβολη παρουσιάζεται ἡ θέση τῶν μαγειρείων, τῶν χώρων ζαχαροπλαστικῆς καὶ προμνηθειῶν τοῦ παλατιοῦ. Παρὰ τὸ περίπλοκο κτηριακὸ πρόγραμμα, δὲν φαίνονται πουθενὰ καταγεγραμμένοι οἱ ἀντίστοιχοι χώροι στὰ σωζόμενα σχέδια. Πρέπει, λοιπόν, νὰ τοὺς ὑποθέσουμε στὸ ὑπόγειο καθὼς καὶ κάπου κοντὰ στοὺς χώρους καθημερινῆς διαβίωσης καθὼς καὶ στοὺς κεντρικῶς τοποθετημένους χώρους ὑποδοχῆς στὸν πρῶτον ὄροφον, στὸ βόρειο ἥμισυ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας.

Τελικῶς, μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι τὰ ἀνάκτορα τοῦ Gaertner ἐσχεδιάσθησαν –ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς λίγο διαφοροποιημένες διαστάσεις καὶ τὴν μονότονη παράταξη τῶν διαφόρων χώρων– ὅχι τόσο σὰν βασιλικὴ κατοικία, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἓνα λειτουργικῶς εὐπροσάρμοστο διοικητικὸ κτήριο. Τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον αὐτὸ ἦταν ἓνα συνειδητῶς ἐφαρμοσμένο πρόγραμμα ἢ, ἀντιθέτως, τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς πιθανῆς ἰδιομορφίας τῆς μελέτης, παραμένει ἀναπάντητο. Εἶναι γεγονὸς πάντως ὅτι τὰ πρῶτα 70 χρόνια τῆς ζωῆς του τὸ κτήριο χρησίμευσε μὲν ὡς κατοικία τῶν βασιλέων τῆς Ἑλλάδος, ἀνεγνωρίζετο ὅμως πάντοτε καὶ ὡς τὸ κυβερνητικὸν κέντρον τῆς χώρας. Ἀπὸ τὸ 1934 τὸ παλάτι ἔχει πάρει, ὕστερα ἀπὸ μία ριζικὴ μετατροπὴ –σὲ κτήριο τῆς Βουλῆς– πλήρως τὸν χαρακτῆρα ἐπιβλητικοῦ διοικητικοῦ κτίσματος.

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Gaertner ἔχουν μία μακρὰ καὶ πολυτάραχη ἱστορία. Μέχρι τὸ 1909 διετήρησαν τὴν ἀρχικὴ τους χρῆση, ἦταν, δηλαδή, κατοικία τῶν δύο πρώτων βασιλέων τῆς Ἑλλάδος, Otto von Wittelsbach (1832-1862) καὶ Georg von Gluecksburg (1863-1913). Δύο φορές γνώρισε τὸ κτήριο καταστροφὴς ἀπὸ φωτιά, ποὺ πῆρε τραγικὴς διαστάσεις λόγω τῆς πλήρους ἐλλείψεως ἐπαρκῶν πυροσβεστικῶν μέσων. Κατὰ τὴν διάρκειά τῆς πρώτης πυρκαγιᾶς τὸ 1884 ὑπέστη σοβαρὴς ζημιὲς ἡ βόρεια πτέρυγα, ἡ φωτιά, ὅμως, μπόρεσε νὰ τεθεῖ ὑπὸ ἔλεγχον χάριν στὴν ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ. Ἡ δευτέρη πυρκαγιά, τὸ 1909, ἦταν πολὺ χειρότερη. Αὐτὴν τὴν φορὰ ἐκάπσαν τὰ βασιλικά διαμερίσματα καὶ οἱ αἰθουσες τῆς μεσαίας πτέρυγας καὶ ἔτσι κατεστράφησαν καὶ οἱ ἀρχικὲς τοιχογραφίες πομπησανοῦ ρυθμοῦ.

Τὸ κτίσμα παρέμεινε στὴν συνέχεια ἐπὶ 13 χρόνια –ἦταν ἡ πολυτάραχη δεκαετία τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου– μέχρι τὸ 1922 ἀπανθρακωμένο στὸ κέντρον τῆς πόλης. Κατόπιν ἐχρησίμευσε ὡς κατάλυμα προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια εἶχε μετακομίσει στὸ παλάτι ποὺ ἔκτισε ὁ Ernst Ziller γιὰ τὸν διάδοχον τοῦ θρόνου στὰ ἔτη 1891 ἕως 1898 (σήμερα Προεδρικὸ Μέγαρο), ἀπεφασίσθη ἡ ριζικὴ μετατροπὴ τοῦ κτηρίου τοῦ Gaertner σὲ μέγαρο τῆς Βουλῆς.

Τὰ σχέδια γιὰ τὶς ἐκτεταμένες ἐργασίες τῆς μετατροπῆς ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα Ἀνδρέα Κριεζῆ καὶ ἐξετελέσθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1929-1934. Στὴν θέση τῆς κατεστραμμένης μεσαίας πτέρυγας διεμορφώθησαν στὸν πυρῆνα τοῦ κτηρίου οἱ χώροι γιὰ τὰ δύο νομοθετικὰ σώματα μὲ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες σχετικὲς ὑπηρεσίες. Τὸ κτήριο ἀνεκαινίσθη ἐξ ὁλοκλήρου. Ἐγινε νέα ἐγκατάσταση θέρμανσης, κλιματισμοῦ, πυρόσβεσης καὶ ὑδραυλικῶν. Ἡ

Ἡ κυρία (δυτική) ὄψη τῶν ἀνακτόρων με τὸν πορτοκαλεῶνα ἐπὶ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου πρὸ αὐτῆς. Λιθογραφία ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ Αἰ νέαι Ἀθῆναι (1861).

έξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ κτηρίου διετηρήθη πιστῶς. Στὸ ἐσωτερικόν, ἀντιθέτως, δὲν ἔμεινε σχεδὸν τίποτε ποὺ νὰ θυμίζει τὴν ἀρχικὴ του χρῆση ὡς βασιλικοῦ ἀνακτόρου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1930-1932) ὑπέστη καὶ ὁ προκείμενος τοῦ ἀνακτόρου χώρος ριζικὲς μετατροπές. Τὸ ἐλαφρῶς ἐπικλινὲς ἔδαφος ἰσοπεδώθη. Ὁ νέος μνημειακὸς χώρος, ποὺ προέκυψε, ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσει τὴν τιμητικὴ πλατεία γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου, ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο στὸ βάθος. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἑμμανουὴλ Λαζαρίδου ἀφηρέθη ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ Gaertner ἓνα βασικὸ του χαρακτηριστικόν, ἡ ἐξέχουσα θέσις του δηλαδὴ, μέσα στὴν πόλιν ἐπάνω σ' ἓνα φυσικὸν ὕψωμα. Ἔτσι ἀποκεκομμένο ἀπὸ τὸ φυσικόν του περιβάλλον, τὸ κτήριο μοιάζει σήμερα σὰν νὰ ἐδράζεται τεχνητῶς ἐπάνω σ' ἓνα τεράστιο βᾶθρο.

Τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηνῶν παραμένουν, μέχρι σήμερα, στὴν συνείδηση, τόσο τῶν κατοίκων ὅσο καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν τῆς πόλεως, τὸ σημαντικότερο τοπόσημο τῆς νέας Ἀθήνας. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι συνδυάζουν τὸ «κεκαθαρμένον» κλασικιστικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἰδίωμα τοῦ Gaertner μὲ μίαν ἀππλλαγμένην ἀπὸ διάκοσμον ἀρχιτεκτονικὴν δομὴν. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ του ὀφείλει τὸ κτήριο τὴν ἐράσμιον καὶ συγχρόνως μνημειακὴν του ἀκτινοβολία. Στὴν τύρβη τῆς ζωῆς μέσα στὴν πόλιν τῶν τεσσάρων ἑκατομμυρίων κατοίκων μὲ τὰ μεγάλα προβλήματα, τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα ἀποτελοῦν ἓναν πόλον ἡρεμίας. Ἡ εἰκόνα τῆς Ἀθήνας εἶναι πλέον ἀδιανόητη χωρὶς τὸ κτήριο-τοπόσημον ποὺ σχεδίασε ὁ Friedrich von Gaertner ἀλλὰ καὶ τὸν Βασιλικὸν (Εθνικὸν) Κήπον ποὺ τὸ περιβάλλει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Johann Friedrich von Gaertner ἐγεννήθη στὶς 10 Δεκεμβρίου 1791 στὸ Koblenz καὶ ἦταν υἱὸς τοῦ ἀρχιτέκτονος Johann Andreas Gaertner τοῦ νεωτέρου. Ἀρχιτέκτων ὁ ἴδιος, ἐσπούδασε στὴν Ἀκαδημία τοῦ Μονάχου ὡς μαθητὴς τοῦ Karl von Fischer, καὶ ἐμαθήτευσε ἀργότερα στὸν Weinbrenner στὴν Karlsruhe καὶ ἀπὸ τὸ 1834 στοὺς Percier καὶ Fontaine στὸ Παρίσι. Ὑστερα ἀπὸ ἓνα διάστημα στὸ Λονδίνο, διεδέχθη, τὸ 1820, τὸν Fischer στὴν Ἀκαδημία (Σχολὴ) Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου, ἐνῶ, παραλλήλως, ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἐργοστασίου πορσελάνης τοῦ Nymphenburg. Τὸ 1829 τοῦ ἀνετέθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῆς Ludwigskirche στὸ Μόναχο. Ἀκολούθησαν ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐκτέλεσις καὶ ἄλλων κτηρίων τῆς Ludwigstrasse: τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (1831-1843), τοῦ Max-Joseph-Stift (1835-1840), τῆς Feldherrnhalle (1841-1844), τοῦ Siegestor (1843-1852). Τὴν περίοδο 1836-1843 ἐξεπόνησε τὰ σχέδια γιὰ τὰ βασιλικά ἀνάκτορα στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1841 ὁ Gaertner διεδέχθη τὸν Cornelius στὴν διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου. Μαζὶ μὲ τὸν Klenze εἶναι ὁ σημαντικότερος ἀρχιτέκτων τοῦ Λουδοβίκου Α'. Ὁ Gaertner πέθανε στὸ Μόναχο στὶς 21 Ἀπριλίου 1847.
2. Αὐτὸ τὸ ὄραμα εἶχε διατυπώσει μὲ σαφήνεια τὸ ἔτος 1836 ὁ νεαρὸς Γερμανὸς ἀρχιτέκτων Ludwig Lange σὲ ἐπιστολὴ του μὲ ἡμερομηνία 1 Μαΐου 1836 ποὺ ἀπέστειλε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸν Gaertner (ἀρ. κατ. 2083 τῆς συλλογῆς Moeninger τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μονάχου, βλ. τεκμήριο 2, στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο, σσ. 206-209).
3. Σχέδιο διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηνῶν χώρου, συμφώνως πρὸς τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση ἡ ὁποία μοῦ ἐγνωστοποιήθη (*Projektierte Anlage der Umgebung des Koniglichen Palais in Athen nach dem mitgetheilten Situationsplan*, ἀρ. κατ. 1834a τῆς συλλογῆς Moeninger τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μονάχου).
4. Τὸ σχέδιο φέρει τὸν τίτλο *Plan der Umgebung des neuen Koniglichen Palais*, Athen 6/18 Mai, 1837, ὑπογραφὴ Hoch, ἀρ. κατ. 1834 τῆς συλλογῆς Moeninger τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μονάχου.

5. Ἦτοι γράφει τὴν ἡμέρα τῆς θεμελίωσης τῶν ἀνακτόρων ἕνας ἀνώνυμος «εὐθύφρων» στὴν ἐφημερίδα *Ἀθηνᾶ* σ' ἓνα ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἀνακτόρια»: «Ἡ Ἑλλάς, στενὴ, ὀλιγοδύναμος, πάσχουσα εἰσέτι, δὲν ἐπιδέχεται κατ' οὐδὲν τὴν περιττὴν δαπάνην. Ὅσον ὀλιγώτερον φροντίζει περὶ τοῦ ἡδέως καὶ πολυτελεῶς ζῆν, τόσον πλεόν ἐξοικονομεῖ τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως, τῆς αὐξησεως καὶ τοῦ βαθμυδὸν ἐξισασμοῦ αὐτῆς πρὸς τὰς περὶ αὐτὴν μεγάλας δυνάμεις. Ἡ προσοχὴ τῆς καὶ ὁ νοῦς τῆς ὅλος θέλει δοθῇ τότε μόνον εἰς τὴν πρόοδον ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν, ἄνευ δὲ τῆς προόδου ταύτης πάσα ἐπίδειξις καὶ μεγαλοπρέπεια εἶναι μικροφιλοτιμία καὶ ἀθλιότης. Πλέον παρὰ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας ὁ ἡγεμὼν, ὁ καλὸς ὁδηγὸς ἄγων τοὺς πάντας ἐπὶ τὸ βέλτιον, αἰσθανόμενος τὴν ἐθνικὴν ταύτην χρεῖαν καὶ ἀποδιώκων τὰ ξένα παραδείγματα, ὅσα φθεῖρουν καθ' ἐκάστην τὰς δυνάμεις καὶ τὸ ἥθος τοῦ ἔθνους, ὀφείλει διὰ τὸ ἐθνικὸν ὄφελος καὶ τὴν ἰδίαν εὐδοξίαν νὰ γίνῃ αὐτὸς πρῶτος τὸ πρῶτον παράδειγμα τῆς ὀλιγαρχείας καὶ τῆς ἐν παντὶ σωφροσύνης» (ἐφημ. *Ἀθηνᾶ*, ἀρ. φύλλου 309, Ἀθῆνα, 8 Φεβρουαρίου 1836, σ. 1236 κ.έξ.).
6. Ἐφημ. *Ἀθηνᾶ*, ἀρ. φύλλου 308, Ἀθῆνα 5 Φεβρουαρίου 1836, σ. 1233.
7. Βλέπε τὴν κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ νέου ἀνακτόρου τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 15/27 Φεβρουαρίου 1837, σχέδιον συνοδευτικὸ τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὸν Gaertner σχετικῶς μὲ τὴν ἤδη προχωρημένη ἀνέγερσιν τοῦ κτηρίου (συλλογὴ Moeninger, ἀρ. κατ. 1836).
8. Friedrich Stauffert, «Ἡ ἴδρυσις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ παροῦσα κατάστασις τῶν οἰκοδομικῶν τεχνῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα», στὴν *Allgemeine Bauzeitung*, ἀρ. φύλλου 1, Ephemeriden, Βιέννη, Μάρτιος 1844, σ. 20.
9. Βλ. C. von Heilbrunner, *Morgenland und Abendland*, Στουτγάρδην καὶ Τύμπινγκεν, 1841, τόμ. I, σ. 218: «Οἱ Ἕλληνες, ποὺ κύριον γνώρισμα τοῦ χαρακτῆρος τοὺς εἶναι ἡ ἀχαριστία, καυχῶνται ὅτι οἱ ἴδιοι ἔκτισαν αὐτὸ τὸ ὠραῖο κτίσμα, ἐφ' ὅσον πιστεύουν ὅτι ἔμαθαν ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, ὅμως ἡ σαφὴς ἐπιμελὴς καὶ ἐπιτηδεῖα ἐκτέλεσις ὀφείλεται βεβαίως μόνον εἰς τοὺς τελευταίους».
10. Ἦδὼν ὁ Klenze εἶχε προτείνει μίαν ἐπανάχρησιν τῶν ἀμόρφων ἀρχαίων λίθων, ἡ ὁποία μᾶς ξενίζει σήμερον. Βλ. Leo von Klenze, *Aphoristische Bemerkungen*, Βερολίνο 1838, σ. 423. Παρόμοιες μεθόδους ἀναφέρει καὶ ὁ Ross (L. Ross, *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863, σσ. 82-83).
11. Julie von Nordenflycht, *Γράμματα μᾶς κυρίας ἐπὶ τῶν τιμῶν στὴν Ἀθῆνα*, Λειψία 1845, σ. 492.
12. Τὸ ἔτος 1837 μία χρυσὴ ἀγγλικὴ λίρα ἄξιζε 28 δραχμὲς. Ἦτοι προκύπτει τὸ κόστος κατασκευῆς τῶν 5.240.000 δραχμῶν = 187.000 χρυσὲς λίρες Ἀγγλίας, μὲ ἀντιστοιχία 100 εὐρὼ περίπου ἀνὰ λίρα (ὅλικὸ κόστος: 18.700.000 εὐρὼ) διαιρούμενο διὰ 17.300 τετραγωνικὰ μέτρα (συνολικὴ ἐπιφάνεια κτηρίου) = 1.080 εὐρὼ κόστος κατασκευῆς ἀνὰ τετραγωνικὸ μέτρο ὠφελίμου χώρου.
13. George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο 1836, σσ. 84-85.
14. Σὲ πολλὰς δημοσιεύσεις ἀναφέρεται ὡς διάρκειά τῆς οἰκοδόμησις ἐσφαλμένως τὸ διάστημα 1834 ἕως 1838. Βλ., παραδείγματος χάριν, Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς, *Τὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, 1924, 1963, σ. 338. Ἐπίσης, Struck, Adolf, *Ἑλλάς*, τόμ. I: *Ἀθῆνα καὶ Ἀττικὴ*, Βιέννη καὶ Λειψία 1911, σ. 157.
15. Stauffert, Fr., «Ἡ ἴδρυσις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ παροῦσα κατάστασις τῶν οἰκοδομικῶν τεχνῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα», στὴν *Allgemeine Bauzeitung*, ὁ.π., ἀρ. φύλλου 2, Ἀπρίλιος 1844, σ. 20.
16. Ἰδοὺ μερικὲς κριτικὲς: «Δὲν ἐκτίσθη τὸ παλάτι τοῦ Schinkel στὴν Ἀκρόπολιν, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνέγερσιν ἀπέτρεψε ὁ Klenze, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὸ ἀνιαρὸν σχέδιον τοῦ Gaertner, ἐκτίσθη τελικῶς ἓνα παλάτι στοὺς πρόποδες τοῦ Λυκαβηττοῦ» (Koepp, Friedrich, «Κατάλοιπα τοῦ Eduard Schaubert», στὸ *Archaeologischer Anzeiger*, 1890, σ. 135)· «Τὸ στεγνὸ ὀρθολογικὸ κτίσμα τοῦ Gaertner ἦτο, παρ' ὅλη τὴν ἐπιδεικτικὴν του λιτότητα, γιὰ τὴν μικρὴν καὶ πτωχὴν Ἑλλάδα ἀρκετὰ ἀκριβό» (H. H. Russack, *Γερμανοὶ ἀρχιτέκτονες στὴν Ἀθῆνα*, Βερολίνο 1942, σ. 74)· καί, τέλος: «Ἕνα λιγότερον ἱκανὸν χέρι χάρισε τὴν ζωὴν στὸ Βασιλικὸ Ἀνάκτορον [...]. Ἐντυπωσιάζει [...] μόνον μὲ τὸ ὀγκῶδες τῆς κατασκευῆς του, ἀλλὰ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς παραμένουν παρὰ ταῦτα ἄσχημες» (Struck, Adolf, ὁ.π., σσ. 157-158).
17. Δικαίως παρατηρεῖ σχετικῶς ἡ Ε. Δημοσθενοπούλου: «Ἡ σημεῖωσις τοῦ Nepomuk Sepp, στὸ *Λουδοβίκος Αὐγουστος βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας*, Ρέγκενσμπουργκ 1903, σ. 420, πὼς τὸ γεγονὸς ὅτι “ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος Α΄ ἀφῆρεσε ὅλα τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα [ἀπὸ τὸ κτήριο], ἕως οἷου ἀπέμεινε ἓνας στρατὸν”, μπορεῖ μόνον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνέκδοτον, ποὺ φωτίζει τὸν ρόλον τοῦ Βαυαροῦ βασιλέως στὰ οἰκοδομικὰ ἔργα τῆς Ἑλλάδος. Τὰ σωζόμενα πρωτότυπα σχέδια τοῦ Gaertner ἀνταποκρίνονται στὸ ἐκτελεσθὲν κτήριο κατὰ τρόπον ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε καμία μετατροπὴ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκον» (Ε. Demosthenopoulou, *Offentliche Bauten unter König Otto in Athen*, Μόναχο 1970, σ. 64).

18. Ένα πρόπυλον έχει, συμφώνως πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, 4, 6 ἢ τὸ πολὺ 8 κίονες. Ἦδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν 10 κιόνων μᾶς μεταφέρει στὶς διαστάσεις τῆς στοᾶς.
19. Ἡ ἀνάλυση ἀρμονικῶν χαράξεων στὶς ὀψεις τοῦ κτηρίου δὲν ὑπάρχει στὰ σχέδια τοῦ Gaertner. Πρόκειται γιὰ μίαν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνάλυση τῶν ἀναλογιῶν τῶν ὀψεων ἀπὸ τὸν γράφοντα.
20. Οἱ ἀκροκέραμοι, 108 στὴν δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ ὀψη, ἀντιστοιχῶς, καὶ 135 στὴν βόρεια καὶ νότια ὀψη, εἶναι ἀπὸ τὰ σπάνια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ εἴδους ἀπὸ μάρμαρο ποὺ κατεσκευάσθησαν στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰῶνος.
21. E. Demosthenopoulou, ὅ.π., σ. 65.
22. Αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸν, ὅταν συγκριθοῦν τὰ ἀθηναϊκὰ ἀνάκτορα μὲ παρόμοια συμπαγῆ κτήρια παλατιῶν, ὅπως, παραδείγματος χάριν, τὸ ἀνάκτορον τῆς γερουσίας τοῦ Helsingfors (ἀρχιτέκτων ὁ C.L. Engel), ποὺ κατεσκευάσθη κατὰ τὰ ἔτη 1818-1822.
23. Στὸ ἐπιτελεῖο αὐτὸ ἀνῆκαν οἱ ἐξῆς συνεργάτες: οἱ ἀρχιτέκτονες Riedel, Klumpp, Buerklein, Beyschlag καὶ von Langenmantel, οἱ ζωγράφοι Halbreiter, Schraudolf, Kranzberger καὶ Bamann, ὁ διακοσμητὴς-ζωγράφος Schwarzmänn, ἕνας ἐπιχρυσωτὴς καὶ 10 βοηθοί.
24. Σωστὰ παρατηρεῖ σχετικὰ ὁ Stauffert λίγο μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ κτηρίου: «[...] τὰ ἀνάκτορα τοῦ Gaertner, ποὺ μὲ τὰ ἐντελῶς κλειστὰ αἶθριά τους καὶ τοὺς φοβεροὺς διαδρόμους στὸ ἐσωτερικὸ τους θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μᾶλλον κατοικία γιὰ ἕναν ἄρχοντα, ποὺ στὴν χώρα του βασιλεῦει διαρκῶς ὁ χειμῶνας, παρὰ μιᾶς χώρας, ἡ ὁποία χαίρεται ὅλο τὸν χρόνον τὸ ὑπέροχον ἥλιο κλίμα» (ὅ.π., σ. 6.)
25. Τὸ πρῶτον βασιλικὸν ζεῦγος τῆς Ἑλλάδος δὲν ἀπέκτησε ἀπογόνους καὶ ἔτσι αὐτοὶ οἱ χώροι δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ποτὲ γιὰ τὸν ἀρχικὸν σκοπὸν.

Αεροφωτογραφία τοῦ 1940 κατὰ τὴν παρέλαση τῆς 25ης Μαρτίου πρὸ τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου. Τὸ κτήριο τῶν ἀνακτόρων μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ σὲ μέγαρο τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας.

Ἡ πηγὴ τῆς Καλλιρρόης καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ «Εξωχώρου» ἀνατολικῶς τῆς παλαιᾶς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐδῶ διεμορφώθησαν ἀργότερα ὁ Βασιλικὸς Κήπος καὶ οἱ κήποι τοῦ Ζαπτείου. Ὑδατογραφία ἀπὸ τὸν Ludwig Lange (1835).

3. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ Ο ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (1839-1862). ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ.

*«Οί φοίνικες ποὺ ἔχω φυτέψει ἤδη ἀναπτύσσονται
θαυμάσια καὶ φαντάζομαι πῶς θὰ κάνουν τὸν περί-
πατό τους οἱ ἄνθρωποι ὕστερα ἀπὸ 300 χρόνια
κάτω ἀπὸ αὐτούς. Ἔτσι περιγελῶ ὅλους ἐκείνους
ποὺ κουνοῦσαν τὸ κεφάλι, ἀμφιβάλλοντες γιὰ τὰ
σχέδιά μου καὶ τὴν ἐπιτυχία τους.»*

Βασίλισσα Ἀμαλία (ἐπιστολή της ἀπὸ 8ης Μαρ-
τίου 1846 πρὸς τὴν βασίλισσα Therese τῆς
Βαυαρίας).

Ὅταν ἡ δεκαοκτάχρονη βασίλισσα Ἀμαλία¹ ἔφθασε τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἔτους 1837 στὴν Ἀθήνα, ἔμελλε νὰ κατοικήσει γιὰ ἑξὶ χρόνια, μέχρι, δηλαδή, τὴν ἀποπεράτωση τῶν ὑπὸ ἀνέγερσιν ἀνακτόρων, στὴν οἰκία Δεκόζη-Βούρου στὴν πλατεία Κλαυθμῶνος. Ἀλλὰ ἡ Ἀμαλία δὲν ἔμεινε ἀδρανὴς ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς διαμονῆς τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους στὰ προσωρινὰ ἀνάκτορα (1837-1843). Ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὴς προτροπὲς τοῦ πεθεροῦ της, τοῦ φιλοτέχνου βασιλέως Λουδοβίκου Α' τῆς Βαυαρίας, ἐνεστερνίσθη τὴς ἀπόψεις του γιὰ τὸν ἐξωραϊσμὸ τῆς Ἀθήνας καὶ ἀκολούθησε τὴς συμβουλές του: «Σκιά, πολλὴ σκιά χρειάζεται ἡ Ἀθήνα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἀγγλίαν ὅπου τὸ φῶς τοῦ ἡλίου εἶναι ἡ ἐξαίρεση, γι' αὐτὸ καὶ τὰ πάρκα της πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικά. Ἐγὼ συνηθίζω νὰ φυτεύω, πρὶν ἀκόμη κτίσω [...], ἐπιθυμῶ τὸ πάρκο νὰ μὴ διαμορφωθεῖ μὲ πρότυπὸν τοῦ κήπου ἀγγλικοῦ ρυθμοῦ, τοὺς τόσους πτωχοὺς σὲ σκιά, ἀλλὰ ὅπως οἱ κῆποι τῶν ἰταλικῶν ἐπαύλεων, ποὺ ἔχουν πολλοὺς σκιεροὺς περιπάτους ἀλλὰ ὄχι ἀκάμπτους, ὅπως τῶν παλαιῶν γαλλικῶν πάρκων»².

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς εἰκοσιπεντάχρονης παραμονῆς τῆς Ἀμαλίας στὴν Ἀθήνα (1837-1862), ἡ δημιουργία τοῦ κήπου αὐτοῦ ἔμελλε νὰ γίνῃ τὸ σημαντικότερον ἔργον τῆς ζωῆς της. Μὲ ἐνθουσιασμό, καλαισθησία, θεληματικότητα καὶ πεῖσμα διπύθνε προσωπικὰ τὴν διαμόρφωση, τὴν φύτευση, τὴν ἐπέκταση καὶ τὸν συνεχῆ ἐμπλουτισμὸ τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων, ὁ ὁποῖος ἔλαβε, ἐντέλει, τὴν μορφή ἐνὸς πυκνοφυτευμένου, περικλειστοῦ ἀλλὰ ἐλεύθερα διαμορφωμένου μεσογειακοῦ κήπου, ἐνὸς πάρκου ἰδιομόρφου, κατ' ἀπομίμῃσιν ἰδεατῶν φυσικῶν τοπίων (Landschaftspark). Ὁ κῆπος εἶχε συλληφθεῖ ἐξαρχῆς ὡς χώρος ἀναψυχῆς μὲ τριπλὴ λειτουργία: ὡς κῆπος τῶν ἀνακτόρων, ὡς δημόσιον πάρκον καὶ ὡς βοτανικὸς κῆπος. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν εἶναι μοναδικὸς στὴν Νότια Εὐρώπῃ.

Κεντρικὸν τμήμα τοῦ μεγάλου «Πανοράματος τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Ferdinand Stademan (1836). Στὸ κέντρον, τὸ Φεϊκιά Τζαμί καὶ ὁ Πύργος τῶν Ἀνέμων. Στὸ βάθος ἡ ἄγονος ἔκτασις τοῦ «Εξωκώρου», ἡ θέσις ὅπου διεμορφώθη ἀργότερα ὁ Βασιλικὸς Κήπος.

Μὲ πρακτικὸν νοῦν, ἡ νεαρὰ βασίλισσα ἐπέλεξε τὴν καλύτερην δυνατὴ χωροθέτησι τῶν φυτεύσεών της, ἀγνοώντας τὴν ἀνεδαφικὴ πρότασι τοῦ Friedrich von Gaertner γιὰ τὸν κήπον τῶν ἀνακτόρων (βλ. αὐτ., σσ. 50-52). Ἡ διαμόρφωσις ξεκίνησε ἀπὸ μίαν μικρὴ ὀρθογώνια ἐπιφάνεια 2,5 ἑκταρίων, πρὸ τῆς νοτίας πρόσοψις τῶν ἀνακτόρων, περίπου στὴν θέσιν ὅπου ὁ Gaertner εἶχε προβλέψει τὸν διακοσμητικὸ ὀπωρόκηπον. Ἦδη στὶς 11 Δεκεμβρίου τοῦ 1838 ἡ Ἀμαλία γράφει στὸν πατέρα της ἀνακοινώνοντάς του τὸ πρῶτον τῆς μικρῆς βῆμα στὴν διαδικασίαν ἱδρύσεως τοῦ κήπου της, ἐπιφυλασσομένη, ὅμως, ἀμέσως καὶ γιὰ ἐπόμενα περισσότερον μεγαλεπίβολα σχέδια: «Τώρα ἐτοιμάζεται ὁ κήπος κοντὰ στὸ νέο παλάτι, θὰ εἶναι μικρός, δύο φορὲς μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν λαχανόκηπον στὸ Oldenburg, σὲ αὐτόν ὅμως θὰ προστεθεῖ ἕνας μεγάλος κήπος».

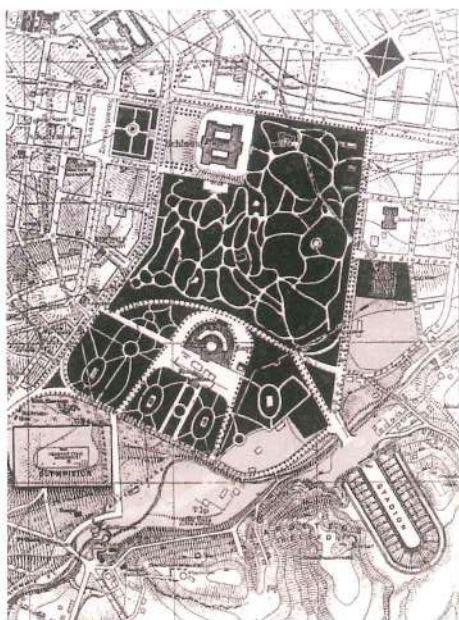
Στὰ Ἀρχεῖα Νεοελληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μουσείου Μπενάκη φυλάσσεται ἕνα μέχρι σήμερον ἀδημοσίευτο σχέδιον τοῦ ὑπολοχαγοῦ Hoch μὲ ἡμερομηνία 23 Φεβρουαρίου 1839 ποῦ ἐξηγεῖ ἐν μέρει τοὺς λόγους οἱ ὅποιοι ὑπαγόρευσαν τὴν ριζικὴ ἀλλαγὴν στὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ στὴν χωροθέτησι τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων, ποῦ παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ σχεδίου τοῦ Gaertner καὶ τοῦ κήπου ὅπως αὐτὸς πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀμαλία. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀκαμπτὴ ἡμικυκλικὴ μορφή ποῦ πρότεινε ὁ Gaertner καὶ ὁ συναφὴς χαρακτήρας ἐνὸς κήπου γαλλικῆς τεχνοτροπίας δὲν βρῆκαν ἀπὸ τὴν Ἀμαλία. Ὁ Hoch προσπάθησε ἐπιτόπου, στὴν Ἀθήνα, νὰ προσαρμόσῃ τὸ σχέδιον τοῦ Gaertner, ἀποπειρώμενος μίαν ἀτεχνὴν ὑπεραπλούστευσιν: πρότεινε ἀπλῶς μίαν δέσμη δρομίσκων ποῦ ἀκτινοβολοῦν πρὸς ἀνατολάν, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν εἴσοδον τῶν ἀνακτόρων, χωρὶς νὰ δημιουργοῦν μίαν ἀποκρυσταλλωμένην κάτοψιν κήπου.

Τὸ ἀτελὲς αὐτὸ σκαρίφημα παρουσίαζε ἐξάλλου καὶ ἕνα σοβαρὸ μειονέκτημα (ποῦ χαρακτηριστοῦσε, ἐπίσης, καὶ τὸ σχέδιον τοῦ Gaertner) ὡς πρὸς τὴν ἔνταξιν τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων στὴν κάτοψιν τῆς πόλεως: ἀπέκλειε τὴν ἐλεύθερην πρόσβασι πρὸς τὸ κέντρον τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν πανάρχαια ὁδὸ ποῦ ὀδηγοῦσε πρὸς τοὺς Ἀμπελοκήπους καὶ τὰ Μεσόγεια, καὶ ἡ ὁποία ἐφάπτεται βορείως στὰ ἀνάκτορα (σήμερα ἡ λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας), προϋποθέτοντας τὴν κατάργησίν της γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ στὴν θέσιν αὐτὴ ὁ κήπος.

Δὲν ἦταν ὅμως μόνον αὐτὸ τὸ σημαντικὸ μειονέκτημα ποῦ φαίνεται νὰ ἔστρεψε –ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια– τὴν προσοχὴ τῆς Ἀμαλίας στὶς δυνατότητες ἀνάπτυξης τοῦ κήπου πρὸς νότον. Στὴν ἐκτενῆ ἀλληλογραφίαν της μὲ τοὺς συγγενεῖς της ἀναφέρει πολλὰ καὶ χρήσιμα γιὰ τὶς λεπτομέρειες φύτευσις τοῦ κήπου, δὲν μᾶς δίδει ὥστόσο, δυστυχῶς, καμία νύξη γιὰ τὴν ἐπιλογὴν τῆς χωροθέτησός του. Ἐξάλλου, ἡ σταδιακὴ του ἐπέκτασις δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ κανένα σχέδιον ἢ μνημόνιον τῆς ἐπιτροπῆς διευθέτησις τοῦ κήπου, ποῦ θὰ διευκρίνιζε τὸν τρόπο ἀνάπτυξής του (διαθέσιμη γῆ, χωρικὴ θέσις τοῦ κήπου ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀνάκτορα) ποῦ ὀδήγησε στὸ σχῆμα καὶ στὴν θέσιν ποῦ τελικῶς κατέλαβε μέσα στὴν πόλιν. Ὁ κήπος ἐκάλυψε στὴν πλήρην ἀνάπτυξίν του 15,9 ἑκτάρια (μέγιστες διαστάσεις 410 x 470 μέτρα). Αὐτὴ ἡ ἔκτασις μὲ σχῆμα περίπου παραλληλογράμμου ἐξετείνεται στὰ νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων, σχεδὸν μέχρι τὴν γέφυραν πρὸ τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου. Ὁ κήπος ἔφθασε στὴν τελικὴ, μεγίστη ἐπιφάνειά του³ ἐπὶ Ὁθωνος κατὰ τὰ ἔτη 1848-1852, καὶ παρέμεινε σχετικὰ ἀναλλοίωτος μέχρι τὶς ἡμέρες μας, τόσο ὡς πρὸς τὴν βασικὴ διαμόρφωσίν του ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασίν του.

Ἐπιχρωματισμένη χαλκογραφία ἀπὸ τὸν Franz Heger (1792-1836). Ἡ Ἀθήνα ἀπὸ βορειοανατολικά (1822). Ἀναγνωρίζονται τὸ τεῖχος τοῦ Χασεκῆ, ἡ πύλη τῆς Μπουμπουνίστρας, οἱ στυλοὶ τοῦ Ὀλυμπίου καὶ στὸ ἀριστερὸ ἄκρο ἡ ἄγνωστος ἐκτασις τοῦ «Εὐχωῶρου».

Κάτοψη του Βασιλικού Κήπου και των κήπων του Ζαπείου περί τὸ 1890. Κλίμαξ: 1:16.000.

Τὸ σχέδιο τοῦ Friedrich von Gaertner γιὰ τὸν κήπο τῶν ἀνακτόρων. Μὲ ἐστιγμένη γραμμὴ τὸ περίγραμμα τοῦ Κήπου τῆς Ἀμαλίας. Κλίμαξ: 1:20.000.

Σημαντικὸ κριτήριο, ὥστόσο, γιὰ τὴν χωροθέτηση τοῦ κήπου ἀπὸ τὴν βασίλισσα ἦταν ἀσφαλῶς ὁ μεσημβρινὸς προσανατολισμὸς καὶ ἡ κεντρικὴ θέση ἀνάμεσα στὸ κτήριο τῶν ἀνακτόρων, τὰ μεγαλοπρεπῆ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τὸ κοῖλον τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου. Σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξε, ἐπίσης, τὸ σχετικὰ ἐπίπεδον, ἀλλὰ ἐλαφρῶς κεκλιμένον ἔδαφος (ὕψλότερον σημεῖον: 104,5 μέτρα, χαμηλότερον σημεῖον: 83,0 μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης· ὑψομετρικὴ διαφορὰ: 21,5 μέτρα, μέση κλίση: 4,5%) τὸ ὁποῖον ἐπέτρεψε τὴν ἄνετη ἄρδευση τοῦ κήπου.

Τὴν προγραμματικὴ πρόταση ἀνάπτυξης τοῦ κήπου στὴν θέση αὐτή, καὶ μάλιστα στὶς μέγιστες δυνατὲς διαστάσεις του μεταξὺ Λυκαβηττοῦ καὶ Ἰλισσοῦ (ἄποψη ποὺ πραγματοποιήθη ἐντέλει μόνον μερικῶς) εἶχε διατυπώσει μὲ σαφήνεια ἤδη τὸ ἔτος 1836 ὁ νεαρὸς Γερμανὸς ἀρχιτέκτων Ludwig Lange. Σὲ ἐπιστολὴ του μὲ ἡμερομηνία 1 Μαΐου 1836, ποὺ ἀποστέλλει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸν Gaertner, ὁ Lange γράφει: «Ἡ πρότασις νὰ περιβληθοῦν τὰ ἀνάκτορα τοῦ βασιλέως Ὁθωνος μὲ κήπους εἶναι τόσον ὡραία, ὥστε ἀξίζει νὰ πραγματοποιηθῇ, διότι ἓνας κήπος θὰ ἀνταποκριθῇ εἰς μίαν ἀνάγκην αἰσθητὴν ἀπὸ πολὺ καιρὸ καί, ἀσφαλῶς, θὰ προσφέρῃ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ εὐάρεστον. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἐρώτημα τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ ἐπ' αὐτοῦ εἶναι ποιά μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἔκτασίς του, διότι αὐτὸ θὰ καθορίσῃ τὴν ἰδιαιτέραν κατάτμυσίν του καὶ τὴν προκειμένην πρόθεσιν τοῦ καλλιτέχνου. Ἐὰν τὸ ζητούμενον εἶναι ἓνα πάρκον, ἓνας δημόσιος κήπος, ἓνα αἰεθαλὲς μνημεῖον, τὸ ὁποῖον θὰ ἀναγεῖρῃ ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ πρὸς ὄφελος τῶν Ἀθηναίων, τότε πρέπει νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Λυκαβηττὸν μέχρι τὰς ὄχθας τοῦ Ἰλισσοῦ, διότι, εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, δὲν μπορεῖ νὰ λείπῃ οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο στοιχεῖον»⁴. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπέπρωτο νὰ ἐπιζήσει ὡς ἐλπίς –ὅπως θὰ εἰδοῦμε– ἕως τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος.

Σὲ μίαν ἀχρονολόγητη ἀκριβῇ ἀποτύπωση τῆς εὐρυτέρας περιοχῆς τῶν νέων ἀνακτόρων⁵ (κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῶν ἐτῶν 1836-1837), ἔχουν ἐπισημανθεῖ οἱ περίπου τριάντα ἰδιοκτησίαι (ἀγροτεμάχια) ποὺ καλύπτουν τὸν χώρον τοῦ μετέπειτα Βασιλικοῦ Κήπου, καθὼς καὶ οἱ προϋπάρχοντες ἀγροτικοὶ δρόμοι καὶ ἀτραποί.

Ἀπὸ τὶς σαφεῖς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ἀπὸ πολλὰ σχεδιάσματα καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ πεδίου τῶν Ἀθηνῶν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος, ὁ χώρος μεταξὺ Λυκαβηττοῦ καὶ Ἰλισσοῦ ἦταν ἀπολύτως χέρσος ἐπὶ μεγάλο διάστημα, γῆ ἀκαλλιέργητη. Μόνον μεταξὺ τῆς κοίτης τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ τῆς Μονῆς Ἀγίων Ἀσωμάτων τοῦ Πετράκη ὑφίστατο μικρὸς ἐλαιών. Τὸ «πεδῖον» αὐτὸ ἔχει ὁμαλὴ κλίση ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον, πρὸς ἔντονον στὶς ὑπώρειες τοῦ Λυκαβηττοῦ, πρὸς ἀπαλὴ στὸς παρλιόσιους χώρους. Ὑψόμετρα χαρακτηριστικῶν σημείων (σὲ μέτρα): κορυφὴ Λυκαβηττοῦ (Ἀγ. Γεώργιος): 277, δεξαμενὴ Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου: 135, Μονὴ Πετράκη: 126, ἀνάκτορα: 101, πλατεία Συντάγματος: 84, Ὀλυμπιεῖον: 80· ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ δεξαμενῆς, Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου καὶ Ὀλυμπιεῖου: 56 μέτρα.

Στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1836 καὶ 1859 ἡγοράσθησαν σταδιακῶς τὰ ἀγροτεμάχια διὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κήπου, τὰ ὁποῖα ἦταν ἰδιοκτησίαι τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Μονῆς Πετράκη ἀλλὰ καὶ διαφόρων ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν. Τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν διαμόρφωση,

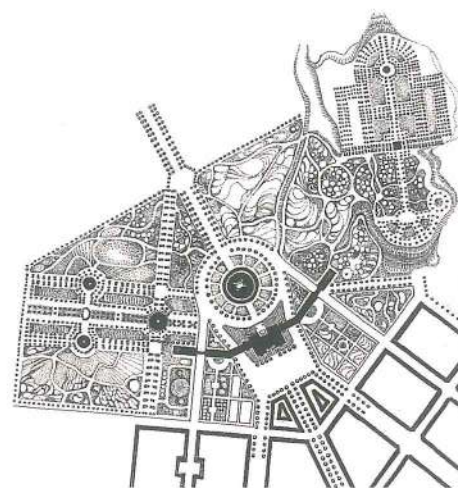
καλλιέργεια καὶ συντήρηση τοῦ κήπου ἐκάλυπτε τὸ βασιλικὸ ταμεῖο, ἐνῶ ἡ ἀγορὰ γῆς (ἀγορὰ ποὺ οὐσιαστικὰ εἶχε χαρακτῆρα ἀπαλλοτριώσεως) ἐγίνετο μὲ δαπάνες τοῦ κράτους.

Ὁ Γεώργιος Λάιος, ὁξυδερκὴς ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, στὸ ἔργο του *Tour la Reine*, Ἀθήνα 1977, μᾶς δίνει ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες γῆς καὶ τὶς τιμὲς ἀγορᾶς τῶν οἰκοπέδων πρὸς δημιουργίαν τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου: «[Ἰδιοκτῆτες ἦσαν]: ὁ Δῆμος Ἀθηναίων, ἡ Μονὴ Πειράκη, ὁ Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος, ὁ Δημήτριος Καλλιφρονᾶς, ὁ Ανάργυρος Πειράκης, ὁ Μ. Μπενάκης, ὁ Δημήτριος Περρούκας, ὁ Νικόλαος Ζαχαρίτσας, ὁ Γιαννούλης Δελούδης, ὁ Ἰσίδωρος Βεκούσης, ὁ Σπυρίδων Γιαλούρης, ὁ Ἰωάννης Χίλλ, ὁ Γεώργιος Φίνλαϊν, ἡ Κλεινὴ Σουρμελῆ, ὁ Δαυὶδ Πατσίφικος, ἡ Δούκισσα τῆς Πλακεντίας, ἡ Ἐλισάβετ Σπ. Θεοτόκη, οἱ ἀδελφοὶ Δεμεριτζῆ, οἱ κληρονόμοι τοῦ Τζουτζούρη, ὁ Παναγιώτης Κένταυρος, ὁ Πολυζῶνης Πικόπουλος, ὁ Σέργιος Ποστολάκας, ὁ Παῦλος Σκουλούδης, ὁ Παναγὴς Καμπᾶς, οἱ ἀδελφοὶ Ἀθανάσιος καὶ Νικόλαος Α. Μισούλη καὶ ἄλλοι. Ὁ Δῆμος Ἀθηναίων προσέφερε τὴν γῆν δωρεάν, ἐνῶ ἄλλοι ἰδιοκτῆτες πούλησαν τὰ οἰκοπέδά τους 40 λεπτὰ καὶ ἄλλοι ἀπῆλθον μίαν τιμὴν δέκα φορές ὑψηλότερη, γιατί, ἐν τῷ μεταξύ, τὸ ὑπὸ ἀνέγερσιν κτήριο τῶν ἀνακτόρων προσήλκυε σὰν μαγνήτης πολλοὺς ἀγοραστὲς στὴν περιοχὴ καὶ οἱ ἀξίες γῆς εἶχαν ἀνέβει σημαντικὰ».

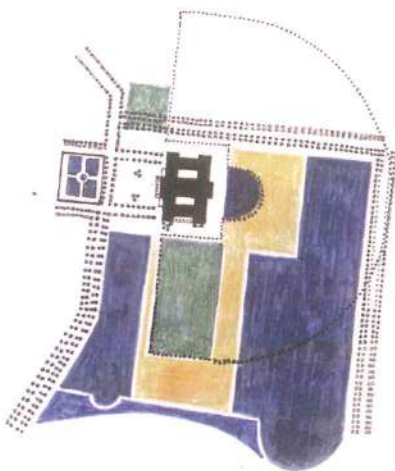
Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ Λάιος τὰ συνεκέντρωσε ἀπὸ τὰ τεκμήρια τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους ποὺ ἀναφέρονται στὸν Βασιλικὸν Κήπον. Σὲ δέκα φακέλους τοῦ Ὁθωνικοῦ Ἀρχείου (Κλάδος: Ἀρχιγραμματεία, Ἀνακτορικά, Ἀνακτορικὸς Κήπος: φάκελοι 226-235) περιέχονται περισσότερα ἀπὸ δύο χιλιάδες ἔγγραφα ποὺ καλύπτουν ποικίλα σχετικὰ θέματα. Πρόκειται, βεβαίως, κυρίως γιὰ ἔγγραφα διοικητικοῦ περιεχομένου ποὺ ἀφοροῦν σὲ πρόσληψη καὶ ἀπόλυση προσωπικοῦ, προμήθειες οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων, προμήθεια φυτικού ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν, καταλόγους ἀγορασθέντων καὶ φυτευθέντων δένδρων κ.λπ. Ἀλλὰ καὶ στὴν πλουσίαν αὐτὴν συλλογὴν ἐγγράφων σχετικῶν μὲ τὸν Βασιλικὸν Κήπον σπανίζουν, δυστυχῶς, τὰ σχεδιαγράμματα τῆς χωρικῆς ἀνάπτυξης τοῦ κήπου καὶ λείπουν τελείως κηποτεχνικὰ μνημόνια τῶν ὑπευθύνων σχεδιαστῶν τοῦ στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς ἀρχὲς καὶ τοὺς στόχους τοῦ σχεδιασμοῦ του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διατήρησιν τῆς ὁδοῦ πρὸς τοὺς Ἀμπελοκήπους, βορείως τῶν ἀνακτόρων, δὲν φαίνεται νὰ ἀπεδόθη ἡ παραμικρὴ σημασία στὶς προϋφιστάμενες ἀτραπούς ποὺ διέσχιζαν τὸν χέρσο χῶρο τῆς μετέπειτα χωροθέτησης τοῦ κήπου, μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστα ἀγροτεμαχίων. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κήπος ἐσχεδιάσθη ἐξαρχῆς ὡς περίκλειστον «βασιλικὸ περιβόλι» μὲ ἓνα αὐτοτελὲς περίπλοκον σύστημα καμπυλογράμμων δρομίσκων ποὺ δὲν εὐρίσκονται σὲ καμὴν ἀντιστοιχία πρὸς τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως καί, ὡς ἐκ τούτου, αἱ προϋπάρχουσαι ἀγροτικαὶ ὁδοὶ ἠγνοήθησαν, καταργούμεναι. Συνέβη, δηλαδή, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἀπὸ ὃ,τι συνέστηνε ὁ ἀρχιτέκτων Lange στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Gaertner (βλ. τεκμήριο 2) ὁραματιζόμενος ἓναν ἀνοικτὸ κήπο-τοπίο ἀνατολικῶς τῆς πόλεως: «Θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν πρωτίστως ὑπ' ὄψιν τὰ διάφορα μονοπάτια καὶ οἱ ὁδοὶ ποὺ κληρονομικῶς δικαίῳ διασχίζουν τὸν χῶρον τοῦ πάρκου [...]».

Μίαν ἀκριβὴ καὶ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ ἀνατολικοῦ πεδίου, τοῦ λεγομένου καὶ «Ἐξωχώρου» (δηλαδή, τοῦ χώρου τοῦ εὐρισκομένου ἀνατολικῶς, «ἔξω»

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Πειραιῶς (ποὺ δὲν ἀνηγέρθησαν) καὶ ὁ κήπος τους, συμφῶνως πρὸς τὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert (1834). Κλίμαξ: περίπου 1:8.500. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

Σχηματική παράσταση της σταδιακής επέκτασης του Βασιλικού Κήπου. Με πράσινο χρώμα: πρώτη φάση· με κίτρινο χρώμα: δεύτερη φάση· με βαθύ κυανού: τρίτη φάση· με ανοικτό κυανού: τέταρτη φάση. Κλίμαξ: περίπου 1:11.000. Σχέδιο από τὸν συγγραφέα.

Αποτύπωση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1846. Με μαῦρο χρώμα: ἡ παλαιὰ πόλη, με φαιδ χρώμα: ἡ νέα πόλη. Κλίμαξ: 1:44.000.

τοῦ τείχους τοῦ Χασεκῆ) καὶ τῶν παρiliσσίων ἐκτάσεων, πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργίαν τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, μᾶς δίνει ὁ μεγάλος Γερμανὸς κηποτέχνης καὶ αἰσθαντικὸς περιηγητὴς πρίγκιψ Hermann Rueckler-Muskau, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν Ἀθήνα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1836, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς παραμονῆς τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Α΄ στὴν πόλιν:

«[...] Ἀπὸ τὸ ὕψωμα πλησίον τοῦ σταδίου, ὅπου ὑπῆρχε ἕνας ναὸς τῆς Τύχης, ἡ θέα πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὸ περιβάλλον της εἶναι ἀπὸ τὴς πλέον προνομιακῆς κοντὰ στὴν Ἀθήνα. Τὰ νεαρὰ βλαστάρια ποὺ ξεφύτρωναν ἐκεῖ κοντὰ χάριζαν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους στὴν Ἀκρόπολιν, τουλάχιστον ἐν μέρει, τὸ πράσινο ποὺ συνήθως τῆς λείπει. Δυστυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φαιόχρωμο ἐλαιῶνα, ποὺ ἀπλώνεται στὸ βάθος, καὶ τὴν πτωχικὴ βλάστηση διαφόρων περιβολίων, δὲν παρουσιάζονται ἐδῶ ἄλλες συστάδες δένδρων. Κατ' ἐξαιρέσιν διακρίνονται μακριὰ κάποιες λεῦκες, καὶ μέσα εἰς τὴν πόλιν ὑπάρχουν τρεῖς ἀξιοθρήνητοι φοῖνικες καὶ μερικὰ κυπαρίσσια πού, παρ' ὅλα αὐτά, ἐνισχύουν εἰς τὸ συνολό τους τὴν γραφικότητα τοῦ τοπίου. Ἡ δροσιὰ λείπει, δυστυχῶς, παντοῦ ἐδῶ. [...] Ὑστερα ἀπὸ λίγο, συνεχίσαμε τὸν δρόμο μας πρὸς τὴν πόλιν, ἀφοῦ ἐπισκεφθῆκαμε πρῶτα τὰ λουτρά τοῦ Ἰλισσοῦ, ὅπου σήμερα ἔπλεναν ροῦχα μερικῆς κακάσχημης γυναικούλες. Ὅταν εἶδα αὐτὸν τὸν ὄχετό μετ' τὸ περίφημο ὄνομα, δὲν μοῦ προεκάλεσε πλέον καμμία ἐκπληξιν ἡ φήμη ὅτι τὰ ἄλογα τοῦ Ξέρξη εἶχαν πιεῖ στὰ χρόνια τοῦ ὅλο το νερὸ τοῦ Ἰλισσοῦ. Σήμερα δὲν θὰ μπορούσαν οὔτε λίγα ἐξαντλημένα μουλάρια νὰ σβήσουν ἐκεῖ τὴν δίψα τους [...]»⁶.

Γιὰ νὰ ἀποκτήσωμε σαφῆ εἰκόνα τῆς δημιουργίας τοῦ Κήπου τῆς Ἀμαλίας θὰ πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ ἀναλυθοῦν κριτικῶς τρεῖς ὁμάδες στοιχείων: ἡ πρώτη ἀφορᾷ στὰ στάδια χωρικῆς επέκτασης (ἐξέλιξης, δηλαδὴ) τοῦ κήπου· ἡ δεύτερη ἀφορᾷ στὸν πλοῦτον καὶ στὴν ποικιλίαν τῶν φυτικῶν ἐπιλογῶν (βοτανικὸς-φυτολογικὸς χαρακτήρας) ποὺ κυριαρχοῦν σὲ αὐτόν· ἡ τρίτη, τέλος, ἀφορᾷ στὴν μορφολογίαν τῶν χαράξεων τῶν δρομίσκων καὶ παρτεριῶν ἀλλὰ καὶ τῶν κτισμάτων τοῦ κήπου (χωρικὴ διάταξη τοῦ συνόλου).

Αἱ σχετικαὶ πληροφορίες ποὺ διαθέτομε δὲν εἶναι οὔτε πλήρεις οὔτε συστηματικαί. Ἀποτελοῦν μᾶλλον ἕνα μωσαϊκὸν ἀπὸ νύξεις στὴν ἀλληλογραφία τῆς Ἀμαλίας, ὀρισμένους πρώιμες περιγραφὲς τοῦ κήπου (βλ. τεκμήρια 7 καὶ 8), καθὼς καὶ τὰ ἔγγραφα τοῦ Ὁθωνικοῦ Ἀρχείου τῶν ΓΑΚ, στοιχεῖα ποὺ πρέπει νὰ ἀξιολογηθοῦν. Πάντως, τεκμήριο-κλειδί εἶναι τὸ σχέδιον *Plan du jardin Royal à Athènes* (βλ. αὐτ., σ. 93), ἡ σχεδίαση τοῦ ὁποῖου τοποθετεῖται περὶ τὸ 1850. Βάσει τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, εἴμαστε σὲ θέσιν σήμερα νὰ ἀναλύσουμε τουλάχιστον τὸν χαρακτήρα τοῦ κήπου ὅπως αὐτὸς ἀπεκρυσταλλώθη μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσή του.

Ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου εἶναι ἕνα πηγαῖον ἔργον αὐτοσχεδιασμοῦ, τὸ ἔργο μιᾶς γυναίκας ἐρασιτέχνης, μετὰ τὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης, δηλαδὴ ἐρweiterμένης μετὰ τὴν τέχνη, στὴν περίπτωσιν αὐτή, τὴν κηπουρικὴ τέχνη. Τὴν κλίση αὐτὴ πρὸς τὴς φυτεύσεις τὴν δώρισε στὴν Ἀμαλία τὸ οἰκογενειακὸ της περιβάλλον: «Τὸ φῦτεμα καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν κήπων τὴν ἔχω κληρονομῆσαι ἀπὸ τὸν ἀγγελικὸ μου πατέρα καὶ εἶναι πάθος γιὰ μένα»⁷, μᾶς λέει ἡ ἴδια. Εἶναι γνωστὲς ἐξάλλου οἱ σημαντικὲς κηποτεχνικὲς διαμορφώσεις ποὺ, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν μεγάλων δουκῶν τῆς οἰκογενείας της, πραγματοποιήθηκαν στὸ Oldenburg, στὸ Rastede καὶ στὸ Eutin τῆς Βορείου Γερμανίας.

Ἡ Ἀθήνα περὶ τὸ 1860 ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Διακρίνονται στὸ κέντρον τὰ ἀνάκτορα καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος. Ἐλαιογραφία ἀνωνύμου.

Στὴν περίπτωση τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου τῆς Ἀθήνας τίποτε δὲν ἦταν ἐξοφλισμένο ἐξ ἀρχῆς· οὔτε ὁ διαθέσιμος χώρος στὸ σύνολό του οὔτε ἡ ἐπάρκεια τῆς ὑδρευσης οὔτε ἡ ὑπαρξη φυτωρίων μὲ τὴν δυνατότητα εὐκόλου ἐπιλογῆς συγκεκριμένων φυτῶν. Ἀλλὰ καὶ τὰ χρηματικὰ μέσα ἦσαν περιορισμένα καὶ διετέθησαν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ βασιλικὸν ζεῦγος. Ὁ Γάλλος συγγραφεὺς Edmond About, αὐτόπτης μάρτυς τῆς δημιουργίας τοῦ κήπου, ἀναφέρει τὸ 1852 ὅτι οἱ βασιλεῖς ἐπενέδυσαν 50.000 χρυσὲς δραχμὲς ἐτησίως, δηλαδὴ τὸ ἐν εἰκοστὸν τῆς βασιλικῆς χορηγίας, στὸν κήπο⁸. Ἡ Ἀμαλία, ὡστόσο, τονίζει ἐξ ἀρχῆς τὴν διαχρονικὴ ἀξία τῆς κοινωφελοῦς τῆς αὐτῆς προσπάθειας: «Αὐτοὶ οἱ φοῖνικες εἶναι ἕνα ἀπερίγραπτο στολίδι. Ἀλλοῦ ξοδεύει κανεὶς γιὰ ἀσήμαντα πράγματα. Γιατί νὰ μὴν ξοδεύει γιὰ ἄλλα, ποὺ θὰ κάνουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ χαίρονται γιὰ πολλοὺς αἰῶνες;»⁹

Τὰ στάδια χωρικῆς ἐπέκτασης τοῦ κήπου

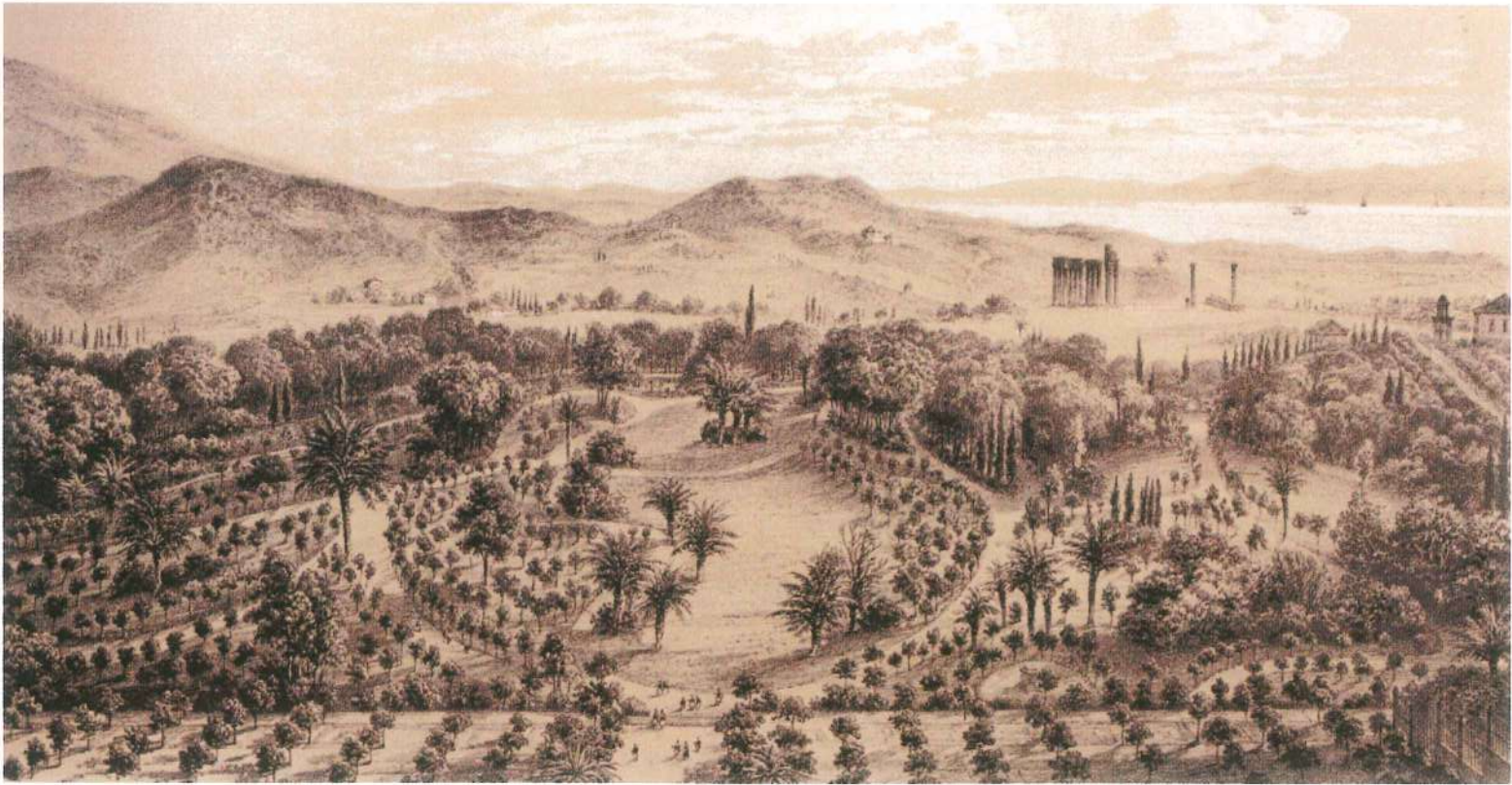
Λόγω τῶν ἐξ ἀρχῆς μὴ σαφῶς ἀποκρυσταλλωμένων συνθηκῶν σχεδιασμοῦ τοῦ κήπου, τὸ ὅλον ἐγχείρημα φύτευσής του ἔλαβε τὸν χαρακτήρα –τουλάχιστον κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση (1837 ἕως 1852)– ἐνὸς ἔργου συντελουμένου κατὰ στάδια, μὲ ἀναπροσαρμογές, συμπληρώσεις, ἀλλαγές καὶ ἀνακυκλώσεις τῶν ἀποφάσεων. Ὁ ἰδεατὸς στόχος τῆς Ἀμαλίας, ἡ δημιουργία ἐνὸς μεσογειακοῦ κήπου ἐλευθέρως χαράξεως, πρέπει νὰ ἦταν σαφές. Ἡ πορεία ὁμῶς πρὸς τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου ἦταν μία συνεχῆ διορθωτικὴ ἐπαναπροσέγγιση ποὺ ἐβασίσθη στὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῆς «δοκιμῆς καὶ τοῦ [ἐλέγχου τοῦ] λάθους» (trial and error).

Τὴν μέθοδο αὐτὴν, ἐφηρμοσμένη στὸν τομέα τῆς κηποτεχνίας, περιγράφει πειστικὰ ὁ πρίγκιψ Pueckler-Muskau στὸ μνημειῶδες ἔργο του *Νύξεις περὶ τῆς κηποτεχνικῆς διαμορφώσεως τοπίων* (1834): «[...] μία βασικὴ ἰδέα πρέπει νὰ ὑπηρετῇ τὸ σύνολον τῆς συνθέσεως, δὲν πρέπει νὰ γίνονται ἀνεκτὲς συγκεχυμένες καὶ τυχαῖες ἐργασίες, καὶ ἡ κατευθυντήριος καὶ δημιουργικὴ σκέψις θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται σὲ κάθε πτυχὴν τοῦ ἔργου. [...] Δὲν ἀπαιτεῖται, ἐντούτοις, νὰ προϋπάρχῃ ἕνα ἀκριβέστατο σχέδιο ἐκτελέσεως, διατυπωμένον μέχρι καὶ τὴν μικροτέραν λεπτομέρειαν, ποὺ θὰ ἀκολουθηθῇ ἐπ’ ἀκριβῶς. Θὰ ἤθελα μᾶλλον νὰ προτείνω ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον: Παρ’ ὅλον ὅτι ἡ ἰδέα προκαθορίζει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ συνόλου, θὰ πρέπει ὁ καλλιτέχνης κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερος εἰς τὰς ἐμπνεύσεις τῆς φαντασίας του, θὰ πρέπει νὰ ἀνακαλύπτῃ πολλὰ καινούργια στοιχεῖα καὶ νὰ συνεχίσῃ νὰ μελετᾷ τὸ θέμα του κατὰ τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου. [...]»¹⁰.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐπιλογὴν, τῆς προσθήκης νέων στοιχείων καὶ τῆς μελέτης τοῦ θέματος κατὰ τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου, ἐνεστερνίσθη καὶ ἐφήρμοσε ἡ Ἀμαλία.

Τὴν χωρικὴ ἐπέκταση τοῦ κήπου μπορεῖ νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ἐπισημαίνοντας τὴν κάτοψή του στοὺς ἀρκετὰ πολυάριθμους χάρτες τῆς ἀναπτυσσομένης πόλης κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο (βλ. αὐτ., σσ. 84-85). Ἔτσι, στὸ σχέδιο τοῦ Aldenhoven τοῦ ἔτους 1837 ἔχομε σχηματικῶς σημειωμένη τὴν πρώτη φάση, τὸν «πυρήνα» τῆς σύνθεσης, τοῦ ὁποίου τὴν κάπως ἀκριβέστερη χάραξη μᾶς δίνει καὶ ἕνα σκαρίφημα τοῦ 1839 (ΓΑΚ, Ὀθωνικὸν Ἀρχεῖον, φάκελος 227).

Πρῶτες ἐργασίες γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ πρώτου –μικροῦ– τμήματος τοῦ κήπου ἔκτασης 2 ἑκταρίων (βλ. αὐτ., σχέδιο σ. 78 ἐπάνω, πράσινο χρῶμα) ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ

Πανόραμα τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου ἀπὸ τὸν νότιο ἐξώστη τῶν ἀνακτόρων. Λιθογραφία ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ Αἰ νέαι Ἀθῆναι (1861). Ἐμφανὴς εἶναι ἡ ἄμεσος μετάβαση ἀπὸ τὸν Βασιλικὸν Κήπον πρὸς τὸ περιβάλλον ἀττικὸν τοπίον.

Ἡ νότια ὄψη τῶν ἀνακτόρων καὶ οἱ φοῖνικες τῆς Ἀμαλίας. Ἐλαιογραφία ἀπὸ τὸν August Lœffler (1854).

εδάφους, ή προσθήκη φυτικῆς γῆς, ή διάνοιξη ἀρτεσιανῶν φρεάτων καὶ ή ἐπισκευὴ τοῦ παλαιοῦ ὑδραγωγείου Τσακουμάκου¹¹ (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας) ποὺ ἐμάστευε τὸ νερὸ τοῦ Ἰλισσοῦ γιὰ τὴν ἄρδευση τοῦ κήπου.

Στὸ πρωτόκολλον ἀναθέσεως τῆς ἐργολαβίας «ἀνασκαφῆς τῶν νέων κήπων» τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1839 (ἀφορᾷ στὸ πρῶτο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ κήπου) καθορίζεται ὅτι «ὁ [...] ἐργολάβος χρεωστεῖ πρὶν ἀρχίσει τὸ σκάψιμον νὰ συνάξῃ ὅλας τὰς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ μέρους τοῦ εὐρισκομένας πέτρας τὰς ὁποίας θέλει ἐπισωρεύσῃ εἰς τοὺς πλησίον δρόμους τοῦ περιβολίου. Ὑποχρεοῦται νὰ σκάψῃ τὴν γῆν καθ' ἓν μέτρον βάθος καὶ νὰ γυρίσῃ τὰ χώματα καθαρίζων αὐτὰ ἀπὸ τὰς πέτρας τὰς ὁποίας θέλει ρίπτῃ ἐπὶ προσδιορισμένου τινὸς μέρους ὡς προερίθῃ. Εἰς μέρη ὅπου τυχὸν ἤθελεν εὑρεθῇ βράχος χρεωστεῖ ἐπίσης νὰ σκάψῃ κατὰ τὸ ἴδιον βάθος καὶ νὰ καθάρισῃ τὰ χώματα ἀπὸ τοὺς λίθους. [...] Θέλει προσέχῃ ὥστε οἱ χαραγμένοι δρόμοι νὰ μὴ σκεπάζωνται ἀπὸ τὰ ἐξορυγόμενα χώματα»¹².

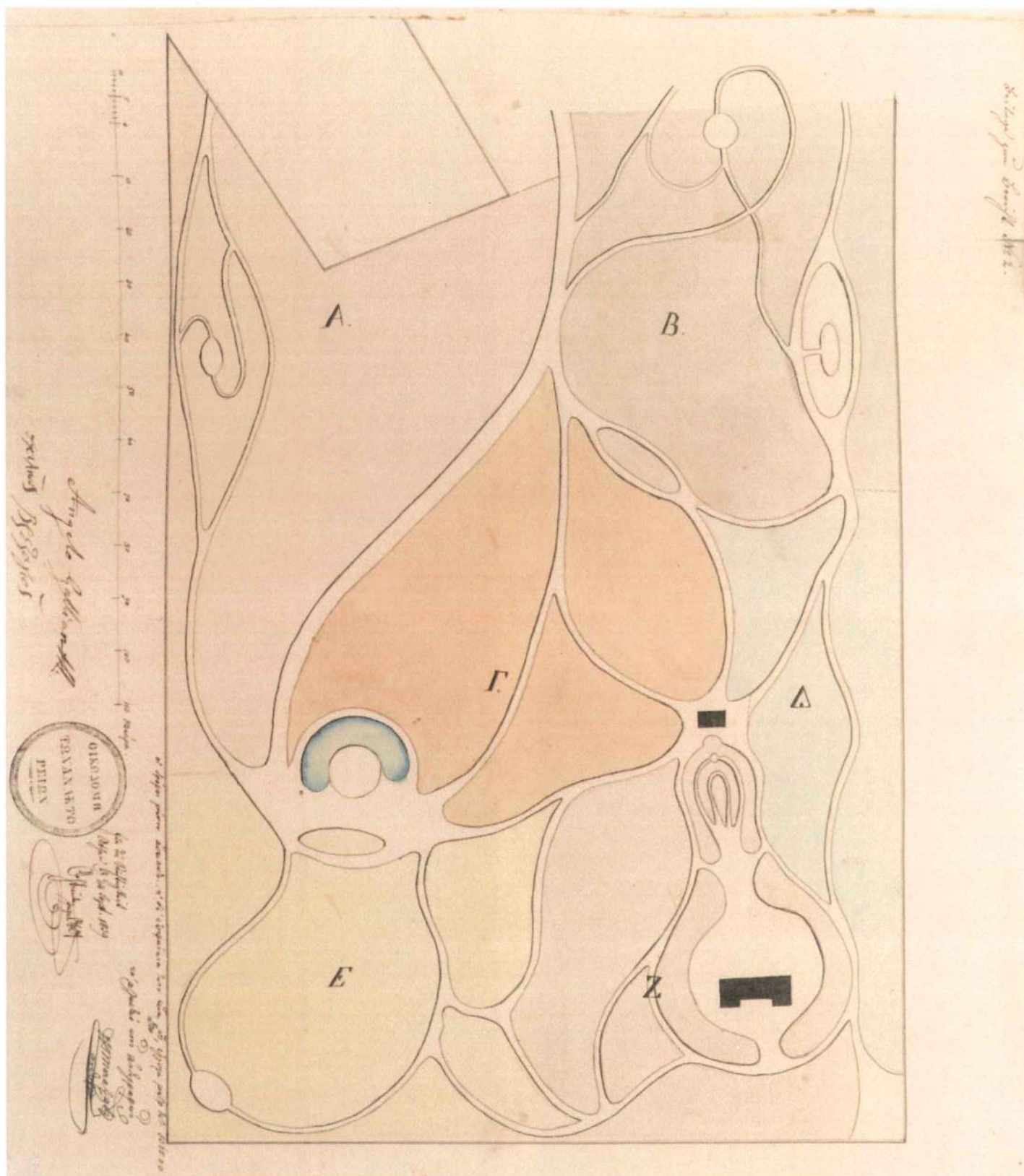
Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ σκαρίφημα (βλ. αὐτ., σ. 83) ποὺ ἐπισυνάπτεται στὸ πρωτόκολλον τῆς ἐργολαβίας εἶναι σαφὲς ὅτι ἐξαρχῆς ἐχαράχθη ἓνα ὑποτυπῶδες δίκτυο καμπυλογράμμων δρομίσκων ὡς βασικὴ ὑποδομὴ τοῦ κήπου, τὸ ὁποῖον βεβαίως ἠλλοιώθη καὶ ἐπεξετάθη ἀργότερα.

Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους στὰ νέα ἀνάκτορα, τὸ ἔτος 1843, ὁ κῆπος ἐπεκτείνεται πρὸς νότον καὶ ἀνατολικά καὶ καταλαμβάνει τῶρα συνολικῶς περίπου 6 ἑκτάρια σὲ ἀκανόνιστον σχῆμα (βλ. αὐτ., σχέδιο σ. 78 ἐπάνω, κίτρινο χρῶμα). Ἡ ἐπέκταση αὐτὴ τεκμηριώνεται στὸ σχέδιο δεινδροφύτευσης τῆς μετέπειτα λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας τοῦ Ἰουλίου 1843, καθὼς καὶ στὸ σχέδιο τῶν Ἀθηνῶν τὸ δημοσιευμένον στὴν *Allgemeine Bauzeitung* τῆς Βιέννης τὸ 1846. Χαρακτηριστικὸν τῆς κάτοψης τοῦ κήπου σὲ αὐτὴν τὴν φάση εἶναι τὸ ἀκανόνιστον (μὴ ὀρθογωνικὸν) περίγραμμά του καί, κυρίως, ὅτι ἀνατολικῶς τῶν ἀνακτόρων διατηρεῖται ἀφύτευτη ἡμικυκλικὴ ἐπιφάνεια προαυλίου (διαμέτρου 80 μέτρων) ὡς οἰονεὶ «κατάλοιπον» ἀπὸ τὸ μὴ ἐφαρμοσθὲν σχεδίον τοῦ Gaertner.

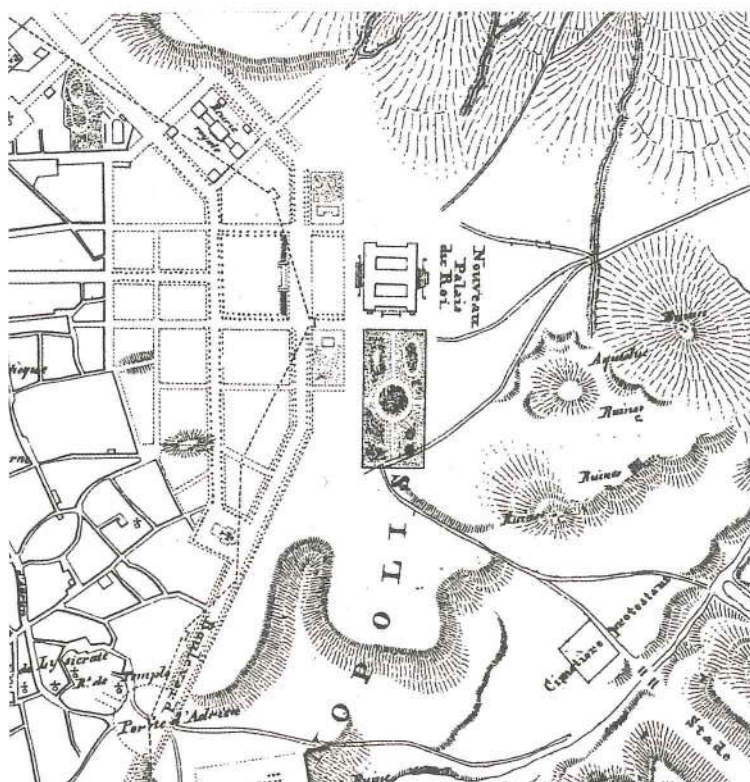
Στὸ σχέδιο τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν τῆς «ἐπιτροπῆς ἀξιωματικῶν» τοῦ 1847 σημειώνεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁλος ὁ χώρος μέχρι τὸν Ἰλισσὸν καὶ τὸ Ὀλυμπιεῖον ὡς μελλοντικὸν πεδίων ἐπέκτασης τοῦ κήπου. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἦταν διακαὴς ἐπιθυμία τῆς Ἀμαλίας ἡ ὁποία, ἐντούτοις, δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ποτέ¹³. Μετὰ τὴν ἔξωση τῆς πρώτης δυναστείας τὸ 1862, ὁ χώρος αὐτὸς ἔλαβε ἄλλην, ἐξαρχῆς δημόσια, χρῆση μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ Μεγάλου Ἐκθέσεων τοῦ Ζαππείου καὶ τὴν διαμόρφωση τῶν κήπων του¹⁴.

Στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1852 μὲ ἔγγραφόν του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν ὁ αὐλάρχης ἀνακοινώνει τὴν σχετικὴν ἀπόφαση ἐπέκτασης τοῦ κήπου στὴν κυβέρνησις: «Οἱ Βασιλεῖς ἀπεφάσισαν ἡ εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ ἀνακτορικοῦ κήπου ὑπάρχουσα ὁδὸς νὰ ἐκταθῇ μέχρι τῆς γεφύρας τοῦ σταδίου, διαβαίνουσα ἐμπρόσθεν τοῦ [...] κοιμητηρίου [τῶν διαμαρτυρομένων]. Ἐκεῖθεν δὲ θέλει διαβαῖνῃ παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Ἰλισσοῦ μέχρι τῆς πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ ὁδὸς αὕτη θέλει σχηματίσῃ εἰς τὸ μέλλον σύνορον τοῦ ἀνακτορικοῦ κήπου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ μεσημβρινὸν μέρος αὐτοῦ»¹⁵.

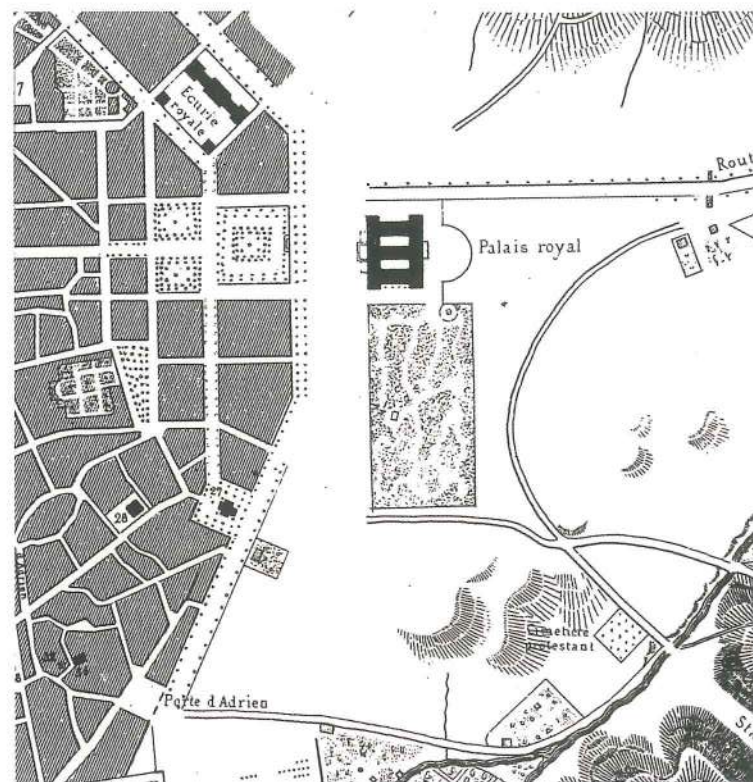
Ἄν καὶ τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ σχέδια δὲν εὐοδώθησαν, ὁ κῆπος ἔλαβε μὲ ἓνα τρίτον ἄλλα ἐπέκτασης κατὰ τὰ ἔτη 1848-1852 τὴν σχεδὸν τελειωτικὴν του μορφήν καὶ ἔκταση, ἔφθασε,

Σκαρίφημα που επισυνάπτεται στο πρωτόκολλον της εργολαβίας του 1839 για την έκσκαφή του πρώτου τμήματος του Βασιλικού Κήπου. Κλίμαξ: 1:1.000.

Ο Βασιλικός Κήπος στον χάρτη των Αθηνών του Aldenhoven (1839).

Ο Βασιλικός Κήπος στον χάρτη των Αθηνών του Chenavard (1843).

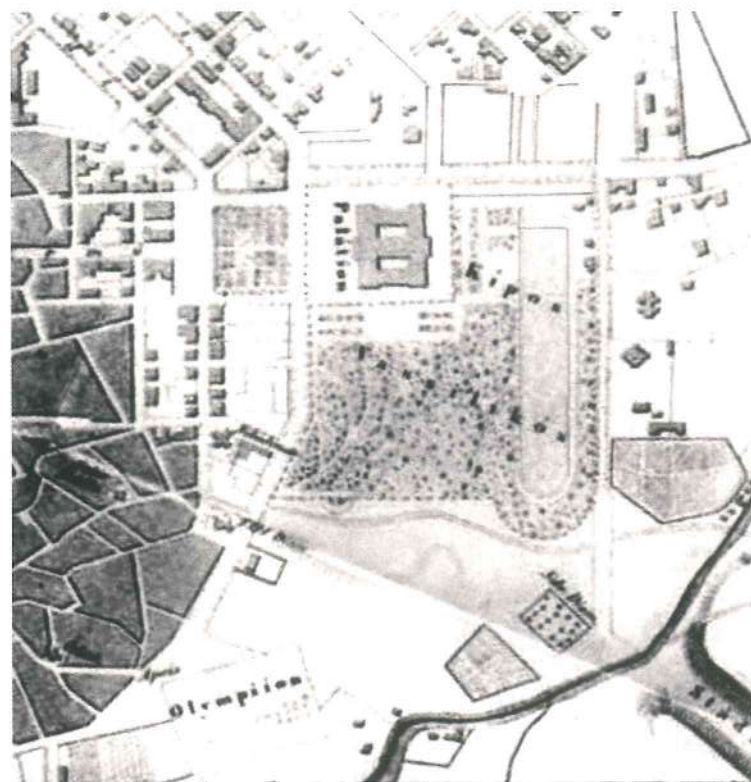
Ο Βασιλικός Κήπος στον χάρτη των Αθηνών της Allgemeine Bauzeitung (1846).

Ο Βασιλικός Κήπος στον χάρτη του M.A. Proust (1858).

Ο Βασιλικός Κήπος στὸν χάρτη τοῦ Strantz (1862).

Ο Βασιλικός Κήπος στὸν χάρτη τοῦ Mommsen (1868).

Ο Βασιλικός Κήπος στὸν χάρτη τῶν Curtius καὶ Kaupert (1876).

Ο Ἐθνικός (πρῶν Βασιλικός) Κήπος στὸν χάρτη τοῦ Κ. Μπίρη (1940).

Κλίμαξ σχεδίων: 1:10.000.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Δραγούμη στὸν Βασιλικὸ Κήπο. Παλαιὰ φωτογραφία (Κοντογιαννάκης, 1891).

δηλαδή, περὶ τὰ 15 ἑκτάρια (βλ. αὐτ., σχέδιο σ. 78 ἐπάνω, κυανοπράσινο χρῶμα). Τὴν συμπληρωμένην αὐτὴν κάτοψη, μὲ ὅλους τοὺς δρομίσκους τοῦ κήπου, ἀναγνωρίζομε καὶ στὸ σχέδιο τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1860 (πίνακς τμήματος Α΄) ἡ ὁποία εἶναι ταυτόσημη στὶς βασικὲς τῆς γραμμὲς καὶ μὲ τὸ σχέδιο Bareaud (βλ. αὐτ., σχέδιο σ. 93).

Μὲ τὴν διαρρύθμιση τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880, τὸ νότιον ὄριον τοῦ κήπου προσαρμόζεται πρὸς τὴν καμπύλην περιφερειακὴν δενδροστοιχίαν τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Ζαππείου, καὶ ὁ κήπος λαμβάνει, μὲ προσθήκην μιᾶς στενῆς λωρίδος γῆς ἔκτασης περίπου 1 ἑκταρίου, τὴν σημερινή του ἔκταση τῶν 16 ἑκταρίων.

Τὸ εἶδος καὶ ἡ ποικιλία τῶν φυτεύσεων

Εἶναι γνωστὸν ὅτι σήμερα τὰ τέσσερα πέμπτα ἀπὸ τὰ περίπου 500 εἶδη τῶν φυτεύσεων τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου εἶναι ξενικῆς προέλευσης (βλ. σχετικῶς αὐτ., σ. 110). Ἡ ἔλλειψη φυτωρίων στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς Ἀμαλίας νὰ δημιουργήσῃ ἕναν κήπον «ἐξωτικόν» τὴν ὥθησαν στὴν παραγγελία μεγάλου ἀριθμοῦ φυτῶν στὸ ἐξωτερικόν. Κυριότερος προμηθευτὴς ἦταν ὁ οἶκος F. Burdin τοῦ Μιλάνου, τοῦ ὁποίου ἔκτενεῖς κατάλογοι τῶν ἀποστολῶν εὐρίσκονται στοὺς φακέλους 227 καὶ 228 τοῦ κλάδου «Ἀνακτορικά» τοῦ Ὁθωνικοῦ Ἀρχείου τῶν ΓΑΚ.

Κατὰ τὴν ἀφίξιν τῆς Ἀμαλίας στὴν Ἀθήνα τὸ 1837, τὸ δημοτικὸν συμβούλιον τῆς Σπάρτης ἀπεφάσισε νὰ κάνει στὴ νεαρὰ βασίλισσα ἕνα συμβολικὸν δῶρον: ἔστειλε 300 μοσχεύματα λεμονιάς, πορτοκαλιάς καὶ ἄλλων ὀπωροφόρων γιὰ νὰ φυτευθοῦν στὸν μικρὸν ὀπωρῶνα τὸν ὁποῖον ἡ βασίλισσα διεμόρφωσε στὰ νότια τοῦ ἀναγειρόμενου κτηρίου τῶν νέων ἀνακτόρων.

Τὸν ἴδιο χρόνο ἐσουσιάθη ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν διευθέτηση τοῦ κήπου ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ καθηγητοῦ Βοτανικῆς στὸ νεοῖδρυθὲν πανεπιστήμιο, Nikolaus Karl Fraas, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν εὐθύνην τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς προμηθείας μεγάλης ποικιλίας φυτῶν, ιδίως ἀπὸ τὴν κατάφυτη Εὐβοία καὶ τὸ κρατικὸν φυτώριον τοῦ Βοτανικοῦ (τὸ πρῶν κτῆμα τοῦ βοεβόδα τῆς Ἀθήνας Χατζῆ-Ἀλῆ Χασέκν). Δεκαπέντε χιλιάδες φυτὰ μετέφερε τὸ

Φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Λήψη ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς Καλλιρρόης. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ παλαιὰ γέφυρα τοῦ Σταδίου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Στὸ βάθος, ὁ Βασιλικὸς Κήπος καὶ τὰ ἀνάκτορα.

Ἡ παλαιότερη φωτογραφία τοῦ κήπου (περὶ τὸ 1855). Διακρίνεται ἡ πέργκολα τῆς Ἀμαλίας καὶ ὁ ξύλινος φράκτης ποὺ περιβάλλει τὸν κήπο.

Ἡ ἀλέα τῶν οὐασιγκτωνίων περὶ τὸ 1900.

Ὁ μεσαῖος ὀπτικὸς δίαυλος τοῦ κήπου περὶ τὸ 1900.

Χρυσόψαρα καὶ νούφαρα στὴν μεγάλην λίμνη τοῦ κήπου.

Ἐπιφάνεια παρτεριοῦ ποὺ καλύπτεται ἀπὸ χλόη σὲ φυσικὴ κατάσταση.

ἱστιοφόρο Φοῖνιξ ἀπὸ τὴ Γένοβα¹⁶ γιὰ νὰ ἐμπλουτισθεῖ ἡ ποικιλία τῶν εἰδῶν.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ εἶδη τῶν ἀρχικῶν φυτεύσεων ἀναφέρονται στὶς δύο ἀναλυτικὲς περιγραφὲς τοῦ κήπου τοῦ ἔτους 1858 ἀπὸ τὸν κηπουρὸ F. Schmidt (βλ. αὐτ., τεκμήριο 8) καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῆς Φαρμακευτικῆς F. Landerer. Τὰ κείμενα αὐτά, ἐνῶ περιγράφουν γλαφυρῶς τὶς διάφορες περιοχὲς τοῦ κήπου καὶ τὰς φυτεύσεις τους, δὲν μᾶς εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀκριβοῦς χωρικῆς διάταξης τῶν διαφόρων φυτῶν, διότι δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἐπεξηγηματικὰ σχεδιαγράμματα.

Στὸ σχέδιο Bareaud ἔχουμε τὴν μόνη μνεῖα τῆς κατανομῆς, στὸν χώρον τοῦ κήπου, τῶν διαφόρων φυτεύσεων, βεβαίως ὄχι ἀναλυτικῶς ἀλλὰ συνοπτικῶς μόνον, κατανεμημένα σὲ δεκάξι βασικὲς κατηγορίες: φοινικοειδῆ, φυλλοβόλα δένδρα, μεμονωμένες λεῦκες, πορτοκαλεῶνες, ἐλαιῶνες, ἀειθαλεῖς θάμνοι, πεῦκα, κυπάρισσοι, ἀνθῶνες, τριανταφυλλιές, κάκτοι, ἀλόες, ἀμπελῶνες, χλοοτάπητες, τάπητες μεσημβριανθέμων, μυρτιές.

Ὁ «Κατάλογος τῶν κυριότερων εἰδῶν τῶν δένδρων ποὺ καλλιεργοῦνται μὲ τὴν μεγαλύτερη ἐπιτυχία στὸν Βασιλικὸν Κήπον τῶν Ἀθηνῶν» ὑπογεγραμμένος ἀπὸ τὸν Bareaud τὸ ἔτος 1843 (βλ. αὐτ., τεκμήριο 4) ἀναφέρει 34 εἶδη δένδρων καὶ θάμνων ἀπὸ τὰ ὅποια εἶχαν φυτευθεῖ περίπου 6.000.

Οἱ προαναφερθέντες κατάλογοι τῶν προμηθειῶν τῶν φυτῶν ποὺ εὐρίσκονται στὸ Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖον μνημονεύουν μὲ σχολαστικότητα ἑκατοντάδες εἰδῶν ποὺ συναποτελοῦν τὴν ἀρχικὴ φύτευση τοῦ κήπου. Μία συγκριτικὴ μελέτη αὐτῶν τῶν καταλόγων θὰ ἀπέδιδε μίαν ἐὰν ὄχι ἀπολύτως πλήρη, πάντως πολὺ σωστὴ προσεγγιστικὴ εἰκόνα τοῦ βοτανικοῦ πλούτου τοῦ κήπου κατὰ τὴν Ὄθωνικὴν ἐποχὴν. Οἱ ἀλλαγές –συμπληρώσεις καὶ ἀφαιρέσεις– εἰδῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ πέρασμα 150 ἐτῶν στὸν κήπο θὰ μπορούσαν νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ νὰ διευκολυνθοῦν, ἔτσι, τμηματικαὶ ἱστορικαὶ ἀποκαταστάσεις φυτεύσεων στὸ μέλλον¹⁷.

Ἡ ἀκριβὴς κατανομὴ καὶ διαπλοκὴ στὸν χώρο τοῦ κήπου τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ εἰδῶν στὴν γενεσιουργὸ ἐποχὴ του, δὲν μπορεῖ, ἐντούτοις, νὰ ἀναπαρασταθεῖ ἐπὶ χάρτου μὲ μεγαλύτερη λεπτομέρεια ἀπὸ τὶς γενικὲς κατατάξεις τοῦ σχεδίου Bareaud, δεδομένου ὅτι μᾶς λείπει κάθε ἄλλο σχετικὸν σχεδιαστικὸν τεκμήριον.

Ἡ μορφολογία τῶν χαράξεων καὶ ἡ χωρικὴ διάταξη τῶν φυτεύσεων καὶ τῶν κτισμάτων

Σὲ ἓνα γράμμα τῆς πρὸς τὸν πατέρα της, τῆς 21 Ἰανουαρίου 1849, δηλαδὴ κατὰ τὴν φάση ὀλοκλήρωσης τοῦ κήπου, ἡ Ἀμαλία ἀναφέρει γιὰ πρώτη φορὰ «ἓνα σχέδιο» τῶν φυτεύσεων: «Τὸ σχέδιο τοῦ κήπου τὸ παρήγγειλα στὸν ἀρχιτέκτονα Riedel, ὁ κηπουρὸς εἶναι Γάλλος [δηλαδή, ὁ Bareaud] καὶ ὁ δεύτερος κηπουρὸς Γερμανὸς [δηλαδή, ὁ Schmidt]. Τὶς διαφορὰς τοὺς τὶς λύνω ἐγώ, πότε μὲ συμβουλὲς καὶ πότε μὲ ἔντονες παρατηρήσεις, κι ἔτσι τὰ πράγματα πᾶνε καλά». Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν πιστοποιεῖται μόνον ἡ σύνθεση τῆς ὁμάδος ἐργασίας γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ κήπου ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μόλις τὸ 1849, δέκα χρόνια, δηλαδή, μετὰ τὴν ἔναρξη τῶν φυτεύσεων, ἀποφασίζεται καὶ ἡ διατύπωση τῆς ὀριστικῆς συνθετικῆς πρόθεσης σὲ ἓνα σχεδιαστικὸν υπόβαθρον.

Ὁ μεσαῖος ὀπικὸς δίαυλος τοῦ κήπου καὶ στὸ βάθος τὰ ἀνάκτορα κατὰ τὸ 1892. Ἀποψη πρὸς βορρᾶν. Ἐλαιογραφία ἀπὸ τὸν Peter Mark Monsted.

Θύσανοι τῆς πόας «ἄκανθος» σὲ ἀνθοφορία.

Λυθῶν τὴν ἀνοιξὴ στὸν κήπο.

Αιώνόβια, μοναχική βελανιδιά.

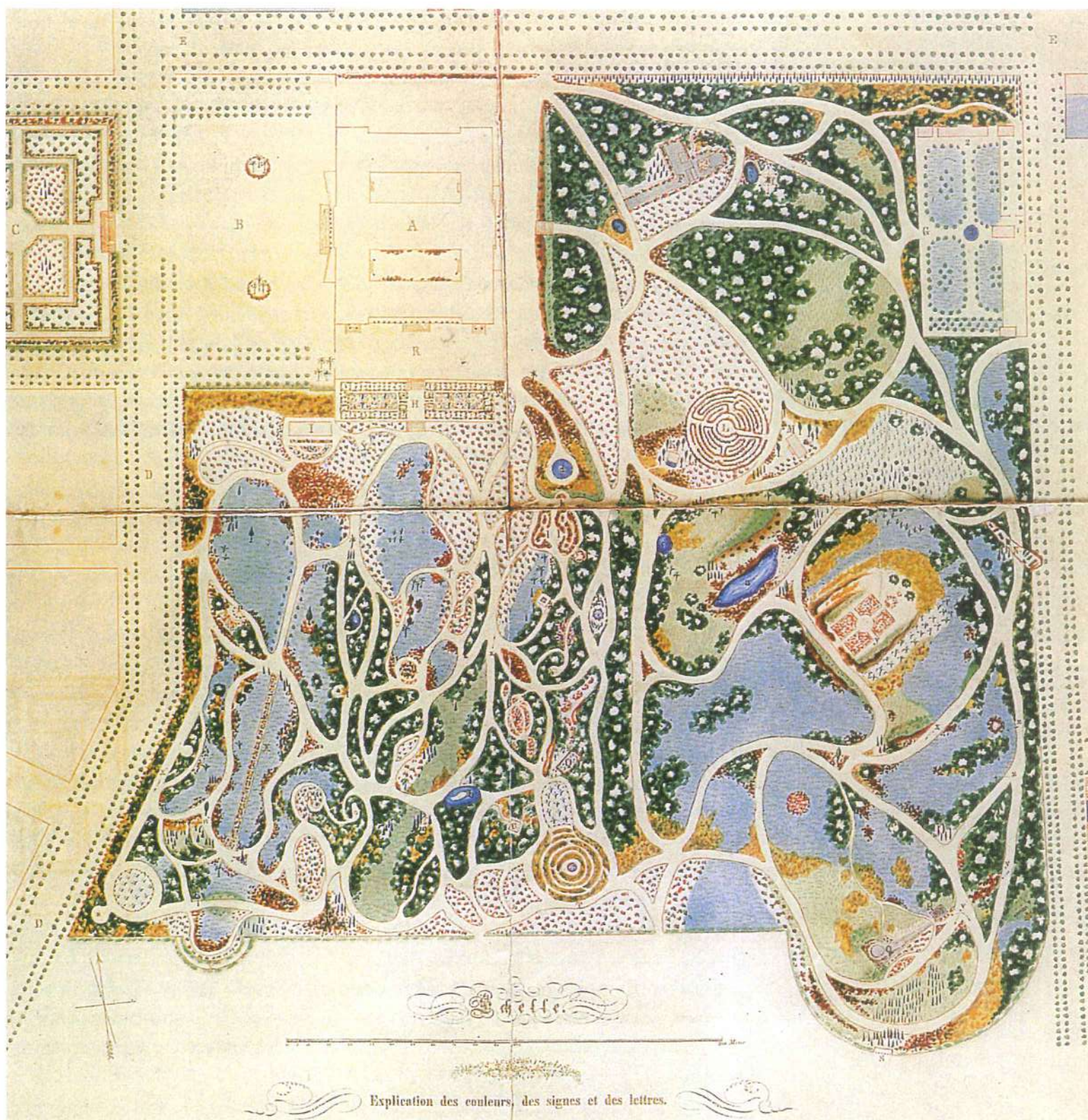
Είναι γνωστόν ότι ο αρχιτέκτων Eduard Riedel, ο οποίος επέβλεψε (από το 1841 έως το 1843) την αποπεράτωση των ανακτόρων μετά την δεύτερη επίσκεψη του Gaertner στην Αθήνα, παρέμεινε στην υπηρεσία των βασιλέων και βοήθησε στην χάραξη και φύτευση του κήπου. Φαίνεται ότι η συνεργασία του αρχιτέκτονος Riedel με τον αρχικηπουρό Bareaud¹⁸ δεν ήταν πάντοτε αρμονική, λόγω αντιζηλιών¹⁹. Πάντως, στην σχεδιαστική διατύπωση της όριστικής διαρρύθμισης του κήπου πρέπει να συνεργάστησαν η βασίλισσα Αμαλία ως ο αρκετά αυταρχικός ιθύνων νοῦς, ο Riedel για την χάραξη του δικτύου των δρομίσκων, ο Bareaud για τις φυτοτεχνικές και διακοσμητικές λύσεις και ο Schmidt²⁰ για την επίβλεψη της εφαρμογής του σχεδίου.

Το πρωτότυπο του σχεδίου αυτού δεν έχει εύρεθεί μέχρι προσφάτως, ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Γερμανία ή αλλού. Φαίνεται όμως ότι είχε δημοσιευθεί σε λιθογραφία συντόμως μετά, διότι η Αμαλία γράφει την 12η Ιουνίου του 1851 στον πατέρα της: «Έδωσα στον αδελφό μου Peter κατά την αναχώρησή του το σχέδιο του κήπου. Μπορείς να του ζητήσεις να το αντιγράψει, αν θέλεις». Αλλά και η τυπογραφική αυτή έκδοχή του σχεδίου ελάνθανε μέχρι προσφάτως. Έν τῷ μεταξύ, κατά το έτος 1995 ο καθηγητής Jan Murken ανέκλυψε στο Μόναχο ένα αντίγραφο αυτού του σχεδίου υπό μορφήν έγχρωμου λιθογραφίας. Το σχέδιο με έκτενές υπόμνημα στα γαλλικά είναι σε κλίμακα 1:1.000 και φέρει τον τίτλο *Plan du Jardin Royal à Athènes*. Είναι χρονολόγητο και ανυπόγραφο, είναι, πάντως, δικαιολογημένη ή υπόθεση ότι το έχει φιλοτεχνήσει ο Bareaud, επειδή στο υπόμνημα αναφέρονται με γαλλικούς κηποτεχνικούς όρους περί τὰ ὄγδοντα συστατικά στοιχεία του κήπου (δηλαδή, φυτά, λίμνες, βοηθητικά κτίρια, αντλιοστάσια κ.λπ.) και τὰ αντίστοιχα σύμβολά τους στο περιθώριο του σχεδίου. Με άλλα λόγια, πρόκειται για σχέδιο μεγάλης ακριβείας και σχεδιαστικής επιμελείας με αδιαμφισβήτητη επιστημονική αλλά και καλλιτεχνική σημασία. Το τεκμήριο αυτό εύρίσκεται σήμερα στο Μουσείον του Βασιλέως Όθωνος του Δήμου Ottobrunn, προαστίου του Μονάχου. Πρώτη δημοσίευσή του έχει γίνει με σύντομη ανακοίνωση του γράφοντος στον συλλογικό τόμο: *Amalie, 1818-1875, Oldenburg 2004*.

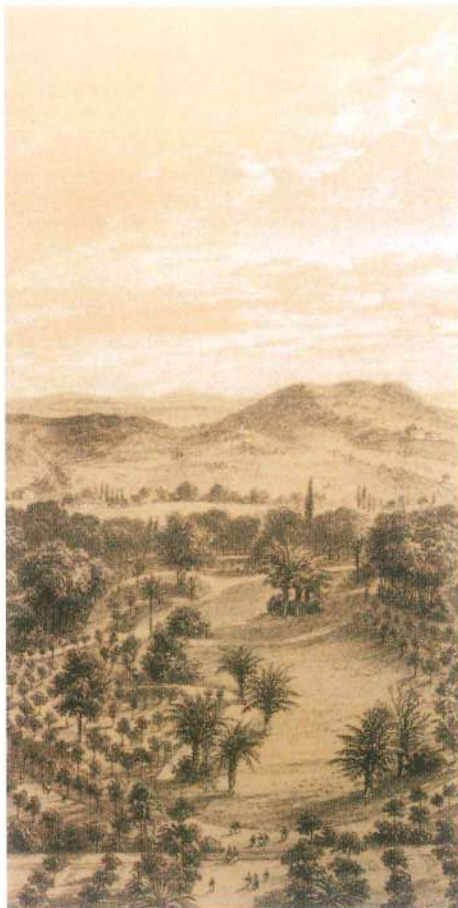
Η επανεύρεση του σχεδίου αυτού ενισχύει την άποψη ότι ο Bareaud ήταν ο καλλιτέχνης-κηποτεχνης που απέκρυστάλλωσε την συνολική τελική σύνθεση του Βασιλικού Κήπου. Το σχεδιάγραμμα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί ως αποτύπωση μιᾶς τελικής κατάστασης και όχι ως εκ των προτέρων (a priori) γραφική διατύπωση των συνθετικών προθέσεων.

Διότι η Αμαλία δεν φαίνεται να υπέπεσε στο «λάθος» της δέσμευσής της με μίαν εκ των προτέρων σύνθεση, λάθος από το όποιον αποτρέπει και πάλιν ο Pueckler-Muskau:

«Ακόμη σοβαρότερον λάθος είναι να στείλη κανείς σε έναν τέτοιον επιφανή καλλιτέχνην [κηποτεχνην] ένα τοπογραφικόν σχέδιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου με ἀποφασιστικότητι αὐτὸς θὰ σχεδιάσῃ τὰς γραμμάς του στοῦ ὑπομονετικὸν χαρτί, χωρὶς καμίαν πνευματικὴν σχέσιν [με τὸν χῶρον]. [...] Ἐνα παρόμοιον σχέδιον μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται κομπῶν καὶ καλοσχεδιασμένον ἐπὶ τοῦ χάρτου, ἐφαρμοζόμενον ὅμως ἐπὶ τοῦ πεδίου γεννᾷ συνήθως ἕνα ἀξιοθρήνητον ἀποτέλεσμα, ρηχόν, ἀταίριαστον, ἀφύσικον καὶ τελείως ἀποτυχημένον. Ὅποιος θέλει νὰ διαμορφώσῃ ἕνα τοπίον μεταχειριζόμενος τὰ ὑλικά του [δηλαδή, τὰ φυσικὰ δεδομένα του], πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως ἐξοικειωμένος με αὐτά [...]»²¹.

Τὸ μοναδικὸ ἀκριβὲς σχέδιο τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας του μὲ τίτλο *Plan du Jardin Royal à Athènes*. Ἀρχικὴ κλίμαξ: 1:1.000. Ἐδῶ, 1:2.500. Ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρονολόγητο. Ἀποδίδεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, στὸν Louis-François Bareaud.

Ὁ μεσαῖος ὀπτικὸς διάυλος τοῦ κήπου. Ἀποψη ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα πρὸς νότον. Τμήμα τοῦ πανοράματος τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Λιθογραφία ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ *Αἱ νέαι Ἀθῆναι* (1861).

Ὁ Bareaud ἦταν τὸ ἀργότερον ἀπὸ τὸ 1840 στὴν Ἀθήνα καὶ ἔμεινε ἐδῶ μέχρι τὸ 1854 ὡς ἄμεσος συνεργάτης τῆς Ἀμαλίας²². Ἡ χαρισματικὴ ἐρασιτέχνης βασίλισσα καὶ ὁ ἔμπειρος κηποτέχνης εἶχαν ἄμεση «πνευματικὴ σχέση μὲ τὸν χῶρο» καὶ ἦσαν «ἀπόλυτα ἐξοικειωμένοι» μὲ τὰ φυσικὰ δεδομένα του. Δὲν ἐχρειάσθησαν, λοιπόν, γιὰ τὴν κοινὴ τους ἐργασία ἓνα ἐξαρχῆς καλοσχεδιασμένο σχέδιο ποὺ νὰ τοὺς δεσμεύσει. Δημιούργησαν πρῶτα, ἐσχεδίασαν μετὰ. Διαδικασία πρωτότυπη, ἀλλὰ ἄκρως δημιουργικὴ! Ἔτσι ἔχομε σήμερα τὸ ἐκ τῶν ὑστέρων σχεδιασμένο «σχέδιο Bareaud» τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβῆ κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ ὁλοκληρωμένου ἔργου τῆς Ἀμαλίας.

Τὸ τεκμήριο αὐτὸ εἶναι σπανίας ἱστορικῆς ἀξίας, διότι εἶναι τὸ μόνο σωζόμενο σχέδιο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ διαμόρφωσης τοῦ κήπου στὸ ὁποῖο εἶναι ἀποτυπωμένες ὅλες οἱ μορφολογικὲς ἐπιλογές τῶν δημιουργῶν του. Ἡ χάραξη τοῦ δικτύου τῶν δρομίσκων καὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν παρτεριῶν, οἱ διαστάσεις τους, τὸ εἶδος τῶν φυτεύσεων, ἡ ἀκριβὴς τοποθεσία σημαντικῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κήπου (λίμνες, πέργκολες, λοφώδεις ἐξάρσεις κ.λπ.) ἐπισημαίνονται ἐπακριβῶς καὶ εἶναι, ἐξάλλου (καὶ αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο), ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ταυτόσημα μὲ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά του Ἐθνικοῦ Κήπου σήμερα.

Τὸ σχέδιο Bareaud προσκαλεῖ σὲ μίαν ἀνάγνωση μὲ ἐναίσθηση καὶ γνώση. Ἄς ἀποπειραθοῦμε, λοιπόν, νὰ ἀναλύσουμε τὴν χωρικὴ διάταξη καὶ ὀργάνωση τοῦ κήπου, ὅπως παρουσιάζονται στὸ σχέδιο αὐτό, ἀναγνωρίζοντας, πρῶτον, τὶς γενικὲς κατευθυντήριες ἐπιλογές καὶ παρουσιάζοντας, στὴ συνέχεια, καὶ τὶς κυριότερες ἐπιμέρους λύσεις.

Πρῶτα οἱ γενικὲς ἐπιλογές:

Ἡ διαμόρφωση τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου τῶν Ἀθηνῶν ἐντυπωσιάζει μὲ τὴν ιδιόμορφη, τολμηρὴ καὶ ἐπιτυχημένη σύλληψή της, σὲ περιορισμένο χῶρο. Τὸ ἔργο τοῦ Bareaud ἐντάσσεται στὴν ἰδιαίτερη παράδοση τῆς ἀστικῆς κηποτεχνίας τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Εὐρώπη. Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ «πάρκου ἐντὸς πόλεως» κατὰ ἀπομίμησην τοῦ φυσικοῦ τοπίου²³, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη στὴν Γαλλία κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Δευτέρας Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες κεντροευρωπαϊκὲς καὶ μεσογειακὲς χῶρες, διετήρησε μὲν τὴν καμπυλόγραμμη, ἐλεύθερη χάραξη τῶν πεζοδρόμων καθὼς καὶ τὴν διάταξη τῶν δένδρων ἐν εἴδει φυσικῶν συστάδων, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν γερμανικοῦ τύπου κήπο-τοπίο (Landschaftsgarten), ἀλλὰ διακριτικὸ τῆς γνώρισμα εἶναι οἱ μικρὲς διαστάσεις τῶν παρτεριῶν καὶ ἡ κάπως περίπλοκη χάραξη τοῦ πυκνοῦ δικτύου τῶν πεζοδρόμων.

Τὸ σχέδιο ἐκπλήσσει μὲ τὴν ἐπινοητικὴ χάραξη τῶν δρομίσκων, τὴν πολυμορφία τῶν ἔργων μικροαρχιτεκτονικῆς ποὺ εἶναι διάσπαρτα στὸν κήπο καθὼς καὶ τὴν παράτολμη ἀνάμειξη καὶ διαπλοκὴ τῶν διαφόρων φυτῶν σὲ πυκνὰ σύνολα. Κατὰ θαυμαστὸ τρόπο, τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα δὲν δίνει τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ἐξεζητημένου ἢ χαώδους συνόλου, ἀλλὰ ἐνὸς γοητευτικοῦ κήπου τοῦ ὁποίου ἡ κάπως δαιδαλώδης μορφολογία φέρει ἔντονη τὴν σφραγίδα τῆς βούλησης τῶν δημιουργῶν του.

Παρ' ὅλη τὴν ἐλεύθερη, καμπυλόγραμμη διάταξη τῶν διαμερισμάτων του, ὁ κήπος ἦταν περικλειστός, μὲ σαφῆ εὐθύγραμμα ὅρια (ἀρχικῶς, ξύλινο φράκτι) πρὸς ὅλες του τὶς πλευρὲς καὶ μὲ πέντε εἰσόδους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀνακτόρων καὶ ἄλλες τέσσερις πρὸς

τις άλλες πλευρές. Ὁ Βασιλικὸς Κήπος ἀπετέλεσε ἐξαρχῆς «νησίδα» πρασίνου μέσα στὴν πόλη χωρὶς καμία προσπάθεια διαπλοκῆς τῶν ἐκτάσεων πρασίνου μὲ τὸν περιβάλλοντα ἀστικό χῶρο. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχικῶς ἰδιωτικὸ χαρακτῆρα τοῦ «βασιλικοῦ περιβολιοῦ», παρακολουθήματος, κατὰ κάποιον τρόπον, τῶν ἀνακτόρων, στὰ ὁποῖα προσθέτει τὰ «ὑπαίθρια δωμάτιά» τους. Ὁ αὐστηρὰ αὐτὸς καθορισμένος καὶ περιγεγραμμένος χῶρος τοῦ κήπου εὐρίσκεται, ἐντούτοις, μὲ τὸν τρόπο τῆς διάταξης τῶν φυτεύσεών του, σὲ ἕναν αἰσθητικὸ ἀλλὰ καὶ λειτουργικὸ διάλογο μὲ τὴν πόλη.

Ἔτσι, στὸ σχέδιο τοῦ Bareaud διακρίνονται σαφῶς οἱ ἀκόλουθες θεμελιακὲς διατάξεις (ποὺ ἀλλοιώθηκαν μόνον μερικῶς ἀργότερα. βλ. αὐτ., σ. 107):

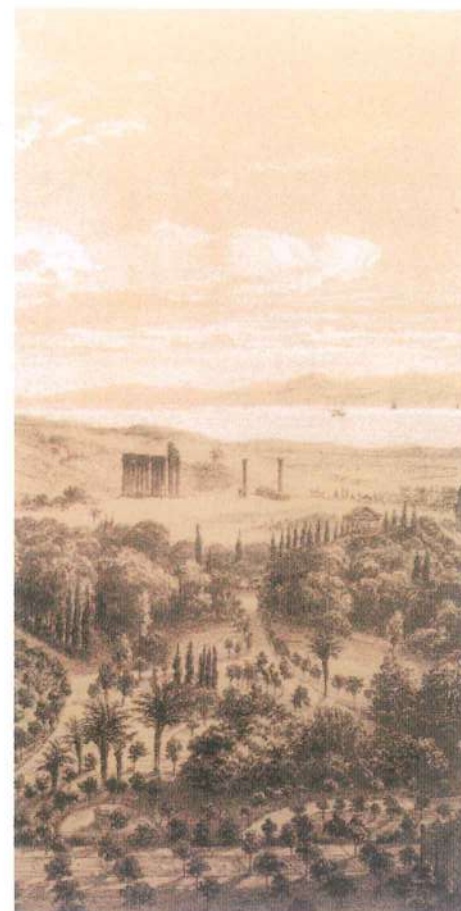
1. Μιὰ πυκνὴ φύτευση τοῦ τμήματος τοῦ κήπου στὰ βορειοανατολικά τῶν ἀνακτόρων μὲ φυλλοβόλα δένδρα, οὕτως ὥστε ἐν εἵδει παραπετάσματος νὰ προφυλάσσουν τὸν κήπο ἀπὸ τοὺς βορείους ἀνέμους καὶ ἀπὸ τὴν πόλη.
2. Ἡ διαμόρφωση ἐνὸς ἐκτεταμένου ὁπωρῶνος στὸ κέντρο τοῦ κήπου στὰ νότια τῶν ἀνακτόρων, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα εὐχαρὲς περιβάλλον ἀπὸ σχετικὰ χαμηλοῦ ὕψους δένδρα ποὺ δὲν παρεμποδίζουν τὴν ἄμεση θέα ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα.
3. Ἡ δημιουργία τριῶν ὀπτικῶν διαύλων θέας (couloirs visuels), ποὺ αὐξάνουν τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους τοῦ πεδίου, τοὺς ὁποίους κοσμοῦν χλοοτάπητες μὲ τριανταφυλλιὲς καὶ ἄλλα ἄνθη καὶ τῶν ὁποίων οἱ παρυφῆς ὁροθετοῦνται γραμμικὰ ἀπὸ συμπαγεῖς συστάδες δένδρων. Ὅλοι οἱ διάδρομοι θέας εἶναι νοτιοδυτικῆς κατεύθυνσης, καὶ ἀπὸ χαμηλὲς ἐξάρσεις τοῦ ἐδάφους ἐπιτρέπουν τὴν ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ μὲ τὴν Ἀκρόπολη.

«Ὡραιότερη εἰκόνα ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προσφέρει ὁ κήπος μας δὲν θὰ βρεῖ σίγουρα κανεὶς πουθενά: ἡ θάλασσα, τὰ βουνὰ τῆς Πελοποννήσου, ἡ Αἴγινα καὶ μπροστὰ οἱ στύλοι τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ποὺ ἀνάμεσά τους λαμπυρίζει ἡ θάλασσα, καὶ ἡ Ἀκρόπολη, ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα φαίνεται ἐπάνω ἀπὸ τὰ δένδρα μὲ ἕναν θαυμαστὸ τρόπο, σὰν νὰ ἔφθανε ὁ κήπος ὡς τὴν παρυφῆ τῆς Ἀκροπόλεως»²⁴.

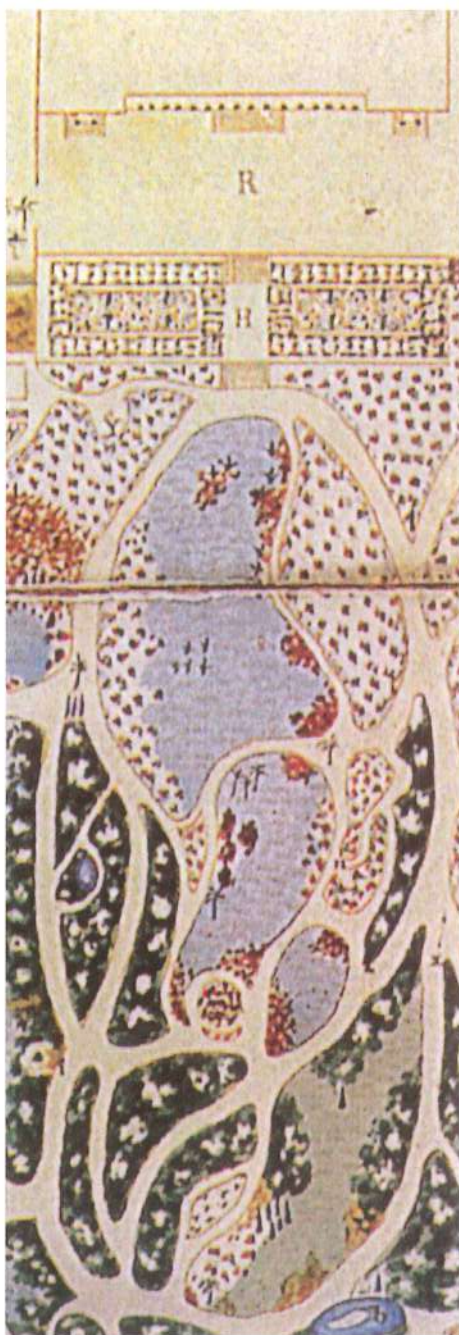
Μὲ τις παρατηρήσεις αὐτές, τῶν ὁποίων παραλλαγὲς εὐρίσκονται σὲ πολλὰ γράμματά της, ἡ Ἀμαλία τεκμηριώνει τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον της γιὰ ἕνα «αἰσθητικὸ» ἄνοιγμα τοῦ κήπου πρὸς τὸ ἀττικὸ τοπίο καὶ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ποὺ συμπεριλαμβάνει στὴν σύνθεσή της. Γενικὲς συνθετικὲς ἀρχές, ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ στὴν Γερμανία ἥδη ἀπὸ τὸ 1834, μοιάζει νὰ ὀδήγησαν ἐδῶ τις ἀποφάσεις τῆς βασιλίσσης:

«Ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν περιφράξεων ἀναγκαίων διὰ τὴν προστασίαν ἐνὸς κήπου, θὰ πρέπει [...] νὰ ἐνταχθοῦν μέσα σὲ αὐτὸν τὰ σημεῖα μὲ ἀντιθέσεις μορφῶν ποὺ εὐρίσκονται στὸ περιβάλλον τοπίον καὶ ποὺ προσφέρουν κάποιο ἐνδιαφέρον. Ὅλαι αἱ ἀκτίνες, δηλαδὴ αἱ ὀπτικαὶ διασυνδέσεις, πρὸς τὰ σημεῖα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συγκλίνουν πρὸς τὴν κεντρικὴν ἐστίαν τοῦ κήπου, οὕτως ὥστε τὸ φαινόμενον μέγεθός του νὰ ὁμοιάζει, μὲ τὸ τέχνασμα αὐτό, πολὺ μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ πραγματικόν»²⁵.

Καὶ πράγματι, ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς δημιουργίας του τὸν ἰδιότυπο χαρακτῆρα ἐνὸς περίφρακτου μὲν ἀλλὰ συγχρόνως ἀνοικτοῦ ἀντιληπτικῶς χώρου καὶ νὰ μετέδιδε τὴν αἴσθηση τῆς χωρικῆς αὐτάρκειας ποὺ δὲν ἀπομονώνεται ἀλλὰ ἐπεκτείνεται ὀπτικὰ πρὸς τὸ περιβάλλον. Τμῆμα περισσότερο τῆς ἀττικῆς

Ὁ δυτικὸς ὀπτικὸς δίαυλος τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Ἀποψη ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα πρὸς νότον. Τμῆμα τοῦ πανοράματος τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Λιθογραφία ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ Αἰ νέαι Ἀθῆναι (1861).

1. Ο μεσαῖος ὀπτικός διάυλος τοῦ κήπου. Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

γῆς ἦταν ὁ κῆπος τότε, σὴν παρυφῇ τῆς πόλεως, παρὰ τμῆμα τοῦ ἄστεως. Θαυμάσια ἀποδίδεται ὁ χαρακτήρας τοῦ αὐτοῦ σὴν πανοραμικὴ ἄποψη ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα πρὸς τὸν κῆπο, ποὺ μᾶς προσφέρει ὁ πίνακας τοῦ λευκώματος τοῦ Μαρίνου Βρεττοῦ Αἰ νέαι Ἀθῆναι (1861).

Τὸ συνολικὸ μῆκος τῶν δρομίσκων τοῦ κήπου ἦταν περίπου 7.000 μέτρα καὶ τὸ πλάτος τοὺς ἔφτανε τὰ 3-5 μέτρα. Τὸ πλῆθος τῶν παρτεριῶν τῶν φυτεύσεων ἔφθανε τὰ 90. Ὁ «ρέων» χαρακτήρας τοῦ χώρου ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν συνεχῇ ἀλληλουχία καὶ συνάφεια τῶν μικρῶν χώρων παραμονῆς καὶ ἀνάπαυσης, τῶν ἐλίσσομένων δρομίσκων καὶ τῶν συμπαγῶν φυτεύσεων, δὲν παρουσιάζει τονισμένους γραμμικοὺς ἄξονες ἢ συμμετρικὲς διατάξεις, οὔτε στοὺς χώρους κυκλοφορίας οὔτε σὲς φυτεύσεις ποὺ τοὺς πλαισιώνουν.

Μεμονωμένα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, γνωστὰ ἀπὸ τὴν γαλλικὴ κηποτεχνικὴ παράδοση ὡς «curiosités» (ἀξιοπερίεργα) εὐρίσκονται ἐντούτοις διαμοιρασμένα διακριτικά, καὶ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ, ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ προσανατολισμοῦ μέσα στὸν κῆπο: δύο μικρὲς λίμνες μὲ μικροσκοπικὲς βραχονησίδες, τέσσερις κυκλικοὶ ἀνοικτοὶ ταμιευτῆρες ὕδατος (στέρνες), μία τεχνητὴ σπηλιά, μία ἐπιμήκης εὐθύγραμμη πέργκολα, μία μεγάλη σκιάδα γλυτσίνων, τὸ τaráτσωμα θέας πρὸ τοῦ νοτίου ἀνδρήρου τῶν ἀνακτόρων, ὁ λοφίσκος μὲ τὰ νανώδη πεῦκα, ὁ λαβύρινθος τῶν εὐωνύμων καὶ τρία μικρὰ κτίσματα-περίπτερα. Ὡς καὶ ἡ ἀτμοκίνητη ἀντλία μὲ τὴν χυτοσιδηρένια τῆς καπνοδόχο ἀνῆκε –τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀμαλίας– στὰ ἀξιοπερίεργα τοῦ κήπου.

Στὸν χώρο τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν φύτευσης καὶ διάφορα ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα ὁ πρῶτος Γενικὸς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ludwig Ross ἀπέδιδε –ὑποθετικά– στὸ ἀρχαῖο τέμενος τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος²⁶. Τὸ 1846 ἀπεκαλύφθη τὸ μέγαλον μωσαϊκὸν δάπεδον Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ μετετράπη σὲ χώρον ὑπαίθριων προγευμάτων τῆς Αὐλῆς²⁷. Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου, τὸ ἄλλοτε ἐντειχισμένον σὴν πύλη τῆς Μπουμπουνίστρας τοῦ τείχους τοῦ Χασεκῆ, ἐτοποθετήθη μετωπικὰ σὲ μικρὸν περιγεγραμμένον χώρον μὲ διακοσμητικὸ παρτέρι καὶ κάθισμα θέας. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα διεκόσμησαν τὸν κῆπο κατὰ τὸν πιὸ διακριτικὸν τρόπον²⁸. Ἡ προβολὴ τῶν ὀλιγοστῶν ἀρχαιοτήτων στὸν κῆπο διακρίνεται γιὰ τὴν λιτότητα καὶ τὸν μὴ ἐπιδεικτικὸν χαρακτήρα τῆς. Ἀπουσιάζουν τελείως ἐδῶ τὰ τεχνητὰ ἐρείπια, οἱ γλυπτικὲς συνθέσεις, οἱ μνημειακὲς στῆλεις, ποὺ συχνὰ κοσμοῦν τοὺς κεντροευρωπαϊκοὺς κήπους. Ἐνότητα καὶ σαφήνεια σὴν ποικιλία χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τῆς Ἀμαλίας.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μέγαλο ἐπίτευγμα τοῦ κηποτεχνικοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι ἡ δημιουργία ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ιδιόμορφων χωρικῶν «ὑποενοτήτων» μέσα στὸν κῆπο, ποὺ ἀλληλοδιαδέχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, μὲ μία ρέουσα ἀπαλὴ κίνηση περιδιάβασης, δημιουργώντας ἓναν μικρόκοσμο ἐκπλήξεων καὶ χαρᾶς.

Ἄς δοῦμε τώρα σὴν διαδοχὴ τοὺς τοὺς χαρακτηριστικοὺς ἐπιμέρους χώρους τοῦ κήπου, τὶς «ὑποενοότητες» αὐτές, καὶ τὴν ἀρχικὴ διάρθρωσή τους, ὅπως αὐτὴ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ σχεδίου Bareaud, γιὰ νὰ ἐξοικειωθοῦμε μὲ τὶς λεπτομέρειες τοῦ σχεδιασμοῦ²⁹:

1. Ὁ μεσαῖος ὀπτικός διάυλος.

Πρόκειται περὶ τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τοῦ κήπου (συνολικὸ μῆκος ἀπὸ βορρᾶν πρὸς

νότον: 150 μέτρα· μέγιστον εὖρος: 30 μέτρα) πού εὐρίσκεται σέ ἄμεση διασύνδεση μέ τὰ ἀνάκτορα, ἓνα ὑπαίθριο «πράσινο σαλόνι» περὶ τὰ 10 μέτρα χαμηλότερα ἀπὸ τὸ νότιον προαύλιον τῆς βασιλικῆς κατοικίας. Ἀπὸ τὸν σκιασμένο χώρο τῆς μακρᾶς δωρικῆς στοᾶς στὴν νότια πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων καθορᾶται ὁ κατηφορικός χώρος σὰν μία ἀπαλὴ μακρόσυρτη κοιλάδα. Τὸ νότιον προαύλιον τῶν ἀνακτόρων (25 x 80 μέτρα) δὲν φέρει καμία φύτευση. Εἶναι ἓνα ἀσκεπὲς ἄνδρον πού προσφέρει τὴν ωραιότερη θέα πρὸς τὴν θάλασσα καὶ τὴν Ἀκρόπολη. Ἀπὸ τὸ κέντρον τοῦ κατέρχεται πρὸς τὰ νότια μία εὐρεία μαρμάρινη κλίμακα πρὸς ἓνα ταράτωμα (70 x 15 μέτρα) μὲ περιφερειακὴ σκιάδα καὶ δύο μικροὺς ἀνθοκήπους. Ὁ χώρος τοῦ ταρασώματος φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρχικῶς φυτευμένος μὲ συστοιχίες ἐσπεριδοειδῶν. Ἡ κλίμακα συνεχίζεται μὲ ἓνα δεύτερο σκέλος δέκα βαθμίδων πού ὁδηγοῦν στὸν καθ' ἑαυτοῦ χώρον τοῦ κήπου³⁰. Στὸ μέσον τοῦ ὀπτικοῦ διαύλου ἔχουμε παρτέρια μὲ χλοοτάπητα καὶ ἐκατέρωθεν ἐκτεταμένες δενδροφυτεύσεις: στὸ πρῶτο ἐπίπεδο κοντὰ στὰ ἀνάκτορα, χαμηλὲς μὲ ἐσπεριδοειδῆ, ὥστε νὰ μὴν περιορίζεται ἡ ἐλεύθερη θέα, στὸ δεύτερο ἐπίπεδο πυκνὲς συστάδες φυλλοβόλων ἀλλὰ καὶ ἀειθαλῶν δένδρων. Τὰ παρτέρια εἶναι διατεταγμένα μὲ περισσὴ τέχνη οὕτως ὥστε νὰ ἐντείνεται ἡ αἴσθησις τοῦ βάθους· ἡ ἔκτασή τους γίνεται ὀλοένα μικρότερη προχωρώντας πρὸς τὸν νότον· ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ὀπτικὴ ἀπάτη τῆς ἔντασης τῆς προοπτικῆς φυγῆς γιὰ τὸν ἐπισκέπτη πού ἐρχόμενος ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα ἐποπεύει τὸ σύνολο τοῦ «διαύλου». Μερικοὶ μεγάλοι φοίνικες καὶ κυπαρίσσια δημιουργοῦν πλαστικὲς συστάδες καὶ σημεῖα ὀπτικῆς ἀναφορᾶς. Τὸ μεγάλο πλάτωμα ἀνάπαυσης τοῦ κήπου μὲ τὸ κυκλικὸ παρτέρι ἀνθέων πού κυριαρχεῖ σήμερα στὸ κέντρον αὐτοῦ τοῦ χώρου δὲν ὑπῆρχε στὴν ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ κήπου. Ὁ χλοοτάπης κυριαρχοῦσε καὶ δὲν διεκόπτετο ἀπὸ ἐπιφάνειες παραμονῆς (πλατώματα). Ἐτσι δημιουργεῖται μία ἀπομίμηση «φυσικῆς» κοιλάδας. Ἀπὸ τὸ κέντρον τοῦ χώρου, σὲ ἀπόσταση 120 μέτρων ἀπὸ τὴν νότια πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων, ἀνακαλύπτει κανεὶς κοιτάζοντας πρὸς τὴν ἀντίθετη διεύθυνση, δηλαδὴ πρὸς βορρᾶν, μεταξὺ τῶν ἐκατέρωθεν διατεταγμένων πυκνῶν συστάδων δένδρων, τὸ κεντρικὸν τμῆμα αὐτῆς τῆς πρόσοψης. Ἐχομε ἐδῶ τὴν μόνη μετωπικὴ, μνημειακὴ θέα τῶν ἀνακτόρων ἀπὸ τὸν κήπο τους.

2. Ὁ δυτικὸς ὀπτικὸς δίαυλος (βόρειο τμῆμα).

Ὁ δυτικὸς δίαυλος ἔχει στὸ σύνολό του (βόρειο καὶ νότιο τμῆμα) μῆκος 240 μέτρα καὶ μέγιστον εὖρος 50 μέτρα καὶ εἶναι ὁ μεγαλύτερος συνεχόμενος χώρος στὸν κήπο μὲ ἐνιαῖο ἀνοιγμα πρὸς νότον.

Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα μεγάλο κεντρικὸ παρτέρι μὲ χλοοτάπητα, στὴν δυτικὴ ἄκρη τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ἡ εἴσοδος τοῦ κήπου ἀπὸ τὴν λεωφόρο Βασιλίσσης Ἀμαλίας (πού τότε ἔφερε τὴν χαρακτηριστικὴν ὀνομασίαν «βουλεβάριον») καὶ ἐκσμεῖτο μὲ διπλὴν δενδροστοιχίαν πιπεριῶν (*Schinus mollis*). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου σημειώνεται ἡ συστοιχία τῶν οὐασιγκτωνίων πού τότε, στὴν ἀρχικὴ φάση ἀνάπτυξης τοῦ κήπου, δὲν εἶχαν βεβαίως τὸ ἐντόνως κυρίαρχον ὕψος τους τῶν 25-30 μέτρων πού ἔχουν σήμερα. Ἡ παράταξί τους μετωπικῶς ἔναντι τῆς εἰσόδου καὶ σὲ ἱκανὴν ἀπό-

2. καὶ 3. Ὁ δυτικὸς ὀπτικὸς δίαυλος (βόρειο καὶ νότιο τμῆμα) τοῦ κήπου. Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

Ο Friedrich Schmidt, αρχικηπουρός του κήπου ἐπὶ Ὁθωνος καὶ Γεωργίου Α΄.

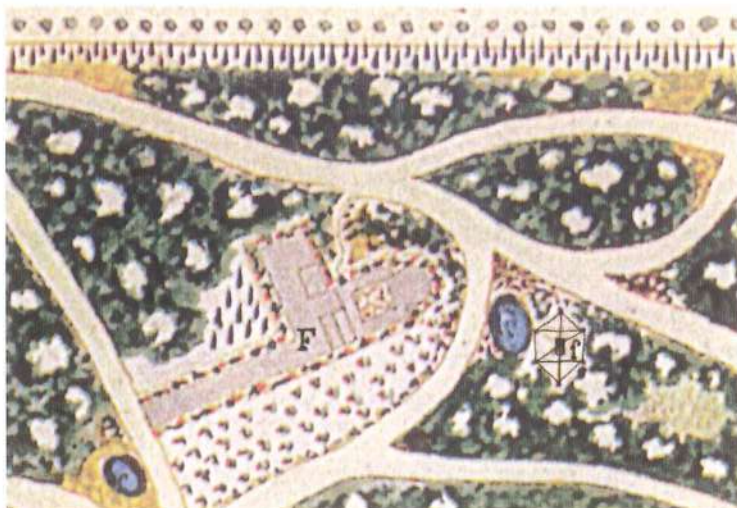
σταση ἀπὸ αὐτὴν ἀποδεικνύει τὴν σαφῆ βούληση δημιουργίας μίας μνημειώδους ἐντύπωσης, ἐνὸς «σκηνικοῦ ὑποδοχῆς» γιὰ τὸν εἰσερχόμενον ἀπὸ τὴν πόλη στὸν κήπο. Ἡ πλατεία τοῦ ἡλιακοῦ ὥρολογίου μὲ τὰ παρτέρια ἀνθέων δὲν εἶχε διαμορφωθεῖ ἀκόμη. Στὴν νότια ἄκρη τοῦ κεντρικοῦ παρτεριοῦ ὑπῆρχε ἡμικυκλικὴ σιδερένια σκιὰς (σήμερα ἀνύπαρκτη) μὲ ἀναρριχώμενες ἀγριοτριανταφυλλιές ἀπὸ ὅπου προσεφέρετο μία θεαματικὴ προοπτικὴ γενικὴ ἄποψη τῶν ἀνακτόρων.

3. Ὁ δυτικὸς ὀπτικὸς δίαυλος (νότιο τμήμα) (*Allée en berceau, formée de colonnes en pierre*). Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ διαύλου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμη μεγάλην πέργκολα (σκιάδα) μήκους 80 μέτρων καὶ πλάτους 4 μέτρων μὲ πεσσούς τετραγωνικῆς διατομῆς ἀπὸ πωρόλιθον, ποὺ προεκτείνει πρὸς νότον τὴν δενδροστοιχίαν τῶν οὐασιγκτωνίων καὶ κατευθύνει τὸ βλέμμα πρὸς τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Πρὸς τὴν λεωφόρον Ἀμαλίας, πρὸς δυσμὰς, τὸ ὄριον τοῦ κήπου διαμορφώνεται ἀπὸ ὑψηλὲς καὶ πυκνὲς δενδροφυτεύσεις, ἐνῶ πρὸς νότον ἐναλλάσσονται πολλὰ μικρὰ παρτέρια μὲ ἄνθη καὶ θάμνους. Τὸ ὄριον τοῦ κήπου πρὸς νότον τονίζεται ἀπὸ τὴν γραμμικὴν παράταξη ποικίλων κακτοειδῶν ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν ξύλινη τότε περίφραξη.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ πέργκολα τοῦ χώρου αὐτοῦ (ἡ λεγόμενη σήμερα καὶ «πέργκολα τῆς Ἀμαλίας») ἦταν ἡ μόνη μεγάλη εὐθύγραμμη σκιὰς τοῦ κήπου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διαμόρφωσής του. Ἡ δεύτερη, παρόμοια, πέργκολα κοντὰ στὴν νότια εἴσοδο (πέργκολα «Αἴγλης») διεμορφώθη ἀργότερα, μετὰ τὴν διαρρύθμιση τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου Μεγάρου, ὅταν τὸ νότιον ὄριον τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου ἔλαβε ἀπαλὴν καμπύλην μορφήν, καὶ ὁ κήπος ἐπεξετάθη ἐλαφρῶς πρὸς νότον παρακολουθώντας τὸ νέον ὄριόν του.

4. Τὸ «ξέφωτον» γύρω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸν μωσαϊκὸν δάπεδον (*Pavillon et grande salle au treillage sur une mosaïque ancienne restaurée, avec un comble en menuiserie*).

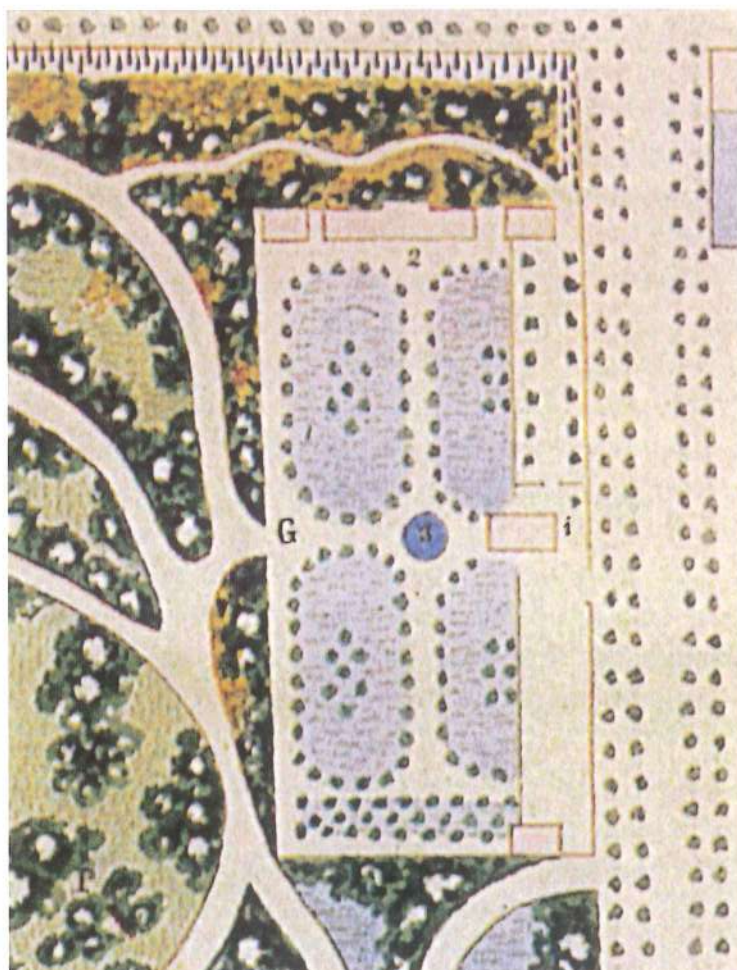
Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κήπου ἡ χάραξη τῶν δρομίσκων ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν σημερινή. Ἡ βόρεια εἴσοδος πρὸς τὸν κήπον ἀπὸ τὴν λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας δὲν εἶχε ἀκόμη διανοιγεῖ. Ὑψηλὸν πράσινον εὐρίσκομε ἐδῶ. «Πρὸς τὴν βόρεια πλευρὰ φυτεύω λεῦκες γιὰ νὰ συγκρατοῦν τὸν βοριά»³¹, γράφει ἡ Ἀμαλία. Σὲ ἀπόσταση 60 μέτρων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν φυτεύσεων, σὲ βάθος 1,5 μέτρων, ἡ κάτοψη ρωμαϊκοῦ κτίσματος (ἔπαυλις ἢ λουτρό) συνολικοῦ μήκους 50 μέτρων καὶ μέγιστου εὗρους 20 μέτρων μὲ καλὰ διατηρημένα μωσαϊκὰ δάπεδα. Φαίνεται ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸν εἶχε ἐγκατασταθεῖ σκιὰς καὶ ὅτι ὁ κῶρος εἶχε μετατραπεῖ σὲ ὑπαίθριον «σαλόνι» γιὰ τὰ προγεύματα τῶν βασιλέων. «Τὸ μωσαϊκὸ σκεπάσθηκε ὥς πάνω μὲ φυλλώματα»³², σημειώνει ἡ Ἀμαλία. Πρὸς δυσμὰς καὶ βορείως τοῦ ἀρχαίου δαπέδου ἔχουν φυτευθεῖ σὲ συστάδες κυπάρισσοι. Πρὸς νότον ἔνα ἀλσύλιον ἀπὸ νεραντζιές. Ἐκατέρωθεν τοῦ μωσαϊκοῦ ἀναγνωρίζουμε δύο μικροὺς ἀνοικτοὺς κυκλικοὺς ταμειευτῆρες ὕδατος (στέρνες) διαμέτρου 8 μέτρων ἀπὸ τοὺς ὁποίους σήμερα διασώζεται μόνον ὁ ἀνατολικός. Ἐχουμε ἐδῶ τὴν ἀπόπειρα νὰ διαμορφωθεῖ ἕνας εἰδυλλιακὸς μικρόκοσμος, ἕνα «ξέφωτο» γύρω ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα

4. Τὸ «ξέφωτον» γύρω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸν δάπεδον. Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

6. Ὁ μεγάλος λαβύρινθος τῶν εὐωνύμων. Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

5. Ἡ ζωολογικὴ συλλογὴ. Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

7. Ἡ περιοχὴ τῆς «μεγάλης λίμνης». Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

8. Λοφίσκος μεθεὶς πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν, τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου καὶ τοῦ Ὀλυμπείου. Λεπομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

κατάλοιπα, να αναδειχθεί ένα αυθεντικό ιστορικό «objet trouvé» (εὑρημα) καὶ ὅχι να ἐπινοηθοῦν ἐπίπλαστες ψευδεῖς «ἀρχαιότητες», ὅπως στὰ πάρκα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη.

5. Ἡ ζωολογικὴ συλλογὴ (Menagerie).

Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κήπου, στὸν χώρο ποὺ καταλαμβάνουν σήμερα οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς Προεδρικῆς Φρουρᾶς καὶ τὸ φυτώριον, ἡ διάταξη τοῦ κήπου ἦταν ριζικῶς διαφορετικὴ. Στὸ σχέδιο Bareaud τεκμηριώνεται ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς περιφράκτου περιοχῆς γιὰ τὴν ἐνδιαίτησιν ζώων (Menagerie). Τρία κτίσματα συνολικοῦ μήκους 40 μέτρων στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνικοῦ περιβόλου (διαστάσεων 50 x 100 μέτρων) εἶχαν κτισθεῖ ὡς καταλύματα τῶν ζώων. Στὸ κέντρον πλησίον τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου εὐρίσκεται ὁ οἰκίσκος τοῦ φύλακος καὶ μπροστὰ του ἕνας ἀνοικτὸς ταμιευτὴρ νεροῦ (γούρνα) διαμέτρου 7 μέτρων γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων (abreuvoir).

Ἀξιοσημείωτὴ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τεσσάρων διακοσμητικῶν παρτεριῶν μὲ ἄνθη καὶ χλοοτάπητα, σὲ αὐστηρὴ συμμετρικὴ διάταξη γύρω ἀπὸ τὸν ταμιευτήρα ὕδατος. Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἐπιμέρους λύσις στὸ σχέδιο τοῦ κήπου ποὺ ἐνθυμίζει ἐν μικρῷ κάτοψιν γεωμετρικοῦ κήπου γαλλικῆς τεχνοτροπίας (jardin à la française). Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἦταν ἠθελημένη γιὰ νὰ τονισθεῖ ἡ ἰδιαίτερα χρῆσις τοῦ χώρου. Τίθεται, ὡστόσο, τὸ ἐρώτημα ἐὰν τὰ διακοσμητικὰ παρτέρια μὲ ἄνθωνες ἦταν καὶ ἡ καταλλήλότερη διαρρύθμισις τοῦ περιβάλλοντος ἐνδιαίτησεως τῶν ζώων, τὰ ὅποια μᾶλλον ἔχουν ἀνάγκην μικρῶν περιφράκτων περιβόλων γιὰ τὴν διημέρευσί τους. Ἡ ἐγκατάστασις αὐτὴ τῆς πρώτης μικρῆς συλλογῆς ζώων στὸν Βασιλικὸν Κήπον φαίνεται ὅτι καθιεργήθη ὀλοσχερῶς μὲ τὴν ἐγκατάστασις τῆς Βασιλικῆς Φρουρᾶς (ἐπὶ Γεωργίου Α΄, τὸ ἔτος 1868) στὸν ἴδιον χώρο.

6. Ὁ μεγάλος λαβύρινθος εὐωνύμων (Labyrinthe de fusain du Japon).

Σὲ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ κήπου (δυτικῶς ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν ζώων καὶ νοτίως ἀπὸ τὸ «ξέφωτον» τοῦ ρωμαϊκοῦ μωσαϊκοῦ) σημειώνεται στὸ σχέδιο Bareaud ἕνα πολύτιμον μορφολογικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν κάτοψιν τοῦ κήπου καὶ μᾶς εἶναι ἄγνωστον σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὸν μεγάλο κυκλικὸ φυτικὸ λαβύρινθο διαμέτρου 35 μέτρων ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ ψαλιδισμένους θάμνους εὐωνύμου τοῦ ἰαπωνικοῦ. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ μελετημένη περίπλοκη χάραξις τοῦ λαβυρίνθου, ποὺ προφανῶς θὰ χρησίμευε διὰ «παιδιάς» (δηλαδή, «κρυφτό» κ.λπ.) τῶν μελῶν τῆς αὐλῆς. Ὁ λαβύρινθος περιβάλλεται ἀπὸ μεγάλο παρτέρι ἐσπεριδοειδῶν. Σὲ ἄμεση γειτνίασις σημειώνεται δυτικῶς (στὴν θέσιν τῶν σημερινῶν ἀποχωρητηρίων) ἡ ἐγκατάστασις «ἀτμοκινήτου ἀντλίας» γιὰ τὴν ἀντλίσιν τοῦ ὕδατος³³ καὶ ἀνατολικῶς τὸ καὶ σήμερα διασωζόμενον κομψότατον νεοκλασικὸν κτίσμα τῆς κατοικίας τοῦ κηπουροῦ (σήμερα στέγη τῆς βοτανικῆς συλλογῆς). Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο στοιχεῖο τοῦ κήπου ποὺ ἀλλοιώθηκε μὲ τὰ χρόνια, ὁ λαβύρινθος αὐτὸς ἀποτελοῦσε μία καλλιτεχνικὴ «curiosité», ἕνα παιχνῶδες ἀξιοπερίεργο ποὺ κοσμοῦσε μὲ τοὺς φυτικούς του τοιχίσκους τὸν κήπο, καὶ ποὺ ἀξίζει νὰ ἀποκατασταθεῖ.

7. Ἡ περιοχὴ τῆς «μεγάλης λίμνης» (Grand lac).

Νοτίως τοῦ λαβυρίνθου τῶν εὐωνύμων ἐκτείνεται τὸ μεγαλύτερο παρτέρι τοῦ κήπου μήκους 180 μέτρων. Τὸ ἀνατολικό του τμήμα καλύπτεται ἀπὸ ἕναν ἀμπελώνα, ἐνῶ στὸ δυτικό του εὐρίσκεται ἡ σχετικὰ μεγαλύτερη (ἀλλὰ οὐσιαστικῶς μικρὴ) τεχνητὴ λίμνη τοῦ κήπου μήκους ἀρχικῶς 40 μέτρων καὶ ἐπιφάνειας περίπου 300 τετραγωνικῶν μέτρων. Ἡ λίμνη αὐτὴ ἦταν κατὰ τὸ ἥμισυ μικρότερη ἀπὸ τὴν σημερινὴ λίμνη στὴν ἴδια θέσιν καὶ τῆς ἔλειπαν οἱ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀργότερα διαρρυθμισμέναι τεχνιτὲς βραχονησίδες ἀλλὰ καὶ ἡ μικρὴ διακοσμητικὴ γέφυρα. Τῆς ὁχθῆς τῆς λίμνης διακοσμοῦν ἐπιφάνειαι ἀνθῶνων καὶ ὁμάδες μεμονωμένων φυλλοβόλων δένδρων καὶ κυπαρίσσιων, διατεταγμένων μέσα σὲ ἕναν τάπητα ἀπὸ μυρτιὲς ποὺ περιβάλλει τὴν λίμνη. Δυτικῶς τῆς «μεγάλης» λίμνης διακρίνεται στρογγυλὴ στέρνα διαμέτρου 8 μέτρων, ἐκεῖ ὅπου διασώζεται ἀκριβῶς μέχρι σήμερα. Ἡ λίμνη στὸ σχέδιον τοῦ Bareaud ἐμφανίζεται κάπως ἄτεχνα σχεδιασμένη, μικρὴ καὶ πολὺ λίγο ἐντεταγμένη μὲ τὸ περίγραμμά της στὴν μορφὴ τοῦ περιβάλλοντος παρτερίου καὶ τῶν πλησίον δρομίσκων. Ἡ μικρὴ πλατεία ἀνάπαυσης καὶ ἐνατένισης τῆς λίμνης, στὰ νότιά της, δὲν ὑφίσταται στὴν ἀρχικὴ σχεδίαση.

8. Λοφίσκος μὲ θέα πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, τὸν λόφο τοῦ Φιλοπάππου καὶ τὸ Ὀλυμπεῖον (Colline ayant vue sur l'Acropole, le Philopappus et le Temple de Jupiter).

Ὁ φυσικὸς αὐτὸς λοφίσκος (ὕψος περίπου 5 μέτρων καὶ ἐκτάσεως 2.500 τετραγωνικῶν μέτρων) ἐκτείνεται ἀνατολικῶς τῆς «μεγάλης λίμνης». Σήμερα εὐρίσκονται ἐγκατεστημένοι ἐδῶ οἱ δύο μεγάλοι κλωβοὶ τῶν πτηνῶν (volières) καὶ στὴν βόρεια κλιτὺ του οἱ περίβολοι τῶν ζώων. Στὸ σχέδιον Bareaud οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχουν σὲ αὐτὴν τὴν θέσιν. Ἀντ' αὐτοῦ, ὁ λόφος φέρει στὴν ἐπίπεδον στέψη του ἕνα γεωμετρικὰ χαραγμένο σταυροειδὲς μεγάλο παρτέρι ἀνθέων καὶ ἕνα πλάτωμα θέας μὲ τρία μεμονωμένα μεγάλα φυλλοβόλα δένδρα. Οἱ πλαγιὲς τοῦ λόφου εἶναι φυτευμένες μὲ πεῦκα (*Pinus halepensis*) καὶ στὴν νότια πλευρὰ του διακρίνονται δύο μακρὲς σειρὲς φοινίκων. Περιφερειακῶς τοῦ λόφου ἐκτείνεται χλοοτάπη.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ κήπου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν λοφίσκο, σημειώνεται μὲ τὴν ὀνομασίαν «μικρὴ γέφυρα» (passerelle) ἕνας κακότεχνα σχεδιασμένος (μᾶλλον ἐκ τῶν ὑστέρων) διάδρομος μήκους 30 μέτρων καὶ πλάτους 5 μέτρων ποὺ γεφυρώνει τὴν περιφερειακὴ βλάστηση καὶ τὸν φράκτιν τοῦ κήπου καὶ δημιουργεῖ μίαν ἀνισόπεδον πρόσβαση ἀπὸ τὸν κήπον πρὸς τὴν ὁδὸ Ἡρώδου τοῦ Ἀπικοῦ. Ἡ σκοπιμότης τῆς κατασκευῆς αὐτῆς δὲν εἶναι κατανοητὴ καὶ ὁ λόγος ὑπαρξῆς της ἄγνωστος.

9. Ἡ σπηλιὰ καὶ τὸ «πράσινον δωμάτιον» μὲ τῆς γλυτοῖνες (Grotte et salle de verdure).

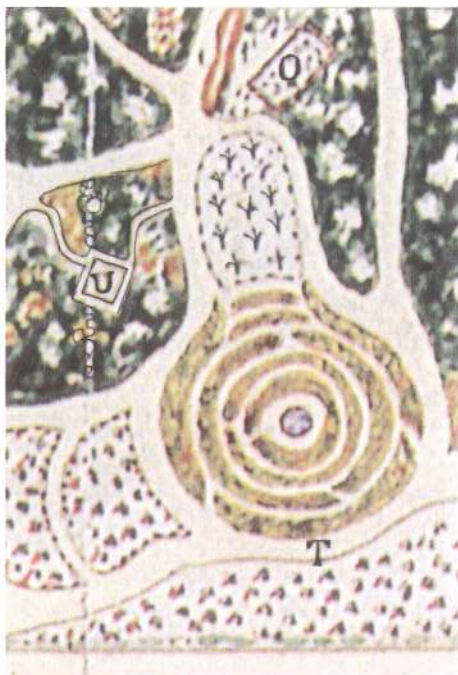
Κοντὰ στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἀνδρήρου ποὺ περιβάλλει τὰ ἀνάκτορα εὐρίσκεται σὲ ἀπόσταση 50 μέτρων ἐντὸς τοῦ κήπου ἕνα ἡμικυκλικὸν τεχνητὸν ἄνδρον σχετικὰ μικρῶν διαστάσεων, τὸ ὁποῖον φέρει στὸ πλάτωμά του τὸν μεγαλύτερον ἀνοικτὸν ταμιευτήρα ὕδατος τοῦ κήπου (διάμετρος 10 μέτρων), ἐνῶ στὸ κέντρον τοῦ ωραίου τοίχου

9. Ἡ σπηλιὰ καὶ τὸ «πράσινον δωμάτιον» μὲ τῆς γλυτοῖνες. Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

10. Ἡ κεντρικὴ ζώνη ὑψηλῶν φυτεύσεων. Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

11. Ο λοφίσκος με τὸν λαβύρινθο τῶν πεύκων-νάνων. Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

12. Τὸ ἀνατολικὸν ὄριον τοῦ κήπου. Ἡ δεικνύουσα τοῦ δρόμου τοῦ Ἀπικίου. Ὁ βασιλικὸς λαχανόκηπος. Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.400.

ἀντιστήριξης ἀπὸ μεγάλους κροκαλοπαγεῖς ἀσβεστόλιθους, ἀνοίγεται πρὸς τὸν νότον ἡ τεχνητὴ σπηλιὰ μὲ τὴν ἡμικυκλικὴν κάτοψη διαμέτρου 7 μέτρων. Ἐπάνω στὸ ἄνδρον ἔχουν διαταχθεῖ περιφερειακῶς γιγαντιαῖα κακτοειδῆ καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν σπηλιὰ σημειώνεται στὸ σχέδιο ἓνα «πράσινον δωμάτιον» ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἡμικυκλικὲς «ἀγκαλιές» ἀναρριχτικῶν (*salle de verdure formée par deux grands berceaux de plantes grimpantes, toujours verts*). Ἡ διάταξη αὐτὴ φαίνεται ὅτι μετετράπη ἀργότερα σὲ σιδερὰ σκιάδα (20 x 20 μέτρων) μὲ μικρὸν πίδακα νεροῦ στὸ κέντρον της, ἡ ὁποία φέρει περιελισσόμενους κορμούς ἀπὸ γλυτσίνας. «Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ σπήλαιον βλέπει κανεὶς πέργκολες μὲ τριαντάφυλλα, γλυτσίνας κ.ἄ. Ἐδῶ πίνουν τὸν καφέ τους αἱ βασιλικὲς Μεγαλειότητες κατὰ τοὺς μῆνες τοῦ θέρους», μᾶς λέει ὁ F. Schmidt στὴν περιγραφὴ τοῦ κήπου τὸ 1858.

10. Ἡ κεντρικὴ ζώνη ὑψηλῶν φυτεύσεων.

Στὴν καρδιὰ τοῦ κήπου, νοτίως τῆς σκιάδος τῶν γλυτσίνων, ἡ φύτευση μὲ ἀειθαλῆ καὶ φυλλοβόλα δένδρα εἶναι πυκνή. Ἐχομε ἐδῶ τὴν κεντρικὴ μεγάλη συστάδα δένδρων ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον καὶ χωρίζει τὸν μεσαῖο ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ὀπτικὸ δίαυλο. Ἡ χάραξη τῶν δρομίσκων δὲν εἶναι ἐδῶ μόνον καμπυλόγραμμη (ὅπως, ἐξάλλου, παντοῦ στὸν κήπον), ἀλλὰ καὶ ἐντόνως περιελισσόμενη. Δημιουργοῦνται σπειροειδεῖς χαράξεις ποὺ καταλήγουν συχνὰ σὲ ἀδιέξοδα καὶ συναντᾶ κανεὶς πολλὰ μικρὰ παρτέρια λουλουδιῶν μεταξὺ τῶν ὑψηλῶν δένδρων. Ὁ χαρακτήρας τοῦ κήπου εἶναι ἐδῶ ἰδιαίτερος μυστηριακός: στὸν ἐπισκέπτη ὑποβάλλεται ἡ αἴσθησις ὅτι εὐρίσκεται σὲ μικρὰ ξέφωτα μέσα σὲ πυκνὸ δάσος. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς περιοχῆς εὐρίσκεται μία ἰδιαίτερα κομψὴ κυκλικὴ σκιάς μὲ ἀναρριχτικὰ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα μικρὸ πλάτωμα ἀνάπαυσης μὲ μωσαϊκὸν δάπεδον καὶ σιδερένιους πάγκους.

11. Ὁ λοφίσκος μὲ τὸν λαβύρινθο τῶν πεύκων-νάνων (*Labyrinthe de Pinus halepensis*). Κοντὰ στὴν νότια εἴσοδο τοῦ κήπου, περιτριγυρισμένος ἀπὸ μικρὰ παρτέρια πορτοκαλεώνων, ὑψώνεται ὁ δεύτερος λαβύρινθος (ὁ ὁποῖος ἐπιζεῖ μέχρι σήμερα) ὑπὸ μορφὴν χθαμαλοῦ κυκλοτεροῦς τύμβου (διάμετρου 35 μέτρων), μὲ ἀλλεπάλληλες σειρὲς ψαλιδισμένων μικρῶν πεύκων σὲ «νανώδη» μορφή. Δυτικῶς καὶ πολὺ κοντὰ στὸν γήλοφον αὐτὸν εὐρίσκεται σημειωμένο στὸν χάρτη τοῦ Bareaud ἓνα μικρὸ κτίσμα μὲ τὴν ὀνομασίαν «ἡσυχαστήριον» (*Ermitage*). Γιὰ τὸ κτίσμα αὐτὸ ἡ ἴδια ἡ Ἀμαλία σὲ γράμμα της πρὸς τὸν πατέρα της, τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1848, ἀναφέρει: «Μὲ διασκεδάζει ἓνα μικρὸ σπιτάκι στὸν κήπο. Τὸ ἔκτισα καὶ μόνον ἀφοῦ τελείωσε, τὸ εἶδε ὁ Ὅθων. Κτίστηκε ἀπὸ πέτρα τοῦ Ὑμηττοῦ. Ἔτσι ὅπως προεξέχει ἡ στέγη του, θυμίζει σπιτί τῆς Ἑλβετίας». Τὸ κτίσμα αὐτό, ποὺ διασώζεται ἀνέπαφον, ἐστέγασε ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες τὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης τοῦ κήπου καὶ σήμερα τὴν παιδικὴν βιβλιοθήκην. Μπορεῖ ἡ Ἀμαλία νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν ρυθμὸ του ὡς «ἐλβετικόν», γεγονὸς εἶναι ὅμως ὅτι μὲ τὴν λιτότητα τῶν ὀγκῶν του καὶ τῶν ὑλικῶν δομῆς του ἐντάσσεται ἀρμονικότερα στὸ περιβάλλον χωρὶς νὰ ξενίζει.

Βορείως τοῦ γηλόφου τοῦ λαβυρίνθου, σὲ ἀπόσταση 30 μέτρων, εὐρίσκεται ἓνας μικρὸς χαμηλωμένος ὑπαίθριος χώρος (10 x 6 μέτρων) ποὺ μνημονεύεται στὸ σχέδιο ὡς «ἀρχαῖα θεμέλια τοῦ Λυκείου» (ancients fondements du Lycée). Ὁ χώρος αὐτός, ποὺ διατηρεῖται ἀνέπαφος ἔως σήμερα, κοσμεῖται μὲ τὸ ἐπιστύλιον τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου. Πότε μετεφέρθη ἐδῶ τὸ ἀρχαῖον μέλος παραμένει ἄγνωστον. Πάντως, δὲν εὐρίσκονται ἐδῶ τὰ θεμέλια τοῦ Λυκείου, ὅπως ἀφελῶς ἀναγράφεται στὸ σχέδιο!

12. Ἀνατολικὸν ὄριον τοῦ κήπου. Δενδροστοιχία ὁδοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Βασιλικὸς λαχανόκηπος.

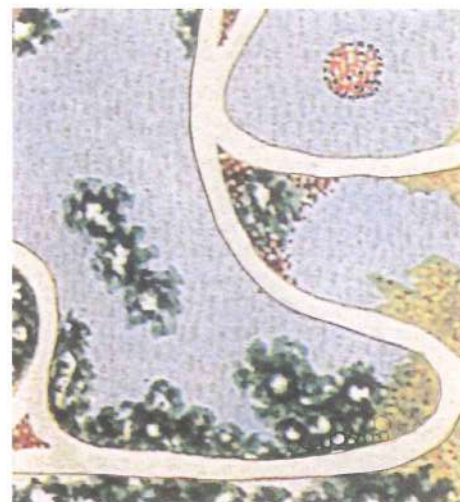
Ὁ βασιλικὸς λαχανόκηπος εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς περιοχῆς τοῦ κήπου ἀλλὰ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μαζὶ του, ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν θέσιν ὅπου ἀνηγέρθησαν ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, τὰ Ἀνάκτορα Διαδόχου (σήμερα τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον). Ὁ λαχανόκηπος ἔχει διαστάσεις 100 x 25 μέτρα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπιμήκη παρτέρια γιὰ τὶς καλλιέργειες ἐποχικῶν φυτῶν. Ἡ ὁδὸς Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τοὺς παριλίσσιους χώρους, ἐκοσμεῖτο μὲ διπλὴ δενδροστοιχία πιπεριῶν (ὅπως καὶ ἡ λεωφόρος Ἀμαλίας). Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τοῦ κήπου ἔχουμε μία γραμμικὴ παράταξη ὑψηλῶν φυτεύσεων, χωρὶς καμμίαν ἰσόπεδον εἴσοδον –τότε– πρὸς τὸν κήπον, πράγμα ποὺ τονίζει τὸν περίφρακτον χαρακτῆρα του.

13. Ὁ ἀνατολικὸς ὀπτικὸς δίαυλος.

Νοτίως τῆς «μεγάλης» λίμνης ἐκτείνεται ὁ τρίτος, ὁ ἀνατολικὸς ὀπτικὸς δίαυλος τοῦ κήπου (μὲ συνολικὸ μέγιστο μῆκος ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον 150 μέτρα καὶ μέγιστον πλάτος 90 μέτρα). Χαρακτηριστικόν του στοιχεῖον εἶναι τὸ μεγάλο «λιβάδι» στὸ μέσον του, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ χλοοτάπητα καὶ κοσμεῖται μὲ μεμονωμένες συστάδες μεγάλων δένδρων. Ἡ ὑποδιαίρεση τοῦ χώρου εἶναι ἐδῶ λιγότερο ἔντονη, τὰ παρτέρια μεγαλύτερα καὶ ὁ χαρακτῆρας τοῦ χωρικοῦ «ἀνοίγματος» πρὸς νότον ἐντονότερος παρὰ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τοῦ κήπου.

14. Ὁ βράχος μὲ «τὸ κάθισμα τῆς Ἀμαλίας» (Rocher naturel taillé à pic).

Στὴν νοτιοανατολική του γωνία –τὴν πλησιεστέραν πρὸς τὸ κοῖλον τοῦ Σταδίου– ὁ κήπος παρουσιάζει μίαν ἡμικυκλικὴν ἐπέκταση πρὸς νότον (διαμέτρου 120 μέτρων). Στὸ κέντρον τῆς ὑψώνεται ἓνας φυσικὸς λίθινος λοφίσκος (35 x 10 μέτρα, ὕψος περὶ τὰ 6 μέτρα) μὲ καθέτως λαξευμένην τὴν νοτίαν παρειάν του. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ὑπάρχει πολυγωνικὴ μαρμαρινὴ βάση, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ἀπλὸς σιδιρένιος πολυγωνικὸς πάγκος, ποὺ σώζεται μέχρι σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενον «κάθισμα τῆς Ἀμαλίας», ἀπὸ τὸ ὅποιον ἡ βασίλισσα ἀπελάμβανε τὴν θέαν πρὸς τὰ ἀττικὰ μνημεῖα καὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου. Ὁ βράχος κοσμεῖται μὲ ποικιλίαν κάκτων καὶ στὸ ἀνατολικό του ἄκρο εὐρίσκονται τὰ κατάλοιπα ἀρχαίου μωσαϊκοῦ δαπέδου. Τὸ μεγάλο παρτέρι βορείως τοῦ βράχου (ἐκεῖ ὅπου σήμερα ἡ παιδικὴ χαρὰ) ἐκαλύπτετο ἀπὸ τάπητα μεσημβριανθέμων (μπούζι) καὶ νοτίως του ἔχει διαταχθεῖ ἓνας πυκνὸς κυπαρισσῶν ὡς ὀπτικὸν παραπέτασμα καὶ μεσημβρινὴ ἀπόληξη τοῦ κήπου.

13. Ὁ ἀνατολικὸς ὀπτικὸς δίαυλος (κεντρικὸ τμήμα). Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.000.

14. Ὁ βράχος μὲ «τὸ κάθισμα τῆς Ἀμαλίας». Λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου Bareaud. Κλίμαξ: 1:1.000.

Ὁ Βασιλικὸς Κήπος κατὰ τὸ ἔτος 1850. Ἀπλουστευμένη ἐγχρωμὴ ἐπανασχεδίαση τοῦ σχεδίου Bareaud ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:2.500.

Ό Εθνικός Κήπος κατά τὸ ἔτος 2008. Ἑγχρῶμη ἐπανασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:2.500.

Αὐτὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν κυριότερων διαμερισμάτων τοῦ κήπου, ὅπως ἐπισημαίνονται στὸ σχέδιο Bareaud. Ἐγίνε προσπάθεια ἐδῶ νὰ παρουσιασθεῖ ἀναλυτικῶς ἡ ἀρχικὴ διάταξη καὶ ἡ χωρικὴ νομοτέλεια τῶν ἐπιμέρους χώρων τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, οἱ ὅποιοι ἂν καὶ συνθέτουν ἓνα ἀπολύτως συνεκτικὸν σύνολον, προσφέρουν μίαν ἀνεπανάληπτη ποικιλία μορφῶν καὶ μίαν ἀλληλουχίαν συνεχῶν ἐκπλήξεων καὶ βιωμάτων στὸν ἐπισκέπτη.

Παρ' ὅλον ὅτι στὴν ἀρχικὴ του διαρρύθμιση ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας χαρακτηρίζετο ἀπὸ σημαντικὰ ὀπτικὰ ἀνοίγματα-φυγὰς πρὸς νότον (καὶ οἱ φυτεύσεις του ἦταν διατεταγμένες ἀναλόγως, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον), τὸ δίκτυον τῶν ἐντόνως διαπεπλεγμένων δρομίσκων του ἦταν ἐνιαῖον καὶ ἰσοτροπον καὶ ἔτσι διεσφαλίζετο ἡ ἄνετος κίνησις πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις.

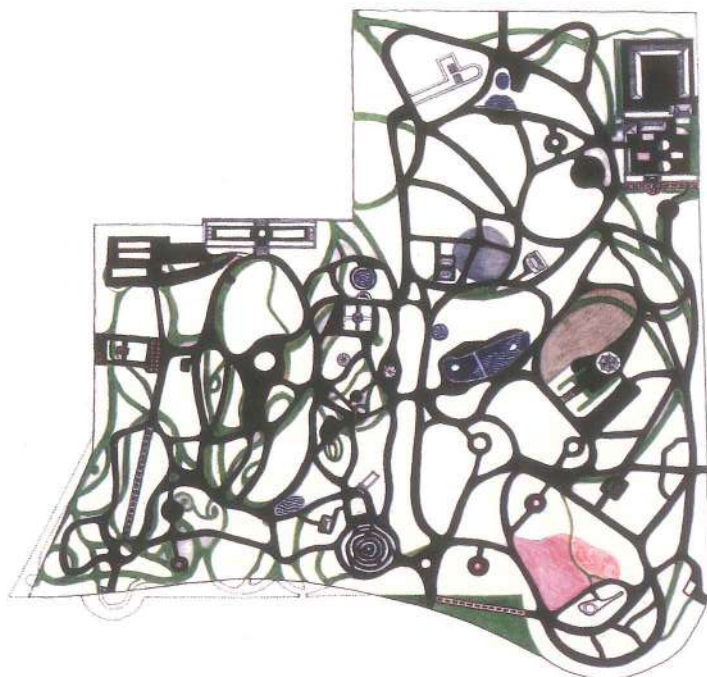
Ὁ κήπος ὑπέστη ἀργότερα, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἀναπόφευκτα ὁρισμένες ἐπιμέρους ἀλλαγὰς καὶ ἀναπροσαρμογὰς, οἱ ὁποῖες, ἐντούτοις, δὲν ἀλλοίωσαν ριζικῶς τὸν χαρακτῆρα του. Ὁ προνομιούχος αὐτὸς χώρος ἀναψυχῆς, στὸ κέντρον μίας ραγδαίας ἀναπτυσσόμενης μεγαλούπολης, διετήρησε μάλιστα, κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, τὴν ταυτότητά του ἀλώβητη. Ὁ Ἐθνικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας παραμένει καὶ σήμερα, ὅπως καὶ τότε, στὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας του, ἓνας ἐράσμιος καὶ φιλόξενος τόπος, ὁ κατ' ἐξοχὴν *Locus amoenus*³⁴ τῆς πόλης.

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὰ ὀλιγοστὰ γνωστὰ μας ἱστορικὰ δεδομένα γιὰ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξιν τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου καὶ στὸν ρόλο ποὺ παίζει σήμερα γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ποιότητος ζωῆς στὸ κέντρον τῆς πόλης, ἐπιβάλλεται μία μορφολογικὴ σύγκρισις τῆς διάρθρωσης τοῦ κήπου, ὅπως μᾶς παρουσιάζεται αὐτὴ σήμερα, μὲ τὴν ἀρχικὴ του διαρρύθμιση ποὺ τεκμηριώνεται στὸ σχέδιο Bareaud.

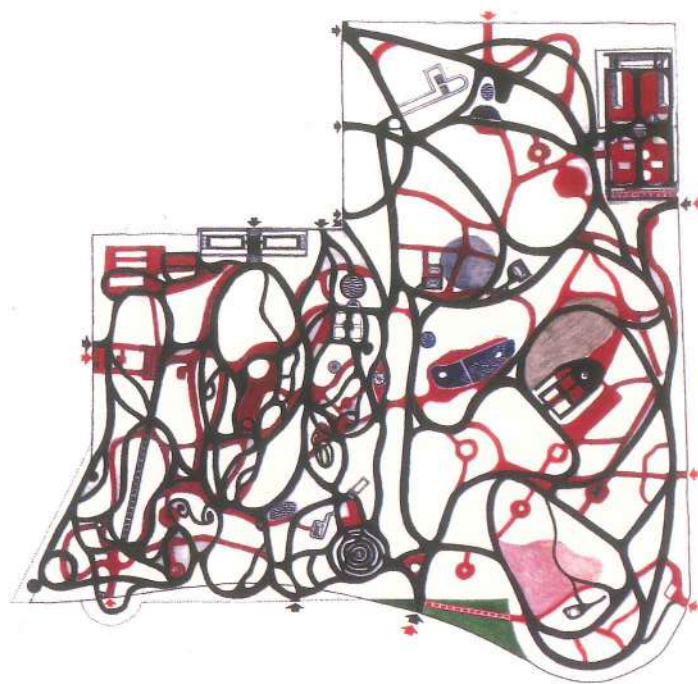
Γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἀναγνωσιμότητα τῶν σχετικῶν σχεδίων, ἀνασχεδιάσθησαν ἡ κάτοψη τοῦ Bareaud ἀλλὰ καὶ ἡ σημερινὴ κάτοψη τοῦ κήπου στὴν ἴδια κλίμακα (1:2.500) καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια ἐγχρωμὴ σήμανση τῶν διαφόρων βασικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ κήπου (βλ. αὐτ., σχέδια στῆς σσ. 104 καὶ 105). Γιὰ ἓναν ὅχι εἰδικῶς ἐξηρακτομένην παρατηρητὴν οἱ δύο κατόψεις εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ χάραξις πολλῶν ἀπὸ τοὺς κυριότερους δρομίσκους τοῦ κήπου ἔχει μείνει, κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, ἀναλλοίωτη. Μία ἀκριβέστερη σύγκρισις μᾶς ἀποκαλύπτει ἐντούτοις ἀρκετὰς ἀλλαγὰς τόσο στὴν διάρθρωση ὅσον καὶ στὴν φύτευση τοῦ κήπου. Ἔτσι:

Ἀφ' ἑνός, οἱ τρεῖς μεγάλοι ὀπτικοὶ δίαυλοι τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἤδη ἐκτενὴς λόγος, ἐδημιουργοῦντο ἀρχικῶς μὲ τὴν διάταξιν ἐκτεταμένων παρτεριῶν χαμπλοῦ πρασίνου ὀπωροφόρων δένδρων (κυρίως νεραντζιὰς) καὶ ἐκτάσεων χλόης ἢ μεσημβριανθέμων (μπούζι), ποὺ στὸ σύνολό τους ἐκάλυπταν περίπου τὴν μισὴ ἐπιφάνεια τοῦ κήπου. Ἀπὸ τίς ἐκτάσεις αὐτὲς ὑφίσταται σήμερα μόνον μικρὸν τοῦς τμήμα (20 τμήματα παρτεριῶν μὲ χλοοτάπητα καὶ 7 παρτέρια μὲ ὀπωροφόρα) ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸ 1/10 μόνον τῆς ὀλικῆς ἐπιφανείας τοῦ κήπου. Οἱ ὀπτικοὶ δίαυλοι ἔχουν οὐσιαστικῶς καταργηθεῖ καὶ ἀντ' αὐτῶν ἔχουμε ὀλίγα, σχετικῶς μεγάλα «ξέφωτα».

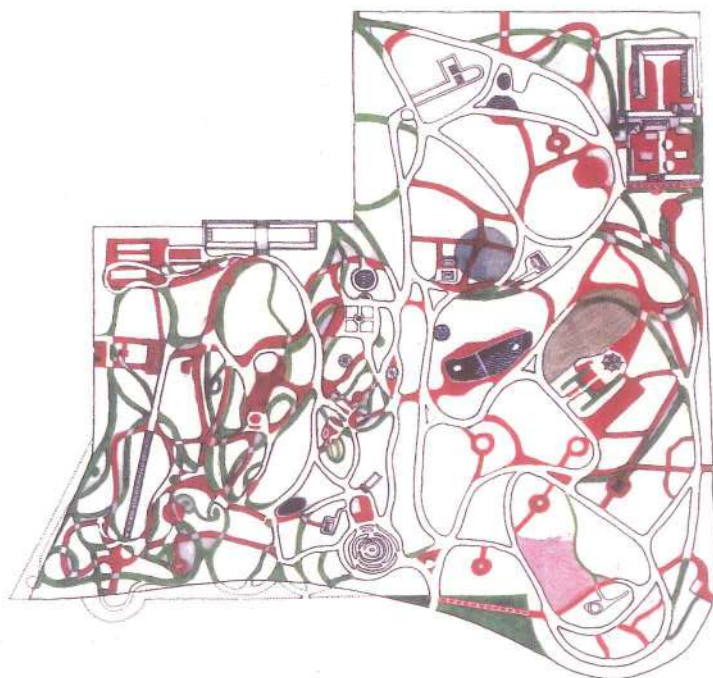
Ἀφ' ἑτέρου, τὰ παρτέρια μὲ ὑψηλὰ καὶ πυκνὰ φύτευση δένδρων καὶ θάμνων νυξήθησαν σημαντικῶς, σὲ μίαν προσπάθεια μετατροπῆς τοῦ χώρου σὲ ἓναν, ὀπτικῶς ἀλλὰ καὶ

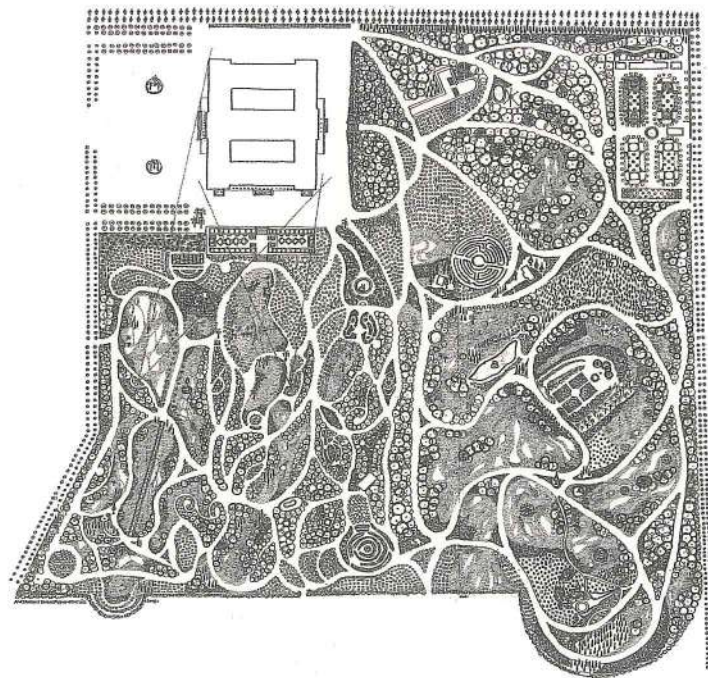
Τὸ σύστημα ὁδεύσεων στὸν Ἐθνικὸν Κήπον. Μὲ μαῦρο χρῶμα: τὸ πλέγμα τῶν ὑφισταμένων τὸ ἔτος 2008 δρομίσκων καὶ πλατωμάτων· μὲ πράσινο χρῶμα: δρομίσκοι τοῦ σχεδίου Bareaud πὺ ἔχουν σήμερα καταργηθεῖ. Σχέδιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:5.000.

Τὸ σύστημα ὁδεύσεων στὸν Ἐθνικὸν Κήπον. Μὲ μαῦρο χρῶμα: τὸ πλέγμα τῶν δρομίσκων καὶ πλατωμάτων στὸ σχέδιο Bareaud (περὶ τὸ ἔτος 1850)· μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα: νέαι χαράξεις πὺ προσετέθησαν ἀργότερα. Σχέδιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:5.000.

Τὸ σύστημα ὁδεύσεων στὸν Ἐθνικὸν Κήπον. Μὲ λευκὸ χρῶμα: δρομίσκοι καὶ πλατώματα πὺ διετηρήθησαν ἀναλλοίωτα μέχρι σήμερα (2008)· μὲ πράσινο χρῶμα: δρομίσκοι τοῦ σχεδίου Bareaud πὺ ἔχουν σήμερα καταργηθεῖ· μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα: νέαι χαράξεις πὺ προσετέθησαν ἀργότερα. Σχέδιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:5.000.

Ὁ Βασιλικὸς Κήπος κατὰ τὸ ἔτος 1850. Ἀπλουστευμένη μαυρόασπρη ἐπανασχεδίαση τοῦ σχεδίου Bareaud ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:5.000.

Ο βορειότερος από τους τέσσερις ταμειευτρες υδατος (σιέρνες) κοντά στην βορεινή είσοδο του κήπου.

Κυκλική σκιάς με αναρριχητικά που περιβάλλεται από μικρό πλάτωμα ανάπαυσης με μωσαϊκόν δάπεδον και σιδηρένιους πάγκους, στο κέντρον του κήπου.

λειτουργικῶς, περίκλειστον τύπον κήπου, πού δὲν «ἀνοίγεται» πλέον πρὸς τὸ γύρω (ἀστικόν) τοπίον, ἀλλὰ «κλείνεται» μὲ ἐσωστρέφεια στὸν ἑαυτὸν του, δημιουργώντας ἕνα τοπικὸν μικροκλίμα³⁵ πού εὐνοεῖ τὴν προστασία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν.

Στὸ ἥμισυ τουλάχιστον τοῦ πλήθους τῶν παρτεριῶν ἐτονίσθη, ἐπίσης, ὁ «κλειστός» χαρακτήρας τους μὲ τὴν φύτευση περιφερειακῶν συστάδων ψαλιδισμένων θάμνων πού ἐντείνουν τὴν αἴσθησι τοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ βατῶν καὶ μὴ βατῶν ἐπιφανειῶν καὶ τονίζουν τὸ «ἄβατον» τῶν παρτεριῶν.

Μία μόνη κατάργηση σημαντικοῦ κηποτεχνικοῦ στοιχείου ἐμφανίζεται στὸν κήπον: ἡ ἐξαφάνισι τοῦ μεγάλου λαβυρίνθου τῶν εὐωνύμων, πλησίον τοῦ κτηρίου τῆς βοτανικῆς συλλογῆς. Ἡ κατάργηση τῆς γοπευτικῆς αὐτῆς μορφῆς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν βασικὴ ἀλλαγὴν χρήσης τοῦ κήπου, ἀπὸ ἰδιωτικὸν σὲ δημόσιον. Ἡ συντήρησις ἀλλὰ καὶ ἡ λειτουργία ἐνὸς φυτικῶν λαβυρίνθου διὰ «παιδιάς» καθίσταται προβληματικὴ σὲ ἕναν δημόσιον κήπον μὲ πληθῶραν ἐπισκεπτῶν.

Μερικὰ νέα μορφολογικὰ στοιχεῖα προσετέθησαν μὲ διακριτικὸ τρόπο: τὰ παρτέρια ἀνθέων καὶ τὸ ἡλιακὸν ὥρολόγιον στὴν δυτικὴ εἴσοδο τοῦ κήπου, ἡ μεγάλη σκιάς τῶν γλυτσίνων, ἡ δευτέρα γραμμικὴ πέργκολα (τῆς «Αἴγλης») στὸ νότιον ὄριον τοῦ κήπου, ὁ χῶρος τῆς παιδικῆς χαρᾶς.

Ἡ ζωολογικὴ συλλογὴ μετετέθη ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κήπου στὸν κεντρικῶς κείμενον μικρὸν λοφίσκον καὶ ἡ Ἀνακτορικὴ (σήμερα Προεδρικὴ) Φρουρὰ ἐγκατεστάθη στὴν πρώτη θέσι τῆς ζωολογικῆς συλλογῆς. Ἡ «μεγάλῃ λίμνῃ» ἐδιπλασίασε τὴν ἐπιφάνειά της (σήμερα περίπου 600 τετραγωνικά μέτρα).

Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα παρατήρησις ἀφορᾷ, ὡστόσο, στὸ περίπλοκο δίκτυο τῶν δρομίσκων τοῦ κήπου. Τὸ πλάτος τους (3-5 μέτρα), ὅσον καὶ τὸ συνολικὸ μῆκος τους (περίπου 7.000 μέτρα) ἔχουν παραμείνει ἀναλλοίωτα. Ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν παρτεριῶν δὲν ἔχει ἀλλάξει: 90 παρτέρια-νησίδες πρασίνου, στὶς ὁποῖες προστίθενται καὶ δώδεκα συστάδες αἰωνοβίων δένδρων στὸ κέντρον μικρῶν κυκλικῶν πλατειῶν, καθὼς καὶ ἡ μνημειώδης ἀλέα τῶν οὐασιγκτωνίων.

Ἡ χάραξι τοῦ δικτύου τῶν δρομίσκων –ἡ μορφή τους καὶ ἡ διαμόρφωσι τῆς πορείας τους– παρουσιάζει, ὡστόσο, ποικίλες ἀλλαγές. Χωρὶς νὰ μεταβληθεῖ ὁ βασικὸς χαρακτήρας τῶν χαράξεων (συνεχεῖς καμπυλόγραμμες πορεῖες διαφόρων ἀκτίνων καμπυλότητος, ἄλλοτε σὲ πυκνότερη καὶ ἄλλοτε σὲ ἀραιότερη διάταξι), τὸ ὅλο δίκτυο τῶν χώρων περιπάτου καὶ παραμονῆς ἔχει ἀρκετὰ μεταλλαχθεῖ. Εἰδικότερα: δρομίσκοι συνολικοῦ μήκους 4.000 μέτρων ἔχουν μείνει ἀμετάθετοι, ὅπως παρουσιάζονται στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Bareaud, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, συνολικοῦ μήκους 3.000 μέτρων, ἔχουν ἢ μετατεθεῖ ἢ χαραχθεῖ ἐκ νέου.

Στὰ σχέδια τῆς σελίδος 107 ἔχουν ἀποτυπωθεῖ μὲ ἀκρίβεια οἱ ἀλλαγές αὐτές. Ἡ σχεδιαστικὴ τους τεκμηρίωσις μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ πολὺ χρήσιμη γιὰ ἐνδεχόμενες ἐπιμέρους ἱστορικὲς ἀποκαταστάσεις τῆς μορφῆς τοῦ κήπου στὸ μέλλον. Ἀπὸ τὰ σχέδια αὐτὰ συμπεραίνομε ὅτι οἱ βασικὲς χαράξεις στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κήπου ἔχουν μείνει ἀναλλοίωτες, ἐνῶ στὸ δυτικὸ του τμήμα παρατηροῦνται οἱ περισσότερες μεταθέσεις δρομίσκων καθὼς καὶ μία τάσι ἀπλούστευσις τῆς διαπλοκῆς τους. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα παρατηρεῖται συχνῇ

Δορυφορική λήψη (του συστήματος Google Earth) του Έθνικου Κήπου της Αθήνας κατά το έτος 2005. Κλίμαξ: 1:3.200.

Ἡ σπηλιὰ καὶ τὸ «πράσινον δωμάτιον» μετὰ τὴν σκιάδα τῶν γλυτσίνων.

Ἡ παλαιὰ «ἐπίπλωσις» τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου: πτυσσόμενο φορητὸ σιδεροῦν κάθισμα. Σπάνιο δείγμα ποὺ διασώζεται ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα.

ὑποδιαίρεση μεγάλων παρτεριῶν καὶ ἡ δημιουργία μικροτέρων ἐνοτήτων πρασίνου. Εἰσάγεται, ἐπίσης, ἐδῶ ἡ μορφή μικρῶν κυκλικῶν πλατειῶν παραμονῆς, ποὺ τονίζονται ἀπὸ ὑψηλὰ δένδρα (κέδροι, κυπάρισσοι) στὸ μέσον τους.

Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου σὲ τετραγωνικὰ μέτρα κατανέμονται σήμερα ὡς ἑξῆς:

Συστάδες μετρίων καὶ ὑψηλῶν φυτεύσεων	110.000
Παρτέρια χλόης καὶ ἀνθέων	9.500
Φυτώρια, θερμοκήπια	3.500
Πέργκολες καὶ σκιάδες μετὰ ἀναρριχώμενα	1.400
Λίμνες καὶ στέρνες ἀνοικτῆς	1.800
Παιδικὴ χαρὰ	2.000
Ζωολογικὴ συλλογὴ	2.400
Διάφορα οἰκίματα	900
Δίκτυον δρομίσκων καὶ πλατωμάτων	23.000
Συνολικὴ ἐπιφάνεια	159.000

Ὁ σημαντικὸς –μοναδικὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα– βοτανικὸς πλοῦτος καὶ κυρίως ἡ μεγάλη ποικιλία εἰδῶν καὶ φυτεύσεων τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου δὲν ἔχει γίνῃ μέχρι σήμερα ἀντικείμενον ἐνδελεχοῦς φυτολογικῆς καὶ μορφολογικῆς μελέτης. Ἡ μόνη συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν εἶναι ἡ καταγραφὴ τῶν εἰδῶν ποὺ ἔγινε πρὸ περίπου 25 ἐτῶν³⁶. Συμφώνως πρὸς τὴν καταγραφὴν αὐτήν, στὸν Ἐθνικὸν Κήπον ἐπεσημάνθησαν, κατὰ τὸ ἔτος 1981, 520 εἶδη φυτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 418 εἶδη εὐδοκιμοῦν ἐκτὸς Ἑλλάδος, ἐνῶ τὰ 102 εἶναι ἐγχώρια. Τὸ σύνολο τοῦ φυτικοῦ ὕλικου περιελάμβανε περίπου 7.000 δένδρα καὶ 40.000 θάμνους καὶ πόας.

Ἀναλυτικότερον, ἡ φυτικὴ συγκρότηση κατὰ βασικὰς κατηγορίας ἦταν ἡ ἀκόλουθη:

Κατηγορία φυτῶν	Ἀριθμὸς (πλῆθος) εἰδῶν		Σύνολο εἰδῶν
	Ξενικὰ	Ἑλληνικὰ	
Δένδρα	105	35	140
Θάμνοι	76	24	100
Αναρριχώμενα	48	6	54
Παχύφυτα	34	-	34
Φυτὰ ἐσωτερικῶν χώρων	43	1	44
Ποώδη πολυετῆ	59	26	85
Ετήσια καὶ διετῆ	53	10	63
Σύνολο	418	102	520

Υδάτινες ἐπιφάνειες ὁ κήπος ἔχει λίγες καὶ ὅλες εἶναι τεχνητές: δύο ἐπιμήκεις λίμνες, 60 καὶ 15 μέτρων μήκους ἀντιστοίχως, μετὰ φυσικοὺς βράχους καλαίσθητα συσσωρευμένους στὴν μία τους ὁχθὴ καὶ ἐπίπεδη ἀπόληξη ἀπὸ τὶς ἄλλες πλευρές. Τὸ βάθος τους δὲν υπερβαίνει τὰ 1,2 μέτρα. Ὁ βυθὸς εἶναι διαστρωμένος μετὰ κονίαμα, στεγανός. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διακοσμητικὰς αὐτὰς ὑδάτινες ἐπιφάνειες, ὑπάρχουν καὶ τέσσερις κυκλικὲς ἢ ἐλλειπτικὲς

άνοικτες στέρνες (ταμιευτήρες ύδατος), έντεταγμένες στο σύστημα ύδρευσης του κήπου. Οί δεξαμενές αυτές περιβάλλονται από ανάλαφρο προστατευτικό σιδερένιο κιγκλίδωμα (μία σπείρα έλάσματος που διατάσσεται σε επάλληλους κύκλους) που προβάλλεται με χάρη στην επιφάνεια του νερού. Η κομπή αυτή κατασκευή έχει επιζήσει 150 χρόνια αναλλοίωτη!

Καί άλλες διακοσμητικές λεπτομέρειες, σε περιορισμένο αριθμό, που χαρακτηρίζονται από μεγάλη σεμνότητα και διακριτική όμορφη έχουν διασωθεί από την εποχή δημιουργίας του κήπου και τόν στολίζουν: έλαφροί σιδερένιοι κιονίσκοι φέρουν μία σκιάδα σε μορφή θόλου που καλύπτει έναν μικρόν πίδακα· μία έλλειψοειδής πέργκολα περιγράφει μία μικρήν πλατεία με διακοσμητική στέρνα· οί μεγάλοι κλωβοί των πτηνών αποτελούν κομψοτεχνήματα μικροαρχιτεκτονικής· στην βάση μερικών αιώνοβίων δένδρων έχουν διαμορφωθεί κομψότατοι σιδερένιοι κυκλοτερείς πάγκοι που τὰ περιβάλλουν. Σε όλίγα σημεία του κήπου έχουν διασωθεί οί σιδερένιες –άφάνταστα άνθεκτικές– πυυσοόμενες καρέκλες, άκριβη αντίγραφα των καθισμάτων των έξοχικων μπουραριών του Μονάχου. Οί καρέκλες αυτές δίνουν έναν τόνο ανάλαφρης οικειότητας στον κοινόχρηστο χώρο και επιτρέπουν την άνετη οικειοποίηση του κήπου από τους επισκέπτες του.

Η μεγάλη τετράγωνη σκιάς με τις γλυτσίνες (20 x 20 μέτρα) είναι ένα επίσης σιδερένιο λιτότατο κομψοτέχνημα. Ο χώρος ανάπαυσης με τον μικρό πίδακα στο κέντρον είναι διασπρωμένος από μωσαϊκόν λατυπών (βότσαλα) και καλύπτεται από τους μυροβόλους θυσάνους του όμορφου αναρριχητικού. Παραπλεύρως προς την σκιάδα εύρίσκεται ή μοναδική (τεχνητή) σπηλιά του κήπου, ένα μεγάλο θολωτό άνοιγμα σε έναν «κυκλώπειο» τοίχο άντιστήριξης. Στο βάθος της σπηλιάς σιγοσταλάζει τὸ νερό που διοχετεύεται από την στρογγυλή άνοικτη δεξαμενή που εύρίσκεται στο τανάτωμα από επάνω. Δεξιά και άριστερά της σπηλιάς ύψώνουν τεράστιοι κάκτοι τις πλαστικές τους μορφές.

Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, ή εικόνα του Έθνικοῦ Κήπου σήμερα. Όπως είδαμε, οί αλλαγές στην φύτευση, στην διάταξη και στην λειτουργία του, μέσα σε διάστημα 145 ετών (1862-2007) είναι σχετικώς περιορισμένες. Νέες συνθήκες, όπως ή πυκνωση των σιδένδρων, ή ασφαλής περίφραξη (με μνημειακό κιγκλίδωμα), ό τονισμός της χωρικής του αὐταρκειάς, αλλά και ή δημόσια προσβασιμότητά του, συνιστοῦν άμεση συνέπεια της έντονης ανάπτυξης της οίκοδομικής δραστηριότητας και της δημιουργίας κλειστών «μετώπων» οίκοδομικων τετραγώνων στην περιφέρειά του.

Ο κήπος «άμύνεται» τώρα, με τὸ ισχυρό και ήπιο μέσο της ύπαρξής του και μόνον, κατά της επιθετικότητας του άμέσου αστικού περιβάλλοντός του. Η άφύρνητα πυκνή κυκλοφορία όχημάτων που τὸν περιζώνει από τις τρεῖς πλευρές αποτελεί τὸ άκρον αντίθετον του ήρεμου περιβάλλοντός του. Στο παρελθόν, μεγαλεπίβολα και άστοχα σχέδια «έννοποιήσεως» του με τους κήπους του Ζαππείου αλλά και άνομες όρέξεις οίκοπεδοποίησης τμημάτων του τὸν απείλησαν.

Η ίστορία της τεχνικής όργάνωσης του κήπου και της θεσμικής του κατοχύρωσης μέσα στο πλαίσιο της πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης έχει ελάχιστα τεκμηριωθεί μέχρι σήμερα. Οί τύχες του «Βασιλικού» κήπου ήταν στην αρχή επί μακρόν στα χέρια της επιτροπής

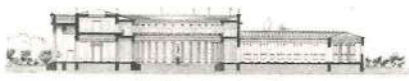
Τὸ «κάθισμα τῆς Ἀμαλίας» ἐπὶ τοῦ βράχου στὴν νοτιοανατολική γωνία τοῦ κήπου.

Η γραμμική «πέργκολα τῆς Ἀμαλίας» με πεσσοὺς ἀπὸ πωρόλιθο.

Ἡ πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ ὁ ἀναδασωμένος λόφος τοῦ Ἀρδητοῦ.

Ὅψεις καὶ τομαὶ τοῦ Ζαππείου Μεγάρου, ὅπως ὁλοκληρώθηκε τὸ 1888, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Theophil Hansen.

ἐπιμελείας τοῦ κήπου ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ αὐλαρχείου. Ἀργότερα ὁ «Ἐθνικός» κήπος ἐτέθη ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς Δημοσίων Κήπων καὶ Δενδροστοιχιῶν τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας (1927). Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀρχὲς ποτὲ δὲν ἐξέδωσαν ἕναν ἐπιστημονικὸ-κηποτεχνικὸ ὁδηγὸ τοῦ κήπου!

Ὁ πρῶν διευθυντὴς του, καταξιωμένος γεωπόνος καὶ κηποιτέχνης Νικόλαος Ταμβάκης, εἶναι ὁ μόνος ἐπιστήμων πού μᾶς δίδει ὀρισμένες συνοπτικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κήπου μετὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο καὶ τὴν φάση τῆς δημιουργίας του. Παραθέτομε ἐδῶ σχετικὰ χωρία ἀπὸ τὴν ἐργασία του πού μνημονεύεται ἄλλοῦ³⁶:

«Τὸ 1868 ἐγκαταστάθηκε στὴ ΒΑ γωνία τοῦ κήπου ἡ τότε Βασιλικὴ καὶ μετέπειτα Προεδρικὴ Φρουρὰ σὲ ἔκταση 4,5 στρεμμάτων, ὅπου καὶ ἔκτοτε παραμένει.

«Κατὰ τὴν περίοδο πού ἀκολούθησε, κατασκευάσθηκε θερμοκήπιο-πολλαπλασιαστήριο, ψυχρὲς σέρρες προστασίας φυτῶν, θερμοσπορεῖα καὶ δημιουργήθηκε ὁ πυρήνας μικρῆς ζωοπτηνολογικῆς συλλογῆς [...].

«Γύρω στὰ 1900, πού τὰ φυτὰ εἶχαν μεγαλώσει ἀρκετὰ καὶ οἱ μικρὲς γραφικὲς διακοσμητικὲς κατασκευὲς τόνιζαν χαρακτηριστικὰ τοπία του, ὁ κήπος εἶχε φθάσει, χάρις καὶ στὴ συστηματικὴ συντήρησή, σὲ ἱκανοποιητικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῆς καὶ λειτουργικότητας. [...]

«Γιὰ λίγα χρόνια (1915-1921) ἐργάσθηκε δημιουργικὰ στὸν κήπο ὁ γεωπόνος Ἰωάν. Κοντόπουλος. Ἀναδιαμόρφωσε καὶ σταθεροποίησε τὶς γραμμὲς καὶ τὶς μορφὲς μερικῶν ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ τοπία.

«Τὸ 1923 χαρακτηρίσθηκε κρατικὸς καὶ δημόσιος κήπος καὶ ἔκτοτε μένει ἀνοικτὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ μέχρι τὴ δύση τοῦ ἡλίου.

«Τὸ 1926 μικρὴ λουρίδα θυσιάσθηκε καὶ πολλὰ δένδρα κόπηκαν γιὰ νὰ διαπλατυνθεῖ καὶ εὐθυγραμμισθεῖ ἡ λεωφόρος Βασιλίσσης Ἀμαλίας.

«Τὸ 1927 ἰδρύθηκε μὲ τὸ ἀπὸ 12-28/5/1927 (ΦΕΚ 100/Τ.Α.) ΝΔ ἡ Ἐπιτροπὴ Δημοσίων Κήπων καὶ Δενδροστοιχιῶν, Νομικὸ Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ὑπ. Γεωργίας, μὲ πρῶτο πρόεδρο τὸν ἐπιφανῆ Ἀθηναῖο Π. Καλλιγὰ καὶ διευθυντὴ τὸν εἰδικὸ γεωπὸν Ἡ. Παπαθεοδώρου. Τὸ ἴδιο Νομοθετικὸ Διάταγμα καθιέρωσε καὶ τὴν ὀνομασίαν Ἐθνικὸς Κήπος.

«Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ πρώτου νομοθετικὰ ὀργανωμένου φορέα ἀστικοῦ πρασίνου τῆς χώρας, ἀρχίζει γιὰ τὸ παλιὸ πάρκο μία νέα περίοδος μὲ νέα χαρακτηριστικὰ.

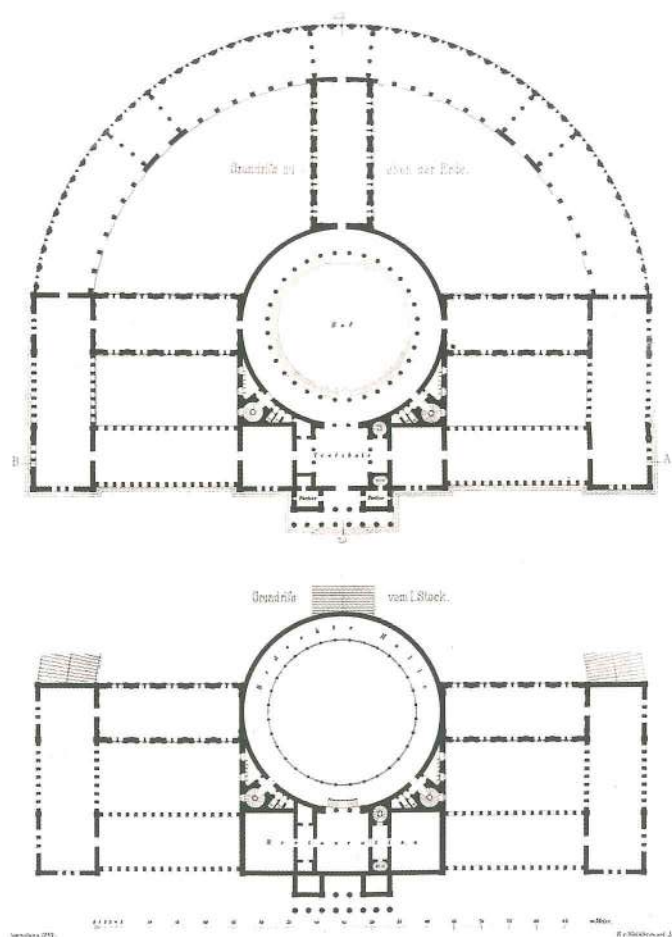
«Ἐτσι, ἀν τὴν περίοδο 1839-1882 μπορούμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε σὰν ἐποχὴ ἐγκαταστάσεως τῶν βασικῶν φυτικῶν μορφῶν του καὶ δημιουργίας τοῦ κηποτεχνικοῦ σκελετοῦ του, τὴν περίοδο 1927-1940 θὰ πρέπει νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε σὰν ἐποχὴ διασώσεως, σταθεροποιήσεως, βελτιώσεως, ἀλλὰ καὶ βασικῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς καὶ λειτουργίας του, ἀπὸ μεγάλο ἰδιωτικὸ κήπο σὲ δημόσιο πάρκο.

«Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο διασώθηκε ἀπὸ “τὸν κίνδυνο νὰ καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ξηρασία καὶ τὴν ριφθεῖσα ἰδέα οἰκοπεδοποιήσεώς του” (Πρακτικὰ ΔΣ, 2 Ἰουνίου 1934), πλουτίσθηκε τὸ καλλωπιστικὸ φυτικὸ ὕλικο του, δημιουργήθηκαν χλοοτάπτες, πρασιὲς στοὺς δρομίσκους κ.λπ. καὶ μία σειρὰ ἐξωραϊστικὰ (λίμνες, πέργολες, παρτέρια κ.λπ.).

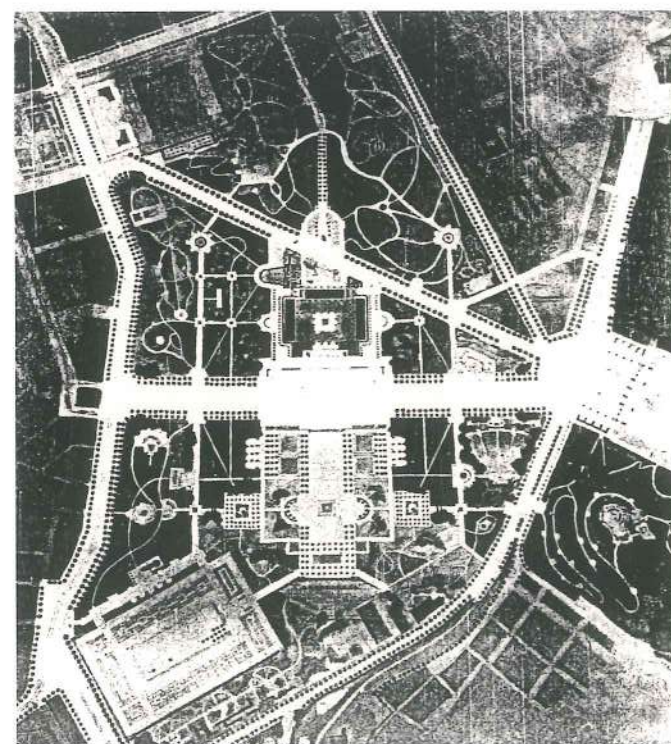
«Ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς εἶχε γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Κήπο τὶς ἴδιες καταστρεπτικὲς συνέπειες πού

Τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀκαλύπτων ἀστικῶν χώρων ἀναψυχῆς καὶ μνημειακῆς κοσμήσεως ἀνατολικῶς τοῦ ἱστορικῶν κέντρου τῶν Ἀθηνῶν. Ἀποψη ἀπὸ νοτιοδυτικά. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, οἱ παρילίσιοι χώροι, τὸ Ὀλυμπιεῖον, τὸ Ζάππειον μὲ τοὺς κήπους του καὶ ὁ Ἐθνικὸς Κήπος. Δεξιὰ, ὁ ἀναδασωμένος λόφος τοῦ Ἀρδηττοῦ καὶ τὸ Στάδιον. Αεροφωτογραφία τοῦ 1962.

Κατόψεις τοῦ Ζαππείου Μεγάρου. Κλίμαξ: 1:1.400.

Δύο ἀπὸ τὶς προτάσεις γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν χώρων τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου, τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου καὶ τοῦ Ὀλυμπιεῖου ποὺ ὑπεβλήθησαν στὸν διαγωνισμό τῆς Ἐπιτροπῆς Ὀλυμπίων καὶ Κληροδοτημάτων τοῦ 1942.

είχε για όλη την Ελλάδα: καταστροφή μεγάλου αριθμού φυτών (κυρίως θάμνων, πολυετών πο-
ωδών και φυτών σε θερμοκήπια), εγκατάλειψη παρτεριών ανθέων-χλόης, τελεία καταστροφή
ζωοπνιολογικής συλλογής, σοβαρές ζημιές στα διάφορα τεχνικά έργα (υδραυλικά δίκτυα, θερ-
μοκήπια, αποχετεύσεις, άρδευτικά συγκροτήματα, ύδραγωγείο, δίκτυο δρομίσκων κ.λπ.)

Γύρω στα 1956 η προσπάθεια αποκατάστασης του κήπου είχε πετύχει κατά μεγάλο
μέρος τους σκοπούς της και ο πολυτραυματισμένος κήπος είχε σχεδόν ξαναβρεί, τουλάχισ-
τον έξωτερικά, την προπολεμική καλή του εμφάνιση.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, και κυρίως την τελευταία 20ετία [1960-1980], όχι μόνο
σταθεροποιήθηκε ο ρυθμός των έπαισιων εργασιών συντηρήσεως, αλλά εκτελέσθηκαν και μία
σειρά κηποτεχνικά έργα για τη βελτίωση της μορφής και λειτουργικότητάς του, ενώ ανανεώθηκε
και εκσυγχρονίσθηκε ο τεχνικός εξοπλισμός του και εμπλουτίσθηκε το φυτολογικό υλικό του.

Κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα ο Έθνικός Κήπος εκινδύνευσε όχι μόνον επανειλημμέ-
νως από τις καιρικές συνθήκες αλλά –όπως θα δοῦμε εύθως– και από την μεγαλομανία
των αρχιτεκτόνων. Ός εκ θαύματος, δέν φαίνεται να ξερράγη ποτέ πυρκαγιά, η ἴσως ἐάν διε-
γράφη ποτέ τέτοιος κίνδυνος –πού, πάντως, δέν δημοσιοποιήθηκε–, θά ἐπετεύχθη ἡ ἄμεσος κα-
τάσβεση λόγω τῆς κεντρικῆς του θέσης καὶ τῆς εύκολης προσβασιμότητος τοῦ χώρου.

Διὰ τις καταστροφές ἀπὸ θεομηνίες ὁ Ν. Ταμβάκης μνημονεύει τὰ ἀκόλουθα:

«Στὰ νεώτερα χρόνια γνωστὲς εἶναι οἱ ζημιές πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ χιονιοῦ
κατὰ τὴ μεγάλη ἀνοιξιὰτικη χιονόπτωση τῆς 3ης Ἀπριλίου 1931. Ὅταν τὸ κόσμητο τῶν πε-
σμένων καὶ σπασμένων δένδρων-θάμνων τελείωσε, ἦταν τόσες πολλὲς οἱ ἀπώλειες, ὥστε
μποροῦσε κανεὶς νὰ διακρίνει τὸ μέγαρο τοῦ Ζαππείου ἀπὸ τὴν λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας.

«Λίγα χρόνια ἀργότερα (1934), καὶ ἐνῶ δέν εἶχε συνέλθει τελείως, “[...] κατεστράφη,
λόγω τοῦ ὑπερβολικοῦ ψύχους τοῦ χειμῶνος, τὸ πλεῖστον τῶν ἐσπεριδοειδῶν δένδρων καὶ
καλλωπιστικῶν θάμνων. Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης καταστροφῆς ἦτο νὰ ἀπογυμνωθεῖ εἰς
μέγαν βαθμόν” (Πρακτικὰ ΔΣ, 13 Ἀπριλίου 1934).

»Σοβαρὲς ζημιές προκλήθηκαν στὸ πράσινο καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις ἀπὸ τὴν ἀνεμοθύελλα
(ταχύτης ἀνέμου 130 χλμ. ἀνὰ ὥρα) τῆς ἡμέρας τῶν Θεοφανίων (6 Ἰανουαρίου 1978). Τῆς
βαρύτερες ζημιές ἔπαθαν τὰ δένδρα μεγάλου καὶ μετρίου ὕψους (σπάσιμο βραχιόνων, κλά-
δων), 65 ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἡλικίας 30-130 ἐτῶν, ξερριζώθηκαν καὶ ἔπεσαν, καταστρέφοντας καὶ
περὶ τοὺς 650 θάμνους. Χαρακτηριστικὸ τῆς σφοδρότητας τοῦ ἀνέμου ἀποτελεῖ τὸ γεγονός
ὅτι τὸ ἓνα τέταρτο τῶν δένδρων πού ξερριζώθηκαν ἦταν φυλλοβόλα, δηλαδὴ δένδρα πού δέν
παρουσίαζαν μεγάλη ἀντίσταση στὸν ἄνεμο. Ἡ ὄψη πού παρουσίαζε ὁ κήπος κατὰ τὶς πρώτες
ἡμέρες θύμιζε εἰκόνα βιβλικῆς καταστροφῆς, θεωρήθηκε δὲ ἀναγκαῖο τὸ κλείσιμό του γιὰ μία
ἐβδομάδα, ὥστε νὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ δρόμοι καὶ νὰ προληφθοῦν ἀτυχήματα ἀπὸ τοὺς κρε-
μμένους μισοσπασμένους βραχίονες καὶ μισοπεσμένα δένδρα».

Σοβαρότατη ἀπειλή, τέλος, διεγράφη γιὰ τὸν κήπο ἀπὸ τὰ μεγαλεπίβολα σχέδια τῆς Ἐπι-
τροπῆς Ὀλυμπίων καὶ Κληροδοτημάτων (στὴν διαχείρηση τῆς ὁποίας εὑρίσκεται τὸ Ζάπ-
πειον Μέγαρον) καὶ κατὰ περίεργον μάλιστα συγκυρίαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς³⁷. Τὸ
1942 προεκλήχθη πανελλήνιος ἀρχιτεκτονικὸς διαγωνισμὸς γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν
χώρων τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου, τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου καὶ τῆς παρὶλισσίου ζώνης. Ὅλες οἱ

Ἡ Ἀκρόπολη, τὸ ἱστορικὸ κέντρο τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἀναδασωμένος λόφος τοῦ Λυκαβηττοῦ καὶ τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀκαλύπτων χώρων ἀνατολικῶς τοῦ κέντρου.
 Ἀεροφωτογραφία τοῦ 1932.

Τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀκαλύπτων ἀστικῶν χώρων ἀναψυχῆς καὶ μνημειακῆς κοσμήσεως ἀνατολικῶς τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν. Ἀποψη ἀπὸ τὸν νότον.
 Ἀεροφωτογραφία τοῦ 1995.

μελέτες προέβλεπαν την κατάργηση της λεωφόρου Βασιλίσσης Όλγας και την κάλυψη του Ίλισσου, αλλά κυρίως επενέβαιναν με ακρίτους διανοίξεις νέων αξόνων που θα έτεμναν τον Έθνικόν Κήπον και θα αλλοίωναν τελείως τον χαρακτήρα του³⁸. Εύτυχως τα σχέδια αυτά έμειναν ως ασκήσεις επί χάρτου. Η έννοια της «ένοποιήσεως» είχε τελείως παρανοηθεί: με σχεδιαστικά τερτίπια επεδιώκετο όχι η καλύτερη διασύνδεση αλλά η σύμπτυξη των ποικίλων μνημειακών χώρων πρασίνου, τελείως διαφόρου χαρακτήρος, σε έναιο σύνολο.

Πώς διαγράφεται η θέση και ο ρόλος του Έθνικού Κήπου σήμερα, στο κέντρο της μεγαλούπολης; Φαίνεται ότι το όραμα της βασιλίσσης Αμαλίας, της προέκτασης του κήπου της μέχρι του Όλυμπίου και του Ίλισσου, που δεν πραγματοποιήθηκε στην εποχή της, επέζησε ως λανθάνουσα βούληση σχεδιασμού και όδηγησε σταδιακά στην δημιουργία του μεγάλου συμπλέγματος των ακαλύπτων χώρων αναψυχής και μνημειακής κοσμήσεως της Αθήνας, που εκτείνεται σε επιφάνεια 53 εκταρίων, ανατολικά του ιστορικού κέντρου της πόλης.

Το σύμπλεγμα αυτό αποτελείται από επτά διακεκριμένες περιοχές με ιδιαίτερο ή κάθε μία χαρακτήρα. Ως πυρήν του παραμένει ο Έθνικος Κήπος (15,9 εκτάρια), με την ιδιόμορφη κηποτεχνική του διαμόρφωση που περιεγράφη ήδη αναλυτικά, περίφρακτος μόνον αλλά προσβάσιμος στο διάστημα της ημέρας στο κοινό. Στα δυτικά του, προς το κέντρο της πόλης εύρεται το κτήριον των Παλαιών Ανακτόρων (μέγαρο Βουλής) στο χαμηλό ύψωμα της «Αναλμπής» και επί δύο βαθμιδωτών επιπέδων ο χώρος του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτου και χαμηλότερα της πλατείας Συντάγματος. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο δημόσιο αστικό χώρο της Ελλάδος με αυστηρή συμμετρική φύτευση παρτεριών, αλλά και εύρετες μαρμαρόστρωτες επιφάνειες περιπάτου. Έχομε εδώ τον κατ' έσοχον συμβολικό χώρο προβολής, το «τοπόσημον» της Αθήνας.

Νοτίως του Έθνικού Κήπου διεμορφώθησαν οι κήποι του Ζαππείου Μεγάρου (συνολική έκταση: 11,5 εκτάρια), ένα ανοικτό πάρκο με έντονα τονισμένη την συμμετρική του σύνθεση γύρω από τον κύριο άξονα του Ζαππείου που προεκτείνεται προς νότον με μνημειακή κλίμακα και μεγάλον πίδακα (σιντριβάνι). Ακόμη νοτιότερον εύρεται το μεγάλον άνδερνον του Όλυμπίου με τον αναστηλωμένον μνημειακόν του τοίχον αντιστηρίξεως και τους φυτευμένους χώρους αρχαιολογικών ανασκαφών που το περιβάλλουν. Προς ανατολάς του, οι εγκαταστάσεις του Ομίλου Αντισφαιρίσεως, του Έθνικού Γυμναστικού Συλλόγου και του Ολυμπιακού Κολυμβητηρίου. Στο νοτιότατο άκρο της περιοχής, η μικρή έκταση της κοίτης του Ίλισσου που έχει μείνει εμφανής (δηλαδή, χωρίς επιχωμάτωση) γύρω από την πηγή της Καλλιρόης και τα ερείπια της πρωτοχριστιανικής βασιλικής του Ίλισσου που σκιάζονται από μεγάλους ευκαλύπτους. Ανατολικά του Έθνικού Κήπου επί της οδοῦ Ἡρώδου του Ἀττικοῦ και ἐπὶ μήκους 250 μέτρων ἀναπτύσσεται ὁ κήπος τοῦ Προεδρικοῦ Μεγάρου (πρώην Ἀνάκτορον Διαδόχου) ἔκτασης 2,2 ἐκταρίων γύρω ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο μέγαρο: ἓνας κήπος αὐστηρῶς ἰδιωτικῆς χρήσης, μὴ προσβάσιμος στὸ κοινόν, με θαυμάσια αἰωνόβια δένδρα, κυρίως πλατάνους. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου ἔχομε, τέλος, τὸν ἀναδασωμένον (περὶ τὸ 1900) λόφον τοῦ Ἀρδητοῦ καὶ στὸ κοῖλον του τὸ ἀναστηλωμένον Παναθηναϊκὸν Στάδιον (1896-1904) συνολικῆς ἐκτάσεως 10 ἐκταρίων.

Τὸ νότιο τμήμα τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου, τὸ Ζάππειον (στὴ φάση ἀνακατασκευῆς τῶν στεγῶν του), ὁ Ἀρδηπτός καὶ τὸ Στάδιον.
Ἀεροφωτογραφία τοῦ 1956.

Τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον (πρῶν Ἀνάκτορα Διαδόχου) καὶ ὁ κήπος του, ἡ ὁδὸς Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου, τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον καὶ ὁ ἀναδασωμένος λόφος τοῦ Ἀρδηπτοῦ. Αεροφωτογραφία τοῦ 1960.

Τὸ σύνολο τῶν ἀκαλύπτων δημοσίων αὐτῶν χώρων πρασίνου ἔχει τελικῶς ὑπερtripλασίαν ἔκταση ἀπὸ τὸν Ἐθνικὸν Κήπον καὶ διακρίνεται ἀπὸ μορφολογικὴ ποικιλία καὶ ἀνομοιογένεια ἡ ὁποία, ἀντὶ νὰ ἀποτελεῖ μειονέκτημα, προσφέρει ἰδιαίτερον πλούτον βιωμάτων στὸν ἐπισκέπτη. Ὁ συνολικὸς χώρος ἔχει μίαν ἀπαλὴ κλίση ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον (ὕψομετρικὴ διαφορά: περίπου 50 μέτρα), πράγμα πού τὸν καθιστᾷ ὁρατὸ καὶ ἀπὸ σχετικὰ μεγάλη ἀπόσταση. Σημαντικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς προσφέρουν μοναδικές θέσεις ἐποπτείας, τόσο ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοῦ συμπλέγματος ἐλευθέρων χώρων, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ὑψωμάτων (Λυκαβηττός, λόφος τοῦ Μουσείου, λόφος τοῦ Ἀρδηπτοῦ). Ἔτσι, οἱ ἀναπεπταμένες ἐπιφάνειες τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τῆς μεγάλης πλατείας περιπάτου πρὸ τοῦ Ζαπείου ἀποτελοῦν μοναδικούς χώρους συγκέντρωσης μεγάλου πλήθους ἐπισκεπτῶν, μὲ ἀνοικτὲς μεγαλειώδεις θέες πρὸς τὸ περιβάλλον ἀπικτὸ τοπίο καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ Ἀρδηπτοῦ (ὅπου ὁ τάφος τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ) προσφέρει τὴν πανοραμικὴ ἐποπτεία ὁλόκληρης τῆς πόλης ἀλλὰ κυρίως τῆς «πράσινης καρδιᾶς» τῆς³⁹.

Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς περιοχῆς αὐτῆς μνημειακῶν ἐλευθέρων χώρων τῆς Ἀθήνας (πού διεμορφώθη σταδιακῶς ὡς τυχαῖον μᾶλλον ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς πόλης καὶ ὄχι ἐνὸς συντονισμένου σχεδιασμοῦ) εἶναι ἡ βαθμιαία μετάβαση ἀπὸ ἓνα ἐσωστρεφὲς περικλειστο περιβάλλον πυκνῶν φυτεύσεων, ὑψηλῆς κηποτεχνικῆς μορφῆς (Ἐθνικὸς Κήπος), σὲ ἓναν ἀνοικτὸν χώρο πρασίνου μὲ ἀραιότερη φύτευση, μεγαλύτερα παρτέρια καὶ μεγάλους χώρους περιδιάβασης (κήποι Ζαπείου), καί, τέλος, στοὺς παρλίσιους χώρους στὸν λόφον τοῦ Ἀρδηπτοῦ, ὅπου ἡ φύτευση, ἂν καὶ πλουσία, εἶναι μᾶλλον τυχαία καὶ ἀκολουθεῖ ἐλεύθερες διατάξεις, συμφῶνως πρὸς τὴς ἐπιταγὲς τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας (ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα) καὶ τὸ ἐντόνως διαφοροποιημένο ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς.

Αὐτὴ ἡ μορφολογικὴ καὶ κηποτεχνικὴ πολυμέρεια τοῦ χώρου πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ, ἐξάλλου, καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διαφόρου χρηστικῆς φύσεως καὶ τῶν ποικίλων λειτουργιῶν τῶν διαφόρων ἐπιμέρους χώρων πού ἀναπτύσσονται ἐδῶ. Μακρὰν τοῦ νὰ ἀποτελεῖ ἓναν ἐνιαῖον χρηστικὸν χώρον, ἡ μνημειακὴ ζώνη πρασίνου ἀνατολικῶς τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν, ἀναδέχεται διαφόρους, ἀλλὰ συμπληρωματικὰς λειτουργίας. Ἐπισημαίνονται ἐδῶ, ὅπως εἶδαμε ἥδη: 1. Ἐνας τελετουργικὸς δημόσιος χώρος πού ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν τοπόσημον τῆς πόλης (περιοχὴ μνημείου Ἀγνώστου Στρατιώτου - πλατείας Συντάγματος)· 2. Ἐνα αἰσθητικὸν πάρκον, ἄλλοτε ἰδιωτικόν, σήμερα δημόσιον, «ρέμβης καὶ περισυλλογῆς» (Ἐθνικὸς Κήπος)· 3. Ἐνα πάρκον κτηρίου ἐκθέσεων καὶ συνεδρίων μὲ εὐρεῖς δημοσίους χώρους περιπάτου (κήπος Ζαπείου)· 4. Ἐνας περικλειστός μεγάλος κήπος ἰδιωτικῆς χρήσης (κήπος Προεδρικοῦ Μεγάρου)· 5. Χῶροι ἀρχαιολογικοί, φυτευμένοι (περιοχὴ πύλης Ἀδριανοῦ, Ὀλυμπίου, βασιλικῆς Ἰλισσοῦ, Καλλιρρόης)· 6. Χῶροι ἀθλησης, φυτευμένοι (Ὀμίλος Ἀντισφαιρίσεως, Κολυμβητήριον, Ἐθνικὸς Ἀθλητικὸς Σύλλογος, πλατεία Σταδίου)· 7. Ἐνας ἱστορικὸς λόφος, ἀναδασωμένος (Ἀρδηπτός).

Ὁ συνδυασμὸς ὅλων σχεδὸν τῶν πολιτισμικῶν χρήσεων καὶ τῶν χρήσεων ἀναψυχῆς, στὴν καρδιὰ μιᾶς μεγαλόπολης, πού προσφέρει τὸ ἀθηναϊκὸν σύμπλεγμα ἀκαλύπτων χώρων περὶ τὸν Ἐθνικὸν Κήπον, προσδίδει στὸν χώρον αὐτὸν ἰδιαίτερη ἐλκυστικότητα καὶ αἴγλη.

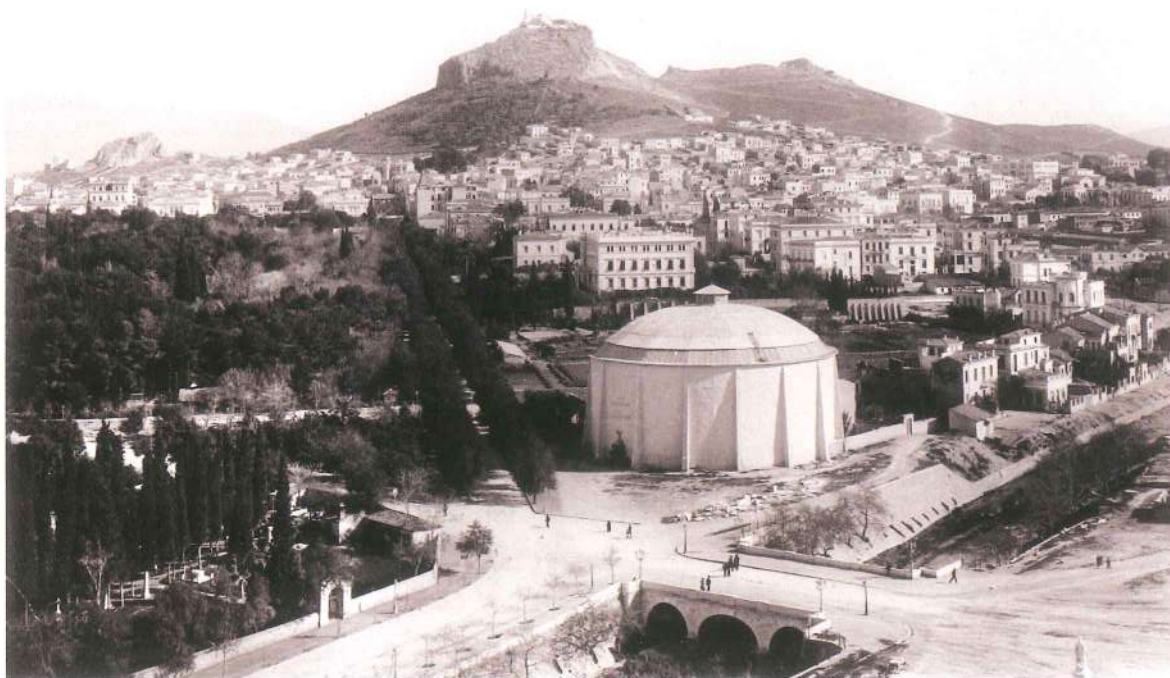
Τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ πλατεία. Αεροφωτογραφία τοῦ 1960.

Μία ιστορική φωτογραφία τοῦ 1902. Λήψη ἀπὸ τὸ πλάτωμα τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς ἀνατολὰς. Διακρίνονται στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἡ συνοικία τῆς Πλάκας καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ: τὸ Ἀνάκτορον Διαδόχου, τὸ νότιο τμήμα τοῦ Βασιλικοῦ τότε Κήπου, τὸ Ζάππειον Μέγαρον καὶ οἱ κήποι του, τὸ κυκλικὸν «Πανόραμα τῶν Ἀθηνῶν» (ποὺ μετέπειτα κατεδαφίσθη) καὶ τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον στὴν τελευταία φάση τῆς ἀνακατασκευῆς του.

Χάρτης του κέντρου των Αθηνών περί το 1910. Διακρίνονται, δεξιά και κάτω, ο Βασιλικός τότε Κήπος και οι κήποι του Ζαπείου. Κλίμαξ: περίπου 1:12.500.

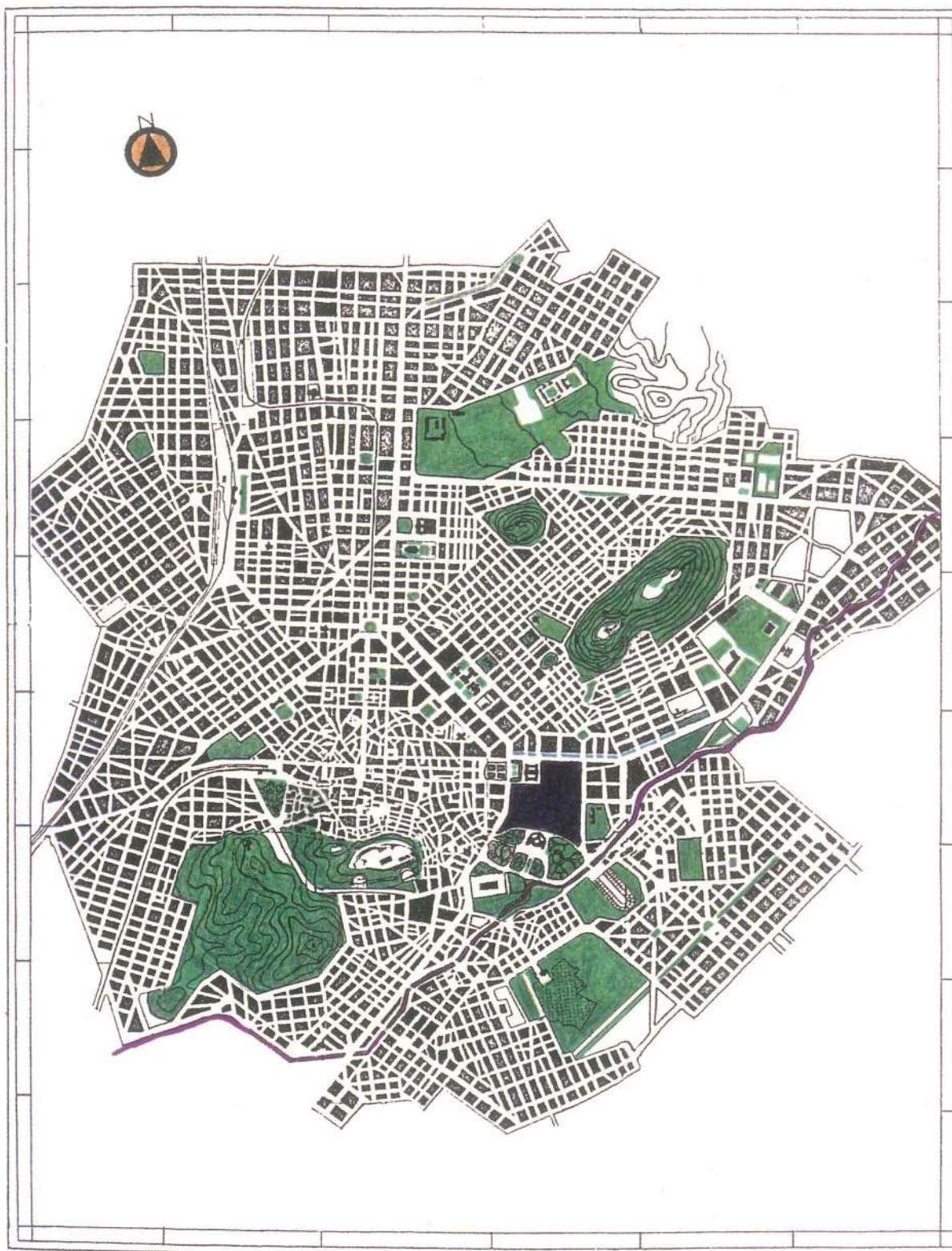
Τὸ κτῆριον τοῦ «Πανοράματος τῶν Ἀθηνῶν», ἡ κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ, ἡ γέφυρα τοῦ Σταδίου, ἡ ὁδὸς Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ μετὰ ἀλάεσι πεπεριῶν, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου καὶ τὸ νεκροταφεῖον τῶν διαμαρτυρομένων (ποῦ μετεφέρθη ἀργότερα στὸν χώρον τοῦ Α΄ Νεκροταφείου) στὴν ἀνατολικὴ ἄκρην τοῦ κήπου τοῦ Ζαππείου. Φωτογραφία τοῦ 1900.

Τὸ Ζάππειον καὶ οἱ στῦλοι τοῦ Ὀλυμπείου σὲ ἄμεση ὁπτική ἀντιπαράθεση, τὴν ἐποχὴ (περὶ τὸ 1890) κατὰ τὴν ὁποίαν μόλις εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ φύτευση τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου.

Μία από τις πρώτες γενικές απόψεις της Αθήνας από αέρος, του έτους 1932. Στο κέντρον διακρίνεται το σύμπλεγμα των ἀκαλύπτων αστικών χώρων πρασίνου (μεταξύ των οποίων και ο Έθνικος Κήπος), το μέγαρο της Βουλῆς (Παλαιὰ Ανάκτορα) και ἡ Ἀκρόπολη.

Ἡ ἔκτασις τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηναίων τὸ 1935. Μὲ πράσινο χρῶμα: οἱ δημόσιοι χώροι πρασίνου (πάρκα, ἀναδασωμένοι λόφοι, ἀρχαιολογικοὶ χώροι, Ἀ΄ Νεκροταφεῖον)· μὲ μαῦρο χρῶμα: ὁ Ἐθνικὸς Κήπος. Κλίμαξ: 1:40.000.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ μία συνοπτικὴ σύγκριση τοῦ ἀθηναϊκοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος χώρων πρασίνου μὲ ἄλλα ἀστικά πάρκα τῆς Νοτίου Εὐρώπης. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον παραβάλλονται διαγραμματικῶς τὰ γεωμετρικά, λειτουργικά καὶ κηποτεχνικά χαρακτηριστικά δέκα πάρκων (ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Γαλλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἑλλάδα) ποὺ διεμορφώθησαν στὴν πλειονότητά τους κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, σὲ ἓναν συγκριτικὸ πίνακα. Ἐπίσης, ἀντιπαρατίθενται στὴν ἴδια κλίμακα (1:20.000) οἱ κατόψεις τους⁴⁰ (βλ. αὐτ., σ. 127).

Ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν 10 ἐπιλεγμένων αὐτῶν ἀστικῶν πάρκων συμπεραίνομε ὅτι:

Τὸ συνολικὸ μέγεθος τῶν πάρκων (τοῦ δείγματος) κυμαίνεται μεταξὺ 14,5 καὶ 53 ἑκταρίων καὶ ἡ μεγαλύτερα διάστασή τους μεταξὺ 700 καὶ 1.750 μέτρων.

Τὸ πλῆθος τῶν παρτεριῶν κατὰ ἀστικὸν πάρκον ποικίλλει ἀπὸ 40 μέχρι 180 καὶ τὸ ἐμβαδὸν τοῦ μεγαλύτερου παρτεριοῦ ἀπὸ 3.500 τετραγωνικά μέτρα μέχρι 20.000 τετραγωνικά μέτρα. Τὸ μέσον μέγεθος τῶν παρτεριῶν κυμαίνεται μεταξὺ 135 τετραγωνικῶν μέτρων καὶ 970 τετραγωνικῶν μέτρων. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑποδιαίρεση τοῦ χώρου τῶν ἀστικῶν πάρκων ποικίλλει σημαντικῶς, δημιουργώντας καὶ τὴν ἀνάλογη ἰδιαίτερη «ἀντιληπτικὴ κλίμακα». Ἐδῶ λειτουργεῖ ὁ νόμος τῆς ὀπτικῆς διόρθωσης (ἢ ἀπάτης): πάρκα μὲ μικρότερα παρτέρια (ὅπως ὁ Ἑθνικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας) προσφέρουν τὴν ἐντύπωση μεγαλύτερου συνολικοῦ χώρου, καί, ἀντιστρόφως, χώροι ὅπως τὰ πάρκα τοῦ Μιλάνου ἢ τοῦ Τορίνου, μὲ κατὰ μέσον ὅρον πέντε φορές μεγαλύτερα παρτέρια, δίδουν τὴν ἐντύπωση μικροτέρου μεγέθους ἀπὸ τὸ πραγματικό.

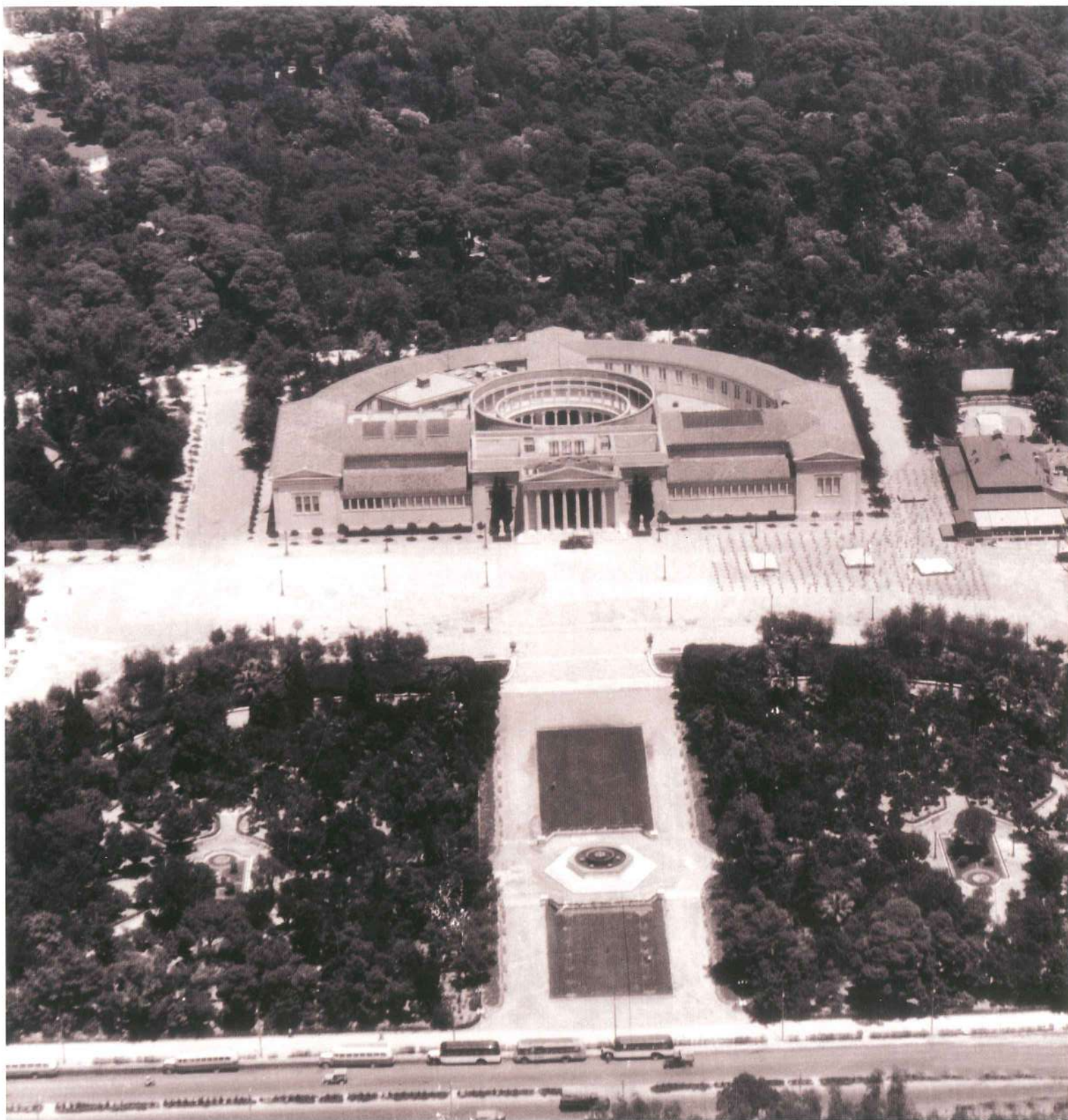
Μόνον τὸ ἥμισυ τῶν πάρκων κοσμοῦνται ἀπὸ μικρὲς τεχνητὲς λίμνες διακοσμητικοῦ χαρακτήρα, ποὺ δὲν συγκρίνονται μὲ τὶς μεγάλες ὑδάτινες (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, φυσικὲς) ἐπιφάνειες τῶν πάρκων-τοπίων (Landschaftsgaerten) τῆς Βορείου Εὐρώπης.

Σημαντικὰ κτήρια πολιτιστικῆς, κοινωνικῆς ἢ ἀθλητικῆς χρήσης εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ χώρου ἢ στὴν περιφέρεια τῶν πάρκων, ἀναδεικνυόμενα ἀπὸ αὐτά. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ συνοικιακὸν πάρκον Buttes Chaumont στὸ Παρίσι μὲ τὴν μεγαλύτερη σχετικῶς τεχνητὴ λίμνη, ἀλλὰ χωρὶς τὴν παρουσία δημοσίου κτηρίου ἐντὸς αὐτοῦ.

Ἡ θέση τῶν ἀστικῶν πάρκων ἐντὸς τοῦ πολεοδομικοῦ ἴστοῦ, ἂν καὶ παντοῦ κεντρικὴ, ποικίλλει σημαντικῶς ὡς πρὸς τὴν τοπογραφικὴ της γεινίαση μὲ διάφορα στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ ἀναγλύφου (θάλασσα, ποταμοί, λόφοι) ἢ καὶ τῆς λειτουργίας τῆς πόλης (σιδηροδρομικὸς σταθμός, χώροι ἐκθέσεων, ἀρχαιολογικοὶ χώροι).

Τὸ συγκρότημα τῶν χώρων πρασίνου ἀνατολικῶς τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ περιλαμβάνει τὸν Ἑθνικὸν Κήπον καὶ τοὺς γύρω του ἐλευθέρους χώρους (ὅπως περιεγράφησαν ἥδη) εἶναι τὸ μεγαλύτερον σὲ ἔκταση (53 ἑκτάρια) καὶ πολυποίκιλον σὲ χρήσεις, σὲ σύγκριση μὲ τὰ ὀκτὼ ἄλλα πάρκα τῶν μεσογειακῶν χωρῶν καὶ τὸ Πεδῖον τοῦ Ἄρεως στὴν Ἀθήνα. Εἶναι, ἐξάλλου, καὶ τὸ μόνον σύνολον ἀστικῶν πάρκων (ἀπὸ τὰ ἐδῶ ἐξεταζόμενα) στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται καὶ φυτευμένοι ἀρχαιολογικοὶ χώροι σημαντικῆς ἔκτασης.

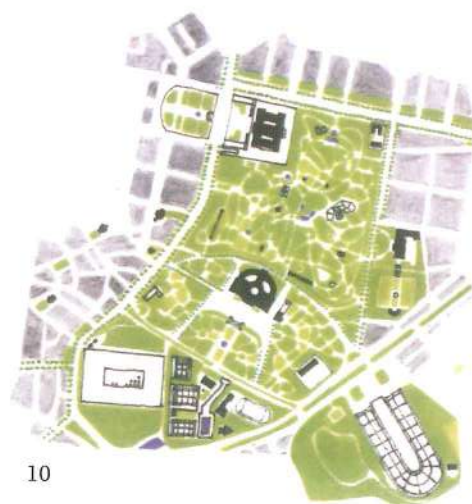
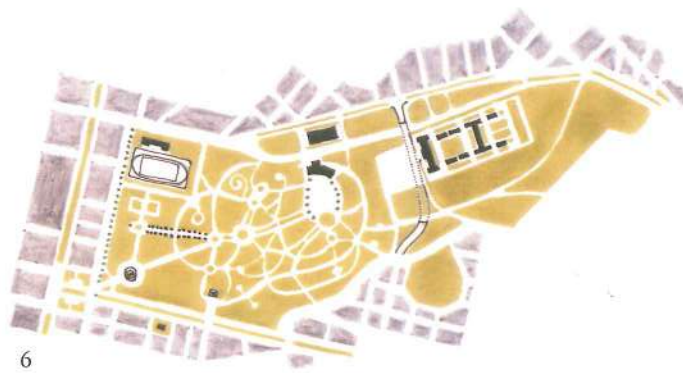
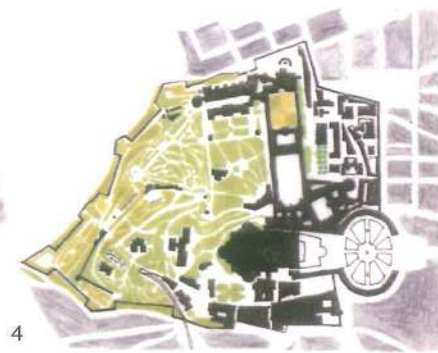
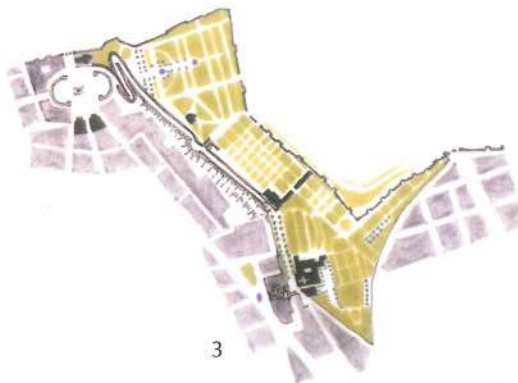
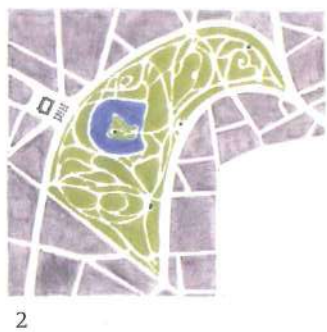
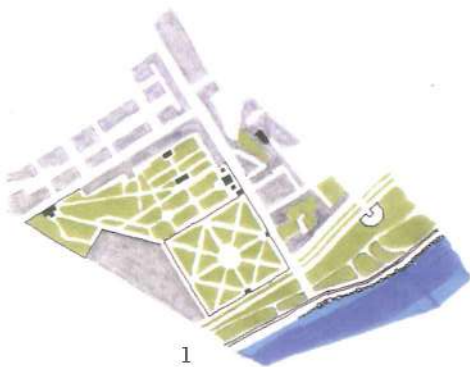
Τὸ μνημειακὸν ἀθηναϊκὸν σύνολον πάρκων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων περὶ τὸν Ἑθνικὸν Κήπον ἀποτελεῖ, ἐξάλλου, τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ μεγάλου ἀρχαιολογικοῦ-πολιτιστικοῦ πάρκου τῆς Ἀθήνας (συνολικὴ ἐπιφάνεια: 350 ἑκτάρια) τοῦ ὁποίου

Τὸ Ζάππειον Μέγαρον καὶ οἱ κήποι του, καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο ὁ Ἐθνικὸς Κήπος. Ἀεροφωτογραφία τοῦ 1956.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ
10 ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΠΑΡΚΩΝ
(ΚΑΤΑ ΑΥΞΟΥΣΑΝ ΣΕΙΡΑΝ ΜΕΓΕΘΟΥΣ)

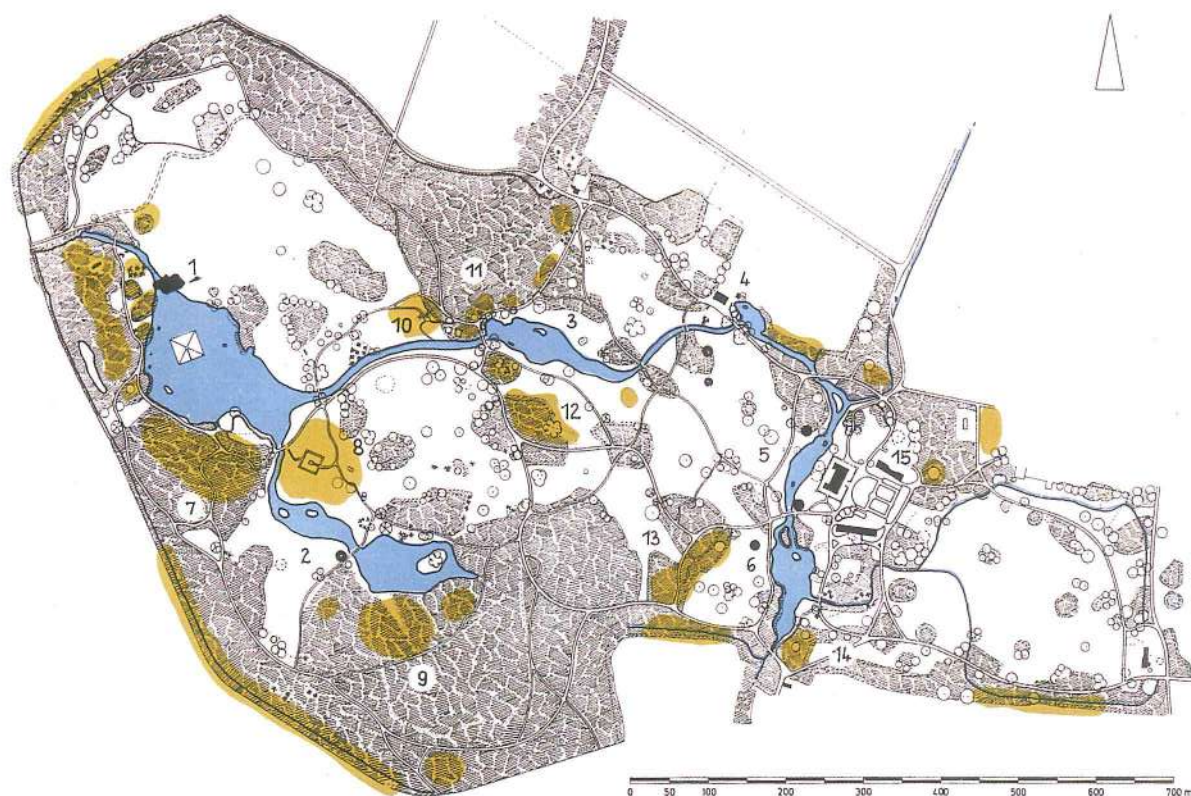
ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΠΑΡΚΟΥ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΚΤΑΣΗ (σε έκτάρια)	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ ΠΑΡΤΕΡΙΩΝ (σε έκτάρια)	ΠΛΗΘΟΣ ΠΑΡΤΕΡΙΩΝ	ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΠΑΡΤΕΡΙΩΝ (σε τ.μ.)	ΕΜΒΑΔΟΝ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΥ ΠΑΡΤΕΡΙΟΥ (σε τ.μ.)	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ ΛΙΜΝΩΝ (σε τ.μ.)	ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ (σε μέτρα)	ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΠΛΗΞΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΡΚΟΥ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ
ΠΑΛΕΡΜΟ. PARCO VILLA JULIA ΚΑΙ ORTO BOTANICO.	1770 ΚΑΙ 1879	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΒΟΤΑΝΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ. ΚΛΕΙΣΤΟΣ.	14,3	9,4	40	235	8.000	—	700	ΚΤΗΡΙΑ ΒΟΤΑΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ	ΑΚΤΗ ΘΑΛΑΣΣΗΣ
ΠΑΡΙΣΙ. PARC DES BUTTES CHAUMONT.	1852 ΕΩΣ 1870	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	17,0	11,2	60	186	5.800	14.000	670	—	ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΗΣ
ΡΩΜΗ. PINCIO.	1800	ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ. ΑΝΟΙΚΤΟΣ.	18,5	12,2	90	135	6.000	—	1.100	ΕΚΚΛΗΣΙΑ TRINITA DEL MONTE. VILLA MEDICI.	ΛΟΦΟΣ ΜΕ ΘΕΑ
ΡΩΜΗ. JARDINI DEL VATICANO.		ΚΗΠΟΣ ΠΟΛΗΣ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ. ΚΛΕΙΣΤΟΣ.	24,5	16,1	110	146	3.500	—	800	ARENA CIVICA. ΜΟΥΣΕΙΟ. ΣΙΔΗΡ/ΜΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ. ΡΑΔΙΟΣΤΑΘΜΟΣ.	ΠΕΡΙΤΕΙΧΙΣΜΕΝΗ ΕΠΙΠΕΔΗ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ. PARQUE Y JARDINES DE LA CIUDADELA.	1868	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	32,0	21,1	80	263	3.000	7.500	750	CORTES CATALANES	ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΙΜΕΝΟΣ. ΣΙΔΗΡ/ΜΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ.
ΑΘΗΝΑ. ΠΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ.	1934 ΕΩΣ 1940	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	42,7	28,1	75	375	17.500	—	1.550	ΠΑΛΑΙΑ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ	ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΗΣ
ΤΟΡΙΝΟ. PARCO DEL VALENTINO.	1834	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	44,0	29,0	30	970	16.500	—	1.500	ΚΤΗΡΙΟ ΕΚΘΕΣΕΩΝ. CASTELLO DEL VALENTINO.	ΟΧΘΗ ΠΟΤΑΜΟΥ
ΣΕΒΙΛΛΗ. PARQUE DE MARIA LUISA. JARDINE DE SANTELMO.	1930	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	47,0	31,0	150	206	7.500	3.500	1.750	PALACIO DE SANTELMO. FABRICA DE TABACOS.	ΟΧΘΗ ΠΟΤΑΜΟΥ
ΜΙΛΑΝΟ. PARCO DEL CASTELLO SFORZESCO.	1807	ΠΑΡΚΟ ΑΝΑΨΥΧΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ, ΑΘΛΗΣΗ. ΑΝΟΙΚΤΟ.	49,0	32,3	40	807	20.000	3.500	1.000	CASTELLO SFORZESCO. PALAZZO DELLE ARTE. ARENA CIVICA.	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ
ΑΘΗΝΑ. ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ - ΚΗΠΟΙ ΖΑΠΠΕΙΟΥ. ΠΑΡΙΑΙΣΣΙΟΙ ΧΩΡΟΙ.	1837 ΕΩΣ 1960	ΠΑΡΚΑ ΑΝΑΨΥΧΗΣ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ. ΑΝΟΙΚΤΑ / ΚΛΕΙΣΤΑ.	53,0	35,0	180	194	16.000	2.500	1.200	ΠΑΛΑΙΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ. ΠΡΟΕΔΡΙΚΟΝ ΜΕΓΑΡΟΝ - ΖΑΠΠΕΙΟΝ ΜΕΓΑΡΟΝ. ΣΤΑΔΙΟΝ.	ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΑΙ ΛΟΦΟΣ ΑΡΑΔΗΤΤΟΥ

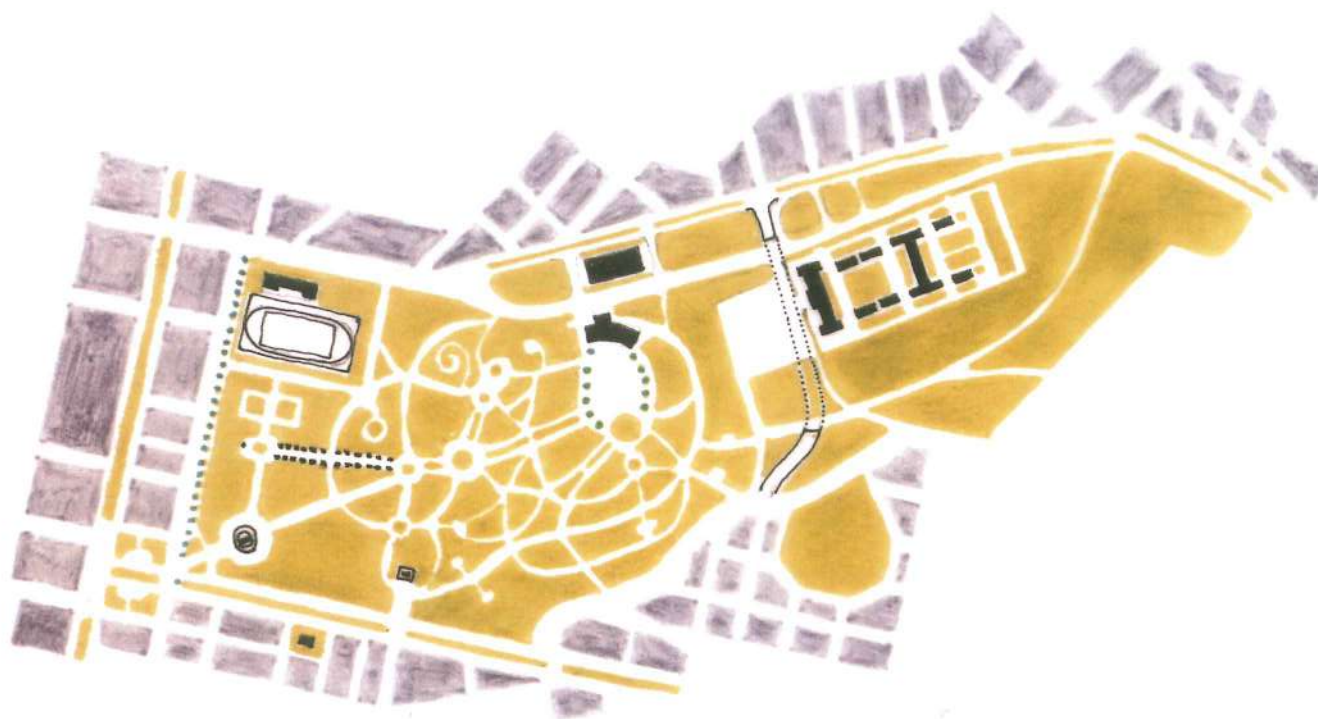
Οί κατόψεις δέκα εὐρωπαϊκῶν ἀστικῶν πάρκων κατὰ αὐξουσάν σειρὰν μεγέθους: 1. Parco Villa Julia καὶ Orto Botanico, Παλέρμο· 2. Parc des Buttes Chaumont, Παρίσι· 3. Pincio, Ρώμη· 4. Jardini del Vaticano, Ρώμη· 5. Parque y Jardines de la Ciudadela, Βαρκελώνη· 6. Πεδίον τοῦ Ἀρεῶς, Ἀθήνα· 7. Parco del Valentino, Τορίνο· 8. Parque de Maria Luisa, Σεβίλλη· 9. Parco del Castello Sforzesco, Μιλάνο· 10. Ἐθνικὸς Κήπος καὶ παραπλήσιοι χώροι πρασίνου, Ἀθήνα. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:20.000.

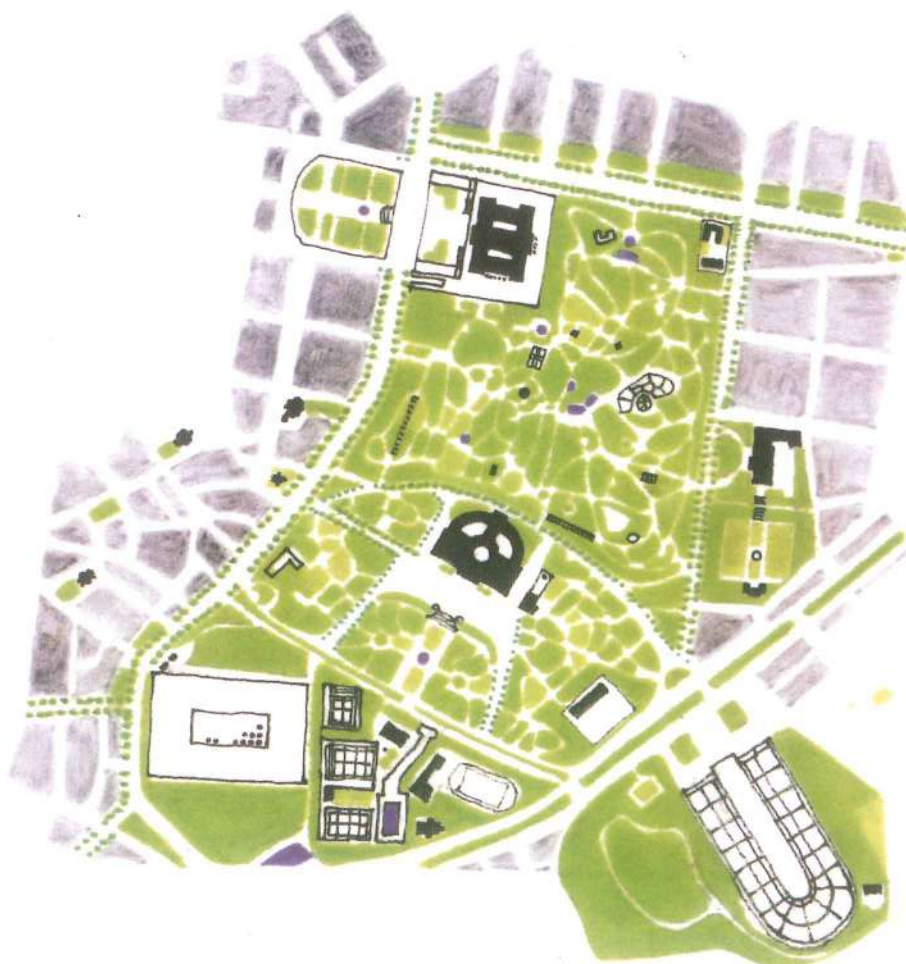
Τὰ βασιλικά ανάκτορα τῶν Wittelsbach, ὁ κήπος τῶν ἀνακτόρων, ὁ δημόσιος κήπος Englischer Garten, ἔργο τοῦ Ludwig Skell στὸ Μόναχο. Κλίμαξ: 1:10.000.

Ἡ ἔπαυλη καὶ ὁ κήπος στὸ Branitz τῆς Πρωσίας. Ἔργο τοῦ πρίγκιπος Hermann von Pückler-Muskau. Κλίμαξ: 1:10.000.

Τὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως στὴν Ἀθήνα. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:10.000.

Ὁ Ἐθνικὸς Κήπος, οἱ κήποι τοῦ Ζαπτείου, τὸ Ὀλυμπιεῖον, οἱ παρילίσιοι κῶροι, ὁ Ἀρδηντὸς καὶ τὸ Στάδιον, τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον καὶ ὁ κήπος του, στὴν Ἀθήνα. Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ: 1:10.000.

Διαγραμματική σχεδίαση τῶν χώρων πρασίνου στο κέντρον τοῦ ἀθηναϊκοῦ λεκανοπεδίου. Μὲ μαῦρο χρῶμα: ὁ Ἐθνικὸς Κήπος· μὲ διαγράμμιση: ἡ ἱστορικὴ συνοικία τῆς Πλάκας· μὲ ἀνοιχτὸ πράσινο: χώροι πρὸς ἀπαλλοτρίωση ἢ καὶ μελλοντικὴ διαμόρφωση· μὲ πράσινο χρῶμα: ὑφιστάμενοι χώροι πρασίνου· μὲ γαλάζιες στιγμές: οἱ κυριότερες δενδροστοιχίες. Κλίμαξ: 1:50.000.

ἡ βαθμιαία δημιουργία (μὲ τὴν βοήθεια τῆς χωρικῆς ἐνοποιήσεως τῶν τμηματικῶν του ἐκτάσεων) εὐρίσκεται σήμερα μετὰ ἀπὸ 175 ἔτη ἐξέλιξης τῆς νέας πόλης σὲ προχωρημένο στάδιο πραγματοποίησης.

Οἱ νεοέλληνες ἀνέπτυξαν κατὰ τὴν διάρκειά των τελευταίων δύο αἰώνων μίαν μᾶλλον ἄτονη σχέση μὲ τὸ ἱστορικὸ τοπίο ἀλλὰ καὶ τοὺς χώρους πρασίνου μέσα στὴν πόλη. Καὶ οἱ δύο πλευρὲς τῆς προσέγγισης τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν πρὸς τὸ αὐτικὸν τοπίον, δηλαδή, ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὴν αἰσθητικὴ του τελείωση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπογοήτευση γιὰ τὴν παραμέλησή του, εἶναι ἄγνωστες στὸν πραγματισμὸ τοῦ μεσογειακοῦ ἀνθρώπου στὴν σχέση του μὲ τὴν φύση. Διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν Κεντρικὴ καὶ Βόρειο Εὐρώπῃ, ἡ φύση σπανίως ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Ἕλληνα πηγὴ καλλιτεχνικῆς ἢ στοχαστικῆς ἐμπνευσης ἢ καὶ ἀντικείμενο αἰσθητικῆς ἐνατένισης.

Ἐξάλλου, ἡ ἔλλειψη παράδοσης στὴν διαμόρφωση κήπων, στὴν δημιουργίαν δημοσίων πάρκων καὶ γενικότερα στὸν σχεδιασμὸν ἐλευθέρων ἀστικῶν χώρων, ποὺ παρατηρεῖται στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα λόγω τῶν ἰδιαίτερων ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἐξηγεῖ γιατί οἱ ἀρχικὲς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν φροντίδα τοῦ τοπίου δὲν προῆλθαν ἀπὸ Ἕλληνες. Ὁ Βασιλικὸς Κήπος, τὸ πρότυπον ἀγρόκτημα Ἐπτάλοφος κοντὰ στὶς Ἀχαρνές (ὁ λεγόμενος «Πύργος τῆς Βασιλείσεως»), ὁ βοτανικὸς κήπος στὸ κτῆμα Χασεκῆ, δενδροστοιχίες καὶ διάφοροι μικροὶ κήποι μέσα στὴν νέα πόλη (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ κήπος τοῦ Θεοσείου), ὅλα αὐτὰ δημιουργήθησαν μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν πρώτων βασιλέων καὶ μὲ τὴν βοήθεια ξένων ἀρχιτεκτόνων καὶ κηποτεχνῶν, καὶ βέβαια δὲν εἰσῆχθησαν μόνον τὰ φυτὰ ἀλλὰ καὶ τὰ πρότυπα σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν χώρων πρασίνου.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ σχέση τῶν Ἀθηναίων μὲ τὴν ἀρχαία πολιτιστικὴ κληρονομιά τους, τὴν ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν δενδροφύτευση τῆς πόλης τους ἦταν πάντοτε ἀντιφατικὴ καὶ παραμένει καὶ μέχρι σήμερα ἀναλλοίωτη: ὁ ἔθνικὸς ζῆλος τῆς ἀνάδειξης τῆς μνήμης τοῦ «ἀρχαίου κάλλους», καθὼς καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ ἐξωραϊσθεῖ ἡ πόλη μὲ χώρους πρασίνου, συνέτειναν στὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας ἐνὸς ἐκτεταμένου ἀρχαιολογικοῦ-πολιτιστικοῦ πάρκου. Αὐτὲς ὅμως οἱ θετικὲς τάσεις παραμερίζονται ἐπανειλημμένως ἀπὸ ἰδιοτελεῖς συμφέροντα, διοικητικὴ ὀλιγωρία καὶ ἀνεπάρκεια ἀποθέματος δημόσιας ἀστικῆς γῆς. Ἔτσι, ἡ ὅλη προσπάθεια συχνὰ περιορίσθη στὸ παρελθὸν σὲ ἀσυντόνιστα βήματα καὶ διακηρύξεις καλῶν προθέσεων.

Κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τὸ ἔργο ἐνοποίησης τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ἔχει, ὡστόσο, προχωρήσει μὲ γοργὰ βήματα στὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ἱστορικοῦ χώρου (περιοχὴ Ἀκροπόλεως, λόφου Μουσείου, Πνύκας, Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ Κεραμικοῦ). Μὲ ὀλιγάριθμα ἀλλὰ ἀποφασιστικὰ μέτρα σχεδιασμοῦ, ὅπως τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρδπιτοῦ στοὺς περιπατητές, τὴν δημιουργίαν ἀνέτων ὑπογείων διαβάσεων μεταξὺ τοῦ κήπου τοῦ Ζαππείου καὶ τοῦ Ὀλυμπείου καθὼς καὶ μεταξὺ Ὀλυμπείου (χώρος πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ) καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ διαμορφωμένου ἤδη «ἀθηναϊκοῦ περιπατοῦ» (τῆς πομπικῆς ὁδοῦ προσβάσεως τῆς Ἀκροπόλεως) καί, κυρίως, μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τῶν σταθμευόντων αὐτοκινήτων ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ Ζαππείου καὶ τὴν λεωφόρο Βασιλείσεως Ὅλγας, εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐνοποιήσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πολιτιστικοῦ πάρκου στὸ προσεχὲς μέλλον.

Προϋπόθεση όμως δια έναν επιτυχή σχεδιασμόν είναι κυρίως ή άκριβής γνώση καί συνειδητή προστασία τής περιορισμένης σέ έκταση αλλά μοναδικής αισθητικής ποιότητας κληρονομιάς τών ιστορικών πάρκων στο κέντρον τής πόλης, στέψη τών οποίων αποτελεί ό γεραρός Έθνικός Κήπος. Έάν ή προκείμενη εργασία κατορθώσε νά συμβάλει στην ευρύτερη διάδοση τής γνώσης αυτής, θα έχει προσεγγίσει τόν στόχο της.

Η βασίλισσα Αμαλία εξακολουθεί μέχρι σήμερα νά είναι παρούσα στην συνείδηση τών Ελλήνων. Η σπουδαιότερη καί ευρύτερη λεωφόρος τής πόλης εφάπτεται στην δυτική πλευρά του κήπου της καί φέρει τόν όνομά της. Η γυναικεία έθνική φορεσιά –μία επινυμμένη από την ίδια στολή, αντίστοιχη τής άντρικής φουστάνελας– φέρει, επίσης, τόν όνομά της καί φοριέται από νεαρές γυναίκες στις διάφορες έθνικές επετείες.

Κανένα μνημείον, καμία τιμητική άναφορά δέν θυμίζει, ωστόσο, σήμερα στους επiskeπτες του Έθνικού Κήπου, επιτόπου, ότι ή άστική αυτή όαση είναι τόν προσωπικότερον έργον ζωής τής θεληματικής καί εμπνευσμένης αυτής γυναίκας. Ο κήπος της όμως, ό Κήπος τής Αμαλίας, παραμένει άναπόσπαστον τοπόσημον τής Αθήνας καί κοσμεί την πόλη τών έκατομμυρίων κατοίκων. Τό έργο της αυτό, έργο άφοσίωσης καί αγάπης, μάς υπενθυμίζει την ύστατη ευχή τής βασίλισσας, που αποτελεί καί παρακαταθήκη για έμάς τους επιγόνους: «Είθε ή Ελλάδα νά είναι εις τόν μέλλον ευτυχισμένη όσο τόν επιθυμήσαμε, ό Όθων καί εγώ. Είθε τά όνειρα τών νεανικών μας χρόνων νά γίνουν πραγματικότητα»⁴¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Αμαλία, δούκισσα του Oldenburg (1818-1875), ήταν τόν μεγαλύτερο παιδί του μεγάλου δούκος Paul Friedrich August του Oldenburg (1783-1853) καί ένυμφεύθη τόν 18 έτών τόν βασιλέα Όθωνα τής Ελλάδος (1815-1867), μόλις ένα έτος ύστερα από την ένηλικίωση καί την στέψη του τελευταίου. Η Αμαλία υπήρξε για την εποχή της πρότυπο ενεργητικής καί άθλητικής γυναίκας. Αγάπησε μέ άνιδιοτέλεια τόν Όθωνα καί την δεύτερη πατρίδα της, την Ελλάδα, έπισκέφθη μέ τόν βασιλέα κάθε γωνιά τής ελληνικής γής σέ κοπιώδη ταξίδια, άνέλαβε επανειλημμένως την Αντιβασιλείαν κατά την άπουσίαν του Όθωνος καί ένεστερνίσθη, όπως καί αυτός, την «μεγάλην ιδέαν» του Έθνους. Τό φιλάνθρωπικό της έργον (ίδρυση Αμαλείου Όρφανοτροφείου, Άρσακείου Παρθεναγωγείου) καί ή συμβολή της στον έξωραϊσμό τής Αθήνας (Βασιλικός Κήπος, φυτεύσεις δενδροστοιχιών) τής άνεγνωρίσθησαν από ένωρίς στην ελληνική ιστοριογραφία. Έμεινε άφοσιωμένη στην Ελλάδα καί στον λαό της καί κατά την έξορία της στην Βαμβέργη μέχρι τόν πρόωγο θάνατό της σέ ηλικία 57 έτών στην πόλη αυτήν.
2. Από τόν βιβλίο του Ludwig Trost, *Koenig Ludwig I von Bayern in seinen Briefen an seinen Sohn Konig Otto von Griechenland*, Bamberg 1891.
3. Μέ μικρές μετέπειτα επεκτάσεις κατά μήκος του νοτίου όριού του.
4. Άρ. έγγράφου 2083 τής συλλογής Moeninger του Μουσείου Αρχιτεκτονικής του Μονάχου. Βλ. αὐτ., καί τεκμήριο 2, σ. 206.
5. Άρ. σχεδίου 1833 τής συλλογής Moeninger του Μουσείου Αρχιτεκτονικής του Μονάχου.
6. Βλ. αὐτ., τεκμήριο 5, σ. 213
7. Έπιστολή τής Αμαλίας πρὸς τόν πατέρα της, μεγάλο δούκα Paul Friedrich August του Oldenburg, τής 7ης Οκτωβρίου 1846.
8. Βλ. αὐτ., τεκμήριο 7, σ. 216.
9. Έπιστολή τής Αμαλίας πρὸς τόν πατέρα της, τής 7ης Μαρτίου του 1846.
10. Βλ. αὐτ., τεκμήριο 1, σ. 205.

11. Στην πρώτη συστηματική μελέτη των πηγών ύδρευσης της Αθήνας, την πραγματεία του ορυκτολόγου Ανδρέα Κορδέλλα Αί Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν άποψιν, Αθήνα 1879, σ. 122, αναφέρονται σχετικώς τὰ ακόλουθα: «Τὸ ὑδραγωγεῖον τοῦτο ἔχει [...] τὰς πηγὰς αὐτοῦ κατὰ τὴν θέσιν Γουδί, ἔγγυς τοῦ Ἰλισσοῦ, δέχεται δὲ τὰ διηθούμενα ἐκ τῆς συνεπαφῆς τῶν σχιστολίθων καὶ τῶν συμφυρμάτων τῆς θέσεως αὐτῆς, ὕδατα. Κεῖται 1 ἕως 6 μέτρα ὑπὸ γῆς, διέρχεται ὑπὸ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, ἔχει ὡς ἔγγιστα 2.500 μέτρα μήκος καὶ διοχετεύει καθ' ἑκάστην 200-300 μέτρα κυβικὰ ὕδατος, δι' οὗ ἀρδεύεται ἀποκλειστικῶς μέγα μέρος τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κήπου».
12. Βλ. αὐτ., τεκμήριο 3, σελ. 209.
13. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀντίδραση τῆς Χριστιάνας Λὺτ, στὸ ἡμερολόγιό της τοῦ 1848, ποὺ ἀπηχεῖ κατὰ κάποιον τρόπον καὶ τὴν ἄποψη ἐνὸς μέρους τῆς κοινῆς γνώμης ποὺ ἦταν ἐπιφυλακτικὴ ἀπέναντι σὲ ὀρισμένα σχέδια τῆς Ἀμαλίας. Γράφει ἡ Λὺτ: «Πέμπτη 19.2 / 2.3.1848: “Ὁ Ρῆντελ εἶναι πολὺ ἀπασχολημένος μετὰ τὴ χάραξη τῆς ἐπέκτασης τοῦ κήπου. Λέγεται ὅτι στὴν ἐπέκταση θὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Διὸς. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι καθόλου σωστό. Τὰ ἐρεῖπια αὐτὰ εἶναι ἐθνικὰ μνημεῖα καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν πρέπει νὰ ἀποκοπεῖ ὁ κόσμος ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς αὐτὲς μνημεις, τὴ στιγμή ποὺ ὁ Βασιλικὸς Κήπος δὲν εἶναι ἀνοικτὸς σὲ ὅλους. Αὐτὴ εἶναι ἡ δική μου γνώμη. Κανένας ὅμως δὲν ρωτήθηκε ποτὲ καὶ ὅλοι οἱ αὐλικοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ Βασιλιάς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κάνει ὅ,τι θέλει. Καὶ ἐγὼ τοῦ δίνω τὴν ἄδεια νὰ κάνει κήπους, μόνο νὰ μὴν τοὺς κλείνει γιὰ μᾶς τοὺς ἄλλους» (Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Στὴν Αθήνα τοῦ 1847-1848*, Αθήνα 1991, σ. 162).
14. Ἡ ἔκταση νοτίως τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου (11,5 ἑκταρίων) ἔμεινε γιὰ ἀκόμη δύο δεκαετίες μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Ὁθωνοῦ ἀδιαμόρφωτη. Στὸ δυτικὸ της ἄκρο ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία εἶχε κτισθεῖ τὸ πρόχειρο ξύλινο κτίσμα τῶν τρίτων Ὀλυμπίων (περιοδικαί, βιομηχανικαί καὶ ἐμπορικαί ἐκθέσεις) τοῦ 1875. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1875 καὶ 1888 ἀνηγέρθη σὲ σχέδια F. Boulangier καὶ μετελικὲς τροποποιήσεις τοῦ Θεοφίλου Χάνσεν τὸ Ζάππειον Μέγαρον, τὸ μεγαλύτερον κτίσμα τοῦ κλασικισμοῦ στὴν Αθήνα (6.000 τετραγωνικὰ μέτρα ὠφελίμου καλυμμένου χώρου καὶ 3.000 τετραγωνικὰ μέτρα αὐλῶν). Πρὸ τοῦ Ζαππείου πρὸς νότον διεμορφώθη μεγάλη πλατεία 200 x 60 μέτρων ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν χώρος περιπάτου τῶν Ἀθηναίων. Ἡ πλατεία περιεβλήθη με κήπους (σχεδιασμός: Desiré Matton) με γεωμετρικὴ, συμμετρικὴ χάραξη κατὰ τὰ πρότυπα τῶν κήπων τῶν μεγάλων κτηρίων Ἐκθέσεων τῶν Παρισίων. Γιὰ τὴν διαφορά τοῦ χαρακτῆρος σχεδιασμοῦ μεταξὺ τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου καὶ τῶν κήπων τοῦ Ζαππείου, βλ. αὐτ., τεκμήριο 10, σσ. 229-230.
15. Ἐγγραφο ὑπ' ἀρ. 044 τοῦ φακέλου 229, Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Κλάδος: Ἀρχιγραμματεία, Ἀνακτορικά, Ἀνακτορικὸς Κήπος.
16. Βλ. αὐτ., τεκμήριο 9, σ. 224.
17. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν καταλόγων προμηθειῶν φυτῶν ποὺ παραμένουν μέχρι σήμερα ἀδιερεύνητοι στοὺς φακέλους 227 καὶ 228 τοῦ Ὁθωνικοῦ Ἀρχείου (Ἀνακτορικὸς Κήπος) καὶ ἡ σύνταξη ἐνὸς νέου συνολικοῦ καταλόγου τῶν φυτικῶν εἰδῶν τῆς ἐποχῆς τῆς δημιουργίας τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴν βάση γιὰ τὴν δημοσίευση ἐνὸς βοτανικοῦ λευκώματος (με σύγχρονη ἀπεικόνιση τῶν ἐνδεικτικῶν κλάδων καὶ ἀνθέων τῶν φυτῶν), ποὺ θὰ ἀποτελέσει μοναδικὸν ἐπιτεύγμα στὴν βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς κηποτεχνίας, ποὺ μέχρι σήμερα παραμένει τόσο πενιχρή.
18. Πολὺ ὀλίγα γνωρίζομε γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ σταδιοδρομία τοῦ Γάλλου κηποτέχνου Louis-François Bareaud. Καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ ἀκριβεῖς χρονολογίαι γέννησης καὶ θανάτου του δὲν μᾶς εἶναι γνωστές. Ἦταν ἀπόφοιτος τῆς σχολῆς Κηποτεχνίας τῶν Βερσαλλιῶν καὶ μετεκλήθη σὲ νεαρὴ ἀκόμη ἡλικία ἀπὸ τὸν σουλτάνο Abdul Medjit στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συμβάλει στὴν διαμόρφωση τῶν κήπων τοῦ νέου ἀνακτόρου τοῦ Dolma Bachsé. Ἐπὶ μία δεκαεπταετία τουλάχιστον (1840-1854) ἀφοσιώθηκε στὴν καλλιτεχνικὴ διαμόρφωση τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου τῆς Αθήνας, παραμένοντας γιὰ μεγάλα διαστήματα στὴν πόλη αὐτή. Φαίνεται ὅτι δημιούργησε οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς μετὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου παρέμεινε μέχρι τὸν θάνατό του, διότι ἐξελληνισμένοι ἀπόγονοί του, ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Μπαρώ, ἀνευρίσκονται καὶ σήμερα ἀκόμη στὴν Αθήνα.
19. Ἐτσι διαβάζομε στὸ ἡμερολόγιο τῆς Χριστιάνας Λὺτ (βλ. καὶ σημ. 13): «Τετάρτη 26.11 / 8.12.1847: “Ὁ Λὺτ [ἐφημέριος] πῆγε στὴ Βασίλισσα, ἡ ὁποία διασκεδάζει πολὺ μετὰ τὰ κεντρίσματα ποὺ κάνουν μεταξύ τους ὁ Ρῆντελ καὶ ὁ Μπαρώ. Ὁ τελευταῖος ἔχει πεῖ πῶς ὁ Ρῆντελ εἶναι “ὀλίγον” ἀρχεῖος”» καί: «Πέμπτη 27.11 / 9.12.1847: “Ὁ Ρῆντελ ἔτρεμε ἀπὸ τὸν κακὸ του γιὰ τὸν Μπαρώ, τὸν ὁποῖον προστατεύει ἡ κυρία Πλυ-

- σκώφ. Κάποτε ή κυρία αυτή είχε βρεϊ πώς ένα σχέδιο κήπου του Ρήντελ ήταν γελοίο, κι αυτός δεν ξέχασε ποτέ αυτό το γεγονός».
20. Βιογραφικά στοιχεία για τον Friedrich Schmidt εύρίσκονται εν έκτάσει στο σχετικό άρθρο του Κώστα Μπίρη, βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 9, σσ. 224-227.
21. Βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 1, σ. 205.
22. Γίνεται μνεία του Bareaud ως Hofgaertner (κηπουρός της Αὐλῆς) στο έγγραφο υπ' ἀρ. 101 τῆς 24ης Ἀπριλίου 1840, Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ἀνακτορικά, φάκ. 227, καὶ ἀναφέρεται τὸ 1847 ὡς ἐμπιστος συνεργάτης τῆς Ἀμαλίας στὸ ἡμερολόγιο τῆς Χριστιάνας Λύτ: «ὁ Μπαρὼ [...] ποὺ εἶναι τὸ καϊδεμένο παιδί τῆς Βασίλισσας [...], γιατί εἶναι ἕνας τέλειος Γάλλος καὶ ξέρει νὰ κολακεύει καὶ νὰ κάνει φιλοφρονήσεις στοὺς καταλλήλους ἀνθρώπους».
23. Τὸ ἀνθρωπογενὲς «τοπίον» τοῦ κήπου εἶναι ἕνας ἐλεύθερος συσχετισμός, μία αὐτόβουλη «ἐρμηνεία» τοῦ φυσικοῦ τοπίου καὶ πόρρω ἀπέχει ἀπὸ μία μιμητικὴ φύτευση ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε πιστῶς τὸ πρότυπον τῶν ἑλληνικῶν δασῶν καὶ ἐγχωρίων φυτῶν.
24. Ἐπιστολὴ τῆς Ἀμαλίας πρὸς τὸν πατέρα της, τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1849.
25. Βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 1, σ. 205.
26. Βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 6, σ. 214.
27. Βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 11, σ. 230.
28. Παραθέτομε τὰ σημαντικότερα ἐπιστημονικὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν περιοχή τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμόρφωσής του:
Κ. Πιπτάκης, ἄρθρο στὸ περ. *Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς*, Ἀθῆναι 1839, σ. 226·
L. Ussing, ἄρθρο στὸ *Bulletino di corrispondenza archaeologica dell' Istituto*, Ρώμη 1846, σ. 177·
Κ. Πιπτάκης, ἄρθρο στὸ *Archaeologischer Anzeiger*, Nr. 9, Βερολίνο, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1851·
Κ. Πιπτάκης, ἄρθρο στὸ περ. *Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς*, Ἀθῆναι 1853, σ. 849·
A. Michaelis, ἄρθρο στὸ *Archaeologischer Anzeiger*, Nr. 19, Βερολίνο, Ἀπρίλιος 1861.
29. Ἐντὸς παρενθέσεως μνημονεύονται οἱ σχετικὲς ἐγγραφεὲς σὲ γαλλικὴ γλῶσσα τοῦ σχεδίου Bareaud.
30. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἔχει μείνει ἀναλλοίωτη ἀπὸ τὴν περίοδο δημιουργίας τοῦ κήπου μέχρι σήμερα. Ἐχει ὁμως δυστυχῶς παραμορφωθεῖ μὲ τὴν αὐθαίρετη διακοπὴ τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἀνακτόρων καὶ κήπου. Ἡ Ἀμαλία περιγράφει τὸν κῶρον νοτίως τῶν ἀνακτόρων ὡς ἐξῆς: «Δύο ἄνδρα ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ παλάτι πρὸς τὸν κῆπον. Τὸ ἐπάνω δὲν θὰ φυτευθεῖ, τὸ δεύτερο θὰ ἔχει παρτέρια μὲ λουλούδια. Τὰ ἄνδρα αὐτὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ εὐρεῖες μαρμάρινες σκάλες» (ἐπιστολὴ τῆς Ἀμαλίας πρὸς τὸν πατέρα της, τῆς 4ης/16ης Αὐγούστου 1843).
31. Ἐπιστολὴ τῆς Ἀμαλίας πρὸς τὸν πατέρα της, τῆς 3ης Ἀπριλίου 1846.
32. Ἐπιστολὴ τῆς Ἀμαλίας πρὸς τὸν ἀδελφόν της Peter, τῆς 10ης/22ας Σεπτεμβρίου 1851.
33. «Συναντοῦμε [...] μίαν κομπῆν καπνοδόχον ἀπὸ κυτοσίδηρον μιᾶς ἀτμοκινήτου ἀντλίας ποὺ χρησιμεύει διὰ τὴν ὕδρευσιν ἐνὸς μέρους τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου», ἀναφέρει ὁ F. Schmidt. Βλ. *αὐτ.*, τεκμήριο 8, σ. 223.
34. *Locus amoenus*: Ἐράσμιος τόπος (δηλαδή, κῶρος ἀξιαγάπητος, ποὺ προσφέρει ἀνακούφιση καὶ ἀπόλαυση).
35. Οἱ θερμοκρασίαι ποὺ μετρήθησαν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν θερμότερων ἡμερῶν τοῦ θέρους ἐντὸς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου εἶναι κατὰ πέντε βαθμοὺς Κελσίου χαμηλότερες ἀπὸ τὶς θερμοκρασίαι τῶν περιοχῶν τῆς πόλης ποὺ γειτνιάζουν ἀμέσως μὲ αὐτόν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι, ἐπίσης, ἡ σχετικὴ ἡσυχία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κήπου, παρὰ τὴν ἔντονη μηχανοκίνητη κυκλοφορία στὸ κέντρον τῆς πόλης.
36. Ἀναφερόμεθα ἐδῶ στὴν μόνη μέχρι σήμερα δημοσιευμένη ἐπιστημονικὴ μελέτη μὲ ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενον τὸν Ἑθνικὸν Κῆπον, τοῦ Νικολάου Ταμβάκη, ἡ ὁποία ἐξεδόθη σὲ πολυγραφημένη μορφή στὴν Ἀθῆνα τὸ ἔτος 1981 ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Δημοσίων Κήπων καὶ Δενδροστοιχιῶν καὶ ἡ ὁποία φέρει τὸν τίτλον *Κατάλογος καλλωπιστικῶν φυτῶν Ἑθνικοῦ Κήπου μὲ συνοπτικὴ περιγραφή τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς κηποτεχνικῆς μορφῆς του*.
37. Τὶς σχετικὲς πληροφορίες καὶ τὰ σχέδια τοῦ διαγωνισμοῦ (ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ ἀρχιτέκτονος Δημητρίου Φωτιάδου) ἔθεσε στὴν διάθεσή μου ὁ υἱός του καὶ συνάδελφος Ἀλέξανδρος Φωτιάδης.
38. Ἡ ἰδέα τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς χάραξης τῆς ὁδοῦ Σταδίου (συμφώνως μὲ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο Κλεάνθους-Schaubert) διὰ τῆς προέκτασής της μέσω τοῦ Ἑθνικοῦ Κήπου μέχρι τοῦ ἀνακατασκευασμένου Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ἀνευρίσκεται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς προτάσεις τοῦ διαγωνισμοῦ καὶ θὰ ἐσῆμαινε θανατηφόρον κτύπημα γιὰ τὸν μοναδικὸν αὐτὸν ἱστορικὸν κῶρον πρασίνου της πόλης.

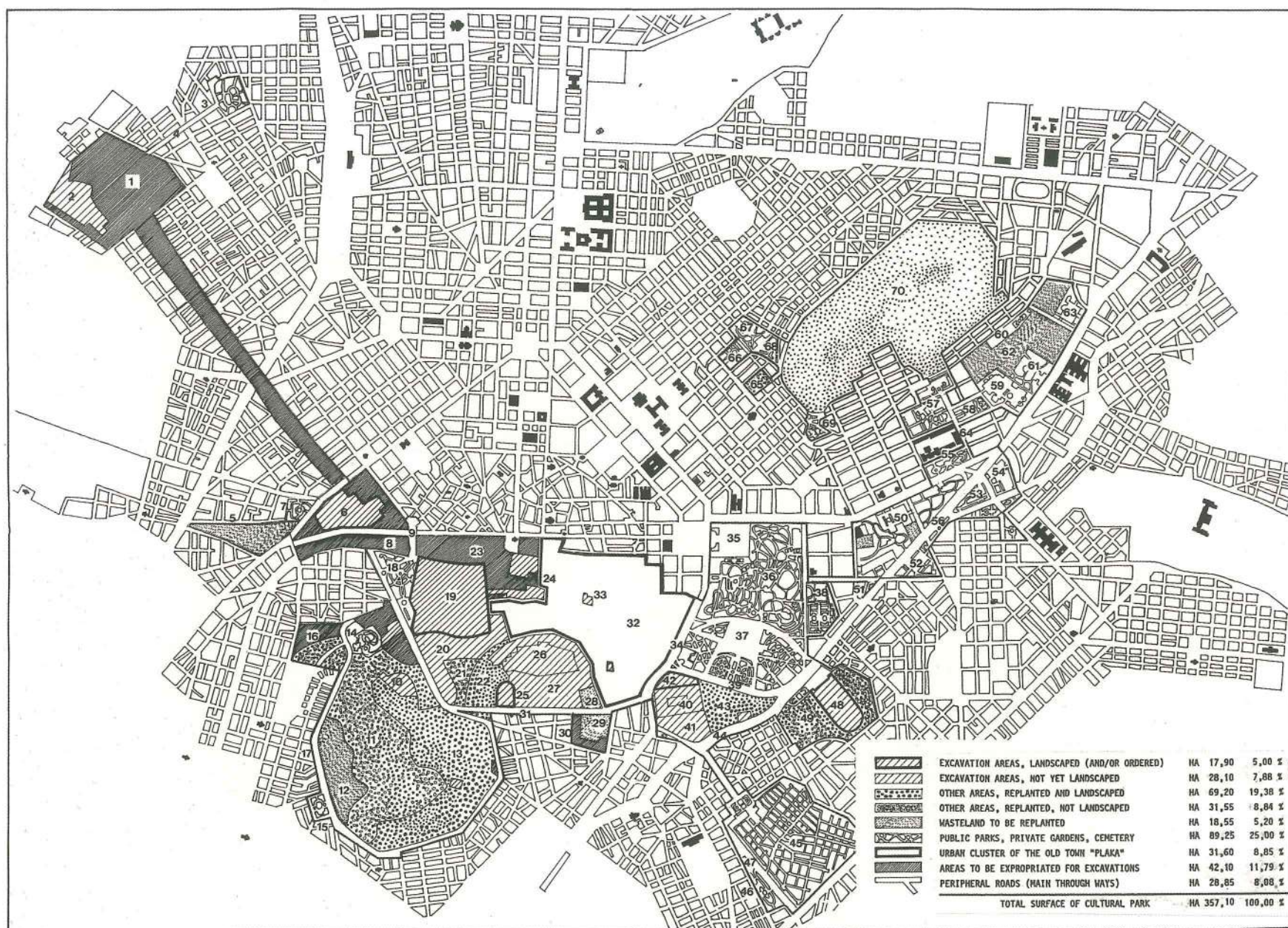
39. Ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ πολεοδομικοῦ ὅρου «Grüne Mitte» (πράσινος πυρὴν τῆς πόλεως). Ἡ πρόσβαση στὸν λόφον τοῦ Ἀρδηπτοῦ παραμένει μέχρι σήμερα ἀδύνατη γιὰ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ λόγους καθαρῶς πρακτικοὺς (ὀργάνωση φύλαξης καὶ ἐλέγχου τῆς περιοχῆς).
40. Ἡ ἀπόπειρα σύγκρισης ἐδῶ διαφόρων ἀστικῶν πάρκων τῆς Νοτίου Εὐρώπης εἶναι –καθ’ ὅσον μᾶς εἶναι γνωστὸν– ἡ πρώτη προσπάθεια στὴν Ἑλλάδα δημοσίευσης κατόψεων καὶ στοιχειῶν (ἔσιω καὶ περιληπτικῶν) σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα. Οἱ ἐλλείψεις τῆς σχετικῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας εἶναι ὀδυνηρότατες.
41. Διαθήκη τῆς Ἀμαλίας. Παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀνδρέα Μιχαήλ, *Ὁ Ὀθων καὶ ἡ Ἀμαλία στὴν Βαμβέργη*, Ἀθήνα 1933.

Τὸ κέντρον τοῦ λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν ἀπὸ ἀνατολάς. Στὸ κέντρον, ὁ Ἐθνικὸς Κήπος. Σπάνια ἀεροφωτογραφία τοῦ ἔτους 1932.

Αεροφωτογραφία τοῦ κέντρου τοῦ λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1958. Κλίμαξ: 1:20.000.

Ἡ περιοχή τοῦ Δήμου Ἀθηναίων καὶ τὸ πολιτιστικὸ Πάρκο Ἀθηνῶν στὴν ὁλοκληρωμένη μορφή του. Διαγράμμιση μὲ περίγραμμα: ἀρχαιολογικοὶ χώροι μὲ κηποτεχνικὴ διαμόρφωση· διαγράμμιση ἀπλή: ἀρχαιολογικοὶ χώροι χωρὶς κηποτεχνικὴ διαμόρφωση· ἐστιγμένες ἐπιφάνειες: ἀναδασωμένες ἐκτάσεις· λεπτὴ ἐστιγμένη διαγράμμιση: χέρσος ἀκάλυπτος χώρος· ἐπιφάνειες μὲ παρτέρια: πάρκα, Νεκροταφεῖον· λευκὴ ἔκταση μὲ περίγραμμα: ἡ ἱστορικὴ συνοικία Πλάκα· λεπτὴ πυκνὴ διαγράμμιση: ἐκτάσεις πρὸς ἀπαλλοτριώση γιὰ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες. Κλίμαξ: 1:25.000.

4.

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ: ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ.*

«Αλλά, διὰ τὰ ὑπάρξει μέλλον, εἶναι ἀνάγκη νὰ προϋ-
πάρξει τὸ παρὸν καὶ τὰ ἐν τῷ παρόντι συντελούμενα,
ποὺ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καθίστανται ὁρατὰ καὶ
αἰσθητά, τουλάχιστον εἰς τοὺς εὐαισθήτους καὶ μὴ
ἀρκουμένους μόνον εἰς τὴν ἐπίσκεψιν καὶ τὴν ἀπλὴν
θεώρησιν τῶν χώρων: [...] Ἄς στρέψωμεν λοιπὸν τὴν
προσοχὴν μας πρὸς τὴν πόλιν, ὅχι μόνον διερχόμενοι
ἀπὸ τὰς ὁδοὺς της ἀλλὰ καὶ σταθμεύοντες καὶ
εἰσδύοντες παντοῦ ὅπου διεγείρεται τὸ ἐνδιαφέρον
μας, εἴτε ἀπὸ τὰ ταπεινά, μηδαμινά, εἴτε ἀπὸ
ἐπιβλητικὰ καὶ πολὺ μεγάλα.»

Ἀνδρέας Ἐμπειρῖκος, Ἄρμαλα ἢ Εἰσαγωγή σὲ μία
πόλι, Ἀθήνα 1967 (περ. Χάρτης, τ. 17-18 [1985])

Ὅπως διευκρινίσθη ἤδη στὸ πρόθεμα τῆς προκειμένης ἐργασίας, σκοπὸς της δὲν εἶναι ἡ ἐπισημάνση ὀργανωτικῶν καὶ διαχειριστικῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁ Ἑθνικὸς Κήπος, ἢ καὶ ἡ διατύπωση ἐξειδικευμένων προτάσεων γιὰ τὴν κηποτεχνικὴ φροντίδα ποὺ τοῦ ἀξίζει. Τὸ ὅτι ὁ κήπος χρειάζεται πολυπληθέστερον προσωπικὸν ἐπιμελείας καὶ φύλαξης, διευθέτηση τοῦ θέματος τῆς ἐπαρκoῦς ὕδρευσης, ἀνανέωση τοῦ φυτικοῦ του κεφαλαίου καὶ τὴν φροντίδα ἐξειδικευμένου ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ ἱκανῶν ἐμπειροτεχνῶν, εἶναι θέματα ποὺ ἐπανερχοῦν σταθερῶς στὴν δημόσια συζήτηση, χωρὶς νὰ ἔχουν μέχρι σήμερα ἐπαρκῶς λυθεῖ. Ἡ πρόσφατη συγκρότηση τοῦ νομικοῦ προσώπου «Δῆμος Ἀθηναίων – Ἑθνικὸς Κήπος», ὡς ἀρμόδιου φορέα διαχείρισης τοῦ κήπου, γεννᾷ ἐλπίδες γιὰ τὴν ἐπιτυχὴ διευθέτηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν.

Ὡστόσο, ὡς κατάληξη τῆς μελέτης μας ποὺ παρουσίασε διεξοδικὰ τὸν μικρόκοσμον τοῦ Ἑθνικοῦ Κήπου –ὅπως ἀρχικὰ δημιουργήθη καὶ ὅπως εἶναι σήμερα–, εἶναι σκόπιμον νὰ θιγοῦν ἐδῶ ὀρισμένα θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν λειτουργία, δηλαδὴ στὶς ἐπιθυμητὲς καὶ ἐπιτρεπόμενες ἀλλὰ καὶ στὶς ἀνεπιτρεπτες καὶ ἀπευκταῖες χρήσεις τοῦ χώρου αὐτοῦ, καθὼς καὶ στὸν εὐκταῖο τρόπο βιώσεώς του ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες του.

Ἐνα ἄλλο ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος εἶναι οἱ ἐπιθυμητὲς μορφολογικὲς βελτιώσεις καὶ

* Τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐργασίας μὲ τὴν προσθήκη τοῦ παρόντος κεφαλαίου ὀφείλω στὸν φίλο καὶ συνάδελφο Παναγὴ Ψωμόπουλο, ὁ ὁποῖος μοῦ ὑπέδειξε τὴν σκοπιμότητά της.

Ένα από τα παλαιά ξύλινα φυλάκια των εισόδων του Έθνικου Κήπου.

ἀποκαταστάσεις τῆς εἰκόνας τοῦ κήπου, δηλαδή οἱ ἐπιμέρους ἐπεμβάσεις ποῦ ἀφοροῦν στίς διάφορες κατασκευές ἀλλά καὶ στὴν ἐπιλογή καὶ χωρική διάταξη τοῦ φυτικού ὕλικου.

Οἱ σκέψεις ποῦ ἀκολουθοῦν ἀναφέρονται στὰ θέματα αὐτὰ καὶ ἀπνηχοῦν τὶς ὑποκειμενικές ἐκτιμήσεις καὶ προσωπικές πεποιθήσεις τοῦ συγγραφέα, τὶς ὁποῖες διατυπώνει –ἂς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ μία παράφραση τοῦ Κ.Π. Καβάφη– μὲ «περίσκεψιν καὶ μὲ αἰδῶ»: «περίσκεψιν» ποῦ ἀφορᾷ στὸ «τί δέον γενέσθαι» καὶ «αἰδῶ» (δηλαδή, σεβασμὸν καὶ αἰδημοσύνην) ποῦ αἰσθάνεται πρὸ τοῦ ἔργου ζωῆς τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας. Προσωπικές πεποιθήσεις δὲν εἶναι ποτὲ ἀλάνθαστες, ἀλλὰ ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θὰ ἀναγνωρίσει –ἐλπίζω– τὴν προσπάθεια συνεπειᾶς στὴν σκέψη τοῦ γράφοντος.

Οἱ περισσότεροι δημόσιοι ἢ δημοτικοὶ ἀστικοὶ κήποι στὴν Εὐρώπῃ εἶναι ἀπερίφρακτοι ἢ τουλάχιστον συνεχῶς ἐλεύθερα προσβάσιμοι γιὰ τὸ κοινό. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς «βασιλικούς» ἢ ἄλλους ἰδιωτικούς ἱστορικούς κήπους, τῶν ὁποίων ὁ ιδιοχρηστος χαρακτήρας τονίζεται ἀπὸ τὴν ἐσωστρέφεια μιᾶς περιφράκτου διατάξεως, οἱ «κῆποι τοῦ λαοῦ» (Volksgaerten) ἐσχεδιάσθησαν εὐθύς ἐξαρχῆς (κυρίως κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα) ὡς χώροι ἀναψυχῆς, παιδιῶν καὶ ἄθλησης, μονίμως προσβάσιμοι σὲ μεγάλον ἀριθμὸν ἐπισκεπτῶν ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Αὐτὸ ἴσχυσε τόσον γιὰ τοὺς ἐξ ἀρχῆς σχεδιασθέντας μεγάλους δημόσιους κήπους (παραδείγματος χάριν, Prado Μαδρίτης, Pincio – Villa Borghese Ρώμης) ὅσον καὶ γιὰ πρώην βασιλικούς κήπους στὴν παρυφῇ τῶν πόλεων (παραδείγματος χάριν, Tiergarten Βερολίνου, Bois De Vincennes Παρισιῶν) ποῦ μετετράπησαν ἀργότερα σὲ δημόσιους. Μικρότεροι ἀστικοὶ κήποι τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου ἦσαν, ἐπίσης, συχνὰ ἀπερίφρακτοι.

Στὴν Ἀθήνα ὁ πρώην «Βασιλικὸς» καὶ τώρα «Ἐθνικὸς» κήπος, ἕνας μνημειακὸς βασιλικὸς παράδεισος, κράτησε ἐπὶ σχεδὸν ἕναν αἰῶνα τὸν ἰδιωτικὸν του χαρακτήρα καὶ ἡ πρόσβαση τοῦ κοινοῦ «ἐσυγχωρεῖτο» κατὰ παραχώρησιν μόνον γιὰ λίγες ὥρες τῆς ἡμέρας. Ἀπὸ τὸ ἔτος 1923 ὥστόσο, δηλαδή ἐδῶ καὶ 85 χρόνια, ὁ κήπος εἶναι πλέον δημόσιος. Μία ιδιομορφία ποῦ παρατηρεῖται ἐδῶ εἶναι ὅτι παρ' ὅλον τὸ ἄνοιγμα τοῦ κήπου στὸ κοινόν, ὁ περίκλειστος χαρακτήρας του ὄχι μόνον δὲν κατηργήθη ἀλλὰ ἐτονίσθη ἀκόμη περισσότερο: στὴν δεκαετία τοῦ 1920, στὴν θέση τοῦ παλαιοῦ ξυλίνου περιφράγματος, κατεσκευάσθη ἡ ἐπιβλητικὴ ἀλλὰ καὶ πολὺ καλαίσθητη περίφραξη μὲ μαρμαρίνους πεσσούς καὶ βαριὰ σιδηρὰ κιγκλιδώματα ποῦ διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Ὁ κήπος παραμένει προσβάσιμος μόνον ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ἕως τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου. Μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν, οἱ φύλακες περιεφέροντο ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα στὸν κήπο, κρούοντες μεγάλους κώδωνες γιὰ νὰ ὑπενθυμίσουν στοὺς ἐπισκέπτες του ὅτι ὁ χώρος του θὰ «ἐκλείνει» γιὰ τὴν νύκτα. Ἡ ἐθιμικὴ αὕτη γραφικὴ τελετουργία δυστυχῶς κατηργήθη ἐν τῷ μεταξύ, ἀλλὰ οἱ συνθηκῆς ἐπίσκεψης τοῦ κήπου παραμένουν ἀναλλοίωτες.

Γιατί παραμένει ὁ Ἐθνικὸς Κήπος περιφραγμένος καὶ γιατί «κλείνει» κατὰ τὶς νυκτερινὲς ὥρες; Εἶναι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς λειτουργίας του δικαιολογημένος καὶ εἶναι μάλιστα ἀνεκτός, σὲ μίαν ἐποχὴ σὰν τὴν δική μας ποῦ διακηρύσσει μὲ πάθος τὸ «ἄνοιγμα» ὅλων τῶν δημοσίων χώρων –στεγασμένων καὶ ἀκαλύπτων– κατὰ τὸ δυνατόν μονίμως καὶ ἀδιακρίτως σὲ ὅλους;

Ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας, ὅπως ἐτονίσθη ἤδη, δὲν ἦταν μορφολογημένος ἐξαρχῆς ὡς «κῆπος τοῦ λαοῦ»: τοῦ λείπουν οἱ μεγάλες ἀνοικτὲς ἐκτάσεις γιὰ παιδιές, οἱ μεγάλες διαστάσεις γιὰ μα-

Μία (ή βορειότερη) από τις τρεις εισόδους του Έθνικού Κήπου επί της οδού Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, με ὁλόσωμη μαρμάρινη παραστάδα.

Λεπτομέρεια τοῦ συμπαγοῦς σιδηροῦ κιγκλιδώματος (με λιτὴ κλασικίζουσα μορφολόγηση) τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου.

Τμήμα τῆς νοτίας ὄψης τοῦ κτηρίου τῆς Βουλῆς καὶ πρὸ αὐτοῦ τὰ παραμορφωτικὰ ὑψηλὰ σιδηρὰ φράγματα στὴν «ταράτσα» τοῦ κήπου. Μία ἀπὸ τὶς ὑφιστάμενες κακομορφίες πού πρέπει νὰ ἀναιρεθοῦν.

Ἡ προτομή τοῦ Ἰωάννου Ἐϋνάρδου, ἔργο τοῦ γλύπτη Ἰωάννου Κόσσου, ἐπὶ ὑψηλῆς στήλης στὸν Ἐθνικὸν Κήπον.

κρινοὺς περιπάτους καὶ δρομαία ἄσκηση (jogging), οἱ ἀνθεκτικὲς μονοφυτεῖες ποὺ ἀντέχουν στὴν ταλαιπωρία μιᾶς ἐντατικῆς χρήσης ἀπὸ μεγάλες ἀνθρώπινες μάζες. Τοῦ λείπουν (εὐτυχῶς!) τὰ στερεὰ ὁδοστρώματα –πλακοστρώσεις, κυβόλιθοι– καὶ ὁ νυκτερινὸς φωτισμός. Οἱ χλοοτάπητές του δὲν εἶναι ἐπιφάνειες παραμονῆς καὶ ἀνάπαυσης (ὅπως στὸν Βορρᾶ τῆς Εὐρώπης) ἀλλὰ διακοσμητικὲς ἐπιφάνειες, ἄβατες, ἓνα πράσινο ὑπόβαθρο ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλονται οἱ συστάδες τῶν ὑψηλῶν δένδρων. Ἡ φυτεία του εἶναι πολυποίκιλη, ἄκρως εὐπρόσβλητη, καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἄρδευσός της συνεχῆς. Ἐξάλλου, ἡ φύτευση τοῦ κήπου ἔχει γίνῃ σκοπὶ μῶς, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, πολὺ πυκνὴ, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ τὸ ἐπιθυμητὸ δροσερὸ μικροκλίμα μιᾶς περικλείστου ὁάσεως πρασίνου.

Ὡς ἐκ τούτου, πύξημένη εἶναι ἡ ἀνάγκη φροντίδας καὶ προστασίας τοῦ χώρου. Τὸ «περίφρακτον» τοῦ κήπου καὶ τὸ κλείσιμόν του κατὰ τὴν νύκτα εἶναι ἀναγκαῖες συνθῆκες γιὰ τὴν προστασία τόσο τῶν φυτεύσεων ὅσον καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τὸ ὑφιστάμενον αὐτὸ ἐλεγχόμενον καθεστῶς λειτουργίας θὰ πρέπει ὅχι μόνον νὰ διατηρηθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ υποστηριχθεῖ μὲ τὴν ἐπαναφορὰ τῶν μονίμων φυλάκων γιὰ τὴν στελέχωση τῶν ὡραίων μικρῶν παλαιῶν ξυλίνων φυλακίων ποὺ ἔχουν εὐτυχῶς διατηρηθεῖ κοντὰ σὲ εἰσόδους τοῦ κήπου. Ὁ κῆπος εἶναι χώρος αὐθύπαρκτος, ἓνα σπάνιο ὑπαίθριον μουσεῖον τῆς κηποτεχνίας, ἐντεταγμένος στὴν ζωὴ τῆς πόλης ἀλλὰ ὅχι «ξέφραγο ἀμπέλι», γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὴν ἔκφραση τοῦ συρμοῦ!

Τί εἶναι ὁ Ἐθνικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας; Ποιὸν κοινωνικὸν στόχον ὑπηρετεῖ σήμερα; Ἀλλὰ καὶ τί δὲν εἶναι, τί δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ἐπιτραπεῖ νὰ γίνῃ; Καίρια ἐρωτήματα αὐτά, ποὺ ζητοῦν θεμελιωμένες καὶ ἀναντίρρητες ἀπαντήσεις!

Ὁ Κήπος τῆς Ἀμαλίας εἶναι, κατ' ἀρχάς, ἓνα ὑψηλὸν αἰσθητικὸν ἐπίτευγμα, μιὰ διεθνῶς σπανία σύζευξη ἀστικοῦ πάρκου ἀναψυχῆς καὶ βοτανικοῦ κήπου. Ὁ ρόλος του μέσα στὴν σημερινὴ μεγαλούπολη εἶναι, πάνω ἀπ' ὅλα –καὶ ἂς μὴν ξενίσει ἡ ἔκφραση– ἡθοπλαστικός: ἐξοικειώνει μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ φυτικού κόσμου, ἀναπλασμένου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ προσφέρει –μὲ τὰ λόγια τοῦ Κώστα Μπίρν– ἓνα χώρον δημόσιον ποὺ ἐξασφαλίζει «τὴν μόνωση καὶ τὴν γαλήνη», ὡς ὁ κῆπος «τῆς ἐκστάσεως καὶ τῆς ρέμβης»¹.

Μπορεῖ, στὸν σημερινὸ πολυπράγμονα κάτοικο τῆς Ἀθήνας, τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ καταξιωμένου ἀθηναιοδίου νὰ ἤχοῦν ἀνεδαφικά, σχεδὸν ὄνειροπαρμένα, μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητη πραγματικότητα τῆς ζωῆς «ἐν ἄστει». Καὶ ὅμως, ἰδιαίτερος ὑπὸ τὶς συνθῆκες ψυχολογικῆς ἔντασης, ἀλλὰ καὶ ἀφόρητης πυκνότητος κτισμάτων, ὀχημάτων καὶ ἀνθρώπων ποὺ κυριαρχοῦν στὴν πόλη, ἡ προσφορὰ τοῦ κήπου ἔχει ἀνυπολόγιστη ἀξία: ἐπιτρέπει τὴν ψυχικὴ μεταστροφή, ἀπὸ τὴν ἀγελαία καὶ ἀσύδοτη μορφή τῆς ὑπαρξης στὴν πόλη σὲ μιὰν ἀνάπαυλα στοχαστικότητος καὶ ἡρεμίας. Ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του καὶ σὲ μιὰ ἐξευγενισμένη μορφή «φυσικοῦ», ἂν καὶ ἀνθρωπογενοῦς, περιβάλλοντος. Εἶναι, λοιπόν, ἡ «ἀναψυχὴ» στὸν κῆπο κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ σωματικὴ μόνον ἀναζωογόνηση: εἶναι ἐξημέρωση τοῦ θυμικοῦ, εἶναι ἐξανθρωπισμός.

Ποιὲς εἶναι, ὡστόσο, οἱ δράσεις τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ κήπου, σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸν χαρακτῆρα του ποὺ μόλις περιγράψαμε; Ἐνδεικτικῶς, ὁ ποιητὴς Γιώργος Σεφέρης μᾶς

Ἡ προτομή τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια (δίδυμο ἔργο τῆς προτομῆς τοῦ Ἐϋνάρδου) τοῦ γλύπτη Ἰωάννου Κόσσου ἐπὶ ὑψηλῆς στήλης καὶ με φόντο ὑψηλόκορμους φοίνικες, στὸν Ἐθνικὸν Κήπον.

δίνει, με τὴν ὀξυδέρκειά του καὶ με καλόκαρδη εἰρωνεία, σὲ ἓνα αὐτοβιογραφικὸ κείμενο του² μίαν ἀναφορὰ γιὰ αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν στὸν κῆπο. Ὁ Σεφέρης περιδιαβάζει ἓνα πρωινὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1967, στὰ 67 του χρόνια, στὸν κῆπο καὶ διαβάζει –διδασκόμενος πάντοτε, ἔστω καὶ σὲ προχωρημένη ἡλικία– τὰ ἐπιστημονικὰ ὀνόματα τῶν φυτῶν, στὶς μικρὲς πινακίδες ποὺ ὑπῆρχαν τότε στερεωμένες στοὺς κορμούς τῶν δένδρων. Συγχρόνως, ρίχνει πλάγιες ματιὲς στὰ τεκταινόμενα γύρω του. Ἄς τὸν ἀκούσουμε:

«Μπῆκα στὸ βασιλικὸ περιβόλι καὶ στάθηκα ἐμπρὸς στὴν ἀποκαρδιωτικὴ προτομὴ τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Σολωμὸς ἐδῶ, ὁ Σικελιανὸς στοὺς Δελφούς, δὲν-ξέρω-ποιὸς ἄλλου. Θεέ μου, λυπήσου τοὺς ποιητές μας. Ἡ κόλασή τους εἶναι αὐτὰ τὰ ἀγάλματα. Ἄς παρηγορηθῶ κοιτάζοντας τὰ δέντρα.

»Μετὰ τὸν Σολωμό, τὸ δέντρο Φωτεινὴ ἢ λεία. Ὁ Νικόλαος Γαβριήλ Πεντζίκης συνηθίζει, ὅταν ἀναφέρει καὶ τὸ παραμικρὸ φυτό, νὰ μνημονεύει τὸ ἐπιστημονικὸ ὄνομά του. Ἀντιγράφω λοιπὸν ὁλόκληρες τὶς ἐπιγραφὲς τῶν δέντρων ποὺ ἀντιπερνῶ, χωρὶς νὰ παραλείψω τὴ λατινικὴ ἐπωνυμία τους. Ἔτσι σὰ μίαν ἔκφραση, δωρεάν, τῆς χαρᾶς μου ποὺ ἄρχισε τὸ βιβλίό του με τόσο καλὲς σελίδες. Λοιπόν: Φωτεινὴ ἢ λεία, κοινῶς φωτεινὴ (*Photinia glabra*). Ἐπειτα, Πτελέα ἢ πεδινή, κ. φτελιά ἢ караγάτσι (*Ulmus campestris*). Ἐπειτα, Κυπάρισσος ἢ ὀριζοντιοκλαδὴς (*Cupressus sempervirens*), κ. θηλυκὸ κυπαρίσσι. Ἐπειτα – μιὰ στιγμή· εἶναι ὁμορφο αὐτὸ τὸ θηλυκὸ. [...]

»Τρία παγόνια σεργιανοῦν τὴν καμαρωτὴ κακομοιριά τους. Ἀπίστευτο πῶς τὰ καταφέρνουμε νὰ μεταδίνουμε τὴ μιζέρια μας σ' ὅ,τι ζωντανό. Μὲ πῆρε ἡ νοσταλγία γιὰ ἓνα βυζαντινὸ θωράκιο· ἐκεῖ τουλάχιστο τὰ παγόνια ζοῦν καὶ βασιλεύουν. Ἐπειτα: Μακλούρα ἢ πορτοκαλλόκαρπος (*Maclura aurantiaca*). Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ βαφτίσουμε καὶ δοξαρόδεντρο· ἀπὸ τὸ ξύλο τῆς ἔφταναν τόξα. Κάτω ἀπὸ τὴν πολεμόχαρνη Μακλούρα δυὸ συμπατριῶτες χειρονομοῦν καὶ ἀλλάζουν βωμολοχίες κοινοβουλευτικότητας. Ἐπειτα: Λατάνια ἢ βουρβονικὴ (*Latania borbonica*). Ἐδῶ ζευγαράκι: ἡ κοπέλα εἶναι μία τριχωτὴ “σαβουροκόφα” (Παπαδιαμάντης). Ἐπειτα: Βραχυχίτων ὁ ἑτερόφυλλος (*Brachyhiton diversifolium*)· ὑπάρχει ἄραγε καὶ βραχυχίτων ὁ ὁμόφυλλος; θὰ ἔμοιαζε μετὰ σαχλὸ καλαμπούρι. [...]

»Ἀπ' ἐδῶ φαίνεται ἡ μικρὴ λίμνη· βλέπεις τὰ ὀλόλευκα φτερά τῶν κύκνων· ἓνα παιδάκι διασκεδάζει νὰ τὰ χτυπᾷ μετὰ τὸ καλάμι. Ὅσο πιὸ νέοι, τόσο πιὸ ἄγριοι εἴμαστε· ὅταν γεννιόμαστε, πρέπει νὰ ἤμασταν μωρὰ-ἀνθρωποφάγοι. Ἀπὸ τὴ μεγάλη καγκελόπορτα τῆς λεωφόρου μπαίνουν τώρα πολλὲς μαθήτριες ντυμένες γαλάζιες πουκαμίσες. Περίεργο: τὰ πρόσωπά τους εἶναι νέα, ἀλλὰ οἱ μορφασμοὶ τους καὶ οἱ χειρονομίες πολὺ ἡλικιωμένων γυναικῶν».

Ἔτσι, μετὰ τὸν περίπατο καὶ τὶς σημειώσεις του, ὁ Σεφέρης συνοψίζει ἐπιγραμματικῶς τὰ δρώμενα μέσα στὸν κῆπο:

Ὁ ἴδιος, ὡς ἡλικιωμένος περιπατητής, ἀντιπροσωπεύει τὸν στοχαστικὸν ἐνήλικον ποὺ ἀφάνεται ἐδῶ στὶς σκέψεις καὶ στοὺς συνειρμούς του. Τὸν ἐνήλικον ποὺ δὲν παύει καὶ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν βοτανική.

Οἱ δύο νεοέλληνες ποὺ ἀνταλλάσσουν «βωμολοχίες κοινοβουλευτικότητας» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ δείγματα ἀργοσχόλων ἀλλὰ καὶ ἀθώων «περιθωριακῶν» ποὺ συχνάζουν πάντοτε στὰ δημόσια πάρκα, σιωπηλοὶ ἢ καὶ λαλίστατοι, κατὰ περίπτωσιν.

Τὸ συγκρότημα τῶν κτηρίων τῆς Προεδρικῆς Φρουρᾶς στὴν βορειοανατολική γωνία τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου.

Αἶγαρος σὲ προχείρως περιφραγμένον χώρον τῆς «ζωολογικῆς συλλογῆς» τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου.

Όνος καὶ τὸ ἐνδιαίτημά του (ἄθλιον ὑπόστεγον) σὲ προχείρως περιφραγμένον χώρον τῆς «ζωολογικῆς συλλογῆς» τοῦ κήπου.

Τὸ «ζευγαράκι» ἀντιπροσωπεύει τοὺς νέους ἐκείνους ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν τὶς συγκινησιακές τους ἐξάρσεις ἀλλὰ καὶ ἀγωνίες (ἄστεγος ἔρως) στὸ εἰδυλλιακὸ περιβάλλον τοῦ κήπου.

Τὸ παιδάκι ποὺ χτυπᾷ μὲ τὸ καλάμι τοὺς κύκνους μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν παρουσία καὶ τὰ ἀθῶα (ἀλλὰ καὶ τὰ ὄχι πάντα ἀθῶα) παιχνίδια τῶν μικρῶν συμπολιτῶν μας.

Οἱ μαθήτριες, ὁμοιόμορφα ντυμένες (μὲ πουκαμίσες τότε...) ποὺ πιθηκίζουν ἤδη «μορφασμούς καὶ χειρονομίες» τῶν ἐνηλίκων, ἀντιπροσωπεύουν τὶς ὁμαδικές ἐπισκέψεις στὸν κήπο. Καὶ εἶναι αὐτὲς οἱ ἐπισκέψεις ὑποχρεωτικές ἢ αὐτόβουλες; Δὲν μᾶς τὸ λέει αὐτὸ ὁ ποιητής.

Μίαν ὁμάδα ὡστόσο –ἴσως καὶ τὴν πολυπληθέστερη– δὲν μνημονεύει ὁ Σεφέρης: τὰ νήπια μὲ τὶς παιδαγωγούς τους. Μήπως προέβλεπε ὅτι θὰ ἐξέλιπε ἡ παρουσία τους συντόμως ἀπὸ τὸν κήπο;³

Ἀντιπαρερχόμενοι τὶς εἰρωνικές παρατηρήσεις τοῦ ποιητῆ γιὰ τὶς προτομές τῶν ποιητῶν καὶ τὰ κακομοίρικα παγώνια στὸν κήπο (θὰ ἐπανέλθουμε σὲ αὐτὰ στὴν συνέχεια), ἂς παραμείνουμε στὰ δρώμενα ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Σεφέρης. Οἱ παρατηρήσεις του ἐπιβεβαιώνουν τὸ γνωστὸ γεγονὸς ὅτι στὸν κήπο, ποὺ εἶναι κῶρος καταφυγῆς ἀπὸ τὴν σκληρότητα τῆς ζωῆς τῆς πόλης, συχνάζουν κυρίως οἱ νέοι (καὶ οἱ νεώτατοι), οἱ ἡλικιωμένοι καὶ οἱ ταλαιπωρημένοι. Οἱ ἐνεργοὶ καὶ στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς προσπάθειας σπανίζουν ἐδῶ. Ὑπάρχουν, βεβαίως, καὶ οἱ ἐξαιρέσεις: οἱ καλλιτέχνες, οἱ στοχαστές, ὅλοι ὅσοι εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸ «εὐρὺ πέλαγος τῆς ὁμορφιᾶς καὶ ἀτενίζουν [...]»⁴, ὅπως μᾶς λέει ὁ Πλάτων.

Ἐχοντας ἔτσι καθορίσει τὸν ἐγγενῆ χαρακτήρα τοῦ κήπου, προχωροῦμε στὸ ἐπόμενο ἐρώτημα: Ποιὲς χρήσεις εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν φύση του καὶ δὲν ἔχουν θέση στὸν κῶρον του; Καὶ ποιὲς τέτοιες χρήσεις εἶναι παροῦσες σήμερα ἐδῶ καὶ πρέπει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, νὰ ἀπομακρυνθοῦν;

Ἡ ἀπάντηση ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μονοσήμαντη: ὅ,τι –κτίσμα ἢ χρῆση– δὲν ἀνήκει στὸ μὲ ἐπιμέλεια σχεδιασμένον φυτικὸν περιβάλλον τοῦ κήπου, ἀποτελεῖ ἀλλοίωση καὶ προσβολὴ τοῦ χαρακτῆρος του καὶ θὰ πρέπει νὰ παραμερισθεῖ. Ἀλλὰ ἔχουμε τέτοιες ἀλλοιώσεις σήμερα; Καὶ βέβαια ἔχουμε καὶ –ἂν καὶ περιορισμένης σχετικῶς ἐκτάσεως– οἱ ἀλλοιώσεις αὐτὲς εἶναι ἰδιαίτερος μειωτικές.

Στὴν βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κήπου, σὲ προνομιούχο θέση (ἐκταση 50 x 80 μέτρα = 4.000 τετραγωνικά μέτρα), ποὺ γειτνιάζει τόσο πρὸς τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα (σήμερα ἡ Βουλὴ) ὅσο καὶ πρὸς τὸ Ἀνάκτορον Διαδόχου (σήμερα τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον), ἐγκαθίσταται ἤδη ἀπὸ τὸ 1868 (ἐπὶ βασιλέως Γεωργίου Α΄), ἡ τότε Βασιλικὴ καὶ σήμερα Προεδρικὴ Φρουρά. Ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτείας (στὴν περίπτωσιν αὐτὴ μάλιστα τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος) πῆρε, ὡς συνήθως, τὸ προβάδισμα ἐναντι τῶν χρήσεων ποὺ ἐξυπηρετοῦν τοὺς πολίτες, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ξένη χρῆση ἐνὸς –ἔστω καὶ καλαισθητικῶς ὁργανωμένου– στρατοπέδου παρεισέφερσε στὸν ἱστορικὸν κήπον, καὶ ἔγινε στὸ διάβα 140 ἐτῶν παγιωμένη κατάστασις, σχεδὸν παράδοσις. Καὶ ὅμως, δὲν πρέπει νὰ διστάζουμε στὴν ἀναγνώριση καὶ στὸν παραμερισμὸ σφαλερῶν παραδόσεων!

Οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς Φρουρᾶς πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν Ἐθνικὸν Κήπον, διότι ἀντιτίθενται στὸν λόγον ὕπαρξης ἐνὸς ἀστικοῦ πάρκου ἀναψυχῆς. Κατὰ εὐτυχῆ συγ-

κυρίαν, υφίσταται μάλιστα ή δυνατότητα διευθέτησης του προβλήματος με την χρησιμοποίηση μιās έκτασης αναλόγου μεγέθους, και πάλι πολύ πλησίον του Προεδρικού Μεγάρου, και του επ' αυτής καταλλήλου κτηριακού συγκροτήματος. Πρόκειται για τις εγκαταστάσεις της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας στην οδό Μουρούζη, για τις όποιες ή επιλογή της θέσης αυτής είναι άκρως άτυχής, λόγω κακής προσβασιμότητας των όχημάτων, στενότητας της οδοῦ και όχλησης της περιοχής αυτής άμιγοῦς κατοικίας.

Ο έλευθερούμενος χώρος της Προεδρικής Φρουράς μπορεί να χρησιμεύσει μερικῶς για την επέκταση του παραπλεύρως εύρισκομένου φυτωρίου του κήπου. Πάντως, πρὸς βορρᾶν θὰ πρέπει να φυτευθεῖ με ύψηλὴ βλάστηση για να ἀποκατασταθεῖ ή όπτική ἐνότητα του μειώπου του κήπου πρὸς την λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας.

Στὸ ἀνατολικὸν τμήμα του κήπου, κοντὰ στην «μεγάλη λίμνη», και ἐπὶ ἐνὸς μικροῦ φυσικοῦ ὑψώματος, εὐρίσκονται δύο μεγάλοι κλωβὸν (volières) για την προστατευμένη διαβίωση ποικίλων πτηνῶν. Πρόκειται για κομψότερες σιδερὲς κατασκευές του 19ου αἰῶνα, πού εὐτυχῶς διεφυλάχθησαν μέχρι σήμερα και θὰ πρέπει να συντηρηθοῦν με ἐπιμέλεια. Η παρουσία, ἐξάλλου, πτηνῶν στὸν κήπο (τόσον τῶν ἐγκλωβισμένων ὅσο και τῶν ἐλευθέρως περιφερομένων, ὅπως οἱ χῆνες, οἱ πάπιες και τὰ παγώνια) προσδίδουν στην ἀτμόσφαιρα του χώρου μία ζωντάνια και ἕναν πρόσχαρο χαρακτήρα πού ἀναζωογονεῖ μικροὺς και μεγάλους. Τὰ παγώνια –πού ἔχουν, δυστυχῶς, ἐξαφανισθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια– τὰ ὅποια, με την διαπεραστικὴ φωνή τους και τὸ παραμυθένιο τους πτέρωμα ἀνοικτό, ἦταν τόσο συνδεδεμένα με την εἰκόνα του κήπου, πρέπει να ξαναβροῦν την θέση τους μέσα σὲ αὐτόν. Ἐδῶ θὰ διαφωνήσει κανεὶς με τὸν Σεφέρη: δὲν εἶναι κακομοίρικα τὰ παγώνια! Δὲν μπορεί να εἶναι ἄθλια τὰ βασιλικά αὐτὰ πτηνά, ἐκτὸς ἐὰν τὰ ἐξαθλιώσουμε ἑμεῖς με την ἄστοργη συμπεριφορά μας.

Ἄθλια, ἀντιθέτως, εἶναι, και θὰ εἶναι πάντα, λόγω ἔλλειψης χώρου και καταλλήλου ὑποδομῆς για την διαβίωσή τους, τὰ λίγα ταλαίπωρα ζῶα (κυρίως αἰγαγροὶ) πού ἔχουν κλεισθεῖ πίσω ἀπὸ φτωχοὺς συρμάτινους φράκτες και συγκροτοῦν την ἀξιολύπητη «ζωολογικὴ συλλογὴ» του κήπου. Η μικρὴ περίφρακτο περιοχή (2.000 τετραγωνικά μέτρα), βορείως του λόφου τῶν πτηνῶν, εἶναι πηγὴ κακοσμίας και προκαλεῖ μελαγχολία στὸν ἐπισκέπτη πού βλέπει τὰ ζῶα περιορισμένα σὰν μέσα σὲ μιὰ ἀτιμέλητη χωριάτικη αὐλή.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ σχεδιασμὸς ἀλλὰ και ή ὀργάνωση και διαχείριση ἐνὸς πραγματικοῦ ζωολογικοῦ κήπου εἶναι μία ἄκρως ἀπαιτητικὴ ὑπόθεση πού προϋποθέτει ἐξειδικευμένη ἐπιστημονικὴ γνώση, ἄνετο διαθέσιμο χώρο, δημιουργικὴ φαντασία για τὸν σχεδιασμὸν τεχνητῶν βιοτόπων (πού εἶναι ἀπομιμήσεις τῶν φυσικῶν) για την διαβίωση τῶν ζώων, και σημαντικὲς δαπάνες λειτουργίας. Μέχρι σήμερα, ή Ἑλλάς δὲν κατόρθωσε να ἀποκτήσει οὔτε ἕναν ζωολογικὸν κήπον ἄξιον λόγου. Καὶ ἀποτελεῖ βεβαίως παρωδία ζωολογικοῦ κήπου ή ζωολογικὴ συλλογὴ του Ἐθνικοῦ Κήπου ή ὅποια μειώνει ἀντὶ να αὐξάνει την ἑλκυστικότητά του, και καλὸν θὰ ἦταν να καταργηθεῖ.

Ἀλλὰ ὁ σημαντικότερος κίνδυνος διείσδυσης χρήσεων ἀσυμβιβάσιων πρὸς την φύση του κήπου εἶναι τὰ «πολιτιστικά δρώμενα», πού κάτω ἀπὸ τὸν μανδῦαν τῆς κοινωνικῆς προσφορᾶς κρύβουν σχεδὸν πάντοτε κερδοφόρες ἐπιχειρηματικὲς σκοπιμότητες. Στὸ πα-

Μεγάλος κλωβὸς πτηνῶν ἐπὶ του φυσικοῦ ὑψώματος ἀνατολικῶς τῆς μεγάλης λίμνης.

Περιλακκώματα με μικρά αναχώματα. Ένδεικτική λεπτομέρεια διαμόρφωσης των επιφανειών των παρτεριών προς διασφάλιση της άρδευσης του κήπου.

Πλαστικός σωλήνας ποτίσματος: ο νεωτεριστικός τρόπος άρδευσης του κήπου, ο οποίος, εάν γενικευθεί, θα συμβάλλει στην αισθητική παραμόρφωσή του.

ρελθόν, ο Έθνικος Κήπος υπέστη μία σοβαράν προσβολήν αὐτοῦ τοῦ εἶδους, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ τὴν δεκαετίαν τοῦ 1950 γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἐνὸς –εὐτυχῶς λυομένου– «Θεάτρου Κήπου», σὲ κεντρικὸ τοῦ σημείου. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς εὐτυχῶς παρῆλθε. Ὁ Κώστας Μπίρης, ὅπως πάντοτε μαχητικὸς ὑπέρμαχος ἐνὸς «πολεοδομικοῦ ἥθους», ἀρθρογράφησε τότε προβλέποντας τὰ χεῖριστα: τὴν κατασκευὴν μονίμου θεάτρου καὶ τὴν ὀριστικὴν ἄλωσιν τοῦ κήπου. Καὶ ναὶ μὲν αὐτὸ ἀπεφεύχθη, οἱ καυστικές του ἐπισημάνσεις ὅμως παραμένουν ἰσχυρὲς καὶ σήμερα. Γράφει ὁ Μπίρης:

«Μία φορὰ ὅμως ποὺ τὸ βασιλικὸ περιβόλι ἔγινε στόχος ἐκμεταλλεύσεως, δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθῇ, καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ, δυστυχῶς, δεύτερη καὶ μεγαλύτερη ἀπόπειρα εἰσβολῆς. Ἐνα πρόχειρο θέατρο ἐστήθηκε πέρυσιν στὰ παρτέρια καὶ ἐγκαταστάσεις ἡλεκτρικὲς κρεμάσθηκαν στὰ δέντρα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν λειτουργία του, ποὺ βάσπηξε μερικὸς μῆνες, σὰν προάγγελος ὀριστικῆς βέβαιας καταδίκης, πρὸς τὴν ὁποία καὶ προχωροῦμε τώρα μετὰ θετικότερα βήματα. [...] Οὔτε ἐξυπηρετεῖ τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ ἢ προσωρινότητα αὐτή, μετὰ τὴν περιοδικὴ παρουσία καὶ ἐξαφάνισιν τοῦ θεάτρου, οὔτε καὶ πρόκειται νὰ διαρκέσῃ πολὺ. Χρειάζεται μόνο γιὰ τὴν ψυχολογικὴ προετοιμασία, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη προκειμένου ἓνα ἔγκλημα νὰ πλήξῃ τὸ δημόσιο αἶσθημα. Χρειάζεται, δηλαδή, γιὰ νὰ κάμψῃ, μετὰ τὴν βαθμιαία ἐπίδρασιν τῆς συνήθειας, τὴν παράδοσιν τοῦ σεβασμοῦ τοῦ κήπου καί, στὴν θέσιν της, νὰ ἐγκαταστήσῃ τὸ κλίμα τῆς ἀνοχής, ποὺ θὰ δεχθῇ τὴν ὀριστικὴν κατοχὴν τοῦ χώρου ἀπὸ ἓνα μόνιμο καὶ κτιστὸ θέατρο. Ὅταν ἐμεῖς, ποὺ ζήσαμε μετὰ θαυμασμὸ καὶ εὐλάβεια πρὸς τὸν κήπο μας, δεχθήκαμε νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ οἰκόπεδο, γιατί καὶ ποῦ θὰ βασισθῇ ἡ νέα αὐτὴ γενιά, ποὺ τὸν βρίσκει οἰκόπεδο καὶ ἀντικείμενον ἐπιχειρήσεως, γιὰ νὰ προβάλῃ ἀντίστασιν στὴν ἀπλὴν τακτοποίησιν αὐτοῦ τοῦ σοῦρ' τα - φέρ' τα, μετὰ τὸ κτίσιμον ἐνὸς μόνιμου θεάτρου; Μετὰ τὴν ἴδια ψυχολογικὴ ἐξέλιξιν καὶ μετὰ τὴν ἴδια τακτικὴν, ποὺ θὰ βρεθοῦν πάντα οἱ ἐξυπνοὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσουν, οἱ ἐπόμενες γενιές, ἴσως καὶ ἡ ἴδια ποὺ θὰ κτίσῃ τὸ πρῶτον θέατρο, θὰ καταφάγῃ, μετὰ μεγαλύτερην εὐκολίαν, ὁλόκληρον τὸν κήπον, μετὰ χίλια δυὸ ἄλλα κτίρια, ποὺ οἱ ἀνεξάντλητες πάντα πρακτικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἀνάγκαι θὰ δώσουν στοὺς ἐπιχειρηματίας τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐφεύρουν»⁵.

Ἄς μὴν ἐφπυσχάζουμε, ὥστόσο! Καὶ σήμερα, μισὸν αἰῶνα ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ στὸ μέλλον, «οἱ ἀνεξάντλητες πάντα πρακτικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἀνάγκαι» μένουν οἱ ἴδιαι καὶ εἶναι ἀδυστάστει. Ἐνα πρόσφατον παράδειγμα, πρὸς ἀποφυγὴν στὴν περίπτωσιν τοῦ κήπου, εἶναι ἡ χρησιμοποίησιν τοῦ νέου μνημειακοῦ «ἀθηναϊκοῦ περιπάτου» στὴν νότια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως, γιὰ τὰς ἀνάγκαις τῆς ὑπαιθρίας Ἑκθέσης Βιβλίου (μᾶλλον περὶ παζαριοῦ πρόκειται) μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν μιᾶς ἑκατοντάδας σκηνῶν καὶ παραπηγμάτων ποὺ παραμορφῶνουν ὑβριστικῶς τὸν ἱστορικὸν χώρον.

Ὁ Ἑθνικὸς Κήπος, μετὰ τὴν ἐρασιμότητά του, μπορεῖ νὰ ἐκτεθεῖ σὲ πολλὰς ἐπιβουλάς: τέλεσιν «μουσικῶν γεγονότων» ἀπὸ λαϊκὰ ἢ ροκ συγκροτήματα, ἐκθέσεις γλυπτῶν (οὔτε ἡ Πνύκα ἀπέφυγε αὐτὴν τὴν βεβήλωσιν), θεάματα «ἤχος καὶ Φῶς», δεξιώσεις ὑψηλῶν προσώπων καὶ μὴ, διεξαγωγὴ ἀθλητικῶν ἀγωνισμάτων... Ὁ κατάλογος τῶν πιθανῶν ἀσυμβιβάστων χρήσεων δὲν ἔχει τέλος, ὅπως δὲν ἔχει ὅρια καὶ ἡ ἐφευρετικότητα τῆς ἐπιχειρημα-

τικῆς πρωτοβουλίας. Καὶ ὅλα αὐτὰ πάντα μὲ τὴν καλοπροαίρετην –δῆθεν– ἐξήγηση τοῦ «ζωντανέματος τοῦ χώρου» καὶ τῆς «ἀποδόσεως τοῦ κήπου στοὺς Ἀθηναίους».

Θὰ τὸ ἐπαναλάβουμε ἄλλη μία φορά: ὁ Ἑθνικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας δὲν χρειάζεται «ζωντάνεμα»! Ἕνα καταφύγιον γαλήνης εἶναι ζεῖδωρον (δίνει ζῶν) χωρὶς νὰ πρέπει νὰ σφύζει ἀπὸ διάφορες ἀγοραῖες χρήσεις, εἶναι ζεῖδωρον ἀφ' ἑαυτοῦ, γιατί προσφέρει ὑψηλὴ αἰσθητικὴ χαρά, ψυχικὴ ἀνάταση καὶ βιολογικὴ τόνωση. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἰσχυρισμοὶ εἶναι ἐκ τοῦ πονηροῦ.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον οἱ ἀσυμβίβαστες χρήσεις ποὺ πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν κήπον. Ὑπάρχει καὶ τὸ συναφὲς πρόβλημα τῆς ἀσυμβιβάστου συμπεριφορᾶς, τῆς ἐνδεχομένης συμπεριφορᾶς ὀρισμένων ἐπισκεπτῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ τραυματίσει καιρίως τὸ περιβάλλον του. Μουσικὲς –ἐνόργανες ἢ τραγούδια–, πίκ-νίκ, μὲ ἄλλα λόγια «τσιμπούσια» (*déjeuner sur l'herbe*: προγεύματα ἐπὶ τῆς χλόης, τὰ ὀνόμαζαν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα), ἐπισκέψεις σχολικῶν τάξεων, ὁμάδων, δηλαδή, ἐφήβων χωρὶς καθοδήγηση ποὺ φωνασκοῦν μόνον καὶ συχνὰ ἀσχημονοῦν, παρουσία ἀδέσποτων καὶ μὴ ζῶων ποὺ ἀνασκάπτουν καὶ βρωμίζουν τοὺς χώρους παραμονῆς τῶν παιδιῶν, ποδηλάτες καὶ κυρίως μηχανοκίνητα μέσα (ἔστω καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κήπου ποὺ ἔκαναν προσπάτως τὴν ἐμφάνισή τους), ὅλα αὐτὰ εἶναι προσβολὲς τοῦ χώρου ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ εὐκολὰ νὰ χάσει τὴν ἀνεπανάληπτη εὐγένεια καὶ ἡρεμία του.

Ὁ ἔλεγχος τῆς κοσμίας, τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς: τὸ κρισιμότερο θέμα, ποὺ ἐξασφαλίζεται βέβαια ὅχι μόνον μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴ φύλαξη (ὅχι βεβαίως ἀπὸ ἀστυνομικούς ἢ ἰδιωτικούς ὑπαλλήλους ἀσφαλείας, ἀλλὰ ἀπὸ ἐκπαιδευμένους φύλακες), ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἀγωγή τῶν πολιτῶν-χρηστῶν τοῦ κήπου, δηλαδή τῶν Ἀθηναίων. Ποιὰ ἰδεώδη καὶ ποιὰ δεοντολογία ἐμπνέει, ὥστόσο, ἡ κοινωνία μας στοὺς πολίτες της; Καὶ ποιὰ ὅρια «ἐπιτρεπτοῦ» τοὺς ὑποβάλλει ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπιβάλλει σήμερα; Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐναγώνια ἐρωτήματα, ποὺ ἀφήνουν ὅμως μᾶλλον τοὺς περισσότερους ἀδιάφορους ἢ προκαλοῦν ἀμηχανία, ἂν ὅχι καὶ ἀγανάκτηση. Οἱ καιροὶ δὲν εἶναι μενετοί, καὶ ὅμως ἡ ἐλπίδα παραμένει ζωντανή ὅτι ἐνστικτωδῶς, ἀφοῦ τόσοι xῶροι στὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς μας ἔχουν ὑποβαθμισθεῖ, τόσοι οἱ πολίτες ὅσον καὶ οἱ θεσμικοὶ φορεῖς θὰ ἀμυνθοῦν, ὥστε νὰ μὴν ἀλωθεῖ καὶ ὁ Ἑθνικὸς Κήπος.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν θεώρηση τοῦ θέματος τῶν «χρήσεων», ἃς ὑπενθυμίσουμε ὅτι μερικὲς ἄλλες, εἰδικές, χρήσεις ἔχουν βρεῖ τὴν θέση τοὺς ἀρμονικὰ μέσα στὸν κήπο καὶ ὑπηρετοῦν διακριτικὰ παιδευτικούς σκοπούς: τὸ παλαιὸ λιθόκτιστο περίπτερο τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους Ἀμαλίας-Ὁθωνος ἔχει μετατραπεῖ σὲ παιδικὴ βιβλιοθήκη καὶ τὰ παλαιὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης (θαυμάσιο νεοκλασικὸ μικρὸ κτίσμα μὲ ἰδιαίτερος ἐφευρετικὴ μορφολόγηση) σὲ βοτανικὸ μουσεῖο. Τέλος στὴν νότια παρυφὴ τοῦ κήπου, δίπλα στὸν λοφίσκο μὲ «τὸ κάθισμα τῆς Ἀμαλίας», ἔχει διαμορφωθεῖ ἕνας ἀρκετὰ εὐρὺς xῶρος (2.000 τετραγωνικῶν μέτρων) ὡς περίφρακτο παιδικὴ χαρά, χωρὶς νὰ βλαβοῦν ἢ νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ ἐκεῖ φυτευμένα δένδρα. Οἱ χρήσεις αὐτὲς πρέπει νὰ παραμείνουν καὶ οἱ xῶροι καὶ τὰ κτίσματά τους νὰ τύχουν τῆς φροντίδας ποὺ τοὺς ἀξίζει.

Παλαιὸν αὐθεντικὸν ρεῖθρον δρομίσκων καλυμμένον μὲ xῶματα καὶ παραπλεύρως κακότεχνον νεωτερίζον ξύλινον περίφραγμα γιὰ τὴν ὀπτικὴ «περιγραφὴ» τοῦ παρτεριοῦ. Τέτοιες προσθήκες –εὐτυχῶς σχετικὰ σπάνιες– θὰ πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν κήπον.

Συστοιχία θάμνων (λιγούστρου) ὡς περιμετρικὴ προστασία παρτεριοῦ.

Διακοσμητικό κυκλικό παρτέρι με εποχικά άνθη στο κέντρον της μεγάλης πλατείας του μεσαίου οπτικού διαύλου του κήπου.

Τὸ κεντρικὸ τμήμα (δηλαδή, «τὸ ξέφωτο») τοῦ ἀνατολικοῦ ὀπτικοῦ διαύλου τοῦ κήπου μὲ τὸ αἰωνόβιο κυπαρίσσι καὶ τὰ σπαράγματα ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὥραϊα διατεταγμένα ἐπάνω στὸν χλοοτάπητα. Μιὰ ἄτεχνη (ἀλλὰ εὐτυχῶς ἀντιστρέψιμη) «περίφραξη» παραμορφώνει τὸ ὥραϊο σύνολο.

Ἡ κυκλική σκιάς στο κέντρον τοῦ κήπου ὡς διακοσμητικὸν «ἀξιοπερίεργον» (curiosité). Μία σπάνια ἀναλλοίωτη κατασκευὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δημιουργίας τοῦ κήπου.

Τὸ «ξέφωτον» τοῦ ἀνατολικοῦ ὀπτικοῦ διαύλου, σὲ παλαιότερη ἀπεικόνισις (περὶ τὸ 1990). Ἡ σύγκρισις τῶν φωτογραφιῶν τῶν σελίδων 149 καὶ 150 ἀποδεικνύει τὴ συνεχῆ ἐπιμέρους ἀλλαγὴ καὶ ἀνακατάταξη τῶν φυτεύσεων στὸν κήπο μὲ σεβασμὸ, ἐντούτοις, τῆς γενικῆς του διάταξης.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὶς σκόπιμες ἐπιμέρους μορφολογικὲς βελτιώσεις ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπιθυμητὲς ἀποκαταστάσεις τῆς εἰκόνας τοῦ κήπου, στὰ συγκεκριμένα, δηλαδή, μέτρα –τεχνικὰ καὶ κηποτεχνικὰ– ποὺ θὰ συντείνουν στὴν σωστὴ ἀνάδειξή του.

Θὰ ἀναφερθοῦμε, κατ' ἀρχάς, στὸν ἰδιόμορφο καὶ ἄκρως ἐφευρετικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συντελεῖται ἡ ἄρδευση τοῦ κήπου καθ' ὅλην τὴν ἑκτασή του, διαδικασία τελείως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἐπαρκῆ προσπορισμὸ ὕδατος ποὺ πρέπει νὰ ἐξασφαλίζεται, ὅπως εἶναι γνωστὸν, μὲ τὴν παροχέτευσή του ἀπὸ διάφορες πηγές (ὑδραγωγεῖον Ἀγίου Θωμᾶ, δίκτυον ὕδρευσης τῆς πρωτεύουσας). Τὸ πότισμα μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐπιφανειακῶν ἀνοικτῶν αὐλάκων καὶ τῶν περιλακκωμάτων μὲ χαμηλὰ ἀναχώματα εἶναι μία ἰδεώδης λύση ποὺ συνδυάζει τὴν ἄκρα ἀποτελεσματικότητα μὲ τὴν μεγίστη δυνατὴ φυσικότητα. Τὸ νερὸ ρέει ἐπιφανειακῶς στὰ χωμάτινα αὐλάκια ποὺ διατρέχουν τὰ παρτέρια, χωρὶς πολυδάπανες ὑπόγειες σωληνώσεις ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσαν συνεχῆ συντήρησι. Ἡ ἐλεύθερη αὐτὴ κίνησις τοῦ νεροῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ διαδοχικὸ πλημμύρισμα τῶν περιλακκωμάτων σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τοῦ κήπου, αὐξάνει, ἀφ' ἑνός, τὴν ἐπιθυμητὴ ὑγρασία τῆς ἀτμόσφαιρας, προσφέρει, ἀφ' ἑτέρου, καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἀκουστικὴ χαρὰ τοῦ «κελαρύσματος» τοῦ νεροῦ σιτοῦς ἐπισκέπτες τοῦ κήπου.

Ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ λύση ὕδρευσης, ποὺ ἀπεδείχθη ἐπαρκὴς καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐπὶ 170 ἔτη, θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ πάσι θυσίᾳ, ἔστω καὶ ἐὰν στὸ μέλλον, ἐξ ἀνάγκης, ἡ ὕδρευση τοῦ κήπου βασισθεῖ, ἐνδεχομένως ἀποκλειστικῶς, στὴν παροχέτευση ἀπὸ τὸ δίκτυον τῆς πόλης. Ἡ ἐναλλακτικὴ εἰκόνα ποὺ θὰ ἔδιδε ὁ κήπος μὲ ἓνα πλῆθος στομιῶν λήψης ἐνὸς ὑπογείου δικτύου ἄρδευσης ποὺ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια μία γενίκευση τῆς μεθόδου τοῦ ποτίσματος μὲ πλαστικούς σωλῆνες ποὺ θὰ ἦσαν ὁρατοὶ παντοῦ, ἐγκαταλείμμενοι κοντὰ στὰ παρτέρια, θὰ ἦταν ἀπογοητευτικὴ. Θὰ εἴχαμε ἔτσι μία ὀριστικὴ ἀλλοίωσις τοῦ χαρακτῆρα τοῦ κήπου. Ἀπὸ τὴν θαυμαστὴ σήμερα «ἐντεχνη φυσικότητα» δὲν θὰ ἀπέμνε τίποτα!

Διατήρησις, λοιπόν, καὶ συνεχὴς συντήρησις τῶν ἀνοικτῶν χωματένιων αὐλάκων καὶ περιλακκωμάτων. Καὶ συγχρόνως ἀποκατάστασις τῆς φυσικῆς, χωμάτινης, μορφῆς ὀρισμένων κεντρικῶν αὐλάκων τῶν ὁποίων οἱ παρειές ἔχουν δυστυχῶς προσφάτως ἐπενδυθεῖ κακόμορφα μὲ λίθους ἢ τσιμεντοκονία, χωρὶς ἀποχρῶντα λόγο, ἴσως μὲ τὴν λανθασμένη ἐκτίμησις ὅτι ἔτσι θὰ ἐξασφαλισθεῖ μία ταχύτερη καὶ στεγανότερη παροχέτευσις τοῦ ὕδατος. Πρὸς τί ὅμως ἡ πύξημένη ταχύτητα ροῆς καὶ πρὸς τί ἡ ἀπόλυτη στεγανότητα; Τὸ νερὸ ρέει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, λόγῳ τῆς φυσικῆς του κλίσης, μὲ ἱκανὴ φορὰ καὶ εἶναι εὐτύχημα ἐὰν διαχέεται ἐνδεχομένως καὶ λίγη ποσότητα ὕδατος πρὸς τὰ πλησίον παρτέρια κατὰ τὴν ροή του. Ἔχομε ἐδῶ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα μιᾶς ἐσφαλμένης νοοτροπίας ποὺ ἐπιδιώκει ὑποτιθέμενες βελτιώσεις, ἐνῶ προκαλεῖ ζημίες.

Μία ἄλλη ἰδιομορφία στὸν σχεδιασμὸ τοῦ Κήπου τῆς Ἀμαλίας εἶναι καὶ ἡ ἀπολύτως σαφὴς περιγραφή τῶν ὁρίων τῶν παρτεριῶν του, χωρὶς, ὡστόσο, τὰ ὅρια αὐτὰ νὰ τονίζονται ὑπερβολικὰ καὶ νὰ δημιουργοῦν ἓναν ὀπτικὸ φραγμὸ μεταξὺ τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ πρασίνου καὶ τοῦ συστήματος τῶν δρομίσκων. Ἡ λύσις ποὺ ἐξησφάλισε αὐτὴν τὴν διάταξη εἶναι ἀπλὴ ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερος κομψή: στὰ ὅρια τῶν δρομίσκων διεμορφώθησαν –ἀμφιπλευρῶς– παντοῦ κοῖλα ρεῖθρα, εὗρους 30 ἑκατοστῶν, ἀπὸ ἰσχυρὸ κονίαμα μὲ ἐνθετες διακοσμητικὲς

λατύπες (βότσαλα). Τὰ ώραῖα αὐτὰ ρεῖθρα, ποὺ διετηρήθησαν ἀνέπαφα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ κήπου μέχρι σήμερα, εἶναι πιστὰ ἀντίγραφα τῆς ἀντίστοιχης λύσης ποὺ ὑπάρχει στὰ πάρκα τοῦ Μονάχου, στὶς ὄχθες τοῦ Ἰσαρος ποταμοῦ. Ὁ σημαντικὸς ρόλος ποὺ παίζουν τόσο γιὰ τὴν διοχέτευση τῶν ἐπιφανειακῶν ὑδάτων τῶν βροχοπτώσεων ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὀπτικὴ εὐκρινὴ περιγραφὴ τῶν παρτεριῶν φαίνεται ὅτι ἔχει ἀγνοηθεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἐνα στοιχεῖο, τὸ ὁποῖον μὲ σωστὴ συντήρηση θὰ ἦταν κόσμημα τοῦ κήπου, εὐρίσκεται σήμερα σχεδὸν παντοῦ σκεπασμένο ἀπὸ χώματα, ἀπὸ ἀπλὴ ἄγνοια καὶ ἔλλειψη τακτικοῦ καθαρισμοῦ. Ἀνάδειξη, λοιπόν, μὲ μικρὲς ἐπισκευὲς τῶν περιμετρικῶν ρεῖθρων!

Μὲ τὴν πρόοδο τοῦ χρόνου, ἐπεβλήθησαν σταδιακῶς καὶ ἄλλες λύσεις γιὰ τὴν ὀπτικὴ περιγραφὴ καὶ τὴν πρακτικὴ προστασία τῶν ἐπιφανειῶν τῶν παρτεριῶν ἀπὸ τὴν ἀνεπιθύμητη διάβαση περιπατητῶν ἐντὸς αὐτῶν. Ἔτσι, ἓνα σοβαρὸ ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἐπιφανειῶν πρασίνου τοῦ κήπου περιβάλλεται σήμερα εἴτε ἀπὸ συστοιχίες ψαλιδισμένων θάμνων εἴτε ἀπὸ ξύλινα χαμηλὰ περιφράγματα ἰδιαίτερος ἀτεχνα τὰ ὁποῖα μιμοῦνται ἀμήχανα τὴν «φυσικότητα» ἀγροτικῶν φρακτῶν. Καὶ οἱ δύο νεωτερικὲς αὐτὲς λύσεις εἶναι παρείσακτες καὶ ἰδίως ἡ πρώτη προδίδει τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου ὡς ἰδιομόρφου πάρκου-τοπίου (Landschaftspark). Θὰ ἔπρεπε καὶ οἱ δύο νὰ ἀναιρεθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ νὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ στὸν Ἐθνικὸν Κήπον –ὅπου εἶναι ἀπαραίτητη– ἡ τόσο κομψὴ προστασία τῶν παρτεριῶν μὲ πολὺ χαμηλὰ τοποθετημένες βέργες (ὀριζόντια σιδηρὰ ἐλάσματα) ἐπὶ μικρῶν ὑποστηρίγμάτων, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ πάρκα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἡ λύση αὕτη εἶναι βεβαίως –ὅπως, ἐξάλλου, καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν ρεῖθρων– ὑπαινικτικὴ καὶ ὑποδηλώνει μόνον τὸ «ἄβατον» τῶν παρτεριῶν. Ἀλλὰ μήπως καὶ ὁ φραγμὸς τῶν ψαλιδισμένων θάμνων εἶναι ἀνυπερβλπτος γιὰ ὅσους δὲν σέβονται τὶς ἐπιφάνειες τῶν φυτεύσεων;

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ στὴν διάταξιν τοῦ φυτικοῦ ὕλικου: λίγα καὶ σχετικῶς περιορισμένης ἔκτασης εἶναι τὰ «ἀνοίγματα», οἱ ὀπτικοὶ δίαυλοι ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ στὸν κήπο μέχρι σήμερα. Οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἀναγκαίαν ἀναπότρεπτη αὔξηση τῆς ἔκτασης καὶ τῆς πυκνότητος τῶν φυτεύσεων, κατὰ τὸ διάβα τῶν δεκαετιῶν, θὰ ἐκτεθοῦν εὐθὺς ἀμέσως. Οἱ ὀλίγοι ὑφιστάμενοι ἀκόμη ὀπτικοὶ δίαυλοι –«ξέφωτα» μᾶλλον σήμερα– δὲν ἐκπληροῦν βεβαίως πλέον τὸν ἀρχικόν τους σκοπὸ, τὴν ὀπτικὴ διασύνδεση, δηλαδή, μὲ τὰ περιβάλλοντα μνημεῖα (Ὀλυμπιεῖον, Ἀκρόπολη) καὶ τὸ ἀττικὸ τοπίο. Ἐντούτοις, προσφέρουν μίαν ἐπιθυμητὴ ἐναλλαγὴ ἐντυπώσεων, εὐχάριστες ἐκπλήξεις καὶ τὴν αἴσθησιν τοῦ μεγαλειώδους τῶν ὑψηλῶν φυτεύσεων θεωμένων ἀπὸ μία σχετικὴ ἀπόσταση. Τὸ κυριότερον ὅμως: δημιουργοῦν χαρακτηριστικὴ ἀλληλουχία χώρων μὲ ἔντονη ταυτότητα μέσα στὴν κατὰ τὰ ἄλλα σχετικὰ λαβυρινθώδη διάταξιν τῶν φυτεύσεων.

Στοὺς χώρους τῶν ὀπτικῶν διαύλων κυριαρχοῦν κατ' ἀνάγκην οἱ λιγοστὲς ἐπιφάνειες χλοοταπῆτων ποὺ ἔχει ὁ κήπος, οἱ ὁποῖες συντελοῦν ἀποφασιστικῶς στὸ «ἀνοίγμα» τῶν χώρων αὐτῶν. Ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἡλιακὸν ὥρολόγιον καὶ τὶς οὐασιγκτώνιες στὴν δυτικὴν εἴσοδον, τὸ ἀνοίγμα πρὸ τῆς «ταράτσας» καὶ τῆς νότιας πρόσοψης τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ καὶ τὸ «λιβάδι» μὲ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα γύρω ἀπὸ τὸν αἰωνόβιον κέδρον, κοντὰ στὴν παιδικὴ χαρὰ, εἶναι χώροι ἀντιπροσωπευτικοὶ καὶ ἀνεπανάληπτοι γιὰ τὸν Ἐθνικὸν Κήπον, ποὺ πρέπει νὰ διατηρηθοῦν ἀναλλοίωτοι στὴν διάρθρωσίν τους.

Κακόμορφο «νεροφάγωμα» τῆς ἐπιφανείας δρομίσκου τοῦ κήπου.

Χλοοτάπητες, παλαιὸ ρεῖθρο μὲ ἔνθετες λατύπες (κροκάλες) καὶ χωμάτινη ἐπιφάνεια δρομίσκου τοῦ κήπου. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ τεχνητὴ «φυσικότης» αὐτῆς τῆς διάταξης.

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «ἀνοίγματα» τοῦ χώρου μέσα στὸν κῆπο, πρέπει –ἀντιστικτικὰ– νὰ προστατευθεῖ καὶ νὰ ἐνταθεῖ καὶ ἡ πυκνότητα φυτεύσεώς του. Ἰδιαίτερα φροντίδα θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ στὴν περιμετρικὴ ὑφισταμένη, πυκνὴ φύτευση τοῦ κήπου ἡ ὁποία διασφαλίζει τὴν ἐπιθυμητὴ ἀπομόνωση τοῦ χώρου τοῦ ἀπὸ τὸ ἄμεσον ἀστικὸν περιβάλλον, ποὺ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐπιθετικόν. Ὁ χαρακτήρας τῆς προστατευμένης ὁδοῦ, ἡ ὁποία προστατεύει, μὲ τὴν σειρὰ τῆς, τὸν πολίτη-ἐπισκέπτη τῆς, δὲν θέτει τὸν κῆπο «ἐκτὸς πόλεως». Ἀντιθέτως: ἡ δυνατότητα ποὺ προσφέρεται στὸν περιπατητὴ τοῦ κήπου νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται τὴν τύρβη τῆς πόλης εὐρισκόμενος στὸ κέντρον τῆς, εἶναι ἓνα δῶρο ποὺ ἀξίζει νὰ διασωθεῖ.

Στὴν πύκνωση τῶν φυτεύσεων σημαντικὸ ρόλο παίζουν οἱ συμπαγεῖς συστάδες ποικίλων θάμνων, ποὺ μειώνουν τὴν αἴσθησι «ὀπτικῆς διαπερατότητας» τοῦ χώρου. Παρτέρια ἀντικειμενικῶς μικρά, διαστάσεων ὀλίγων δεκάδων μέτρων, ἐμφανίζονται ὡς αὐτὸφρακτοὶ χώροι πρασίνου μὲ ἰδιαίτερον χαρακτήρα, ἐφ' ὅσον καλύπτονται ἀπὸ ἓναν συμπαγῆ ὄγκο φυτεύσεων. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὑφιστάμενα ἐστιακὰ σημεῖα μὲ αἰωνόβια ὑψηλὰ δένδρα, ποὺ συνήθως σχηματίζουν ἀνεξάρτητες νησίδες καὶ προσφέρουν τὴν δυνατότητα ἐνατένισης ἀλπηλῶν γλυπτικῶν δημιουργημάτων τοῦ φυτικοῦ κόσμου, πρέπει νὰ διαφυλαχθοῦν ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ. Τὰ ἐστιακὰ αὐτὰ σημεῖα θὰ πρέπει γὰρ νὰ διατηρηθοῦν νὰ ξαναφυτεύονται μὲ μεταφύτευση ἀνεπτυγμένων ἤδη δένδρων, στὴν περίπτωση ἀπωλείας ἐνὸς φυτικοῦ γίγαντα λόγῳ γήρανος.

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ δύο χαρακτηριστικὲς εὐθύγραμμες πέργκολες μὲ τοὺς ωραίους πεσσούς, ποὺ σκεπάζουν δύο διαδρομὲς 80 μέτρων καὶ 60 μέτρων, ἀντιστοίχως, συντηρήθηκαν προσφάτως μὲ μεγάλη διακριτικότητα καὶ ἀνανεώθη ἡ φύτευσί τους μὲ ἀναρριχητικά. Οἱ λίγες, ἀλλὰ σὲ καίρια σημεῖα τοποθετημένες ἐπιφάνειες ἐποχικῶν ἀνθέων, συντηροῦνται καὶ ἀνανεώνονται μὲ ἐπιμέλεια. Λυπηρὴ εἶναι μόνον ἡ φυτοτεχνικὴ ἐγκατάλειψη ἐνὸς πρωτότυπου στοιχείου, τοῦ μικροῦ γηλόφου (εἶδος ἰδεατοῦ τύμβου) πλησίον τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ κήπου, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ νανῶδη πεῦκα, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀποκατάστασις εἶναι ἰδιαίτέρως ἐπιθυμητή.

Τὸ πλῆθος καὶ τὸ μέγεθος τῶν παρτεριῶν (90 τὸν ἀριθμὸν) καὶ τῶν 12 αὐτοτελῶν σημείων ὑψηλῶν δένδρων καλὸν εἶναι νὰ μείνουν ὅσον τὸ δυνατόν ἀναλλοίωτα. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σχετικὰ ἔντονη ὑποδιαίρεσις τῶν ἐπιφανειῶν πρασίνου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πυκνὴ φύτευσί τους, δημιουργοῦν τὴν ψευδαἰσθησιν τοῦ «μεγάλου» καὶ «ἐπιβλητικοῦ» σὲ ἓναν κῆπο διαμέτρου μόλις 500 μέτρων. Τὸ «τέχνασμα» αὐτὸ τοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι ἀξιοσημείωτον! Ἐπεμβάσεις ἐπὶ τῆς χαράξεως τοῦ δικτύου τῶν δρομίσκων τοῦ κήπου δὲν μπορεῖ νὰ τὸ βελτιώσουν, καὶ πάντως θὰ εἶναι βλαβερὲς γιὰ τὸ φυτικὸν ὕλικόν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκ νέου φύτευσιν τῆς ἑκτασῆς τοῦ χώρου τῆς Προεδρικῆς Φρουρᾶς (ἐφ' ὅσον ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπομάκρυνσί της ἀπὸ τὸν Ἑθνικὸν Κήπον), μία μόνον ἄλλη ἐπέμβασις στὴν διάρθρωσιν τῆς κάτοψης τοῦ κήπου θὰ ἦταν ἐπιθυμητή: ἡ ἐπαναχάραξις καὶ φύτευσιν τοῦ μεγάλου φυτικοῦ «λαβυρίνθου» ἀπὸ συστάδες εὐωνύμου (διαμέτρου 35 μέτρων) ποὺ εὐρίσκετο πλησίον τοῦ κτηρίου τῆς βοτανικῆς συλλογῆς, ἡ ἀποκατάστασις, δηλαδή, ἐνὸς ἰδιαίτερου μορφολογικοῦ στοιχείου ποὺ ἀφηρεῖται ἀπὸ τὸν κῆπον.

Μιά ακόμη απεικόνιση τών χωμάτινων περιχαρακωμάτων για την άρδευση του κήπου.

Μιά από τις κυκλοτερείς μικρές πλατείες ανάπαυσης που προσετέθησαν αργότερα στο ανατολικό τμήμα του κήπου, με μεμονωμένα ύψικορμα κυπαρίσσια στο μέσον της.

Αὐτονόμη εἶναι, ἐπίσης, ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς μελέτης τῆς ἀρχικῆς φύτευσης τοῦ κήπου μὲ τὴν μεγάλην ποικιλία τῶν εἰδῶν της (καὶ τῆς ὁποίας ἔχουμε καλὴ ἀρχαϊκὴ τεκμηρίωση), ὅχι γιὰ νὰ παγιωθοῦν μὲ ἀπόλυτο τρόπο οἱ ἀρχικὲς ἐπιλογές, πράγμα ἀνέφικτο (ἀνελίξεις καὶ ἀλλαγές μὲ τὸν χρόνο εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ παντοῦ, ἀναπόφευκτες), ἀλλὰ γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ κῆπος ἀπὸ μίαν ἐνδεχόμενη ἐκτεταμένη ἀλλοίωση τοῦ φυτικοῦ του ὕλικου καὶ νὰ διασωθεῖ ὁ χαρακτῆρας τοῦ βοτανικοῦ κήπου ἐγχωρίων καὶ ἐξωτικῶν εἰδῶν.

Δύο εἰδικὲς ἐπιλογές τῆς Ἀμαλίας, τὰ ἐνιαῖα παρτέρια ποὺ καλύπτονται ἀπὸ ὀπωρῶνες ἐσπεριδοειδῶν καὶ ἡ φύτευση ἐπιφανειῶν μὲ ἔρποντα καὶ ἀναρριχώμενα φυτὰ (κισσός, μεσημβριάνθεμα, κληματὶς) γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν χαμηλές ἀλλὰ καὶ ἀνθεκτικὲς ἐπιφάνειες πρασίνου (λόγω τῆς δυσκολίας ἐκτεταμένης ἀνάπτυξης τῶν χλοοταπῆτων), θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ὡς πρόσφορος κηποτεχνικὴ λύση.

Μία κακῶς ἐννοουμένη «ἀνάδειξις» τοῦ Ἑθνικοῦ Κήπου θὰ ἦταν καὶ ὁ ἐνδεχόμενος φωτισμός του κατὰ τὴν νύκτα. Ἰδίως οἱ ὑποβληπτικοὶ φωτισμοὶ μὲ χαμηλὰ τοποθετημένα φωτιστικὰ σώματα, ποὺ φωτίζουν ἐκ τῶν ἔνδον τὶς συστάδες τῶν δένδρων καὶ μετατρέπουν ἓνα πάρκον σὲ ἀμφιβόλου ποιότητος σκηνογραφία –παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν ὁ πρόσφατος νεωτερικὸς φωτισμὸς τοῦ γειτονικοῦ κήπου τοῦ Ζαπτείου–, θὰ πρέπει νὰ ἀποφευχθοῦν. Βεβαίως, ὁ φωτισμὸς ἐνὸς χώρου ποὺ δὲν εἶναι προσβάσιμος κατὰ τὴν νύκτα εἶναι ἐνέργεια καθ' ἑαυτὴν παράλογη καὶ ἄσκοπη, ἡ ὁποία μόνον ὑπέρογκες δαπάνες καὶ σημαντικὴ ἀνασκαφὴ καὶ ἀναστάτωση τοῦ κήπου γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ὑπογείων καλωδίων μπορεῖ νὰ προκαλέσει, καὶ καλὸν εἶναι νὰ ἀποκλεισθεῖ. Μὲ τὴν νέα ἐπιδεικτικότητα ποὺ κυριαρχεῖ, ὥστόσο, κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν στὶς προσπάθειες ἀνάδειξης τῆς εἰκόνας τῆς πόλης (καὶ ποὺ εὐστόχως ἐχαρακτηρίσθη εἰρωνικῶς μὲ τὸν ὄρον *urban cosmetics*: ἀστικὴ [δια] κόσμησις), δὲν εἶναι ἀπίθανες καὶ τέτοιες παράλογες προτάσεις, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν.

Οἱ διαστρώσεις τῶν δρομίσκων περιπάτου καὶ τῶν πλατωμάτων ἀνάπαυσης τοῦ κήπου, εἶχαν ἐξαρχῆς διαμορφωθεῖ μὲ συμπιεσμένο ἀμμοχάλικο γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὅσον τὸ δυνατὸν πρὸ φυσικῶν βατῶν ἐπιφανειῶν σὲ ἀρμονία μὲ τὸ φυτευμένον περιβάλλον. Εἶναι εὐτύχημα ὅτι οἱ διαστρώσεις αὐτὲς ἔχουν γίνεи σεβαστὲς μέχρι σήμερα καὶ ὅτι (ἐκτὸς δύο σημείων στὴν δυτικὴ εἴσοδο καὶ στὴν «ταράτσα» πρὸ τῆς δυτικῆς ὁψης τῶν ἀνακτόρων) οἱ ἐπιφάνειες δὲν ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ μὲ πλακοστρώσεις, κυβολίθους ἢ ἀσφαλτικὰ ὕλικά ξένα πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ κήπου.

Προσφάτως, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ ἔτη παραμέλησης, ὅλοι οἱ δρομίσκοι διεστρώθησαν ἐκ νέου, δυστυχῶς ὅμως ὅχι μὲ τὸ κατάλληλον ὕλικὸν ὁδοστρωσίας καὶ ἔτσι, μὲ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τὰ παιχνίδια τῶν παιδιῶν, ἐκπέμπεται εὐκόλα κονιορτός, πολὺ ἐνοχλητικὸς γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπιβλαβὴς γιὰ τὰ φυλλώματα τοῦ κήπου. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βελτιωθεῖ ἡ κατάστασις μὲ τὴν διάστρωση ἀκόμη ἐνὸς λεπτοῦ στρώματος εἰδικοῦ ἀμμοχάλικου ὁδοστρωσίας (σοῦρμενο) τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν ιδιότητα, μὲ κατάλληλη συμπίεσις, νὰ καθίσταται συμπαγὲς καὶ νὰ μὴν ἐκπέμπει κονιορτόν· διαθέτει, ἐξάλλου, ἓνα πολὺ ὡραιότερον χρῶμα (ἐλαφρῶς γαιῶδες-ροδαλὸ) ποὺ συντίθεται ἀρμονικὰ μὲ τὶς ἐπιφάνειες πρασίνου.

Τμήμα παρτεριού καλυμμένο με την πόα «ἄκανθος» σὲ ἀνθοφορία. Ἡ φυτική «ἄκανθος» ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴν μορφολόγησι στὴν Ἀρχαιότητα τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου.

Στενὸς δρομίσκος τοῦ κήπου περιβαλλόμενος ἀπὸ ὑψηλὴ φύτευση. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ χαρακτῆρα πολλῶν σημείων τοῦ κήπου.

Παρτέρι τοῦ κήπου τὴν ἀνοιξή. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἐλεύθερη διαπλοκὴ τῶν φυτεύσεων ποὺ δημιουργεῖ ἔντονη τὴν ἐντύπωση τῆς «φυσικότητος» μὲ μεγάλη ποικιλία εἰδῶν.

Κορμός αιώνόβιου κυπαρισσιού με πινακίδα
ένδεικτική του είδους.

Τακτικός καταιωνισμός (βρέξιμο) τών διαστρώσεων τών δρομίσκων καὶ συμπίεσή τους μὲ κύλινδρο εἶναι ἀπαραίτητες ἐργασίες γιὰ νὰ ἀποφεύγονται τὰ «νεροφαγώματα», δηλαδή ἡ χάραξη αὐλάκων ἀπὸ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς ποὺ παραμορφώνουν τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τών ὁδοστρώσεων.

Στὸν κῆπο ὑπάρχει ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς κατασκευῶν ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἀντιπαραμονὴ τών ἐπισκεπτῶν καὶ ἀποτελοῦν συγχρόνως καὶ διακριτικὰ ἐξωραϊστικά στοιχεῖα του: κιόσκια, πέργκολες, καρέκλες, πάγκοι, σπηθαῖα, «τὸ κάθισμα τῆς Ἀμαλίας» (βλ. αὐτ., σ. 103). Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα «ἐπιπλώσεως» τοῦ κήπου ἔχουν διασωθεῖ ἀναλλοίωτα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάση διαρρύθμισής του, εἶναι συνήθως σιδηρὲς κατασκευὲς κομψότατες καὶ ἀπέριπτες, ποὺ εὐκόλως μπορεῖ νὰ συντηροῦνται ἢ καὶ νὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἀκριβῆ ἀντίγραφα σὲ περίπτωσι ὀριστικῆς φθορᾶς τους. Ὁρισμένοι νεωτεριστοὶ πάγκοι (μὲ βάσεις ἀπὸ σκυρόδεμα καὶ ξύλινα ἔδρανα) ποὺ ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, εἶναι κραυγαλέα ἀκαλαίσθητοι καὶ θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἀντικατασταθοῦν.

Πρέπει νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι τὰ μὴ ἀμιγῶς φυτικά στοιχεῖα τοῦ κήπου ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπον «παρείσακτα» στοιχεῖα, χρήσιμα μὲν ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῶς ξένα πρὸς τὶς φυτεύσεις. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ μορφολόγησή τους ἀλλὰ καὶ ἡ συχνότητά τῆς παρουσίας τους πρέπει νὰ μελετῶνται μὲ μεγάλη προσοχή. Φειδῶ τών μέσων, καλαισθησιὰ μορφῆς καὶ ἀνθεκτικότητά τοῦ ὕλικου ἃς καθορίζουν ἐδῶ τὶς ἐπιλογές μας.

Ἕνας νεωτερισμὸς ποὺ εἰσήχθη προσφάτως στὸν κῆπο εἶναι καὶ οἱ ξύλινες (ἰδιαίτερα ἀκαλαίσθητες) πινακίδες μὲ ὑποδείξεις πορείας καὶ προσανατολισμοῦ. Εἶναι γελοῖον ἓνας περιορισμένος χώρος, ὅπως ὁ Ἑθνικὸς Κήπος, νὰ θεωρεῖται ὅτι χρειάζεται ἐνδείξεις γιὰ τὴν καθοδήγησι τών ἐπισκεπτῶν του στὸν χώρο. Διότι παρ' ὅλον τὸν ἡθελημένα δαιδαλώδη χαρακτήρα ποὺ ἔχουν οἱ χαράξεις τών δρομίσκων καὶ τὴν πυκνὴ βλάστησι, βεβαίως ὁ κῆπος δὲν εἶναι ἓνας χώρος στὸν ὁποῖον μπορεῖ κανεὶς νὰ χαθεῖ! Ἐξάλλου, καὶ ἓνας ἀκίνδυνος σχετικὸς ἀποπροσανατολισμὸς, ποὺ προκαλεῖ τὴν «ὠκεάνια» αἴσθησι ὅτι περιφέρεται κανεὶς σὲ ἓναν χώρο ἐλεύθερα καὶ ἀδέσμευτος, χωρὶς σαφῆ στόχο κατεύθυνσης, ἀλλὰ περιδιαβάζοντας καὶ ρεμβάζοντας, ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ λειτουργικὸ αὐτοσκοπὸ τῆς παραμονῆς στὸν κῆπο. Ἡ τοποθέτησι πινακίδων προσανατολισμοῦ προδίδει τὸ *genius loci*, τὸ πνεῦμα τοῦ χώρου.

Οἱ μικρὲς λίμνες καὶ ἡ σοφὴ διάταξι τών βράχων στὶς ὁχθες τους, ἡ ὡραία κατασκευὴ μὲ φυσικοὺς λίθους τῆς «σπηλιᾶς», τὸ ὀλομάρμαρο μικρὸ κτίσμα τών ἀποχωρητηρίων (τὸ μόνο κτίσμα αὐτῆς τῆς χρήσεως ἀπὸ μάρμαρο ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ στὴν νεώτερη Ἀθήνα!) ἃς μείνουν ἀναλλοίωτα. Καὶ ἃς ἀποκατασταθοῦν οἱ σιδερένιοι πάγκοι καὶ πέργκολες στὴν ἐγκαταλελειμμένη «ταράτσα», ἃς ἀπομακρυνθοῦν, ἐπιτέλους, τὰ συρματοπλέγματα ἀπὸ τὸν χώρον αὐτὸν ποὺ συνδέει τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα μὲ τὸν κῆπο τους.

Ἡ παλαιὰ καὶ καταξιωμένη πρακτικὴ τῆς ἀνάρτησε μικρῶν μεταλλικῶν πινακίδων, μὲ καλλιγραφικὴ μνεῖα τών ὀνομάτων (εἶδος καὶ γένος) τών κυριότερων δένδρων τοῦ κήπου, ἐπὶ τοῦ κορμοῦ των, ποὺ εἶναι τόσο συμβατὴ μὲ τὸν χαρακτήρα του καὶ ὡς βοτανικοῦ κήπου, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ πάλιν. Σήμερα ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ὅλες οἱ πινακίδες ὀνομασιῶν ποὺ ἦσαν ἀνηρτημένες διακριτικὰ στοὺς κορμούς τών φυτῶν.

Παλαιός πάγκος του κήπου από σιδηρά ελάσματα.

Παλαιά σιδηρά πτυσσόμενη καρέκλα του κήπου.

Μία πρωτότυπη λύση: κυκλικός πάγκος από σιδηρά ελάσματα γύρω από τὸν κορμὸ αἰωνοβίου κυπαρισσιῦ.

Τμήμα του ἐπιστυλίου τοῦ Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου ἐκτεθειμένο στὸν κήπο.

Τελευταία ἀλλὰ σημαντική μας φροντίδα, ὁ τρόπος ἀνάδειξης τῶν ὀλίγων ἀρχαίων ἐρείπῳν ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων προτομῶν μέσα στὸν κήπο. Καὶ τὰ μὲν ἀρχαῖα κατάλοιπα (μωσαϊκὸν δάπεδον, ἐπιστύλιον Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου, σπόνδυλοι κίωνων) εἶναι διατεταγμένα ἀρμονικὰ σὲ διάφορες θέσεις ἐντὸς τοῦ φυτικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀναδεικνύονται διακριτικά. Ἄς παραμείνουν ὥς ἔχουν καὶ ἄς μὴ βεβηλωθοῦν μὲ ἀμφίβολους «ἐξωραϊσμούς»! Ἡ παρουσία γλυπτῶν τῆς νεωτέρας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς τέχνης στὸν κήπο εἶναι, εὐτυχῶς, ἄκρως περιορισμένη: ἔχουμε πέντε προτομὲς δημοσίων ἀνδρῶν καὶ ποιπτῶν, διακριτικοῦ μεγέθους καὶ καλῆς τεχνοτροπίας ποὺ τῆς λείπει κάθε ἐπιδεικτικότητα (καὶ ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς μὲ τὴν ἀπαξιοτικὴ κριτικὴ τοῦ Σεφέρη). Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ ἄς γίνῃ σεβαστὴ καὶ ἄς ἀρκεσθοῦμε στὰ ὑπάρχοντα γλυπτά.

Ἡ προτομὴ τῆς Ἀμαλίας, ὥστόσο, λείπει μέχρι σήμερα ἀπὸ τὸν κήπο της: «Οὔτε ἓνα ἀνάγλυφο μέσα στὸν Ἐθνικὸ Κήπο δὲν μιλεῖ γιὰ τὴ γυναῖκα ποὺ τὸν ἔχει φυτεύσει»⁶.

Αὐτὲς εἶναι οἱ γενικότερες δεοντολογικὲς καὶ οἱ εἰδικότερες τεχνικὲς παρατηρήσεις καὶ προτάσεις ἐπὶ τοῦ πρακτέου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπευκταίου, στὸν Ἐθνικὸν Κήπον τῆς Ἀθήνας. Ἄμεσος στόχος μας εἶναι βεβαίως ἡ διατήρησις θαλεροῦ τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ χώρου πρᾶσίνου τῆς πρωτευούσης. Ἀπώτερος ὅμως καὶ τιμιότερος (δηλαδή, πρὸ ἄξιος) σκοπὸς μας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν διατήρησις τοῦ πνεύματος, τοῦ «δαιμονίου» τοῦ χώρου (genius loci) καὶ ὁ σεβασμὸς τοῦ κηποτεχνικοῦ ὁράματος τῆς βασιλείας Ἀμαλίας καὶ τῶν συνεργατῶν της, ποὺ ἔγινε πραγματικότητα.

Ἕνα πρότυπον τρόπου ζωῆς καὶ αἰσθητικῆς θεώρησης τῆς φύσης στὴν Ἀπικὴ⁷, μέσα μάλιστα στὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας, διακυβεύεται ἐδῶ. Θὰ τὸ σεβασθοῦμε ἢ θὰ τὸ περιφρονήσουμε; Θὰ προσαρμόσομε –ἰσοπεδώνοντας τὰ πάντα– τὸν Ἐθνικὸν Κήπον στὰ μέτρα τοῦ συρμοῦ τῶν καιρῶν μας ἢ θὰ προσαρμοσθοῦμε ἐμεῖς καὶ θὰ ἀφεθοῦμε στὴν ἄχρονη γοητεία του;

Όμάδα νεαρών εκπαιδευομένων συντηρητών κατά την διεξαγωγή εργασιών συντήρησης (2007) του μεγάλου ρωμαϊκού ψηφιδωτού στον κήπο.

Λεπτομέρεια του ρωμαϊκού ψηφιδωτού.

Ἄν τὸ «νήπιον γένος» (ἡ ἄμυαλη γενιά) τῆς σημερινῆς μας κοινωνίας συνετισεῖ, σε-
βαστεῖ καὶ νοιαστεῖ γιὰ τὸν κῆπο τῆς Ἀμαλίας, θὰ ἔχουμε κερδίσει πολλά. Τότε θὰ βγεῖ
ἀληθινὸ καὶ τὸ ὄραμα τοῦ ποιητοῦ:

Ἀνάμεσα σὴν ἰσημερία τῆς ἀνοιξης καὶ τὴν ἰσημερία
τοῦ φθινοπώρου
ἐδῶ εἶναι τὰ τρεχάμενα νερὰ ἐδῶ εἶναι ὁ κῆπος
ἐδῶ βουίζουν οἱ μέλισσες μὲς στὰ κλωνάρια
καὶ κουδουνίζουνε στ' αὐτιά ἐνὸς βρέφους
καὶ ὁ ἥλιος νά! καὶ τὰ πουλιὰ τοῦ παραδείσου
ἕνας μεγάλος ἥλιος πὸ μεγάλος ἀπ' τὸ φῶς.

Γιῶργος Σεφέρης, «Πρωί», Ἡμερολόγιο καταστρώματος, Α'

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μπίρης, Κώστας, *Οἱ δύο κῆποι*, περ. Ἀρχιτεκτονική, τεῦχος 1, Ἀθήνα 1957.
2. Σεφέρης, Γιῶργος, *Οἱ ὄρες τῆς κυρίας Ἑρσης, Δοκίμης Γ'*, Ἴκαρος, Ἀθήνα 2002.
3. Πράγματι, μὲ τὴν βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ἀλλὰ καὶ μὲ τὴς ριζικὲς ἀλλαγὲς στὸν ρυθμὸ ζωῆς καὶ στὰ ἥθη τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, τὰ νήπια στὰ καροτσάκια τους συνοδευόμενα ἀπὸ παιδαγωγοὺς σπανίζουν σήμερα στὸν κῆπο.
4. «[...] ἐπὶ τὸ πολὺ πέλαιος τετραμμένος τοῦ καλοῦ καὶ θεωρῶν [...]» (Πλάτων, *Συμπόσιον*, 210d).
5. Μπίρης, Κώστας, *Γιὰ τὴν σύγχρονη Ἀθήνα. Μελέτες καὶ ἀγῶνες*, Μέρους πρῶτον, Ἀθήνα 1958, σ. 107.
6. Παπαντωνίου, Ζαχαρίας, *Ὁθων*, Ἀθήνα 1934, σ. 185.
7. Ὡς γνωστόν, ἡ αἰσθητικὴ θεώρηση ποὺ δημιούργησε τὸν Κῆπο τῆς Ἀμαλίας, φορεὺς δυτικότητων κηπο-τεχνικῶν ἀντιλήψεων, δὲν εἶναι ἡ μόνη ποὺ προτάθηκε ὡς ἐνδεδειγμένη καὶ συμβατὴ μὲ τὴν ἀττικὴ φύση καὶ τὸ ἀττικὸ τοπίο. Ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ 20οῦ αἰῶνα, διανοητὲς καὶ αἰσθητὲς, ὅπως ὁ Δημήτριος Πικιώνης καὶ ὁ Γιάννης Τσαρούχης, ἐκήρυξαν τὴν προσήλωσή τους στὸ διαμετρικὰ ἀντίθετον ἰδεῶδες τῆς ἔνταξης τῶν φυτεύσεων στὸ φυσικὸν ἀνάγλυφον τοῦ τοπίου καὶ τῆς ἀποκλειστικῆς ἐπιλογῆς ἐγχωρίων φυτῶν τῆς Ἀττικῆς. Ἄς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀφοροῦν στοὺς ἀναδασωτέους λόφους καὶ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἐνῶ ἡ ἐφαρμογὴ τους σὲ ἀστικά πάρκα εἶναι μᾶλλον ἀδιανόητος.

Ἡ κυρία (δυτική) ὄψη τῶν ἀνακτόρων, τὸ μνημεῖον τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου καὶ τὰ διακοσμητικά του παρτέρια.

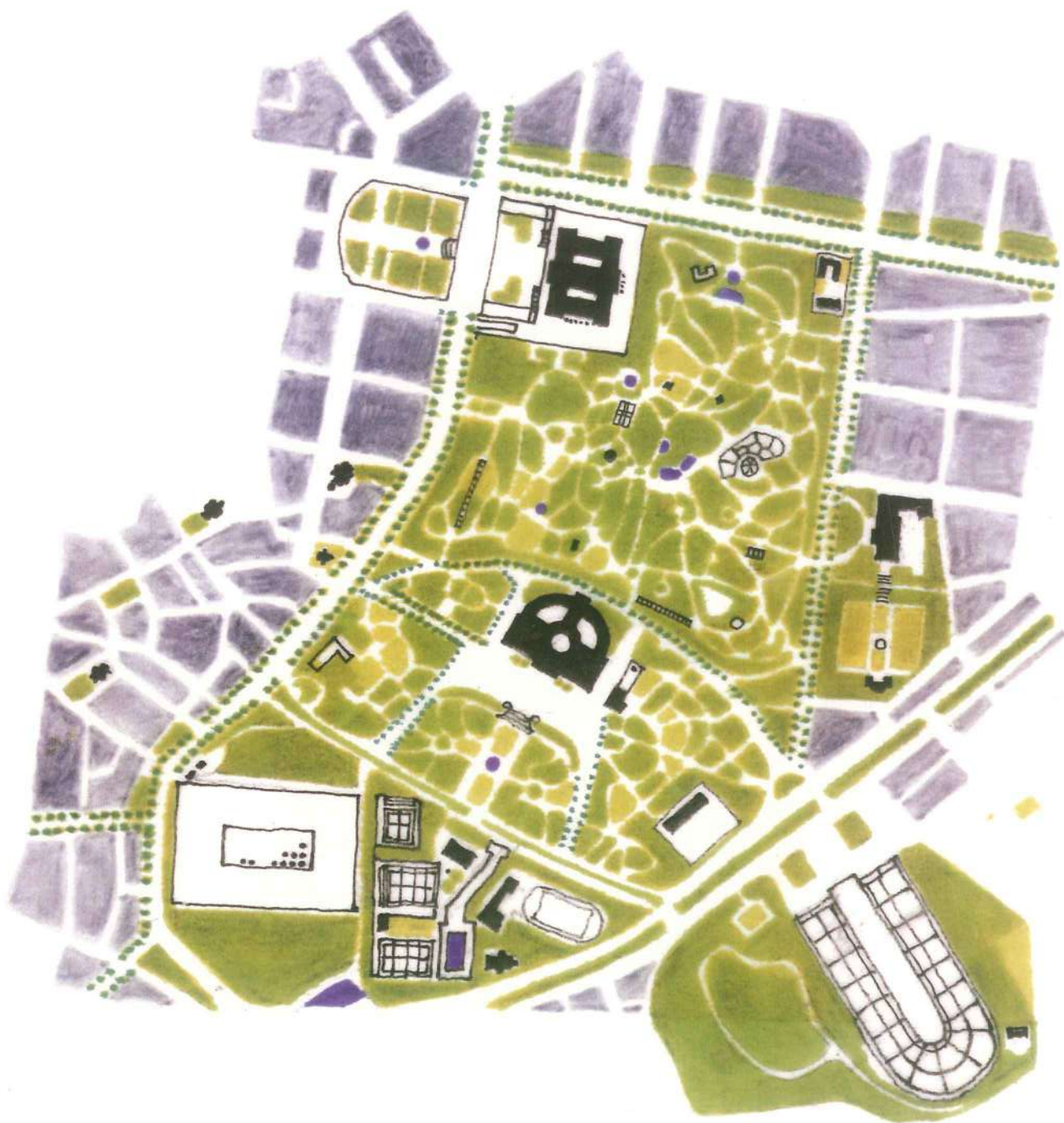

Τὸ ἡλιακὸν ὥρολόγιον περιβαλλόμενον ἀπὸ ἀνθῶνες καὶ χλοοτάπητες, κοντὰ σὴν δυτικὴν εἵσοδον τοῦ κήπου ἐπὶ τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ*

ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2007

*Η επιλεκτική φωτογραφική τεκμηρίωση έγινε υπό την καθοδήγηση του συγγραφέως από τὸν ἐπαγγελματία φωτογράφο Λεωνίδα Κουργιαντάκη. Ἀποσκοπεῖ στὴν ὁπτική ἀπόδοση τῆς αἴσθησης τοῦ χώρου στὸν Ἑθνικὸν Κήπον, ὅπως τὸν βιώνει σήμερα ὁ ἐπισκέπτης, καθὼς καὶ στὴν παρουσίαση χαρακτηριστικῶν κηποτεχνικῶν τοῦ συνόλου. Μνημονεύονται οἱ ὀνομασίες πολλῶν ἀπεικονιζομένων δένδρων καὶ θάμνων, χωρὶς βεβαίως νὰ προσφέρεται μία πλήρης καὶ συστηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ συνόλου τῶν ὑπὲρ 500 εἰδῶν (μὲ μνεία τῶν λατινικῶν τοῦς ὀνομασιῶν, κατὰ τὴν βοτανικὴν ὀρολογίαν), πρᾶγμα ποὺ ἐκφεύγει τῶν στόχων τῆς παρούσης ἐργασίας.

Τὸ σύνολον τῶν μνημειακῶν ἐλευθέρων χώρων, ἀνατολικῶς τοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ δυτική εἴσοδος τοῦ κήπου μετ' τὸ ἡλιακὸν ὥρολόγιον καὶ τὴν ἀλέα τῶν ὑψικόρμων οὐασιγκτωνίων.

Τὰ ἀνάκτορα ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κήπου.

Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ὀπτικοῦ διαύλου τοῦ κήπου.

Πλακόστρωση με μαρμαρόπλακες Τίνου καὶ κομψή σιδερένια χαμηλὴ περίφραξη τοῦ χλοοτάπητος, κοντὰ στὴν δυτικὴ εἴσοδο τοῦ κήπου.

Μαρμάρινη διακοσμητικὴ λεκάνη (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ διαμόρφωσης τοῦ κήπου) ποὺ φέρει ἐμφυτευμένη ἀγαύη.

Τὸ μέτωπο τῶν μνημειακῶν οὐασιγκτωνίων ὕψους 25 μέτρων.

Ἡ νεώτερη πέργκολα τῆς «Αἴγλης» ὕστερα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀναστήλωσή της.

Τὸ μικρὸ καφενεῖο τοῦ κήπου πλησίον τῶν κτηρίων τῆς Προεδρικῆς Φρουρᾶς.

Ἡ σιδερένια πέργκολα τοῦ καφενεῖου τοῦ κήπου.

Πορτοκαλεών ἐπὶ χλοοτάπητος, κατάλοιπο τῶν ἐκτεταμένων ἀρχικῶν φυτεύσεων αὐτοῦ τοῦ εἶδους, πὺλ περιορίσθησαν ἀργότερα.

Ἡ «μεγάλη» τεχνητὴ λίμνη (ἄδεια) μὲ τὸ πλάτωμα ἀνάπαυσης καὶ τὸ ξύλινο γεφυράκι της.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς «μεγάλης λίμνης».

Ἡ καλαίσθητα μορφολογημένη περίφραξη τοῦ κήπου σὸ τμήμα τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Ἡ περίφραξη αὐτὴ κατεσκευάσθη κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1920.

Ἡ μαρμάρινη στήλη με τὴν προτομὴ τοῦ Ἑλβετοῦ Φιλέλληνοῦ Ἐυνάρδου.

Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ μεσαίου ὀπτικοῦ διαύλου τοῦ κήπου. Στὸ βάθος, ἡ νοτία πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων μὲ τὴν μεγάλη στοά.

Ο μακρύτερος εὐθύγραμμος ἄξων τοῦ κήπου: ἡ ἀλέα τῶν οὐασιγκτωνίων καὶ στὸ βάθος «ἡ πέργκολα τῆς Ἀμαλίας».

Ἐνα σμήνος περιστερῶν ἀναπαύεται στὸ πλακόστρωτο.

Λεπτομέρεια τοῦ πλακοστρώτου τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ κήπου.

Στην νοτιοανατολική γωνία τοῦ κήπου, νοτίως τοῦ «καθίσματος τῆς Ἀμαλίας»: ἀντιπαράθεση τριῶν ἀντιπροσωπευτικῶν δένδρων τῆς ἀττικῆς χλωρίδος: συκέα, φοῖνιξ, κυπάρισσοι.

Συστὰς ὑψηλόκορμων πεύκων νοτίως τοῦ λοφίσκου μὲ τοὺς κλωβοὺς τῶν πιπνῶν.

Δρομίσκος τοῦ κήπου διεστρωμένος μὲ ἄμμοχάλικον, ρεῖθρον μὲ ἐνθέτους λατύπας (βότσαλα) καὶ γραμμικὴ συστὰς ψαλιδισμένων λιγούστρων γιὰ τὴν ὀριοθέτηση τοῦ παρτεριοῦ.

Τὸ σύνολο τοῦ συγκροτήματος τῆς κυκλικῆς σιδηρᾶς σκιάδος μετὰ τὸν διακοσμητικὸν πίδακα στὸ κέντρον τοῦ κήπου, περιβαλλόμενῃ ἀπὸ πυκνὰς συστάδες φυλλοβόλων δένδρων.

Προοπτική θέα του συνόλου του μεσαίου οπτικού διαύλου του κήπου, από νότον προς βορράν. Στην εικόνα αυτή έχουμε ένα από τα σπάνια δείγματα οργάνωσης του χώρου του κήπου που ανταποκρίνεται, ακόμη και σήμερα, στην αρχική βούληση των δημιουργών του, την διαμόρφωση, δηλαδή, ενός κήπου-τοπίου, συμφώνως προς τās αρχάς τής γραφικής κηποτεχνίας.

Δρομίσκος τοῦ κήπου στὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον του, μὲ τυπικὴ μείξη ἀειθαλῶν καὶ φυλλοβόλων δένδρων: κυπάρισσοι, πεῦκα, ἀκακίες, δάφνη.

Διακοσμητικὴ κυκλικὴ «νησίς» μὲ φοινικοειδῆ καὶ ἄνθη στὸ κέντρον μικροῦ πλατώματος ἀνάπαυσης.

Νεώτεροι, μᾶλλον ἄτυχοι, διευθετήσεις αὐλάκων ἐπιφανειακῆς ροῆς τῶν ὑδάτων ἄρδευσης τοῦ κήπου, μὲ ἀτεχνὴ προσθήκη δῆθεν «φυσικῶν» λίθων.

Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ Ἀδριανείου Ὑδραγωγείου καὶ ἀπέναντί του μικρὴ σιδηρὰ σκιάς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μικροὺς ὑποβληπτικοὺς χώρους τοῦ κήπου.

Δρομίσκος τοῦ κήπου μὲ πυκνὴ φύτευση τῶν ἐκατέρωθεν παρτεριῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συνεχὴς διαβάθμιση ἀπὸ τὴν χαμηλὴ φύτευση τῶν θάμνων στὰ ὑψίκορμα δένδρα.

Χαρακτηριστικὴ πυκνότης φύτευσης τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν παρτεριῶν μὲ ποικίλους θάμνους καὶ πόας, ποὺ τὰ καθιστοῦν ὀπτικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς ἀδιαπέραστα.

Ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη διατεταγμένα στὸ μέσον τοῦ μεγάλου χλοοτάπητος τοῦ ἀνατολικοῦ ὀπτικοῦ διαύλου τοῦ κήπου.

Μαρμάρινοι κορμοὶ ἰωνικῶν κιόνων πλησίον τοῦ βορείου ταμειευτήρα ὕδατος σὴν βόρεια εἴσοδο τοῦ κήπου. Ὁ ἀκατατόπιστος ἐπισκέπτης θεωρεῖ τὰ μέλη αὐτὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα. Ἐντούτοις, πρόκειται γιὰ ἀπορριφθέντα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴ τῶν Ἀνακτόρων Διαδόχου (Προεδρικοῦ Μεγάρου) ποὺ ἐναπετέθησαν στὸν κήπον.

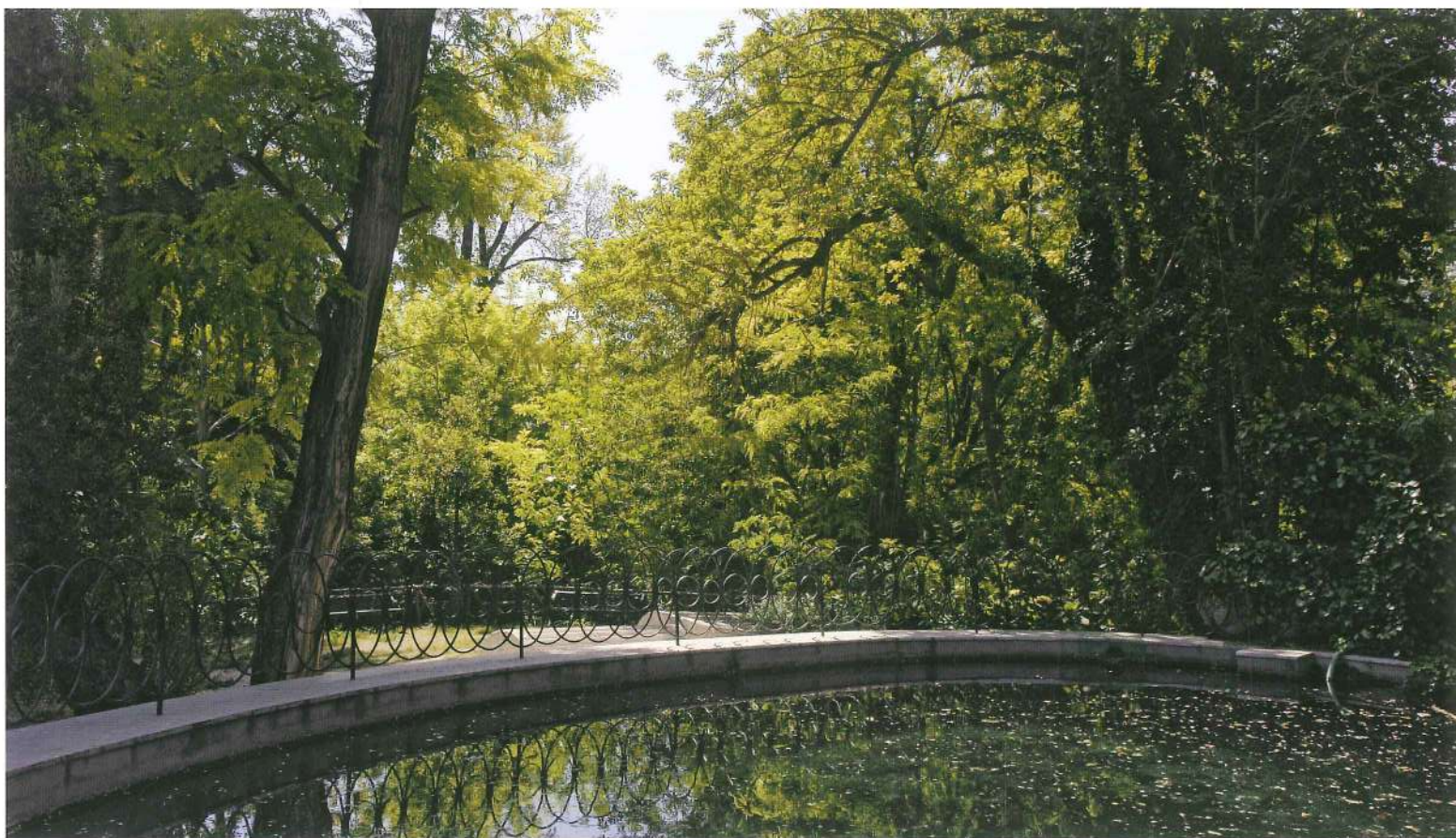
Ἐπίσκεψη (ἀναψυχῆς ἢ διδακτικῆ;) σχολικῆς τάξης στὸν κήπον. Οἱ μικροὶ ἐπισκέπται ποδοπατοῦν ἀμέριμνοι τὸν χλοοτάπητα παρὰ τὴν σχετικὴ ἀπαγόρευση.

Μιά ακόμη λήψη τῶν ἰωνικῶν κινόνων, τεκτονικὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ἀνακτόρου Διαδόχου.

Λεπτομέρεια τοῦ κομψοτάτου σιδηροῦ σπηθαίου τοῦ βορείου ἀνοικτοῦ ταμιευτήρα ὕδατος. Παρόμοια λιτὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ διαφυλαχθοῦν πάση θυσίᾳ.

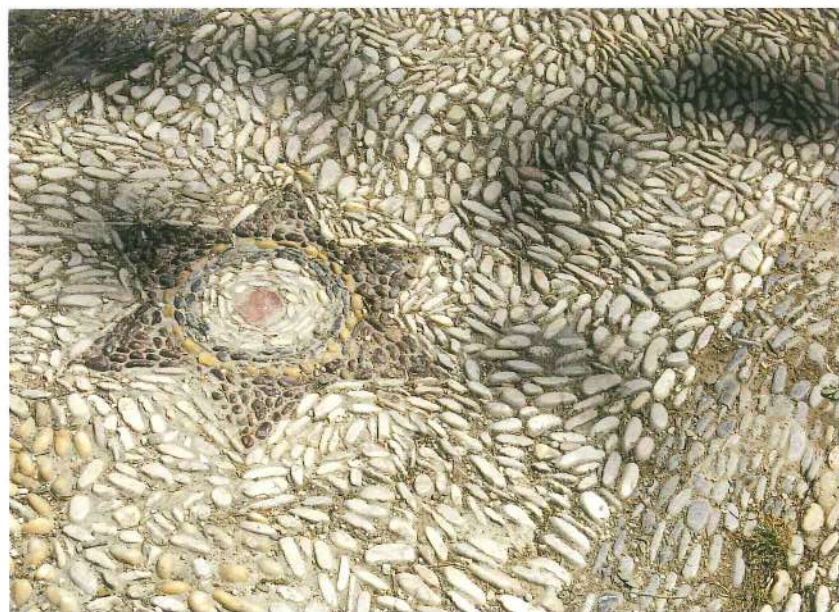
Ὁ βόρειος ἀνοικτὸς ταμιευτήρας ὕδατος ἄρδευσης τοῦ κήπου.

Ἡ μεγάλη σκιάς με τις γλυτσίνας, τὸν διακοσμητικὸ πίδακα καὶ τὸ ὠραιότατον μωσαϊκὸν δάπεδον ἀπὸ λατύπες (βότσαλα). Στὸ βάθος, ἡ μοναδικὴ τεχνητὴ σπηλιὰ τοῦ κήπου.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης σκιάδος με τις γλυτσίνας.

Λεπτομέρεια τοῦ μωσαϊκοῦ ἀπὸ λατύπες τῆς μεγάλης σκιάδος.

Λεπτομέρεια τοῦ «καθίσματος τῆς Ἀμαλίας».

Τὸ σιδηροῦν «κάθισμα τῆς Ἀμαλίας» (ἀναλλοίωτο στοιχεῖο «ἐπιπλώσεως» τοῦ κήπου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δημιουργίας του) καὶ ἡ μαρμαρίνη πολυγωνικὴ τοῦ βάσι.

Ἡ κορυφὴ τῆς φυσικῆς βραχώδους ἑξάρσης τοῦ ἐδάφους, στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κήπου, ὅπου «τὸ κάθισμα τῆς Ἀμαλίας». Ἰδιαίτερος γοπευτικὴ εἶναι ἡ ἀνάμειξη τῆς ἀγαύης καὶ τῶν σχίνων μὲ τὸ βραχώδες ὑπόστρωμα καὶ τὰ φυλλοβόλα δένδρα ποὺ περιβάλλουν τὸ «κάθισμα».

Μία ακόμη διακοσμητική «μικροαρχιτεκτονική» του κήπου: χαμηλωμένος κυκλικός περίβολος με μικρόν πίδακα στο μέσον του καὶ περιμετρικὴ κυκλική σιδηρένια σκιάς, κοντὰ σὴν μεσαία ἀνατολική εἴσοδο τοῦ κήπου.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν κυκλικὴ σκιάδα, ἡ προτομὴ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, τοῦ γλύπτη Θωμᾶ Θωμόπουλου.

Τμήμα τῆς πρόσοψης τοῦ νεοκλασικοῦ κτίσματος τῆς διεύθυνσης τοῦ κήπου (σήμερα βοτανικὴ συλλογὴ).

Ὁ μαρμαρίνος οἰκίσκος τῶν ἀποχωρητηρίων στὸ κέντρον τοῦ κήπου.

Τὸ κομψότατον καὶ πρωτότυπον νεοκλασικὸν κτίσμα τῆς διεύθυνσης τοῦ κήπου, μὲ ἐπένδυση κεραμεικῶν πλακιδίων καὶ «ἀιτικὸν» ὄροφον. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, ὁ κορμὸς τοῦ ἐξωτικοῦ δένδρου κεῖβη.

Ἡ καταιόνιση (κατάβρεγμα) τῶν ἐπιφανειῶν τῶν χλοοταπῆτων με σύγχρονα συστήματα ὑπὸ πίεσιν δὲν εἶναι μόνον ἀποτελεσματικὸς τρόπος γιὰ τὴν ἄρδευση χαμηλῶν φυτεύσεων ἀλλὰ προσθέτει καὶ μίαν εὐχάριστη αἴσθησι δροσιᾶς στὸ περιβάλλον τοῦ κήπου.

Ἡ βάση τοῦ κορμοῦ αἰωνοβίου κέδρου περιζώνεται ἀπὸ μεγάλον κυκλικὸν πάγκον ἀπὸ σιδηρᾶ ἐλάσματα.

Φοῖνιξ σὲ ἀνάχωμα ποῦ καλύπτεται ἀπὸ φυσικοὺς λίθους.

Ἡ εἴσοδος τῆς τεχνητῆς σπηλιᾶς βορείως τῆς μεγάλης σκιάδος μὲ τις γλυτσίνας παραμορφώνεται ἀπὸ πρόχειρο καὶ κακόμορφο ξύλινο σπηθαῖο πὺν προσετέθη προσφάτως. Στὸν τοῖχο ἀντιστήριξης, κρεμαστοὶ βόστρυχοι τοῦ παχυφύτου καρπόβρωτος (μπούσι χοντρό).

Ὁ μέγας κλωβὸς πτηνῶν (volière) ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ μικροῦ λόφου, νοτίως τῆς ζωολογικῆς συλλογῆς.

Γιγαντιαίοι κάκτοι και μικρή γούρνα στην περιοχή του φυτωρίου του κήπου.

Ο κορμός γηραιάς άκακίας που θάλλει πάντοτε.

Συστάς από Yucca επάνω από τὸν λίθινο τοῖχο ἀντιστήριξης καὶ κοντὰ σὶ τὸν κυκλικὸν ταμιευτῆρα ὕδατος, βορείως τῆς σκιάδος τῶν γλυτσίνων.

Παλαιός πάγκος από σιδηρά ελάσματα και μωσαϊκόν δάπεδον από λατύπας (βότσαλα).

Γραφικόν σύνολον ύδατινης επιφάνειας, παλαιού σιδηροῦ σιπθαίου καὶ περιστερᾶς.

Παλαιός σιδηροῦς πάγκος ἐφοδιασμένος με κομπὸ ἱκρίωμα γιὰ ἀναρριχητικὰ φυτά.

Πορτοκαλεών στο κέντρον τοῦ κήπου.

Ἡ ἀνατολική δὺψη τῶν ἀνακτόρων μέσα ἀπὸ πικνὴ συστάδα δένδρων τοῦ κήπου.

Ὁ μεσαῖος ὁπτικὸς δίαυλος τοῦ κήπου. Ὅψη πρὸς νότον.

Ἡ προτομή τοῦ Σπύρου Σαμάρα τοῦ γλύπτη Μιχάλη Τόμπρου στὸ κέντρον κυκλικῆς πλατείας ἀνάπαυσης ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ χαμαίρωπες.

Ἡ προτομή τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ σὲ νησίδα πρασίνου ποὺ καλύπτεται ἀπὸ ὑψηλὰ φοινικοειδῆ.

Τὸ ἰδιωτικὸν περίπτερον τῆς Ἀμαλίας, ποὺ στέγασε ἀργότερα τὴν διεύθυνσιν τοῦ κήπου καὶ σήμερὰ τὴν παιδικὴν βιβλιοθήκην.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς «μεγάλης λίμνης» μὲ μικρὴ τεχνητὴ βραχονησίδα καὶ πυκνὴ περιφερειακὴ φύτευση.

Τμήμα της δυτικής παρυφής του κήπου. Στην εικόνα αυτή τεκμηριώνεται με σαφήνεια ο συμπαγής χαρακτήρας της πυκνής φύτευσης του κήπου.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς «μεγάλης λίμνης» μετὴν ξύλινη γεφυρούλα στὸ βάθος.

Ειδυλλιακή λεπτομέρεια της όχθης της «μεγάλης λίμνης».

Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς πρόσοψης τῶν Ἀνακτόρων Διαδόχου (σήμερα Προεδρικὸν Μέγαρον) καὶ οἱ αἰωνόβιοι πλάτανοι τοῦ κήπου του.

Ἡ μεσαία ἀνατολική πύλη τοῦ κήπου καὶ ἀπέναντί της ἡ εἴσοδος τοῦ Προεδρικοῦ Μεγάρου.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΡΑΠΤΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

1. Fuerst Hermann von Pueckler-Muskau, αποσπάσματα από τὸ ἔργο *Andeutungen ueber Landschaftsgaertnerei* (Νύξεις περὶ τῆς κηποτεχνικῆς διαμορφώσεως τοπίων), Στουτγάρδη 1834.
(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)
2. Lange, Ludwig, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Friedrich von Gaertner γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, Ἀθῆναι 1836.
(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)
(Συλλογὴ Moeninger τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μονάχου.)
3. «Πρωτόκολλον, γενόμενον τὴν 14/26 Σεπτεμβρίου 1839 περὶ τῆς ἐπὶ μειοδοσίᾳ ἐκτεθείσης ἀνασκαφῆς τοῦ Β. Κήπου τῶν Ν. Ἀνακτορίων.»
(Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀθῆνα, Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ἀνακτορικά, φάκελος 227.)
4. Bareaud, Louis-François, χειρόγραφος κατάλογος σὲ γαλλικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλο “Catalogue des Principales Espèces d’Arbres Cultivés avec le plus de succès au Jardin Royal d’Athènes” («Κατάλογος τῶν κυριωτέρων εἰδῶν τῶν δένδρων ποὺ καλλιεργοῦνται μὲ τὴν μεγαλύτερην ἐπιτυχίαν στὸν Βασιλικὸν Κήπον τῶν Ἀθηνῶν»)
(Μυστικὸν Ἀρχεῖον τῶν Βιτελσβάχων, Μόναχο, NL Ludwig i. Nr. 85-4-VII.)
5. Pueckler-Muskau, Hermann, αποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο *Suedoestlicher Bildersaal. Griechische Leiden*, Στουτγάρδη 1840.
(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)
6. Ross, Ludwig, χειρόγραφη ἐπιστολὴ σὲ γερμανικὴ γλῶσσα πρὸς τὸν Αὐτάρχη Κ. Σοῦτζον ἀπὸ 25.10.1839 μὲ θέμα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα στὸν κῶρον τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου.
7. About, Edmond, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο *La Grèce Contemporaine*, Παρίσι 1855.
(Πρωτότυπο σὲ γαλλικὴ γλῶσσα.)
8. Schmidt, Friedrich, «Ὁ Βασιλικὸς Κήπος τῶν Ἀθηνῶν», ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Flora* (ἀχρονολόγητο, εἰκάζεται μετὰ τὸ ἔτος 1858).
(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)
9. Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Φρειδερίκος Σμίτ, ὁ δημιουργὸς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου», ἄρθρο στὸν τόμο-συλλογὴ ἄρθρων *Ἀθηναϊκαὶ Μελέται*, Β΄, Ἀθῆναι 1939.
10. Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Οἱ δύο κῆποι», ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἀρχιτεκτονική*, ἔτος Α΄, ἀρ. τεύχους 1, Ἀθῆνα 1957.
11. Λάιος, Γεώργιος, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο *Ὁ Πύργος τῆς Βασιλείσεως*, Ἀθῆναι 1977.
12. Pauly, Margarete (ἐπιμέλεια), ἐπιλογὴ χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τῆς βασιλείσεως Ἀμαλίας ποὺ ἀφοροῦν στὸν Βασιλικὸν Κήπον (1843-1860), Ὁλδεμβούργον 2004.
(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 1:

Fuerst Hermann von Pueckler-Muskau, αποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο *Andeutungen ueber Landschaftsgaertnerei* (Νύξεις περὶ τῆς κηποτεχνικῆς διαμορφώσεως τοπίων), Στουτγάρδη 1834. (Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλώσσα.)

[...] Μία μεγάλη κηποτεχνικὴ σύνθεσις πρέπει νὰ βασίζεται εἰς μίαν θεμελιακὴν ιδέαν. Διὰ νὰ δημιουργηθῇ ἓνα ἀξιόλογον ἔργον τέχνης, πρέπει ἡ σύνθεσις νὰ ἐφαρμοσθῇ μὲ συνέπειαν καὶ ἓνα χέρι νὰ διευθύνῃ τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως τὸ τέλος. Αὐτὸς ὁ ἓνας «δημιουργὸς» μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσῃ πολλὰς καλὰς ιδέας συνεργατῶν του, ἀλλὰ πρέπει μόνος του νὰ τὰς ἐπεξεργασθῇ μὲ τὸ πνεῦμα του ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἓνα σύνολον ποὺ θὰ φέρει τὴν βεβαίαν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐνότητος.

Ἐξηγοῦμαι: μία βασικὴ ιδέα πρέπει νὰ ὑπηρετῇ τὸ σύνολον τῆς συνθέσεως, δὲν πρέπει νὰ γίνονται ἀνεκτὰς συγκεχυμένες καὶ τυχαῖες ἐργασίαι, καὶ ἡ κατευθυντήριος καὶ δημιουργικὴ σκέψις θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται σὲ κάθε πτυχὴν τοῦ ἔργου. Εἶναι ἐπόμενον ὅτι ἡ ιδέα αὕτη θὰ προέρχεται ἀπὸ τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τοῦ καλλιτέχνου-δημιουργοῦ, τὸν τρόπον ζωῆς του, τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας του καὶ θὰ ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τῆς τοποθεσίας εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐκτελεσθῇ τὸ ἔργον.

Δὲν ἀπαιτεῖται, ἐντούτοις, νὰ προϋπάρχῃ ἓνα ἀκριβέστατον σχέδιον ἐκτελέσεως, διατυπωμένον μέχρι καὶ τὴν μικροτέραν λεπτομέρειαν, ποὺ θὰ ἀκολουθηθῇ ἐπ' ἀκριβῶς. Θὰ ἤθελα μᾶλλον νὰ προτείνω ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον: Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ιδέα προκαθορίζει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ συνόλου, θὰ πρέπει ὁ καλλιτέχνης κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερος εἰς τὰς ἐμπνεύσεις τῆς φαντασίας του, θὰ πρέπει νὰ ἀνακαλύπτῃ πολλὰ καινούργια στοιχεῖα καὶ νὰ συνεχίσῃ νὰ μελετᾷ τὸ θέμα του κατὰ τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου. [...]

[...] Εἶναι λάθος μέγα νὰ προσκαλέσῃ κανεὶς ἓναν ξένον καλλιτέχνην [δηλαδή, μὴ ἐξοικειωμένον μὲ τὸν χώρον] γιὰ λίγες ἡμέρες, ἑβδομάδας ἢ καὶ μῆνας ἵνα ἐκπονήσῃ ἀμέσως ἐπιτόπου ἓνα σχέδιον [κῆπου] ποὺ νὰ προσδιορίζει κάθε δρομίσκον καὶ κάθε φύτευσιν μὲ κάθε δυνατὴν λεπτομέρειαν.

Ἀκόμη σοβαρότερον λάθος εἶναι νὰ στείλῃ κανεὶς σὲ ἓναν τέτοιον ἐπιφανῆ καλλιτέχνην μόνον ἓνα τοπογραφικὸν σχέδιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μὲ ἀποφασιστικότητα αὐτὸς θὰ σχεδιάσῃ τὰς γραμμὰς του σὲ ὑπομονετικὸ χαρτί, χωρὶς καμίαν πνευματικὴν σχέσιν [μὲ τὸν χώρον], χωρὶς ἐπιτόπιον γνῶσιν τῶν πραγματικῶν ὀπτικῶν διασυνδέσεων, τῆς μορφῆς τῶν λόφων καὶ τῶν κοιλάδων, ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπάρξεως χαμηλῶν ἢ καὶ ὑψηλῶν δένδρων.

Ἐνα παρόμοιον σχέδιον μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται κομψὸν καὶ καλοσχεδιασμένον ἐπὶ τοῦ χάρτου, ἐφαρμοζόμενον ὅμως ἐπὶ τοῦ πεδίου γεννᾷ συνήθως ἀξιοθρήνητον ἀποτέλεσμα, ρηκόν, ἀταίριαστον, ἀφύσικον καὶ τελείως ἀποτυχημένον.

Ὅποιος θέλει νὰ διαμορφώσῃ ἓνα τοπίον μεταχειριζόμενος τὰ ὑλικά του [δηλαδή, τὰ φυσικὰ δεδομένα του], πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως ἐξοικειωμένος μὲ αὐτά, καὶ πρέπει νὰ μετέλθῃ τελείως ἄλλων μεθόδων ἀπὸ ἐκείνας ἃς διαθέτει ὁ ζωγράφος συνθέτων τὸν πίνακά του. [...]

[...] Άνεξαρτίτως από την ύπαρξιν περιφράξεων αναγκαίων διὰ την προστασίαν ενός κήπου, θὰ πρέπει νὰ καταβληθῇ προσπάθεια νὰ ἐνταχθοῦν μέσα σὲ αὐτὸν τὰ σημεῖα μὲ ἀντιθέσεις μορφῶν ποὺ εὐρίσκονται στὸ περιβάλλον τοπίον καὶ ποὺ προσφέρουν κάποιον ἐνδιαφέρον. Ὅλαι αἱ ἀκτίνες, δηλαδὴ αἱ ὀπτικά διασυνδέσεις, πρὸς τὰ σημεῖα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συγκλίνουν πρὸς τὴν κεντρικὴν ἐστίαν τοῦ κήπου, οὕτως ὥστε τὸ φαινόμενον μέγεθός του νὰ ὁμοιάζει, μὲ τὸ τέχνασμα αὐτό, πολὺ μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ πραγματικόν. [...]

[...] Ἐὰν μὲ τὸν ὅρον «Πάρκον» ἐννοοῦμε μίαν συμπυκνωμένην καὶ ἐξιδανικευμένην μορφήν τῆς φύσεως, μὲ τὴν λέξιν «Κῆπος» σημαίνεται μία εὐρύχωρος ὑπαίθριος κατοικία. Ἐδῶ λοιπόν, εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ κήπου, μπορεῖ νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸ προσωπικὸν αἰσθητήριον μία σχετικὴ ἐλευθερία, νὰ γίνουν ἀνεκτὰ καὶ παιχνιδίσματα καὶ ἡ ἐλευθέρᾳ ἀνάπτυξις τῆς φαντασίας. Εἰς τὸν κῆπον τονίζεται ἡ διακοσμητικότης, ἡ ἄνετος χρῆσις, ἡ ἐλεγχόμενη βλάστησις καὶ ἡ πολυτέλεια εἰς τὸ μέτρον ποὺ τὴν ἐπιτρέπουν τὰ διατεθειμένα μέσα.

Οἱ χλοοτάπτες ἐμφανίζονται ὡς βελουδινοὶ τάπτες κεντημένοι μὲ ἄνθη. Ἐδῶ συνδυάζονται τὰ ὠραιότερα καὶ σπανιότερα ἐξωτικά φυτὰ –μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη, ἐπιτρέπουν νὰ εὐδοκιμήσουν– μὲ ἐνδιαφέροντα ζῶα καὶ πτηνὰ μὲ πολύχρωμα περὰ.

Μία ποικιλία ἀπὸ σημεῖα ἀναπαύσεως, ὑδατίνους πίδακας, δροσερὰς καὶ σκιερὰς δενδροστοιχίας ἀλλὰ καὶ ἡ ἐναλλαγὴ κανονικῶν [γεωμετρικῶν] καὶ ἐλευθέρων κηποτεχνικῶν συνθέσεων, συντείνουν εἰς τὴν δημιουργίαν πλουσιῶν καὶ ποικιλομόρφων ἐντυπώσεων.

Ἡ σύνθεσις τοῦ κήπου μιμεῖται τὴν ποικιλίαν τῆς διακοσμήσεως τῶν χώρων ὑποδοχῆς τῆς κατοικίας. Ἐδῶ –εἰς τὸν κῆπον– ἐπεκτείνεται εἰς μεγαλύτεραν κλίμακα, εἰς τὸ ὑπαίθριον ἢ σειρὰ τῶν δωματίων. Ὁ γαλάζιος θόλος τοῦ οὐρανοῦ μὲ τὰ συνεχῶς ἐναλλασσόμενα σύννεφα παρουσιάζεται ὡς μία ἐπιζωγραφημένη ὀροφὴ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη φέγγουν ὡς ἄσβεστα πολύφωτα.

Τὸ νὰ καθορισθοῦν λεπτομερεῖς κανόνες γιὰ μίαν παρομοίαν σύνθεσιν εἶναι ἔργον τοῦ εἰδικῶς ἐκπαιδευμένου κηποτεχνου, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερον θὰ ἔλεγα ἔχει τὸν λόγον τὸ προσωπικὸν αἰσθητήριον τοῦ ἰδιοκτῆτου καὶ εἰς τὴν ἰδανικὴν περίπτωσιν ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ φαντασία τῆς γυναικὸς ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἀξιαγάπτον ὠραιότητα. [...]

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 2:

Lange, Ludwig, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Friedrich von Gaertner γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, Ἀθῆναι 1836.

(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)

(Συλλογὴ Moeninger τοῦ Μουσείου Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μονάχου.)

Ἀξιοσέβαστε Κύριε καὶ Προστάτη μου!

Κατόπιν τῆς εὐγενικῆς σας εἰσηγήσεως ἐτιμήθην μὲ τὴν ἐμπιστοσύνην νὰ συμμετάσχω εἰς τὸν σχεδιασμὸν τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Σὰς ὑποβάλλω τὰς ἀπόψεις μου εἰς τὰς ὁποίας κατέληξα ἀπὸ

κοινοῦ με τὸν κύριον ἐπιθεωρητὴν καὶ ἐντεταλμένον ἐπὶ τῶν βασιλικῶν κήπων, Dr. Fraas, καὶ σὰς παρακαλῶ ὅπως διακρίνῃτε πόσο με ζωογονεῖ τέτοιος ὥραϊος σκοπὸς ἀλλὰ καὶ τὸ κάλλος τοῦ θέματος. Δίχως νὰ ἐπιθυμῶ νὰ προκαταλάβω κάτι τὸ καλύτερον, θεωρῶ ἀσμένως ὅτι ἔχω ἀκολουθήσει με τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπον τὰς ὑμετέρας ἀπόψεις. Ἡ πρότασις νὰ περιβληθοῦν τὰ ἀνάκτορα τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος με κήπους εἶναι τόσο ὥραία, ὥστε ἀξίζει νὰ πραγματοποιηθῇ διότι ἓνας κήπος θὰ ἀνταποκριθῇ εἰς μίαν ἀνάγκην αἰσθητὴν ἀπὸ πολλοῦ καιροῦ καὶ ἀσφαλῶς θὰ προσφέρῃ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ εὐάρεστον. Ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐρώτημα τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ ἐπ’ αὐτοῦ εἶναι ποία μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἔκτασίς του, διότι αὐτὸ θὰ καθορίσῃ τὴν ἰδιαίτεράν κατὰ τμυσίν του καὶ τὴν προκειμένην πρόθεσιν τοῦ καλλιτέχνου. Ἐὰν τὸ ζητούμενον εἶναι ἓνα πάρκον, ἓνας δημόσιος κήπος, ἓνα ἀειθαλὲς μνημεῖον, τὸ ὁποῖον θὰ ἀνεγείρῃ ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ πρὸς ὄφελος τῶν Ἀθηναίων, τότε πρέπει νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Λυκαβηττὸν μέχρι τὰς ὄχθας τοῦ Ἰλισσοῦ, διότι εἰς ταύτην τὴν περίπτωσιν δὲν μπορεῖ νὰ λείπῃ οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο στοιχεῖον. Ἐὰν θὰ εἶναι ὅμως μόνον ἓνας ἀνθόσπαρτος κήπος γιὰ τοὺς περιπάτους τῆς Μεγαλειότητός του, τότε ἀρκεῖ τὸ ἄμεσον περιβάλλον τῶν ἀνακτόρων. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ τελευταίου δὲν παρουσιάζει οὐδεμίαν δυσκολίαν. Ἡ δυσκολία διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ πρώτου σχεδίου συνίσταται εἰς ὅτι θὰ χρειασθοῦν μεγάλα χρηματικά ποσὰ διὰ τὴν ἀγορὰν τῆς ἀπαιτουμένης ἐκτάσεως.

Ἡ ὑψηλὴ βούλῃσις τοῦ Βασιλέως εἶναι ἡ πραγματοποίησις τοῦ πρώτου σχεδίου, ἀλλὰ μέχρι σήμερον δὲν ἔχουν ληφθεῖ ἀποφάσεις, ἐπειδὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ δοθῇ ἔμφασις εἰς τὸ θέμα αὐτό. Ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ κατὰ ληξιν τοῦ ζητήματος, αὐτὸ ποὺ προέχει ἀπολύτως κατόπιν τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐκτάσεως εἶναι νὰ γίνῃ τὸ πᾶν, προκειμένου νὰ μὴ λείψῃ ἀπὸ τὴν ἔκτασιν αὐτὴν τὸ ὕδωρ.

Υπάρχουν ὀρισμένες πηγὲς αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι ἀρκούντως πλούσιαι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετήσουν με ἐπάρκειαν ὅλην τὴν ἔκτασιν. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψις ὕδατος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιμετωπισθῇ μόνο με τὴν δημιουργίαν πολυαρίθμων δεξαμενῶν. Δεδομένου ὅμως ὅτι, ὅταν ὑπάρχει μεγάλη ἀνάγκη νεροῦ, αἱ δεξαμεναὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸν σκοπὸν τοὺς καὶ θὰ πρέπει νὰ σκεφθῇ κανεὶς ἑτέρας λύσεις διὰ τὴν ἀπόκτισιν ὕδατος. Κατὰ τὴν ἀποψίν μου, ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος εἶναι τὰ ἀρτεσιανὰ φρέατα. Καὶ εἶναι, διὰ τὴν Ἑλλάδα γενικότερον, πολὺ σημαντικὸν νὰ γίνουσι πειράματα με τέτοιου εἴδους φρέατα, καθ’ ὅτι ἐδῶ ἡ ἐπιτυχία θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπ’ ὅ,τι σὲ κάθε ἄλλῃν χώραν. Πόσες ἐκτάσεις δὲν εἶναι καταδικασμέναι νὰ παραμείνουν χέρσες, γιὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι δὲν ὑπάρχει ὕδωρ, καὶ σὲ πόσα σημεῖα τῆς χώρας δὲν ἐξαπλώνονται ἀσθένειες καὶ ἐπιδημίες, διότι λείπει ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα τὸ καθαρὸν ὕδωρ! Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιγράψῃ κανεὶς τὸ ὄφελος, ἐὰν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ καὶ ἐδῶ χρῆσις τῶν φρεάτων αὐτῶν ποὺ εἶχον εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν τόσο θετικὰ ἀποτελέσματα. Ὅπως εἶναι πολὺ φυσικόν, ὅταν θέτει κανεὶς κάποιο θέμα, ἐμφανίζονται ὑποστηρικταὶ καὶ πολέμιοι, ἀλλὰ καὶ τυχοδιῶκτες, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν νὰ ἀσχοληθοῦν με μία κάποια ἀναίδειαν με τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας. Τίποτα δὲν φοβοῦμαι περισσότερο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὑπανθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῶν προτέρων εἶναι προετοιμασμένοι νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν καταισχύνην, ἀφοῦ ἀπολαύσουν διὰ ἓν τι χρονικὸν διάστημα τὴν ἐμπιστοσύνην ποὺ δὲν τοὺς ἀξίζει. Γνώρισα προσωπικῶς ἓναν

νεαρὸν Γερμανόν, ὀνόματι Benkmann, ἀδελφόν τοῦ ζωγράφου, εἰς τὸ Μόναχον, ὡς ἕναν ἀπὸ πρακτικῆς καὶ θεωρητικῆς ἀπόψεως εἰδήμονα στὴν ἐξειδίκευσιν αὐτήν, ἢ ὅποια τοῦ ἔχει γίνει μάλιστα μανία. Ἵσως θὰ μπορούσατε νὰ χρησιμοποιήσετε τὴν ἐμπροσθέν σας, ὥστε νὰ διερευνηθῇ ἐπακριβέστερα κατὰ πόσον ὁ ἄνθρωπος οὗτος μπορεῖ νὰ ἀποφέρῃ πραγματικὸν ὄφελος εἰς τὴν Ἑλλάδα καί, συνεπῶς, θὰ πρέπει νὰ ἐπιλεγῇ.

Ἐφ' ὅσον θὰ ἔχουμε πλέον εἰς τὴν διάθεσίν μας γῆν καὶ ὕδωρ, θὰ μπορούσαμε νὰ κάνομε ὅ,τι ἐπιθυμοῦμε, μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι δὲν θὰ ἐπιθυμοῦμε κάτι τὸ παράλογον. Σχετικῶς μὲ τὴν διάρθρωσιν [τοῦ κήπου], θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν πρωτίστως ὑπ' ὄψιν τὰ διάφορα μονοπάτια καὶ αἱ ὁδοὶ ποὺ «κληρονομικῶς δικαίῳ» διασχίζουν τὸν χῶρον τοῦ πάρκου, οἱ ὅποιοι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν τους πορείαν συμφώνως μὲ κάποιον σχέδιον. Κατόπιν, τὸ σημαντικότερον θὰ ἦτο νὰ καθορισθοῦν τὰ ὅρια τῆς πόλεως, ὥστε αἱ ὁδοὶ καὶ αἱ κύριαί των κατευθύνσεις νὰ ἀντιστοιχοῦν, ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερον, πρὸς τὸν κῆπον, καὶ κατόπιν θὰ πρέπει νὰ γνωρίσῃ κανεὶς καλὰ αὐτὴν τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς ἰδιομορφίας της. Αὐτὰ μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ σημαντικότερα σημεῖα, προκειμένου νὰ ὀρισθῇ τὸ πλαίσιον τοῦ ἐγχειρήματος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἴδιον τὸν κῆπον, εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι θὰ πρέπει νὰ μὴ μᾶς διαφεύγῃ ἀπὸ τὸν νοῦν ἡ σκέψις ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ὄχι εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ δημιουργηθῇ βεβαίως μία ἄλλη [κηποτεχνικὴ] γοητεία ἀπ' ὅ,τι εἰς τὴν Γερμανίαν. Πρὸς τοῦτο θὰ πρέπει νὰ δοθῇ ἡ ἀπαραίτητος κατεύθυνσις, ἢ ὅποια, κατὰ τὴν ἀποψίν μου, συνίσταται εἰς τὸ ἐξῆς: τὸ κάθε στοιχεῖον [τοῦ κήπου] θὰ πρέπει νὰ βρῇ τὴν κατάλληλόν του θέσιν, ὥστε νὰ πιστεῦῃ κανεὶς ὅτι ἔγινε ἀπὸ μόνον του, καὶ ὄχι ὅτι κατεσκευάσθη ἐπὶ τούτῳ. Προκειμένου νὰ ἐμφανίζεται τὸ ἄμεσον περιβάλλον τῶν ἀνακτόρων ὡς μία μετάβασις ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἰς τὸ τοπίον, δέον ὅπως ἐκπονηθῇ γεωμετρικόν τι σχέδιον, συμφώνως πρὸς τὸ ὅποῖον αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ χαράξεις θὰ ἐμφανίζονται ὡς ἡ καταλληλοτέρα ἀφετηρία διὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὸν πλέον ἐλεύθερον σχεδιασμὸν τοῦ πάρκου. Τὸ ἄμεσον περιβάλλον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ἀνθόκηπος, ὁ ὅποιος διὰ τὴν ποικιλίαν θὰ ἐμπλουτισθῇ μὲ πέργκολες· δὲν θὰ πρέπει νὰ λείψουν βεβαίως καὶ οἱ πίδακες. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν ὑπαρξιν ἀρμονίας μὲ τὰ ἀνάκτορα. Ἐπίσης, ἀπαραίτητον θεωρῶ μίαν μετάβασιν ἀπὸ τὸν κῆπον πρὸς τὴν πόλιν, ἢ ὅποια πιθανὸν νὰ συνίσταται εἰς τὸν σχεδιασμὸν δειροστοιχιῶν ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὰ τεῖχη, καὶ ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ περνοῦν τὰ πρῶτα των ἔτη τὰ παιδιά, παίζοντα μὲ τοὺς συνομηλίκους των ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν κηδεμόνων. Τώρα, θὰ ἀναφερθῶ εἰς τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὅρια τοῦ κήπου. Ὁ Λυκαβηττός, ὡς κορωνίς, θὰ πρέπει νὰ περιβάλλεται εἰς τοὺς πρόποδάς του ἀπὸ ἕνα δάσος, καὶ ὁ Ἰλισσός, μὲ τὶς καλαμιές καὶ τὰ ὕδροχαρῆ φυτὰ, μὲ τὰ σπῆλαια καὶ τὰς ἐπιφανείας τοῦ νεροῦ, θὰ ἀποτελεῖ τὸ φιλικότερον περιβάλλον. Πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, εἰς σημεῖον ποὺ προστατεύεται ἀπὸ τοὺς βορείους καὶ ἀνατολικούς ἀνέμους μέσῳ μιᾶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, θὰ ἦτο κατάλληλον νὰ φυτευθοῦν ἐξωτικά φυτὰ, ὅπως φοίνικες, ἀλόες, καὶ ὅπως ἀλλιῶς ὀνομάζονται αὐτὰ τὰ δένδρα μὲ τὰ πολύχρωμα πλατύφυλλα ἄνθη προσομοιάζοντα εἰς τουλίπας. Ἡ βλάστησις αὕτη, στὸ βάθος ὁ κολοσσιαῖος ναὸς καὶ ὁ ὑπέροχος ὀρίζων θὰ προσφέρουν μίαν μαγευτικὴν εἰκόνα. Ἄλλα σημεῖα προσφέρονται γιὰ μικρὰ

ἄλση ἀπὸ λεμονιές καὶ μεγάλα δένδρα, ὥστε νὰ συνδυάζεται ἡ χάρις μὲ τὴν ἐπιβλητικότητα. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὰς ὑμετέρας συμβουλὰς καὶ τὴν δική σας ὑποστήριξιν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ θὰ ἀνθήσει θὰ εἶναι ἡ δική σας ἀμοιβή. Σὰς παραθέτω ἐν σχεδίων τοῦ χώρου, διὰ τὴν περίπτωσιν ποὺ δὲν τὸ ἔχετε σὲ αὐτὴν τὴν ἔκτασιν. Ἦθελα νὰ σχεδιάσω καὶ τὴν κάτοψιν τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ ὁ κύριος λοχαγὸς Hoch δὲν ἐτόλμωσε νὰ μοῦ τὴν δώσῃ. Πιστεύω ὅτι, οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν τὴν χρειάζεσθε, καθ' ὅσον γνωρίζετε ἄριστα τὴν περιοχὴν.

Ὁ κύριος κόμης von Armansterg ἔχει ἀλλάξει γνώμην σχετικὰ μὲ τὸ μνημεῖον [τῆς νεκρῆς κόρης του] καὶ ἐπιθυμεῖ ἀντ' αὐτοῦ ἓνα παρεκκλήσιον, μὲ τὸν σχεδιασμὸν τοῦ οὐοῦ μὲ ἔχει ἐπιφορτίσει. Νομίζω ὅτι ἔχω συλλάβει τὸ σχέδιον καὶ ἐπιθυμῶ ἤδη νὰ κολακεύσω τὸν ἑαυτὸν μου μὲ τὴν σκέψιν ὅτι τὸ σχέδιον τοῦτο θὰ σὰς εὔρει σύμφωνον.

Τὰς θερμότηρας εὐχαριστίας μου διὰ τὴν μεγάλην ἐμπιστοσύνην μὲ τὴν ὁποίαν μὲ τιμήσατε καὶ ἐπιτρέψατέ μου νὰ σὰς ἐκφράσω τὸν σεβασμὸν μου.

Παραμένων ὁ πλέον ἀφοσιωμένος ὑμέτερος

L. Lange

Ἀθῆναι, 1η Μαΐου 1836

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 3:

«Πρωτόκολλον, γενόμενον τὴν 14/26 Σεπτεμβρίου 1839 περὶ τῆς ἐπὶ μειοδοσίᾳ ἐκτεθείσης ἀνασκαφῆς τοῦ Β. Κήπου τῶν Ν. Ἀνακτορίων.»

(Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀθῆναι, Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ἀνακτορικά, φάκελος 227.)

Ἐν Ἀθῆναις τὴν 14/26 Σεπτεμβρίου 1839

Σήμερον περὶ τὴν 4 ὥραν μ.μ. ἤρχισεν ὁ συναγωνισμὸς τῆς ἐπὶ μειοδοσίᾳ ἐκτεθείσης ἀνασκαφῆς τῶν νέων κήπων, κατὰ τὰς ἐφεξῆς συμφωνίας, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τούτων:

- I. Ὁ ἀναδεχόμενος τὴν ἐργασίαν ἐργολάβος χρεωστεῖ πρὶν ἀρχίσει τὸ σκάψιμον νὰ συνάξῃ ὅλας τὰς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ μέρους τοῦ εὕρισκομένας πέτρας τὰς ὁποίας θέλει ἐπισωρεύσῃ εἰς τοὺς πλησίον δρόμους τοῦ περιβολίου.
- II. Ὑποχρεοῦται νὰ σκάψῃ τὴν γῆν καθ' ἓν μέτρον βάθος καὶ νὰ γυρίσῃ τὰ χώματα καθαρίζων αὐτὰ ἀπὸ τὰς πέτρας τὰς ὁποίας θέλει ρίπτῃ ἐπὶ προσδιορισμένου τινὸς μέρους ὡς προερρήθη.
- III. Εἰς μέρη ὅπου τυχὸν ἤθελεν εὑρεθῆναι βράχος χρεωστεῖ ἐπίσης νὰ σκάψῃ κατὰ τὸ ἴδιον βάθος καὶ νὰ καθαρίσῃ τὰ χώματα ἀπὸ τοὺς λίθους.
- IV. Ὅλα τὰ ἀναγκαιοῦντα ἐργαλεῖα καὶ ὑλικά θέλει προμηθεύονται παρὰ τοῦ ἰδίου ἐργολάβου.
- V. Θέλει προσέχῃ ὥστε οἱ χαραγμένοι δρόμοι νὰ μὴ σκεπάζωνται ἀπὸ τὰ ἐξορυγόμενα χώματα.

- VI. Χρεωστεῖ νὰ ὑπακούῃ εἰς ὅσα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας ἤθελε διαταχθῇ παρὰ τοῦ ἐπιστατοῦντος τὴν ἐργασίαν ἀξιωματικοῦ ἢ τοῦ περιβολάρου.
- VII. Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκπεραιώσῃ τὴν ἀναδεχθεῖσαν ἐργασίαν ὅλου τοῦ περιβολίου ἐντὸς πεντήκοντα ἐπτὰ ἡμερῶν, δηλαδὴ μέχρι τὴν 10 / 22 Νοεμβρίου ἐ.ξ. Ἐὰν δὲ ἤθελε παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἐργασία δὲν λαμβάνει τὴν ἀπαιτουμένην πρόοδον, ὁ ἀξιωματικὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προσθέσῃ ὅσους ἤθελε νομίσῃ περιπλέον ἐργάτας εἰς λογαριασμὸν τοῦ ἐργολάβου.
- VIII. Χρεωστεῖ νὰ παρουσιάσῃ ἀξιόχρεον ἐγγυητὴν καὶ ἐν ἐλλείψει τούτου θέλει τοῦ γίνεσθαι κράτησις μέχρι τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ἐργασίας ἢ ποσότης μιᾶς δεδουλευμένης ἐβδομάδος.
- IX. Εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ἐβδομάδος θέλει πληρώνεται μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι θέλει τοῦ γίνεσθαι κράτησις 20 τοῖς 100 ὡς γίνεται καὶ διὰ τὰς λοιπὰς τῆς οἰκοδομῆς ἐργασίας ἢ δὲ κράτησις αὕτη θέλει τῷ πληρωθῇ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν πάσης τῆς ἐργασίας.

Κατὰ τὴν προσδιορισθεῖσαν ὥραν ὁ μειοδοτήσας ἦτο ὁ Σπῆλιος Βερτζάγιας μὲ τὴν προσφορὰν δέκα χιλιάδων δραχμῶν (10.000 δρχ.) εἰς τὸν ὁποῖον καὶ παρεχωρήθη ἡ ἐργολαβία.

καὶ πρὸς βεβαίωσιν ὑποσημειοῦται

Angelo Gallianti

Σπῆλιος Βερτζάγιας

Παρόντες

ὁ ἐπιφορτισμένος τὰ χρέη

τοῦ Αὐτάρχου

ταγματάρχης

ὁ Γράμμ. Ἀνακτοβουλίου

ὁ ὑπολοχαγός

ὁ ἀνθυπολοχαγός

Σ. Σοῦτζος

Στέγκελ

Ἑστραιχ

Γρ. Μεταξὰς

καὶ ὁ βοηθὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ ταμείου ὡς Πρωτοκολλητῆς

(Στὸ πρωτόκολλο ὑπάρχει συνημμένον σχέδιον τοῦ κήπου [βλ. αὐτ., σ. 83] μὲ τὴν σημείωσιν τοῦ Γεράσιμου Μεταξᾶ «οἱ δρόμοι μένουν ἄσκαπτοι ἢ δὲ ἐπιφάνειά των εἶναι ὡς ἔγγιστα μέτρ. τετ. 5.065,00» ὁ ὁποῖος καὶ ὑπογράφει «διὰ τὸ ἀληθὲς τῆς ἀντιγραφῆς».)

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 4:

Bareaud, Louis-François, χειρόγραφος κατάλογος σὲ γαλλικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλον "Catalogue des Principales Espèces d'Arbres Cultivés avec le plus de succès au Jardin Royal d'Athènes" («Κατάλογος τῶν κυριωτέρων εἰδῶν τῶν δένδρων ποὺ καλλιεργοῦνται μὲ τὴν μεγαλύτερην ἐπιτυχίαν στὸν Βασιλικὸν Κήπον τῶν Ἀθηνῶν»).

(Μουσικὸν Ἀρχεῖον τῶν Βιττελσβάχων, Μόναχο, NL Ludwig i. Nr. 85-4-VII.)

all
1861
Catalogue des principales espèces
d'arbres cultivés avec le plus de succès au
jardin royal d'Athènes.

Noms des espèces.

Noms des espèces.	Nombre des arbres
<i>Acacia gmeliniana</i> , <i>farnesiana</i> et <i>botrycephala</i>	100
<i>Asplenium</i> (Vernis du Japon)	138
<i>Acer negundo</i> , <i>platanifolia</i> , <i>campestre</i> (érable)	100
<i>Broussonetia</i> (Mûrier à papier)	180
<i>Betula alba</i> , <i>papyracea</i> (Bouleau)	30
<i>Bonduc</i> (chicot)	30
<i>Cercis siliquastrum</i> (arbre de Judée)	200
<i>Citrus aurantium</i> (Citronnier, orange)	950
<i>Crataegus pyracantha</i> , <i>pseudacris</i> , <i>glabra</i>	60
<i>Diospyros</i> (plaque-minier, d'Italie et de Virginie)	25
<i>Elaeagnus angustifolia</i> (chalef, olivier de Bohême)	450
<i>Eriobotrya</i> , <i>bibacina</i> (néflier du Japon)	25
<i>Firminia</i> (Herculier)	20
<i>Fraxinus</i> , frêne commun, elliptique	45
<i>Gleditsia</i> , févier de la Caspienne, d'Orient	90
<i>Populus</i> , peuplier pyramidal, d'Athènes	300
<i>Prunus mahaleb</i> , cerisier de St. Lucie	20
<i>Pittosporum tobira</i> , pittosporum de Chine	50
<i>Platanus</i> , platane d'Orient	188
<i>Robinia</i> , Robinier faux-acacia, tortueux, pleureur	650
élégant sans épines, à feuilles de Sophora	
droguez, parasol, acacia rose, élevé	
<i>Quercus</i> , chêne pédonculé, toujours vert, pyramidal	40
<i>Sophora</i> , Sophora du Japon, pleureur	170
<i>Salix</i> , saule pleureur, commun noir	80
<i>Melia azedarach</i>	700
<i>Koelertharia paniculata</i> , Saurier paniculé	125
<i>Morus</i> , Mûrier de Constantinople, blancs	
(du Canada)	50
<i>Bignonia catalpa</i>	88
<i>Ulmus americana</i> , orme d'Amérique	188

<i>Maclura aurantiaca</i> —	15
Pêchers à fleurs doubles	25
<i>Cupressus pyramidalis</i> , cyprès pyramidal	45
<i>Pinus</i> , pin sauvage, maritime, pesant	1000—
<i>Singistrum japonicum</i> , tronc du yapon	20
<i>Merium</i> , laurier rose, blanc, japonais	
et rose à fleurs doubles. —	130

Observations. On cultive aussi au jardin royal un certain nombre d'espèces d'arbres forestiers qui ne sont pas portés dans ce catalogue, parce qu'ils ne réussissent pas, quelques-uns, lorsqu'on donne à leur culture, tels que la châtaigne, le hêtre, le marronnier d'Inde, les frênes, les ormes, les tilleuls, les bouleaux, &c. &c. &c. les érables, le sorbier des oiseaux, les alibiers, le tulipier de Virginie, le ginkgo à deux lobes, &c. &c.

Le jardin royal contient en fait d'arbrisseaux et d'arbustes un grand nombre d'espèces et variétés qui y sont cultivés avec succès, par centaines et par milliers, tels que tamaris, arbrusiers, myrthes, laurier de rollon, laurier thyrsé, laurier rose à fleurs simples, origans, cistes, grenadiers, casse de Maryland, plusieurs variétés de cotéda, hibiscus syriacus, redouté à feuilles de myrthe, fusain de trois et quatre espèces et variétés, chamacerasus, lonisera, Pignonia de quatre ou cinq espèces ou variétés, faux-indigo, Symphorine à fruit rouge et blanc, téne commun, Surau, plusieurs variétés d'ipue-vinette, ribes aureum, Vervaine à odeur de citron, nerpreum, amandier à fleurs doubles, les jasmis, les lilas, l'agnus castus, un grand nombre d'espèces et variétés de rosiers, rosiers noisettes, &c. &c. &c. sempervirens, cent-feuilles, les éringes dorant, le céphalanthé blanc à contour, &c. &c.

On a ouï de désigner différentes autres espèces d'arbustes et d'arbrisseaux, qui ne prospèrent pas, malgré les meilleurs soins, tels que les magnolia, les agalea, les calmia, les rhododendrons, &c. &c.

Athènes le 10 octobre 1863.
Le jardinier-chef
B. B. B.

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 5:

Pueckler-Muskau, Hermann, αποσπάσματα από το έργο *Suedoestlicher Bildersaal. Griechische Leiden*, Στουτγάρδη 1840.

(Πρωτότυπο σε γερμανική γλώσσα.)

[...] Από το ύψωμα πλησίον του σταδίου, όπου υπήρχε ένας ναός της Τύχης, ή θεά προς την Ακρόπολη και το περιβάλλον της είναι από τις πλέον προνομιακές κοντά στην Αθήνα. Τα νεαρά βλαστάρια που ξεφύτρωναν εκεί κοντά χάριζαν αυτή την εποχήν του έτους στην Ακρόπολη, τουλάχιστον εν μέρει, το πράσινο που συνήθως της λείπει. Δυστυχώς, εκτός από τον φαιόχρωμο έλαιώνα, που απλώνεται στο βάθος, και την πτωχικήν βλάστησιν διαφόρων περιβολιών, δεν παρουσιάζονται εδώ άλλες συστάδες δένδρων. Κατ' εξαίρεσιν, διακρίνονται μακριά κάποιες λευκές, και μέσα εις την πόλιν υπάρχουν τρεῖς αξιοθρήνητοι φοίνικες και μερικά κυπαρίσσια που, παρ' όλα αυτά, έντείνουν στο σύνολό τους την γραφικότητα του τοπίου. Η δροσιά λείπει, δυστυχώς, παντού εδώ. [...]

[...] “Υστερα από λίγο, συνεχίσαμε τον δρόμο μας προς την πόλιν, αφού έπισκεφθήκαμε πρώτα τα λουτρά του Ίλισσοῦ, όπου σήμερα έπλεναν ρούχα μερικές κακάσχημες γυναίκοῦλες. Όταν είδα αυτόν τον όκετό με το περίφημο όνομα, δεν μου προεκάλεσε πλέον καμία έκπληξιν ή φήμη ότι τα άλογα του Ξέρξη είχαν πιει στα χρόνια του όλο το νερό του Ίλισσοῦ. Σήμερα δεν θα μπορούσαν ούτε λίγα έξαντλημένα μουλάρια να σβήσουν εκεί την δίψα τους. [...]

[...] Διασχίσαμε πρώτα τον Κεραμεικόν, έντός και εκτός των αρχαίων τειχών, και είδαμε καλοδιατηρημένους κήπους με όπωροφόρα δένδρα στον έλαιώνα κοντά στα Πατήσια, ό οποίος από αυτήν την πλευρά είναι πολύ πιο δροσερός απ' ό,τι κοντά στον Πειραιά. Ό έλαιών, ώστόσο, φέρει μιάσματα έλνοσσίας.

Ανάμεσα σε πλινθόκτιστους φράκτες, από τους όποιους ξεπρόβαλλαν άνθισμένες άμυγδαλιές και ροδακινιές, ακολουθώντας ένα στενό δαιδαλώδες μονοπάτι, φθάσαμε τελικώς εις το σημείον όπου θα πρέπει να εύρίσκετο ή Άκαδημία του Πλάτωνος, παρὰ το γεγονός ότι δεν υπάρχουν πλέον κανενός είδους έρείπια που να δείχνουν με μεγάλη ακρίβειαν το συγκεκριμένον σημείον, αλλά ούτε κάτι που έστω να μοιάζει με τις χαριτωμένες συστάδες δένδρων, όπου ό φιλόσοφος συνήθιζε να διδάσκει περιπατώντας.

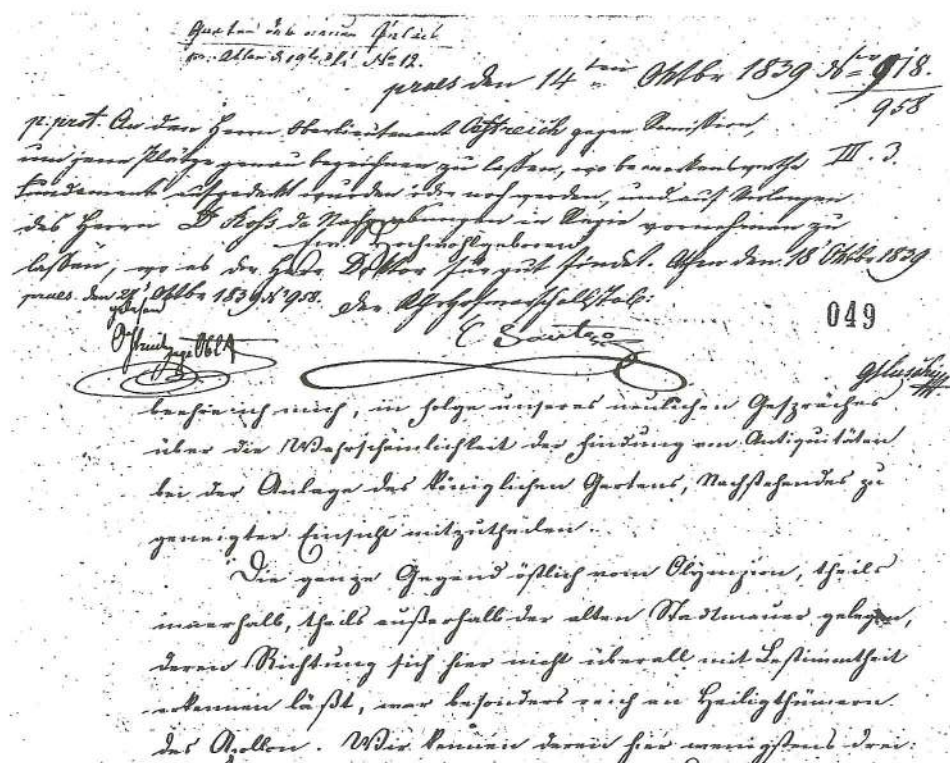
Ανεβήκαμε κατόπιν στον μικρό πετρώδη λόφο του Κολωνοῦ, φημισμένον από τον Οιδίποδα του Σοφοκλέους. Από το σημείον αυτό έχει κανείς μια πολύ ώραία θέα της Άκροπόλεως και όλων των Αθηνών. Μπροστά μας είχαμε σήμερα στρατιώτες που έκαναν άσκήσεις. Ήταν Βαυαροί, στους όποιους αί έντολαί έδίδοντο φωναχτά στα έλληνικά καί, όταν τουτο δεν είχε έπιτυχία, με σιγανότερη φωνή στα γερμανικά, προσθέτοντας και μερικές βρισιές από την πατρίδα. Μάλιστα, από τον μεγάλο του ζήλο, ό συνταγματάρχης έπese από το άλογόν του, το όποιον είχαμε την τιμήν και να πιάσωμε. Έκπυρσοκροτήσεις συνόδευαν αυτήν την επιχείρησιν, πού, ώστόσο, δεν προήρχοντο από τα στρατιωτικά πυροβόλα. Προ-

ἤρχοντο ἀπὸ τὶς ἀνατινάξεις βράχων ἐκεῖ κοντά. Κατὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων ἕνας νεαρὸς ἀρχιτέκτων [ἐδῶ ὑποννοεῖται ὁ Κλεάνθης] ἀγόρασε αὐτὰ τὰ γραφικὰ βραχώδη ὑψώματα κοντὰ εἰς τὴν πόλιν γιὰ ἕνα γελοῖον ποσόν, καί, ὅπως λέγεται, εἰσπράττει σήμερα μόνον ἀπὸ τὴν πώλησιν τῆς πέτρας ἕνα μυνιαῖον εἰσόδημα μερικῶν ἑκατοντάδων κολο-
νάτων. Εἶναι πολὺ λυπηρὸν ὅτι κατὰ τὴν διαδικασίαν αὐτῆς τῆς λατομῆσεως ἀνετίναξαν καὶ
μίαν ἀρχαίαν κλίμακαν, λαξευμένην εἰς τὸν βράχον, καθὼς καὶ μίαν ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες
ἐπιγραφὰς πάνω σὲ αὐτόν.

Ἀκόμῃ καὶ σὺν καθαγιασμένῳ Λυκαβηττῷ εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐκρηκτικὲς ὕλες, ἀλλὰ ἐδῶ παρενέβη ἡ κυβέρνησις μὲ μιάν ἀπαγόρευσιν, τὴν ὁποία, ὅπως ἤκουσα, κατακρίνουν μερικοὶ ὡς δεσποτικὴν πράξιν, παρ' ὅλον πού ἐγὼ τὴν θεωρῶ ἀπολύτως θεμιτὴν καὶ ἀξιόπαινον. Πίσω ἀπὸ τὸν Λυκαβηττόν, σὺν δρόμῳ γιὰ τὸ Πεντελικόν, ἐπισκεφθήκαμε τὴν ἔπαυλιν τοῦ κυρίου Catacazy. Τὸ κτήριον προκαλοῦσε πολὺ φιλικὴ ἐντύπωση καὶ ἐνθουσιαστήκαμε παρατηρώντας τὸ τοπίον μέσα ἀπὸ τὰ κόκκινα καὶ κίτρινα τζάμια τοῦ σαλονιοῦ, τὸ ὁποῖον πίσω ἀπὸ τὸ κίτρινον γυαλὶ φάνταζε σὰν τοπίο τοῦ ἰδίου τοῦ ἡλίου καὶ πίσω ἀπὸ τὸ κόκκινο γυαλὶ παρουσιάζετο σὰν ἀνταύγεια τοῦ φλεγομένου πλανήτου μας. [...]

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 6:

Ross, Ludwig, χειρόγραφη ἐπιστολὴ σὲ γερμανικὴ γλῶσσα πρὸς τὸν Αὐτάρχη Κ. Σουϊτζον ἀπὸ 25.10.1839 μὲ θέμα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα σπὸν κῶρον τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου.

das Götzenbild des Hyläios, das das Valeriosgötzenbild, und
das das Lykiosgötzenbild Apollon. Das letztere umschließt ein
förmiges Längs, eines der Gymnasion, das herkömmlich
Lykion, ein Platon wird unermesslich Aristoteles zu lesen
offenbar. Der Satz das letztere wird, mit einigen sehr
schonbaren Gründen, deren Feststellung für jedes zu
macht schon mehr, ganzlich und auch nicht anders
angewandt, aber andere willig noch gewissigen
Gründe man kann auf eine sehr und das letztere feststellen.

ΛΑΙΟΚΤΗΣΙΑ
ΓΑΚ

Der Götzenbild

Im Götzen Major und Ritter Lutzos,
Königliche Hofmarschall und Adjutant

zu zeigen, ist nicht nur die fröhliche Stadt für ein
zuweisen. Dieser ganze nicht nur Andromeda ist
(C. 7. 9 I. u. 464): Ποσειδώνος -- εργασίας Ποσειδώνος,
wird ganz in der Mitte des Riese Lykion und ganz
das mehr ein. Der Satz festhalten für ein und ein
überausfinden Waise ganz bei der jetzigen Andromeda,
bringen gefundenen Festhalten an, das nicht endlich
nicht sehr fragmentiert sind, aber das ist das Vor,
fundamentale sind Götzenbild das Apollon, und sind
Gymnasion, und ganz das Platon, in malischen Platon
galt, für einfinden Andromeda ganz. Das
eine Platon nicht ganz die Andromeda, deren Anfang
endlich anstimmend ist, aber davon nicht lebend und
nicht sehr überausfinden Andromeda (Festhalten) so leicht:

(O. Diva) Ποσειδώνος, ποσειδωνόνος Ερσέμους Νο
Καλλιπιδίου Ερσέμους

Das ganze Platon nicht nur Festhalten in einer abgegrenzt
Festhalten, noch davon sind die letzten das ist ein Platon
jedes Andromeda nicht sind, aber diese umfassen die be,
ganzlich und festhalten Andromeda ----- Ποσειδώνος und
Ποσειδώνος Καλλιπιδίου

Das ist ein Platon fast nicht ganzlich sind, nicht al,
das das das Platon das Platon, sind Apollon und Lykion
nicht sind, so sind anstimmend festhalten das
Lykion, so sind nicht anstimmend, das ist nicht sind

Θὰ ἦταν ἀναμφισβητῶς προτιμότερον νὰ εἶχε ἀφεθεῖ ἡ ἔκτασις ὅπως ἦταν, γυμνή, κέρσα, ἡλιοκαμένη, μὲ σκόρπιους ἄγριους θάμνους. Ὁ ποιητὴς Theophile Gautier εἶχε ἀγανακτῆσαι μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔσπειραν πρασινάδες σὲ ἓναν τόσον γραφικὸν τόπον, καταστρέφοντας ωραίους βράχους. Ἀλλὰ ἡ Βασίλισσα ἤθελε νὰ συγκεντρώσῃ γύρω της, σκιερὲς συστάδες, ἀρώματα, χρώματα καὶ κελαηδήματα πουλιῶν καὶ τελικῶς τῆς ἐδόθη αὐτὸ ποῦ ἐπιθυμοῦσε.

Ὅσοι ἔχουν περάσει τρεῖς καλοκαιρινοὺς μῆνες στὴν Ἑλλάδα, γνωρίζουν ὅτι τὸ πλεόν πολῦτιμον καὶ ἀξιοζήλευτον ἀγαθὸν εἶναι ἡ σκιά. Στὸν Βασιλικὸν Κήπον εὐρίσκονται συστάδες δένδρων τὶς ὁποῖες ὁ ἥλιος δὲν διαπερνᾷ ποτέ. Ἡ Τραπεζαρία τοῦ Βασιλέως εἶναι μία ὑπαίθρια αἴθουσα ποῦ περιστοιχίζεται ἀπὸ κεκαλυμμένες στοές [sic!]: Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοὺς εἶναι διαμορφωμένοι ἀπὸ ἀναρριχτικὰς τριανταφυλλίης ποῦ διαπλέκονται σὲ βοστρύχους, σὰν φτιαγμένους ἀπὸ τὸ χέρι ἐνὸς καλαθοποιοῦ.

Μὲ τὴν τύχην ποῦ εὖνοεῖ τοὺς εὐτυχεῖς, ἡ Βασίλισσα ἀνεκάλυψε κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κήπου της τὰ κατάλοιπα μιᾶς ρωμαϊκῆς ἔπαυλης: περίπου 200 τετραγωνικὰ μέτρα μὲ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ δαπέδου. Ἐπεσκεύασαν ἓνα τμήμα αὐτῆς τῆς πολῦτιμης ἐργασίας, κατέστρεψαν τὸ ὑπόλοιπον, καὶ ἡ Βασίλισσα διαθέτει ἔτσι μιὰ τεράστια αἴθουσα καὶ πέντ' ἑξὶ χαριτωμένα δωμάτια, ποῦ τὰ δάπεδά τοὺς προσέφεραν οἱ Ῥωμαῖοι, τὴν ἐπίπλωσίν τοὺς οἱ καμέλιες καὶ τοὺς τοίχους τοὺς οἱ πασιφλῶρες.

Ἡ μεγαλύτερην γοητεία αὐτοῦ τοῦ κήπου, γιὰ τοὺς ταξιδιωτὰς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Γαλλίαν, ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ ἰδεῖ κανεὶς νὰ ἀνθίζουν ἐδῶ στὸ φυσικὸ ἔδαφος φυτὰ τὰ ὁποῖα ἡμεῖς καλλιεργοῦμε μόνον σὲ κλειστοὺς χώρους. Οἱ πορτοκαλιές τῶν κήπων τοῦ Λουξεμβούργου καὶ τοῦ Κεραμικοῦ στὸ Παρίσι μοιάζουν πάντοτε κάπως μὲ τὰ κτενισμένα δενδράκια [παιχνίδια] ποῦ χαρίζουμε στὰ παιδιὰ τὴν Πρωτοχρονιά, μαζὶ μὲ ἑξὶ προβατάκια καὶ ἓναν βοσκό [παιχνίδια καὶ αὐτά]. Ἡ Βασίλισσα ἔχει ὅμως ἓναν μικρὸν πορτοκαλεώνα ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δένδρα καὶ ὄχι ἀπὸ παιχνίδια. Ἐχει φοῖνικες μεγαλύτερους ἀπὸ ἐκείνους τοῦ Βοτανικοῦ Κήπου τοῦ Παρισιοῦ, ποῦ φύονται πάνω σὲ ἓναν πράσινο χλοοτάπητα. Αὐτὸ ποῦ κοστίζει ἀκριβὰ εἶναι ὁ χλοοτάπητας, ὄχι οἱ φοῖνικες. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμῇσιν κανεὶς τὸ τί ἐργασία, φροντίδα καὶ πόσο δροσερὸ ὕδωρ χρειάζεται γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἓνας χλοοτάπητας στὴν Ἀθῆναν τὸν μῆνα Ἰούλιο. Πρόκειται γιὰ πολυτέλεια πραγματικὰ βασιλική. Γιὰ νὰ ποτίσῃ τὰ φυτὰ της, ἡ Βασίλισσα κατέλαβε ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἀπὸ ὑδραγωγεῖα ποῦ ἔφερναν πόσιμον ὕδωρ γιὰ τοὺς πολῖτες στὴν πόλιν. Ἡ Μεγαλειότης τὰ πῆρε στὴν ὑπηρεσίαν της, οἱ Ἀθηναῖοι ταλαιπωροῦνται, ἀλλὰ ἡ χλόη θάλλει.

Τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὑψώνονται στὸ πεδῖον, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸν Βασιλικὸν Κήπον. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς δὲν ὑποπεύετο βεβαίως, ὅταν ἐκτιζε αὐτὸν τὸν γιγαντιαῖον ναό, ὅτι θὰ κοσμοῦσε μίαν ἡμέραν ἓναν ἀγγλικὸν κήπον καὶ θὰ ἔτερπε τὴν ματιὰ μιᾶς πριγκιπίσσης τοῦ Ὀλδεμβούργου.

Ἡ Βασίλισσα ἀγαπᾷ τὸν κήπον της ἔτσι ὅπως εἶναι σήμερον. Θὰ τὸν ἀγαποῦσε ἀκόμῃ περισσότερο ἐὰν τὰ δένδρα ἦσαν μεγαλύτερα. Ἀποβλέπει σὲ ὑψηλὰς φυτεύσεις. Κατὰ τὰ φαινόμενα, δὲν θὰ τὶς ἀποκτήσῃ καὶ θὰ μείνῃ ἀπαρηγόρητη. Ἡ φυτικὴ γῆ εἶναι λιγοστή, οἱ ρίζες τῶν δένδρων δὲν εἶναι ἀρκετὰ βαθιές καὶ οἱ ἄνεμοι ποῦ πνέουν στὴν Ἀττικὴ εἶναι δυνατοί. Εἶδα ἐκαντοντάχρονα κυπαρίσσια νὰ ἀνατρέπονται σὲ μία στιγμὴ ἀπὸ τὸν βορρᾶ.

Ἡ Βασίλισσα, ὥστόσο, δὲν παραιτεῖται ἀπὸ τὴς προσπάθειές της: πιέζει τοὺς κηπουροὺς νὰ ψαλιδίζουν τὰ δένδρα γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν εἰς ὕψος. Ὑστερα ἀπὸ κάθε θύελλα, οἱ ἐργάτες βρίσκουν διακόσια ἢ τριακόσια δένδρα ξερριζωμένα. Τὰ ξαναφυτεύουν ὅπως ὅπως καὶ τὰ ψαλιδίζουν ἀκόμη ριζικότερα.

Ὁ Κῆπος τῆς Βασιλίσσης εἶναι δημόσιος, διότι εἶναι δίκαιον αὐτοὶ ποὺ ὑφίστανται θυσίες γιὰ τὴν δημιουργία του νὰ ἔχουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ περιπατοῦν ἐδῶ. Μόνο πού, δεδομένου ὅτι ἡ Βασίλισσα περιδιαβάζει καὶ αὐτὴ στὸν κῆπον καὶ δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ συναντᾷ τοὺς ὑπηκόους της πρόσωπο μὲ πρόσωπο, τὸ κοινὸν ἔχει πρόσβαση στὸν κῆπον μόνον ἀφοῦ οἱ Μεγαλειότητες τοὺς ξεκινήσουν ἑφιπποὶ [γιὰ τὸν περίπατό τους στὴν πόλιν] μέχρι τὴν δύση τοῦ ἡλίου. Τὸ καλοκαίρι ἡ Βασίλισσα συχνὰ ἐξέρχεται στὴς ἐπτάμισι τὸ βράδυ. Οἱ περιπατητὰὶ μόλις ποὺ προφθαίνουν νὰμποῦν καὶ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν κῆπον. Ἐὰν κατὰ σύμπτωση ἡ Βασίλισσα δὲν βγεῖ πρὶν ἀπὸ τὴς νυκτερινῆς ὥρες, ὁ κῆπος μένει κλειστός ὅλην τὴν ἡμέραν [γιὰ τὸ κοινό]. Οἱ στρατιῶτες ποὺ φρουροῦν τὴς εἰσόδους τοῦ κήπου διευκολύνουν, ὥστόσο, τοὺς συμπολίτες τοὺς καὶ τοὺς ἐπιτρέπουν συχνὰ τὴν εἴσοδο πρὶν ἀπὸ τὴν προκαθορισμένη ὥρα. Ἀντιθέτως, συμβαίνει νὰ ἐμποδίζουν μὲ τὴν λόγχη ἕναν ξένο πρέσβη νὰ μπεῖ στὸν κῆπο, κατὰ τὸ διάστημα ποὺ εἶναι προσβάσιμος γιὰ ὅλον τὸν κόσμον. Ὁ κανονισμὸς εἶναι τόσο σωστὰ διατυπωμένος καὶ ἡ προσαρμογὴ πρὸς αὐτὸν τόσο εὐφυής, ὥστε ὁ κῆπος δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίποτε ἀπὸ τὴς ἀνθρώπινες μάζες καὶ δὲν θὰ ἐπέλθῃ ποτὲ συνωστισμὸς στὴς δενδροστοιχίες του. [...]

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 8:

Schmidt, Friedrich, «Ο Βασιλικὸς Κῆπος τῶν Ἀθηνῶν», ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Flora* (ἀχρονολόγητο, εἰκάζεται μετὰ τὸ 1858).*

(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλώσσα.)

Ὑποκινημένος ἀπὸ τὸν κύριον δόκτορα Landerer νὰ ἐκφράσω τὴν ταπεινὴν μου γνώμην γιὰ τὸ ἄρθρον του στὴν *Flora* τοῦ 1858 μὲ τίτλον «Ο Βασιλικὸς Κῆπος τῶν Ἀθηνῶν», τολμῶ νὰ ἀνταποκριθῶ μὲ τὴς δυνάμεις ποὺ διαθέτω. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶμαι συγγραφεὺς, ὅπως ὁ κύριος Landerer, ἀλλὰ κηπουρός, ἔχω τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ προαναφερόμενος κύριος θὰ μοῦ συγχωρήσῃ τὴν διαφορετικὴν διατύπωσιν καὶ ὅτι τὰ λεγόμενά μου θὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἀπλὴ συμπλήρωσις τοῦ ἀξιολογοτάτου ἁρθρου του.

Ἡ ἴδρυσις τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ ἔτος 1841. Ἀκολούθως, μεγάλωσε εἰς δύο περιόδους, ἔτσι ὥστε ἔχει σήμερον ἑκτασὶν 240.000 τετραγωνικῶν μέτρων [sic!].

Ἡ περιοχὴ τοῦ πρώτου κήπου δὲν ὑπερέβαινε τὸν διπλάσιον χώρον τῶν ἀνακτόρων. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως συμπληρώθηκε ἐπιπλέον ἀπὸ δύο τμήματα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ παρὸν τοῦ μέγεθος νὰ προκαλεῖ εὐχάριστον ἐντύπωσιν.

* Τὸ κείμενον ὑπέστη ἐπουσιώδεις περικοπὰς καὶ συμπτύξεις κατὰ τὴν μετάφρασιν. Οἱ ὀνομασίες τῶν φυτῶν μνημονεύονται, κατὰ περίπτωσιν, σὲ ἑλληνικὴ, γερμανικὴ ἢ λατινικὴ γλώσσα.

Μὲ ἐξαίρεσιν τὴν ταράτσαν, ἡ μαρμάρινη κλίμαξ ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν νοτίαν πλευρὰν εἰς τὸ παλάτι στολίζεται ἀπὸ *Jasminum sambac* καὶ *Grandiflorum*, ἡλιοτρόπια καὶ τριανταφυλλίες. Ἀκολουθοῦν φυτὰ τοῦ θέρους καὶ πορτοκαλιές, ποὺ ὅλο τὸν χρόνον σχεδὸν ἀνθοφοροῦν, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἔχουν πορτοκάλια. Θυμίζουν τὸ παλαιὸ γαλλικὸ γοῦστο, ἐνῶ ὁλόκληρος ὁ κήπος μοιάζει μὲ τὸν ἀγγλικὸν τύπου κήπον καὶ δὲν διαταράσσεται ἀπὸ ἀγάλματα, ὅπως συμβαίνει μὲ ὀρισμένους φημισμένους γερμανικοὺς κήπους. Ταυτοχρόνως, ἔχει κανεὶς ἐλευθέραν τὴν θέαν ἀπὸ πολλὰ σημεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνατενίζει τὰ μνημεῖα ποὺ ἐκφράζουν τὴν ὡραιότεραν φάσιν τῆς ἱστορίας τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος. Ὁ κήπος προσφέρει μίαν λαμπρὴν εἰκόνα μὲ τὰ πολλὰ φυτὰ ποὺ ἔγιναν μόλις τὴν νεωτέραν ἐποχὴν γνωστά.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὶς κλιματολογικὰς συνθῆκες: ἐδῶ ὑπάρχει ἡ δυνατότης καλλιιεργείας πολλῶν φυτῶν εἰς τὸ ὑπαιθρον, κάτι παράξενον γιὰ τὸν Βορειοευρωπαῖον, ποὺ ἔχει συνηθίσει νὰ τὰ βλέπει μόνον εἰς τὸ θερμοκήπιον. Ὅμως, ἡ δυσκολία τοῦ κηπουροῦ εἶναι τὸ νερό, ἀφοῦ ὀρισμένα καλοκαίρια κάνει καὶ 9 μῆνες νὰ βρέξει, ἐνῶ μερικοὺς χειμῶνες τὸ ἀπότομο κρύο μὲ 5-9 βαθμοὺς κάτω ἀπὸ τὸ μηδὲν μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ μοιραῖον γιὰ ὀρισμένα εἶδη φυτῶν. Εὐτυχῶς, τὸ κρύο δὲν κρατᾷ πολὺ καὶ δὲν εἰσχωρεῖ εἰς τὸ ἔδαφος, ὅποτε μένουν ἄθικτοι αἱ ρίζαι, ποὺ ἐνεργοποιοῦν καὶ πάλι τὴν βλάστησιν. Παράξενον ποὺ οἱ φοίνικες μπροστὰ στὸ παλάτι, οἱ ὁποῖοι ἤρθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, φθάνοντας τὰ 10 καὶ 12 μέτρα ὕψος, ἀνθεξαν τὸν χειμῶνα τοῦ 1851 σὲ θερμοκρασίαις γύρω στοὺς 7 βαθμοὺς. Ἀντιθέτως, τὸ θέρος μὲ τὴν ζέστην καὶ τὴν ἀνομβρίαν, κάποια ὥραῖα φυτὰ δυσκολεύονται πολὺ νὰ ἀνταπεξέλθουν. Ἔτσι, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ καλλιιεργήσομε εἰς τὸν κήπον μας διάφορα κωνοφόρα, ὅπως τὴν θαυμάσια *Abies arrollinis*, ποὺ εὐδοκίμεῖ εἰς τὸν Παρνασσόν, καθὼς καὶ τὴν *cephalonica*. Βεβαίως, ἡ διαφορὰ ὑψομέτρου εἶναι σημαντικὴ.

Ὅμως, ἂς ἐπισκεφθοῦμε τὸν ἴδιον τὸν κήπον. Ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδον, τὸ μάτι συλλαμβάνει πολλὰς συστάδες φοινικοειδῶν, οἱ ὁποῖες καθὼς προβάλλουν εἰς τὸ πράσινον γρασίδι, δημιουργοῦν καταπληκτικὴν ἐντύπωσιν παρὰ τὸ ὅτι δὲν φθάνουν στὸ ὕψος τοὺς φοίνικες ποὺ εὐρίσκονται μπροστὰ ἀπὸ τὸ παλάτι. Ὁκτὼ εἶδη αὐτῶν τῶν φοινικοειδῶν φυτεύθησαν ἀπὸ τὴν Βασίλισσα Ἀμαλία πρὶν ἀπὸ 16 χρόνια καὶ τώρα φθάνουν τὰ 2,5 μὲ 3 μέτρα. Παντοῦ εἰς τὰ πέριξ βλέπομε συστάδας κυπαρισσιῶν, *Yucca*, *Pinus pinea* καὶ *longifolia* ἀνακατεμένα μὲ ἄλλα φυτὰ (*Verbenen*, *Petunien* κ.ἄ.). Πολλὰς χιλιάδες ἐσπεριδοειδῆ: ἐδῶ τὰ νόστιμα πορτοκάλια, ἐκεῖ τὰ λεμόνια καὶ τὰ κίτρα, γνωστὰ ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ *St. Pierre Paul et Virginie*, ἐν συνεχείᾳ, ἀριστερά, μιὰ συστάς ἀπὸ μανταρινιὰς ποὺ κάνουν ψιλόφλουδα μανταρινία μὰ καὶ νανώδεις πορτοκαλιὰς ἀπὸ τὴν Κίνα, τὰ φρούτα τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖ κανεὶς στὰ γλυκά. Τὶς ἐξαίρετες ιδιότητες αὐτῶν τῶν δένδρων κρίνει κανεὶς ὅταν δοκιμάζει τοὺς καρπούς τους μαζὶ μὲ ἓνα ποτήρι *Punsch*. Δὲν ἰσχύει ὁμως ὅ,τι λέει ὁ κύριος δόκτωρ *Landerer*, ὅτι, δηλαδὴ, προσφέρουν τοὺς χρυσοὺς καρπούς μὲ κρασὶ εἰς τοὺς καταδικασμένους νὰ λάβουν δηλητήριον.

Τώρα ἂς κινηθῶμεν λίγο πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ στροφὴ τοῦ δρόμου μᾶς ὁδηγεῖ εἰς μίαν ἀλλεαν ποὺ ἐναλλακτικὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ πορτοκαλιὰς καὶ τριανταφυλλίες. Εἴκοσι τέσσερα ζεύγη πεσσῶν ὑποβαστάζουν μιὰ πέργκολα 96 μέτρων μήκους καὶ 5 μέτρων ὕψους, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναρριχῶνται διάφορα φυτὰ, ὅπως *Rosa banksiae*, *Bignonien*, *Caracallen*, *Echites*,

Tecoma, Glycine chinensis, Thunbergien, Mandevilleen, Kennedy, Cucurbitaceen κ.ά. Ἡ πέργκολα αὐτὴ στοχεύει στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Πολὺ κοντὰ δεξιὰ εὐρίσκουμε μία συστάδα 60 φοινίκων, οἱ ὅποιοι ἐσπάρησαν τὸ 1850 καὶ οἱ ὅποιοι τώρα ἔχουν φθάσει στὸ ὕψος τῶν 4-5 μέτρων.

Ἐδῶ κοντὰ μία ἄλλη σκιὰς καλυμμένη ἀπὸ τριανταφυλλίες, Bignonien καὶ Plumbago κάτω ἀπὸ μία Acacia lophantha ἐπιτρέπει τὴν θέαν πρὸς τὸ παλάτι καὶ τὸν Λυκαβηττό, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ φέρει τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Πρὸς τὰ βόρεια, μιὰ ὠραία Chamaerops humilis ποὺ φθάνει τὰ δύο μέτρα στέκει ἀνάμεσα σὲ ἐλεύθερες ἐπιφάνειες μὲ γρασίδι, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ Laurus nobilis, Abutilon, Mespilus japonica, Euonymus japonicus, Quercus aegilops. Αὐτὸ τὸ σημεῖον τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου διατηρεῖ τὴν ὁμορφίαν του καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, καθὼς εἶναι φυτευμένο μὲ μὴ φυλλοβόλα φυτὰ. Ἄν στραφεῖ κανεὶς πρὸς τὸ βουλευτάρτον [σήμερον ἡ λεωφόρος Ἀμαλίας], κινεῖται μετὰ Pittosporum, Cercis siliquastrum, Jasminum triumphans, Juniperus virginiana, Crataegus glabra, Oleander καὶ ἀγριελιές σὲ ἓνα γρασίδι ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ Convallaria japonica, ποὺ φέρει θαυμάσια δείγματα τῆς Acacia lophantha. Πιο πέρα, βλέπει κανεὶς συστάδες ἀπὸ Laurus nobilis, Glaucochryllus, διάφορες μὴ φυλλοβόλες βελανιδιές, Ceratonia, ροδακινιές, ράμνους κ.ά. Ἐκεῖ εἶναι ἡ εἴσοδος, ὅπου στὸ γρασίδι ὑπάρχει συστάς ἀπὸ τριανταφυλλίες καὶ παραπέρα ἓνας Juniperus horizontalis ποὺ φθάνει τὰ 14 μέτρα, μία συστάς ἀπὸ Yucca aloifolia 3 μέτρα στὸ ὕψος, μία Acacia longissima μὲ ὕψος 7 μέτρα καὶ φοίνικες ποὺ δημιουργοῦν μιὰ ὠραία, ἀνατολίτικη εἰκόνα. Ἀκολουθώντας τὸν δρόμο, ἀφοῦ ἀφήνουμε ἀριστερὰ ἓνα μαρμάρινον ἡλιακὸν ὥρολόγιον, συναντοῦμε ομάδες ἀπὸ Rhus viminalis, Hibiscus manihot καὶ mutabilis, βελανιδιές καὶ κουτσουπιές. Παρακάτω εἶναι οἱ ἀλέες μὲ πορτοκαλιές καὶ πανύψηλες τριανταφυλλίες. Ἄν ἐπιλέξουμε τώρα τὸν πρῶτο δρόμο δεξιὰ πρὸς μιὰ συστάδα ἀπὸ μανόλιες καὶ μία ἄλλη ἀπὸ Sophora, Gleditschia καὶ ἄλλα δένδρα στῶν ὁποίων τοὺς κορμούς ἀναρριχῶνται Lonicera sempervirens καὶ τριανταφυλλίες, φθάνουμε σὲ μιὰ στέρνα μὲ τοῖχον ἀντιστηρίξεως ἀπὸ μεγάλους λίθους ποὺ χρησιμεύει διὰ τὴν ἄρδυσιν, ἐνῶ τροφοδοτεῖται ἀπὸ μίαν ἀντλίαν. Συνεχίζοντας τὸν περίπατόν μας καὶ κατευθυνόμενοι στὸν πρῶτο δρομίσκο δεξιὰ, ἀπολαμβάνομε μίαν ὠραίαν ἀποψιν τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἀκολουθεῖ ἀπομονωμένη συστάς στὸ μέσον τῆς ὁποίας εὐρίσκεται μιὰ Phytolacca ὕψους 10 μέτρων, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ δάφνες καὶ θάμνους. Ἀμέσως δίπλα σὲ αὐτὴν τὴν συστάδα, βλέπουμε μίαν ἀκακίαν μὲ ὕψος 12 μέτρα, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἐξαιρετικὸ δείγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἄν κρατήσουμε τὴν κατεύθυνσιν πρὸς νότον, συναντοῦμε τὰ φυτὰ Pittosporum, Crataegus glabra, Abutilon καὶ ψηλὰ ἀμυγδαλιές, ἐνῶ ἀποκτᾷ κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ κήπος ἐπεκτείνεται ἕως τὴν θάλασσαν, τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου καὶ τὰ βουνά.

Ἄν ἀφήσουμε μιὰ συστάδα ἀπὸ μικροδάφνες δεξιὰ, συναντοῦμε μίαν μεγάλην ἑλλειπτικὴν ἔκτασιν μπροστὰ μας μὲ μεγάλες, ὑπέροχες τριανταφυλλίες, ἀριστερὰ στὸ γρασίδι ἓνα ὠραῖο δείγμα Artocarpus imperialis, ὑψηλὰ Sterculien μὲ περιπλεγμένες ἐπάνω τους Mandevilleen. Ἀκολουθοῦν σκιὰδες μὲ ροδιές, μυρτιές καὶ Abutilon. Ἡ θέα φθάνει ἕως τὴν θάλασσαν, τὴν Αἴγινα καὶ τὸν Πόρον, ποὺ ἀπέχουν 16 ἀγγλικά μίλια ἀπὸ τὴν ἀκτὴν.

Μέσω ύψηλων φυτειών από *Ailanthus*, *Sophoren*, *Robinien* κ.ά. οδηγεί ο δρόμος εις τὸ νότιον τμήμα τοῦ κήπου περνώντας συστάδες ἀπὸ πορτοκαλιές καὶ παρτέρια μὲ λουλούδια πρὸς ἓναν λόφον ποὺ εἶναι φυτευμένος στὸν τύπο τοῦ λαβυρίνθου μὲ πεῦκα (*Pinus halepensis*). Στὴν κορυφὴν του βρίσκεται μία στέρνα, ἡ ὁποία παίρνει τὸ ὕδωρ ἀπὸ μίαν ἄλλην σὲ ὑψηλότεραν θέσιν. Σὲ αὐτὴν ὑπάρχουν ἑκατοντάδες μικρὰ χρυσόψαρα. Εἰς τὰ μέγала πεῦκα καὶ ὁ ἐλάχιστος ἀέρας ποὺ τὰ διαπερνᾷ δημιουργεῖ εὐχάριστον ψίθυρον. Ὅταν εἰς τὴν μεσημβρινὴν ζέσπιν βρεθῇ κάποιος κάτω ἀπὸ ἓνα τέτοιο δένδρον, θαρρεῖ πὼς ἀκούει τὴ λύρα τοῦ Ἀρίωνος ποὺ τὸν νανουρίζει ἀπαλά.

Βορείως αὐτοῦ τοῦ λόφου ὑπάρχει μία ἐλλειψοειδὴς ἔκτασις μὲ φοινικοειδῆ τῆς ἴδιας ἡλικίας μὲ τὰ περιγραφόμενα ἀνωτέρω. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν ὀλιγότερον ἥλιον ἀπὸ τὰ ἄλλα, εἶναι πολὺ πιὸ μικρά.

Ἀριστερὰ ἐρχόμεστε σὲ μία πυκνὴ συστάδα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ βελανιδιές, *Morus*, πεῦκα, *Thuja orientalis*, *Melien*, *Ailanthus* κ.ά. Εἰς τὴν μέσν ὑπάρχει ἓνας οἰκίσκος τοῦ κηπουροῦ κατασκέπαστος ἀπὸ τριανταφυλλiές καὶ κισσό, ποὺ χρησιμεύει ὡς ἀποθήκη σπόρων καὶ ὡς γραφεῖον. [...]

Κοντὰ σὲ αὐτὸν τὸν οἰκίσκον ὑπάρχει μία μικρὴ λιμνούλα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ σχίνους, ροδοδάφνες, *Duranta* κ.ά., στὴν ὁποία ρέει ἀπὸ τὸ ὕψος ἑνὸς βράχου τὸ ἀπαραίτητον νερὸ γιὰ νὰ ποτίσῃ τὰ φυτὰ *Victorien*, *Euryalen*, *Nymphaeen* καὶ *Papyrus antiquorum*.

Πιὸ πέρα, πρὸς τὰ βόρεια, ἐρχόμεστε σὲ μίαν βραχώδη περιοχὴν μὲ κυκλάμινα, κακτοειδῆ καὶ ἄλλα παχύφυλλα φυτὰ, καὶ ἀριστερὰ φύονται πολλὰ ψηλὰ δένδρα: καμέλιες, ἀζαλέες κ.ά.

Δεξιὰ, σ' ἓνα πυκνοφυτευμένον σημεῖον, ὑπάρχει ἓνας κρυμμένος μικρὸς κήπος. Αὐτὸς εἶναι φτιαγμένος ἐν μέρει μὲ βράχους καὶ σύγχρονον μωσαϊκὸν καὶ ἐν μέρει μὲ τὰ πλέον ἐκλεκτὰ διακοσμητικὰ φυτὰ. Μερικὰ εἶναι εἰς γλάστρας, ἄλλα εἰς τὸ ἔδαφος. Ἀπὸ ἐδῶ φθάνομε εἰς ἓνα χαμηλὸν σημεῖον ὅπου ἀνεκαλύφθη εἰς ἀνασκαφὰς ἓνα οἰκοδόμημα, ἴσως ναὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Μὲ ἐντολὴ τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης, ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς ἔχει τὴν διεύθυνσιν τοῦ κήπου καὶ ἡ ὁποία, ὅπως δύναται νὰ ὁμολογήσῃ κάθε γνώστης τῶν πραγμάτων, δίνει στὰ πάντα τὴν ὑψηλὴν τῆς αἰσθητικὴν, ὅλα τὰ εὐρήματα ἀπὸ ἀγάλματα, κεφαλές κ.ά. ἐξετέθησαν ἐκεῖ καὶ ἀποτελοῦν ἓνα μικρὸν Μουσεῖον, ποὺ προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων. Ἔτσι, διακρίνει κανεὶς καὶ ἓνα κεφάλι τοῦ Σωκράτους, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν μεγάλην ἐποχὴν τῆς ἐλληνικῆς τέχνης.

Ὅμως, καθὼς ἔχουμε νὰ δοῦμε πολλὰ ὁμορφα πράγματα ἀκόμα, ἃς προχωρήσομε σ' ἓναν δρόμον ποὺ σκιάζουν οἱ σοφοί, στὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κήπου, ὁ ὁποῖος, διεμορφώθη στὸν τύπο τοῦ πάρκου, στὸ μεγαλύτερο μέρος του μεταξὺ 1850 καὶ 1851. Συναντοῦμε θάμνους ἀπὸ *Arbutus unedo* καὶ *andrachne*, μυρτιές, σπάρτα καὶ πεῦκα, συστάδες ἀπὸ κυπαρίσσια, βελανιδιές, *Ceratonia siliqua* καὶ σημεῖα μὲ γρασίδι καὶ ἓνα ἀρχαῖον μωσαϊκὸν ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ πιπεριές (*Schinus molle*), *Agave americana* (ἀθάνατα) καὶ *fol. variegatis*. Ἀκολουθεῖ ἓνας βράχος ὕψους 5 μέτρων, πλάτους 7 μέτρων καὶ μήκους 42 μέτρων, ἐπάνω εἰς τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἓνα σιδερένιον σκιάδιον μὲ ἀναρριχητικὰ φυτὰ καὶ ἀπὸ κάτω εὐρίσκεται πάγκος ποὺ προσκαλεῖ εἰς ἀνάπαυσιν. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖον ἀνοίγει

ἀνεμπόδιστος ἡ θεὰ πρὸς τὸν Σαρωνικὸν κόλπον μὲ τὰ νησιά. Πέρα ἀπὸ τὴν θάλασσα βλέπει κανεῖς ἀκόμη τὰ βουνὰ τῆς Πελοποννήσου, ἐνῶ μπροστά, κοντά μας, ἔχουμε τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ δεξιά τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου. Ἀριστερὰ εἶναι τὸ Στάδιον καὶ ὁ Ὑμηπτός. Γιὰ νὰ μὴν παρενοχλεῖται ἡ θεὰ, οἱ συστάδες τῶν δένδρων κάτω ἀπὸ τὸν βράχον φυτεύθησαν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴ φαίνεται τὸ ὄριον τοῦ κήπου. Κοντὰ εἰς τὸν βράχον διατηροῦνται κάποια μεγάλα ἀρπακτικὰ πουλιά. [...] Ἀναφέρω ἐπιπλέον μιὰ νεαρὰ στρουθοκάμηλον καὶ μίαν ἀντιλόπην, ποὺ τριγυρίζουν ἐλεύθερα στὸν κῆπο.

Ἄν κινηθοῦμε τώρα πρὸς τὰ ἀνατολικά, περνᾶμε ἀπὸ πολλὰς ἐπιφάνειες μὲ ἰδιότυπη κάλυψη. Μεσημβριάνθεμα καὶ μικρὰ πεῦκα, ποὺ μὲ συνεχὲς ψαλίδισμα διατηροῦνται σὲ νανῶδη μορφή, ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τεχνητὲς ἐπιφάνειες χλοοταπῆτων. Ἐδῶ εὐρίσκομε προοπτικὰ ἀνοίγματα πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ποὺ ἐνθουσιάζουν τὸν ἐπισκέπτη τοῦ κήπου. Διαμέσου θαμνοειδῶν φθάνουμε σὲ μία συστάδα φοινίκων ποὺ ἐφυτεύθησαν πρὶν ἀπὸ περίπου τρία ἔτη καὶ σὲ ἓναν λόφον ὅπου, ὅπως πιστεύουν μερικοί, εὐρίσκετο ἡ Σχολὴ τῶν Περιπατητικῶν φιλοσόφων. Αὐτὸς ὁ λόφος περιβάλλεται ἀπὸ *Opuntien*, ἀθάνατα, *Yucca* καὶ ἄλλα φυτά, καὶ προσφέρει μίαν ωραίαν θέαν. Κατεβαίνοντας κάποια μαρμάρινα σκαλοπάτια καὶ ἀκολουθώντας τὸν δρόμον πρὸς τὰ δεξιά, φθάνουμε εἰς μίαν λίμνην μὲ νερόφυτα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κυπαρίσσια, *Sophora pendula*, λιγοῦστρα, *Mespilus japonica* καὶ τριανταφυλλιές. Ἡ λίμνη αὕτη κατοικεῖται ἀπὸ κύκνους ποὺ, συμφώνως πρὸς τὸν κύριον *Landerer*, εἶναι πιθανὸν μακρινοὶ συγγενεῖς τοῦ Δία καὶ τῆς Λήδας. Ὑστερα ἐρχόμεθα εἰς ἓνα ἀμπέλι, εἰς τὸ ὁποῖον φύονται μεμονωμένες συστάδες ἀπὸ κυπαρίσσια καὶ ἐλαιόδενδρα. Τὸ ἀμπέλι, ποὺ κρατεῖται χαμηλά, ξεκουράζει μὲ τὸ χυμῶδες του πράσινον καὶ προκαλεῖ μὲ τὰ σταφύλια του τὸν περαστικόν. Ἀκολουθώντας τὴν στροφὴν τοῦ δρόμου, εὐρίσκουμε σ' ἓνα ἀκαλλιέργητον κοίλωμα, τὸ ὁποῖο γεφυρώνεται ἀπὸ ἀκατέργαστους κορμούς, μεγάλα τμήματα ἀπὸ κίονες καὶ ἄλλα σχετικὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ ἀνῆκαν ἴσως σὲ δημόσιον κτήριο, ἐνδεχομένως σὲ κάποιο Λύκειον.

Τέλος, φθάνουμε στὸ βόρειον τμήμα τοῦ κήπου κοντὰ εἰς τὸν περίφρακτον χῶρον τῶν ζώων, ὅπου μιὰ στέρνα συγκεντρώνει τὰ ὕδατα γιὰ τὸ πότισμα. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς φυτεύσεως εὐρέθη ἓνα μέγανον, καλὰ διατηρημένον μωσαϊκόν. [...] Προφανῶς ἀνῆκε σὲ ἀρχαῖον λουτρόν. Δυστυχῶς, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει τὸν χρόνον ποὺ ἔγινε αὐτὸ τὸ ἔργον, γιατί, ἂν καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἐφηῦραν τὸ μωσαϊκόν, οἱ Ῥωμαῖοι πολὺ πρόωιμα (περισσότερο ἀπὸ 100 χρόνια π.Χ.) τὸ χρησιμοποίησαν, διδασθέντες ἀπὸ ἐκείνους τὴν τεχνικὴν αὐτήν, ὅπως εἶναι γνωστόν, σὲ μέγανον βαθμόν. Μάλιστα, ἐκτελεστὲς ἦσαν Ἕλληνες τεχνίτες. Ἄν τώρα τὸ ἐν λόγω μωσαϊκόν ἐδημιουργήθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἢ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ εἴπῃ μὲ ἀκρίβειαν. Ὁ κ. *Landerer*, ἄλλωστε, δὲν μποροῦσε καὶ αὐτὸς νὰ βγάλῃ ἄλλα συμπεράσματα. Ἄς ποῦμε μόνον πὼς ἡ ἀποκατάστασις ἔγινε πολὺ καλὰ καὶ ἡ [φυτικὴ] διακόσμησις ἔγινε θαυμάσια μὲ *Rosa banksiae*, *Passiflora*, *Lantane*, *Basella*, *Plumbago*, *Pereskia* κ.ἄ. Τοὺς μῆνες τοῦ θε-
ρους αἱ Μεγαλειότητές των παίρνουν ἐδῶ τὸ δεῖπνον των.

Καθώς ἐπιστρέφουμε καὶ πάλι μέσῳ πορτοκαλεώνων πρὸς τὸ νότιον τμήμα τοῦ κήπου, συναντοῦμε μεταξὺ λευκῶν, βελανιδιῶν, *Ceratonien* καὶ *Phytolacca*, μίαν κομπῆν καπνοδόχον ἀπὸ χυτοσίδηρον μιᾶς ἀτμοκινήτου ἀντλίας ποὺ χρησιμεύει διὰ τὴν ὑδρευσιν ἐνὸς μέρους τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου. Ἐκεῖ τοποθετηθεῖ εἰς ἓνα σημεῖον ὅπου ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑδραγωγεῖον. Ἡ εἰσοδός του, σὲ βάθος 12 μέτρων, ἔχει σμιλευθεῖ εἰς τὸν βράχον καὶ εἶναι τόσο ὑψηλή, ὥστε θὰ χωροῦσε ἓναν ἵππεά νὰ περάσῃ. Αὐτὸ τὸ ὑδραγωγεῖον προσφέρει ὕδωρ ἀρκετὸν διὰ τὰς ἀντλίας. Λίγα βήματα πρὸ πέρα εἶναι ἓνας λαβύρινθος ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ *Euonymus japonicus* καὶ ἐκεῖ πλησίον εἶναι ἓνα σπιτάκι κήπου σὲ δωρικὸν ρυθμὸν. Πρὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἀτμομηχανὴν ὑπάρχει μία τριγωνικὴ συστάς ἀπὸ *Citrus chinensis* καὶ μία μικρὴ στέρνα ὅπου καλλιεργοῦνται *Nymphaeae*. Ἐν συνεχείᾳ κατηφορίζει ὁ δρόμος πρὸς ἓνα τεχνητὸν σπήλαιον ποῦ, ἐπειδὴ εὐρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριον ταμιευτήρα ὕδατος, περιέχει τὰς στρόφιγγας αἵτινες προσφέρουν ὕδωρ διὰ τὸ πότισμα ὀρισμένων σημείων τοῦ κήπου. Μπροστὰ σὲ αὐτὸ τὸ σπήλαιον βλέπει κανεὶς πέργκολες μὲ τριαντάφυλλα, γλυτσίνας κ.ἄ. Ἐδῶ πίνουν τὸν καφέ τους αἱ βασιλικαὶ Μεγαλειότητες κατὰ τοὺς μῆνες τοῦ θέρους. Κατὰ μῆκος ἀπὸ συστάδες ἀποτελούμενες ἀπὸ *Rhododendron*, *Gardenien*, *Podocarpus*, *Aralien*, *Fuchsien* καὶ *Melaleucen* φθάνει κανεὶς εἰς ἓνα σημεῖον ὅπου ὁ ἰβίσκος σχηματίζει ἄνοιγμα. Ἀμέσως μετὰ διακρίνει κανεὶς μιὰ κρήνη. Σὲ αὐτὴ μιὰ νύμφη χύνει νερὸ σὲ μαρμάρινη λεκανίδα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ *Sophora pendula*. Καὶ ἐδῶ προσκαλοῦν γιὰ ἀνάπαυση ὁ πάγκος καὶ τὰ καθίσματα ἀπὸ σίδηρο, κυρίως ὅταν δύει ὁ ἥλιος πίσω ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ Κορυθαλλοῦ, καὶ ὁ θαυμάσιος Παρθενὼν μέσα σὲ μίαν πορφυρὴ αὔρα, ἐμφανίζεται στὰ μάτια τοῦ μοναχικοῦ περιπατητῆ, ἐνῶ ἡ γλαῦξ ἀποτείνεται πρὸς τὴν Παλλάδα Ἀθηνᾶ μὲ τὴν μονότονον μελαγχολικὴν φωνήν της. Καὶ ὅταν πλέον κανεὶς στρέφει τὴν ματιὰν του πρὸς τὸν μεγαλειώδη ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ποὺ ἐδημιουργήθη πρὶν τρεῖς χιλιάδες χρόνια καὶ τὸν ὅποιον ἡ φθορὰ τοῦ χρόνου δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξαλείψῃ τελείως, νομίζει πὼς γυρνᾷ πίσω σ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Ἐδῶ προστατεύονται ἀπὸ τὰς ἀκτίνας τοῦ ἡλίου τὰ πλέον σπάνια λουλούδια. Π' αὐτὸ ἡ περιοχὴ τοῦτο ἀνήκει εἰς τὰς ὠραιότερας τοῦ κήπου.

Ἀναφέρομαι ἀκόμη εἰς μίαν μοναδικὴν θέαν πρὸς τοὺς στύλους τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς διαμέσου ἐνὸς δάσους ἀπὸ *Yucca*, πορτοκαλιές, πεῦκα, ράμνους καὶ ἐλαιόδενδρα. Ὑπάρχουν καὶ ἀκακίες (*Acacia lophantha*), *Erythrina crista galli*, *Paulownia imperialis* καὶ διάφορα κωνοφόρα. Εἰς τὸν γειτονικὸν λαχανόκηπον ὑπάρχουν πολλὰ θερμοκήπια, εἰς τὰ ὅποια ἀναπτύσσονται ἐξωτικὰ διακοσμητικὰ φυτά. Ὅμως θὰ ὀδηγοῦσε πολὺ μακριὰ ἂν ἀναφερόμουν εἰς ὅλα τὰ φυτὰ τοῦ κήπου. Μπορῶ μόνο νὰ εἶπω πὼς, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ποικιλίας τῶν φυτῶν καὶ τὴν θέσιν τοῦ κήπου, δύσκολα ἓνας ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ συγκριθῇ μὲ αὐτὸν τὸν ἀληθινὰ Βασιλικὸν Κήπον.

Εἰς ὃ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐντύπωσιν ποὺ προσφέρουν οἱ διάφορες περιοχὲς τοῦ κήπου, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολόν του, δὲν ξέρω κατὰ πόσον θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς αὐταρέσκεια μίᾳ προσωπικῇ μου κρίσει ἐπ' αὐτοῦ. Εἴθε οἱ ἐπισκέπτες νὰ σχηματίσουν τὴν δική τους ἀποψιν γιὰ τὸν κήπον καὶ ἡ ἀποψὶς αὐτὴ νὰ ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὴν δική μου περιγραφὴ. Μὲ αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπισκέπτου ἀκόμη εἰς

τρεις συστάδας φοινίκων μπροστά από το βασιλικό παλάτι, καθώς και στις τέσσερις σειρές από *Schinus molle* που αποτελούν την αλέα εκείνη του «βουλεβαρίου» που φθάνει έως την πύλη του Αδριανού. Από το κέντρο της πλατείας του παλατιού ξεκινά μία μαρμαρίνη κλίμαξ που οδηγεί σ' ένα τμήμα του κήπου με πορτοκαλιές και θάμνους, στις σκιές των οποίων αποχαιρετώ τον φίλο αναγνώστη παρακινώντας τον να επισκεφθῇ μαζί μου, στο πλαίσιον έκδρομῆς, και το βασιλικό κτήμα, την ρομαντική Έπαλοφον.

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 9:

Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Φρειδερίκος Σμίτ, ὁ δημιουργὸς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου», ἄρθρο στὸν τόμο-συλλογὴ ἁρθρῶν *Ἀθηναϊκαὶ Μελέται*, Β', Ἀθῆναι 1939.

Ὁρισμένως δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς Ἀθήνας μεγαλύτερος πλοῦτος καὶ ωραιότερο στολίδι ἀπὸ τὸν Βασιλικὸν κήπον. Καὶ ὅμως, ἐλάχιστοι ἀπὸ ὅσους ἀπολαμβάνουν τώρα τὴν εὐμορφίαν του καὶ τὰ ἀρώματά του ξεύρουν ἔστω καὶ τὸ ὄνομα μόνον ἐκείνου, εἰς τοὺς κόπους καὶ τὴν ἐπιστήμην τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς χαρᾶς αὐτῆς τῶν Ἀθηνῶν.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ὁ Φρειδερίκος Σμίτ [Friedrich Schmidt], ὁ ἀρχικπουρός, ὅπως ἐλέγετο τότε, τῶν ἀνακτόρων, κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ὁθωνος καὶ τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'.

Ἡ τύχη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ γνωρίσω, περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου των, δύο ἀπὸ τὰς θυγατέρας τοῦ Σμίτ, τὴν Ἐλπίδα Λιῶρη καὶ τὴν Λουίζαν Κάλκου –μόνον ἡ πρώτη ὑπάρχει πλέον εἰς τὴν ζωὴν– αἱ ὁποῖαι εἶχον τὴν ὑπομονὴν νὰ μοῦ βεβαιώσουν, νὰ μοῦ ξεκαθαρίσουν καὶ νὰ μοῦ συμπληρώσουν, ἐνυπογράφως μάλιστα, ὅ,τι εἶχα ἀκούσει καὶ εἶχα εὔρει εἰς ἀναδιφήσεις διὰ τὸν περίφημον ἐκείνον τύπον τῶν παλαιότερων Ἀθηνῶν.

Ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς ἡλικίαν 36 ἐτῶν, ὡς στρατιώτης τοῦ σώματος τῶν Βαυαρῶν ποὺ συνώδευσε τὸν Ὁθωνα κατὰ τὴν κάθοδόν του. Ἐν τούτοις, δὲν ἦτο Βαυαρὸς ἀλλὰ Πρώσσος. Κατήγετο ἀπὸ τὸ Ντέσσαου [Dessau] καὶ εἶχε σπουδάσει γεωπονικὴν εἰς τὸ Πότσταμ [Potsdam]. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπεσπάσθη ἀμέσως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Αὐλῆς καὶ ἐφύτευσε τὸν κήπον τῶν πρώτων προσωρινῶν ἀνακτόρων, ποὺ ἦσαν εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς Παλαιᾶς Βουλῆς. Συγχρόνως ἀνέλαβε τὴν καλλιέργειαν τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ περιβολιοῦ τοῦ Χασεκῆ, τὸ ὁποῖον εἶχε παραχωρηθῇ εἰς τὸν βασιλέα, διὰ νὰ προμηθεύονται ἀπ' ἐκεῖ τὰ ἀνάκτορα τὰ λαχανικὰ καὶ τὰ φρούτα. Καὶ τέλος, αὐτὸς εἶχε τὴν φροντίδα τῶν βασιλικῶν βουστασίων εἰς τοῦ Ρούφ.

Ἡ ἐργατικότης του ἦτο ἀφάνταστος. Ἀπὸ τὴν αὐγὴν εὐρίσκετο εἰς τοὺς κήπους του καὶ εἰργάζετο ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐργατῶν του ἕως τὸ βράδυ. Ἦτο χαρακτὴρ εὐθύς, σοβαρὸς καὶ ὀλιγόλογος. Ἀπέφευγε νὰ συνάπτῃ πολλὰς γνωριμίας, ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς. Αὐτὸς ἦτο καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἔμαθε ποτὲ καλὰ τὰ Ἑλληνικά, τὰ ὁποῖα ἕως τὸ τέλος τῆς μακρᾶς του ζωῆς ὠμιλοῦσε ἀνακατεμένα μὲ Γερμανικὰ καὶ μὲ παραμορφώσεις ποὺ ἔμειναν παροιμιώδεις εἰς τὰ χεῖλη τῶν εἰρώνων Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς του. Ἀπέφευγε κάθε ἀνάμιξιν καὶ ἀδιαφοροῦσε διὰ κάθε ζήτημα ποὺ ἦτο ἔξω ἀπὸ τὴν εἰδικότητά του καὶ ἰδίως διὰ τὴν πο-

λιτικήν, ἄν καὶ πολλοὶ τὸν παρεκάλουν νὰ μεσιτεύσῃ εἰς τὸν βασιλέα δι' ὑποθέσεις ποὺ τοὺς ἐνδιέφερον, διότι ἐγνώριζον πόσον ἦτο ἀγαπητὸς εἰς τὴν Αὐλήν. Ἐκεῖνος ὅμως ἠρνεῖτο συστηματικῶς, ἀφοῦ μάλιστα ἠγνόει καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ τοῦ ἀπυθύνοντο.

«Aber, ἐγκὼ ντέν σοῦ ξέρω ποιός εἶσαι...»

Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία, εἰς τὴν προσπάθειάν της ὑπὲρ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ πρασίνου εἰς τὴν Ἀττικήν, τῆς μορφώσεως τοῦ Ἑλληνος ἀγρότου καὶ τῆς βελτιώσεως τῆς Ἑλληνικῆς χλωρίδος, τὸν εἶχε δεξί της χέρι καὶ τὸν ἔστελνε νὰ περιοδεύῃ συχνὰ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὡς μάλιστα ὁ Σμιτ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ τῆς εἶχεν ἐμπνεύσῃ τὸν ζῆλον εἰς τὸ λαμπρὸν αὐτὸ ἔργον της. Ἡ μεγάλη ὅμως εὐκαιρία ποὺ ἐδόθη εἰς τὸν Σμιτ νὰ ἀναπτύξῃ ὅλην του τὴν δραστηριότητα καὶ τὴν ἰκανότητά του ὡς γεωπόνου ἦτο ἡ δημιουργία τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου καὶ τοῦ κτήματος τῆς Ἀμαλίας εἰς τὰ βόρεια τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ γνωστοῦ σήμερον «Πύργου τῆς Βασιλίσσης». Ἐγύρισεν ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔφερε ὅ,τι καλὸ εἶχε νὰ προσφέρῃ ἡ Ἑλληνικὴ χλωρίς, διὰ νὰ πλουτίσῃ τὰ κτήματα τῶν βασιλέων καὶ ἐταξίδευσεν ἐπανειλημμένως εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, διὰ νὰ φέρῃ ἀπὸ ἐκεῖ τὰ σπουδαιότερα εἶδη δένδρων καὶ φυτῶν ποὺ ἤμποροῦσαν νὰ εὐδοκιμήσουν εἰς τὴν λεπτόγεων Ἀττικήν. Εἰς τὴν γενναιοδωρίαν τοῦ Ἀθηναιογράφου Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου ὀφείλω ἓνα γράμμα πρὸς αὐτὸν τοῦ πλοιάρχου τοῦ Β. Ναυτικοῦ κ. Στυλιανοῦ Λυκούδου, εἰς τὸ ὁποῖον τοῦ γράφει πληροφορίας διὰ τὰ συγκομισθέντα δένδρα, τὰς ὁποίας ἐπορίσθη ἀπὸ ἔρευνάς του εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Β. Ναυτικοῦ. Κατὰ τὰς πληροφορίας, λοιπόν, τοῦ κ. Σ. Λυκούδου, τὰ δένδρα τοῦ Βασιλικοῦ κήπου ἐκομίσθησαν διὰ τῆς γαβάρας «Φοῖνιξ». Καὶ ἦσαν 15.000 ρίζαι εὐγενῶν δένδρων κομισθεῖσαι ἀπὸ τὴν Γένουαν τὸ 1839, καὶ πλῆθος ριζῶν ἀγριοδένδρων ἀπὸ τὴν Εὐβοίαν, εἰδικῶς δὲ ἀπὸ τὴν Κάρυστον καὶ τὴν Κύμην τὸ 1841. Μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ ἀρχιτέκτονος τῶν ἀνακτόρων Π. Κάλκου καὶ τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Bareaud, ὅπως μὲ βεβαιώνει ὁ σοφὸς μου διδάσκαλος κ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, διερρυθμίσθη ὁ κῆπος καὶ ἐχαράχθη εἰς τὸ ἔδαφος μὲ πραγματικὴν μαεστρίαν, κατὰ τὸ Ἀγγλικὸν σύστημα, ἐκεῖνος δὲ τὸν ἐφύτευσε σὰν πραγματικὸς δημιουργὸς καὶ τὸν ἐφρόντιζε μὲ ἀκατάβλητον ἐπιμέλειαν καὶ ἀγάπην. Εἶχε τὴν τύχην νὰ εὕρῃ εἰς τὸ ὑπέδαφός του ἓνα κλάδον τοῦ ὑδραγωγείου ποὺ ἤρχετο ἀπὸ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν, μὲ τοῦ ὁποίου τὸ νερὸ ἔδωκε τὴν εὐρωστίαν εἰς τὴν πρώτην βλάστησιν. Ἀργότερα ὅμως, ὅποτε τὰ ὄρια τοῦ κήπου ἐμεγάλωσαν καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν δένδρων ἐπροχώρησε, τὸ νερὸ αὐτὸ δὲν ἀρκοῦσε καὶ ἔγιναν παροχετεύσεις ἀπὸ τὴν δεξαμενὴν, μὲ τὰς ὁποίας ὁ κῆπος ἔφθασε ν' ἀπορροφᾷ τὸ ἐν ἔκτον τοῦ ὅλου νεροῦ τῆς πόλεως. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς εὐεξάπτους Ἀθηναίους ν' ἀποδώσουν τὴν φρικτὴν λειψυδρίαν τοῦ 1843 εἰς τὸν Σμιτ καὶ τοὺς ἐργάτας του, οἱ ὁποῖοι δῆθεν ἐκρατοῦσαν διὰ τὸν κῆπον περισσότερον νερὸ ἀπὸ ὅσον τοῦ ἀνῆκεν. Ἡ κατηγορία αὕτη, ποὺ ἔθιγε κάπως τὰ Ἀνάκτορα, ἔκαμε τὸν δήμαρχον Ἀ. Πετράκην νὰ ἀνακοίνωσῃ ἐπισήμως ὅτι ἡ λειψυδρία ὠφείλετο εἰς πραγματικὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ὑδραγωγείου καὶ ὄχι εἰς καμμίαν κατάχρησιν.

Κατὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὁθωνος, διάφοροι φανατικοὶ ἐχθροὶ της Αὐλῆς καὶ ἰδίως οἱ ἀγρόται τῆς Πλάκας, τοὺς ὁποίους ὁ Σμιτ εἶχεν εὐεργετήσῃ μὲ τὴν ἐργασίαν ποὺ τοὺς παρεῖχεν εἰς τὸν κῆπον καὶ μὲ τὰ φῶτα ποὺ τοὺς μετέδιδεν, ἐπεχείρησαν νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ σπι-

τιοῦ του, ἐκεῖνος ὅμως εἶχε προλάβει νὰ στείλῃ τὴν οἰκογένειάν του εἰς τὴν Γερμανικὴν Πρεσβείαν. Ἡ ἔχθρα τῶν ἐσυνεχίσθη μὲ διαβολὰς καὶ μὲ προσπάθειας νὰ τὸν παύσουν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἀνακτόρων, ἀλλὰ τίποτε δὲν κατώρθωσαν, διότι ὁ Σμίτ ἔχαιρε πραγματικῆς ὑπολήψεως εἰς τὴν τάξιν τῶν μορφωμένων Ἀθηναίων καὶ διετηρήθη ὡς διευθυντὴς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, μαζὶ μὲ τοὺς ἐλαχίστους ποὺ παρέμειναν ἀπὸ τὴν Αὐλὴν τοῦ Ὁθωνος. Μέσα εἰς τὸν κῆπον τὸν πῦρε καὶ ὁ [βασιλεὺς] Γεώργιος τὴν ἐπομένην τῆς ἀφίξεώς του εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅταν τὸν ἀνεζήτησε διὰ νὰ τὸν γνωρίσῃ, σύμφωνα μὲ τὰς ὁδηγίας ποὺ εἶχεν ἀπὸ τὸν πατέρα του, καὶ νὰ τοῦ δώσῃ ἓνα δακτυλίδι ποὺ ἐκεῖνος τοῦ ἔστειλε.

Ὁ Γεώργιος εὐρῆκεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σμίτ ἓνα πολύτιμον σύμβουλον, σοφὸν καὶ ἐχέμυθον. Τόσον δὲ ἦταν γνωστὴ ἡ ἐμπιστοσύνη ποὺ τοῦ εἶχε, ὥστε οἱ Ἀλβανόφωνοι Πλακιῶτες, ποὺ εἰργάζοντο εἰς τὸν κῆπον, ἔλεγον:

«Σμίτ ἴσι γκόλια βασιλέσι (Ὁ Σμίτ εἶναι τὸ στόμα τοῦ βασιλέως)».

Ἐν τούτοις, ὁ Σμίτ, παρὰ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν στοργὴν μὲ τὴν ὁποίαν περιέβαλλε τοὺς νέους βασιλεῖς τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἔπαυσε νὰ ἀγαπᾷ ἀκόμη τὸν Ὁθωνα καὶ τὴν Ἀμαλίαν, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐγνώριζεν ὁ Γεώργιος καὶ τὸν ἐξετίμα διὰ τὴν εὐγνωμοσύνην ποὺ τὸν ἐχαρακτήριζε καὶ τὴν πίστιν εἰς τὰ αἰσθήματά του.

Ἦμπορεῖ κανεὶς νὰ εἰπῇ ὅτι ὁ Σμίτ, γεννημένος εἰς ἐποχὴν ὅπου ἐμεσουράνει ἡ ἀπόλυτος μοναρχία εἰς τὴν πατρίδα του, ἦτο ἐμποτισμένος μὲ ἔμφυτον λατρείαν πρὸς τοὺς μονάρχας. Ὑπεράνω ὅλων ἐλάτρευε τὸν βασιλέα τῆς Πρωσσίας, τὸν κατόπιν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Γουλιέλμον Α΄ Φρειδερίκον. Μιλοῦσε μὲ θαυμασμὸν καὶ εὐλάβειαν δι' αὐτόν, ἔτρεφε φαβορίτες ὅπως ἐκεῖνος, καὶ ἐθεωροῦσε τὸν ἑαυτὸν του εὐτυχῆ, διότι συνέπεσε νὰ γεννηθῇ τὸ ἴδιον ἔτος μὲ τὸν «Αὐτοκράτορα». Ὅταν τὸν ρωτοῦσαν πόσων χρόνων εἶναι, ἀπαντοῦσε μὲ ὑπερηφάνειαν:

«Ὅσων καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ...»

Γιὰ τὸν Σμίτ ἦτο ἀκατανόητον ἀλλὰ καὶ ἀσυγχώρητον νὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἤξευραν ἀπ' ἑξῶ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς γεννήσεως τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ ἀφοσίωσίς του αὐτὴ εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸν ὥθησε κάποτε νὰ τοῦ στείλῃ ὡς δῶρον σταφύλια τῆς Ἀπτικῆς, διατηρημένα μέσα εἰς ἓνα βαρελάκι γεμάτο μέλι. Πράγματι, τὰ σταφύλια, προστατευμένα ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ τὰ κτυπήματα τοῦ ταξιδιοῦ, ἔφθασαν φρεσκοτάτα εἰς τὸ Βερολίνον καὶ ἐκίνησαν τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν εὐαρέσκειαν τοῦ Γουλιέλμου. Ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν του, ὁ Σμίτ ἐπανελάβε καὶ τὴν ἐπομένη χρονιά τὴν ἀποστολὴν μὲ τὸν ἴδιον τρόπον. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἄγνωστοι συνταξιδιῶται τοῦ βαρελίου, γνωρίζοντες ὅτι ὁ Σμίτ κυρίως τὰ σταφύλια ἤθελε νὰ στείλῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα, πιστεύοντες ὅμως αὐτοὶ ὅτι τὸ μέλι τῆς Ἀπτικῆς ἦτο πολὺ ἀνώτερον ἀπὸ τὰ σταφύλια, ἔλυσαν τὴν διαφωνίαν τῶν αὐτῶν μὲ τὸν γλυκύτερον τρόπον: ἄνοιξαν τὸν πύρον τοῦ βαρελίου καὶ ἐστράγγισαν ἐντελῶς τὸ μέλι. Ἀποτέλεσμα ἦτο νὰ φθάσουν χαλασμένα τὰ σταφύλια εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ μὴν ἐπαναλάβῃ ὁ Σμίτ τὸ δῶρον του ἄλλην φορὰν.

Παρελείψαμεν νὰ γράψωμεν διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ Σμίτ. Ὀλίγον καιρὸν μετὰ τὸν ἐρχομὸ του εἰς Ἀθήνας, ὑπανδρεύθη τὴν Ἀθανασίαν Κακόμπεν, ἀπὸ τὴν Ὑδραν, συγγενὴ τοῦ Βούλγαρη. Κατ' ἀρχὰς ἔμειναν εἰς ἓνα σπίτι τῶν Ματρόζων, εἰς τὴν Κολοκυνθοῦ, κα-

τόπιν ὅμως, μὲ οἰκονομίας των, ἔκτισαν δικό των σπίτι, τὸ ὁποῖον ἐσώζετο ἀκόμῃ πρὸ δύο ἐτῶν, ἀπέναντι εἰς τὴν πύλν τοῦ Ἀδριανοῦ, εἰς τὴν γωνίαν τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας καὶ τῆς ὁδοῦ Γκούρα. Ἀπέκτισαν ἑξὶ κορίτσια καὶ ἓνα ἀγόρι, τὸν Ἀντώνην, τὸν ὁποῖον προώριζεν ὁ Σμίτ ὡς διάδοχόν του εἰς τὸ στάδιον τοῦ γεωπόνου. Πράγματι, τὸν ἐσπούδασε γεωπονικὴν εἰς τὸ Πότσνταμ, μὲ ἔξοδα τοῦ Γεωργίου. Ἔργον δὲ τοῦ Ἀντῶνι Σμίτ εἶναι ὁ κῆπος τοῦ Ζαππείου, ὁ ὁποῖος ὅμως ὑστερεῖ πολὺ εἰς πλοῦτον ἀπὸ τὸν Βασιλικόν.

Ὁ Σμίτ ἦτο πραγματικὸς φυσιολάτρης καὶ ἐδέχετο εὐχαρίστως τὰς θωπείας ὄλων τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, χωρὶς νὰ παραδέχεται καμμίαν προστασίαν ἀπὸ αὐτά. Δὲν ἐφορούσε ποτὲ καπέλλο ἢ παλτὸ καὶ δὲν ἐκρατοῦσε ποτὲ ὀμπρέλλα. Ἐν τούτοις, ἦτο μοιραῖον νὰ τὸν πλήξῃ ἡ φύσις μὲ τὸν σκληρότερον τρόπον καὶ νὰ τὸν κάμῃ νὰ ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν λατρείαν τῶν δώρων της. Μία πρωινὴ καταιγὶς τὸν πῦρε μέσα εἰς τὸν ἀγαπημένον του Βασιλικὸν Κῆπον καὶ ἓνας κεραυνὸς ἐπέρασε μπροστὰ ἀπὸ τὰ πόδια του καὶ τοῦ τὰ ἀφῆκε ἡμιπαράλυτα. Ἦναγκάσθη τότε νὰ ἀποχώρῃ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν, εἰς ἡλικίαν 85 ἐτῶν, ἀφοῦ ὁ Γεώργιος τοῦ ἀπένειμεν ὡς σύνταξιν ὅλας του τὰς ἀποδοχάς. Ἀπὸ τότε, μόνον ὡς ἐπισκέπτης ἐπῆγαινε, βοηθούμενος ἀπὸ μίαν τῶν θυγατέρων του, καὶ ἐκάθιτο εἰς τὸ Βασιλικὸ Περιβόλι, τὸ ὁποῖον αὐτὸς εἶχε δημιουργήσει. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Κῆπος ἦτο εἰς τὴν μεγαλύτεραν τοῦ ἀκμῆν καὶ παρεῖχε τὴν δροσιὰν καὶ τὰ ἀρώματά του ὄχι μόνον εἰς τὴν Βασιλικὴν Οἰκογένειαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλους τοὺς Ἀθηναίους. Τὸ πρῶν ἦτο κλειστὸς καὶ ἐκτὸς τῶν μελῶν τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας μόνον μὲ τὴν ἄδειαν τῶν Βασιλέων ἐπετρέπετο ἡ εἴσοδος. Τὸ ἀπόγευμα ἦνοιγεν εἰς ὠρισμένας ὥρας διὰ τὸ κοινόν. Ὅλοι τὸν ἀγαποῦσαν καὶ τὸν ἐθαύμαζον διὰ τὸν πλοῦτον τῆς βλαστήσεώς του καὶ διὰ τὴν ωραίαν διαρρύθμισιν. Τὰ πάντα ἐκεῖ μέσα ἐθεωροῦντο ἱερὰ καὶ κανεὶς δὲν ἤγγιζε τίποτε, μὲ σεβασμὸν δὲ ἐχαιρετοῦσαν οἱ ἐπισκέπται τοῦ τὸν δημιουργὸν τοῦ παραδείσου αὐτοῦ, ὅπως τὸν ἔλεγον, τὸν Φρειδερίκον Σμίτ, ὅταν τὸν συναντοῦσαν καθισμένον εἰς τὰ παγκάκια, σοβαρὸν καὶ υπερέφανον διὰ τὸ ἔργον του.

Εἰς ὅλην τὴν σταδιοδρομίαν του, ὁ Σμίτ ἐκράτει ἡμερολόγιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐσημείωνεν ὅλας τὰς ἐντυπώσεις τῆς ζωῆς του καὶ τῆς ζωῆς γύρω ἀπὸ τὰ Ἀνάκτορα, ὅπως τὴν ἔβλεπεν ἀπὸ τὴν θέσιν του ὡς ἐμπίστου αὐλικοῦ τῶν δύο πρώτων Βασιλέων τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ἡμερολόγιον αὐτὸ ἔκρυπεν ἐπιμελῶς καὶ μὲ ἱερὰν προφύλαξιν καὶ κανεὶς ποτὲ δὲν ἐδιάβασε τί πολυτίμους πληροφορίας διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ τόπου μας εἶχεν ἀποθησαυρίσει ἐκεῖ μέσα. Περὶ τὸ τέλος τῶν ἡμερῶν του, τὸ ἐνεπιστεύθη εἰς τὰ χέρια τοῦ Ἀντῶνι του, ὁ ὁποῖος πάλιν οὔτε τὸ ἔδειξε ποτὲ εἰς κανένα οὔτε εἶπε ποτὲ τίποτε διὰ τὸ περιεχόμενόν του. Σήμερα κανεὶς δὲν ξεύρει τί ἀπέγινε τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Φρειδερίκου Σμίτ.

Ἦτο, ἄρα γε, ἀπλὴ σύμπτωσις, ἦτο ἀποτέλεσμα ὑποβολῆς ἢ μήπως πράγματι μυστηριώδεις σχέσεις συνέδεον τὰς δυὸ ψυχάς; Ὁ Φρειδερίκος Σμίτ ἀπέθανεν ὀλίγους μῆνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1889. Εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς ἐπομένης ἀνεγράφη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεκρώσιμον τῆς κηδείας του, καὶ ἡ εἶδσις τοῦ θανάτου του, εἰς τὴν ὁποίαν διακρίνεται ἡ μεγάλη ἀγάπη καὶ ἡ ἐκτίμησις ποὺ ἔτρεφον διὰ τὸν Σμίτ οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς του.

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 10:

Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Οἱ δύο κῆποι», ἄρθρο στὸ περιοδικὸ Ἀρχιτεκτονική, ἔτος Α΄, ἀρ. τεύχους 1, Ἀθήνα 1957.

Ἄν κάποτε οἱ Ἀθηναῖοι ἀποκτίσουν πολεοδομικὴ καὶ αἰσθητικὴ συνείδησι τόσῃν, ὥστε νὰ φθάσουν ν' ἀναζητήσουν πράγματα καὶ πρόσωπα ποὺ ἔκαναν καλὸ ἢ κακὸ σ' αὐτὴν τὴν πόλιν, ἓνα μνημεῖο εὐγνωμοσύνης ἀσφαλῶς θὰ στήσουν στὴν πολιοῦχο βασίλισσα τῆς νεώτερης Ἀθήνας, τὴν Ἀμαλία. Ὑπεύθυνη ἴσως γιὰ πολλὰ ἄλλα, ἀνεύθυνη ὅμως γιὰ κάθε σφάλμα ποὺ βάρυνε τὴν γέννησι αὐτῆς τῆς πόλεως –ἀφοῦ ἤλθε ἐδῶ τρία χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσί της–, ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ της ὁλόκληρην τὴν τιμὴ γι' αὐτὸ τὸ καύχημα τῆς Ἀθήνας, τὸν Ἑθνικὸ Κῆπο, καὶ γιὰ μίαν ἄλλην ἀκόμα εὐτυχία ποὺ δὲν γνωρίσαμε ἐμεῖς οἱ μεταγενέστεροι: γιὰ τὶς δενδροστοιχίες ποὺ κοσμοῦσαν ἄλλοτε τοὺς δρόμους της. Ἀγαποῦσαν οἱ παλιότεροι Ἀθηναῖοι τὸ δένδρο καὶ τὸ λουλούδι. Ἐνοιωθὰν ὅμως τὴν θέσι τους μονάχα στὸ περιβάλλον τοῦ σπιτιοῦ τους, στὸ περιβόλι, στὶς ἀλτάνες καὶ στὶς γλάστρες. Ἦσαν ἡ μόνη χάρις ποὺ τοὺς ἀναγνώρισε κι αὐτὸς ὁ φαρμακερὸς Ἐδμόνδος Ἀμπού. Μὰ δὲν ᾔσαν ἀκόμη σὲ θέσι νὰ αἰσθανθοῦν τὴν σημασία ποὺ ἔχει τὸ πράσινο, σὰν καθολικὴ χαρὰ τοῦ ματιοῦ καὶ σὰν παραστάτης τῆς ζωῆς τους. Κι ὅμως, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ τὸ νερὸ ἦταν τόσο λιγοστό, ὥστε δὲν ἔφθανε οὔτε γιὰ νὰ σβήσουν οἱ κάτοικοι τὴν δίψα τους, οἱ δρόμοι καὶ οἱ πλατεῖες τῆς Ἀθήνας, παρὰ τὴν λάσπη ἢ τὴν σκόνην ποὺ τοὺς σκέπαζε, ᾔσαν στολισμένοι μὲ θαλερὲς δενδροστοιχίες.

Ὁ κῆπος ὅμως ἀποτελοῦσε τὴν ἀληθινὴ δόξα τοῦ πρασίνου στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου εἶχαν φέρει τὰ ὁμορφότερα λουλούδια καὶ μίαν ἄπειρην ποικιλία ἀπὸ θάμνους καὶ δένδρα γιὰ νὰ τὸν στολίσουν. Ἡ χάραξίς του –ἔργο, στὴν ἀρχή, τοῦ Παναγιώτη Κάλκου καὶ Βαυαρῶν ἀρχιτεκτόνων καί, στὴν ἐπέκτασί του, τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Μπαρῶ– καθὼς καὶ ἡ φύτευσίς του ἀπὸ τὸν περίφημο ἀρχικηπουρὸ Φρειδερίκο Σμίτ, ἀποτελοῦν ἀριστούργημα κηποτεχνίας. Οἱ προοπτικὲς ἀπόψεις, ἡ διαβάθμισις καὶ οἱ ἐναλλαγὲς τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς, ἡ γενικὴ κατανομὴ τοῦ πρασίνου, ἔχουν μελετηθεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ προσοχὴ καὶ μαεστρία. Εἶναι ὁ κῆπος τῆς μονώσεως καὶ τῆς γαλήνης, ὁ κῆπος τῆς ἐκστάσεως καὶ τῆς ρέμβης, γνήσιο καὶ εὖρωστο γέννημα τοῦ ρωμαντισμοῦ [sic] τῆς ἐποχῆς. Μποροῦμε νὰ τὸν ποῦμε «ρωμαντικὸ κῆπο». Ξέρει δὲ καλὰ κάθε ἀρχιτέκτων πόσο δύσκολο κι εὐαίσθητο θέμα εἶναι ἡ σύνθεσις ἐνὸς τέτοιου κήπου. Δὲν εἶναι καθόλου ἓνα παιχνίδι στὸ χαρτὶ σχημάτων καὶ χρωμάτων. Εἶναι αἰσθητικὴ σύνθεσις ἐνὸς τοπίου στὴν φύσιν, στὸν χῶρον. Παιχνίδι φυλλωσιᾶς καὶ οὐρανοῦ, παιχνίδι σκηνογραφικῆς φυγῆς καὶ ἐναλλαγῆς «ἐπιπέδων», παιχνίδι ἀρμονίας φώτων καὶ σκιᾶς. Καὶ μίαν τέτοια σύνθεσις δὲν βγαίνει ἀπὸ τὸ βασάνισμα τοῦ σχεδίου, γιατί ὑπάρχει κίνδυνος νὰ προκύψῃ στὴν πραγματικότητα μίαν σύνθεσις καχεκτικὴ ἢ μίαν ζούγκλα. Πρέπει νὰ συλλάβῃ ὁ ἀρχιτέκτων τὶς εἰκόνες στὴν φαντασία του, καὶ μόνο νὰ καθορίσῃ στὸ σχέδιο, μὲ τὶς γραμμὲς του, τὴν θέσιν καὶ τὴν διάταξιν τῆς φυτεύσεως, ἔτσι ὥστε νὰ προκύψῃ στὴν πραγματικότητα ὁ ὁραματισμὸς του. Τὸ ὑλικὸ μὲ τὸ ὁποῖο πλάθεται τὸ ἔργο του δὲν τὸ ἔχει στὰ χέρια του. Θὰ τὸ δημιουργήσῃ ἡ φύσις ἐκεῖ ποὺ θὰ ὀρίσῃ αὐτός. Δὲν θὰ τὸ ἴδῃ μὲ μιᾶς στιγ-

μένο με την μορφή που το φαντάσθηκε. Είναι στοιχειό ζωντανό και άστατο, που εξελίσσεται σε όγκο και σε σχήματα. Πρέπει ο ίδιος να κατέχη καλά όλα τα είδη του πράσινου στοιχείου και τα χαρακτηριστικά του καθενός: Το ανάστημά του στην μεγίστη του ανάπτυξη, τον ρυθμό της αναπτύξεώς του, την μάζα, την πυκνότητα και τον σχηματισμό της φυλλωσιάς στην εξέλιξί της, τις περιόδους και τις εναλλαγές της ζωής του –φυλλοβόλα, άειθαλῆ–, την γεωγραφική εξάπλωση του κάθε είδους, αν ζῇ στο έδαφος, στο κλίμα, στο ὕψος του τόπου, αν θέλῃ ἢ δὲν θέλει νερό στις ρίζες του, αν ανέχεται ἄλλα κοντά του, και τί ἐπιδράσεις φέρνει στην ανάπτυξί του ἢ γειτονία τους.

Ὁ γεωπόνος δίπλα στον ἀρχιτέκτονα θὰ βοηθήσῃ στην διαφώτισι τῆς ἐκλογῆς καὶ θὰ ἐκτέλεσῃ τὴν φύτευσι. Μὰ γιὰ τὴν συνεργασία τῶν δυὸ αὐτῶν δημιουργῶν πρέπει ἀπαράιτητα νὰ ὑπάρχῃ κοινὸ ἔδαφος ταλέντου καὶ μορφώσεως. Καί, σὲ τοῦτον ἐδῶ τὸν κῆπο, φαίνεται πὼς τὸ ταίριαγμα αὐτὸ ἔγινε μὲ ἰδανικὴ δύναμι καὶ ἀρμονία.

Ἦταν νὰ φθάσῃ ἡ ἑκτασίς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου ἕως σὲς σπῆλες [sic] τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ ἕως τὸν Ἀρδηπτό. Μὰ οἱ πολιτικὲς περιστάσεις καὶ ἡ ἀνέχεια τοῦ Δημοσίου, ἔκαναν νὰ μείνῃ ἕως ἐκεῖ που τὸν γνωρίσαμε, καὶ ὅπως τὸν γνωρίσαμε κατὰ τὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνος μας, περιτριγυρισμένον μὲ ἓνα φτωχὸ ξύλινο κάγκελο. Εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἔξωσι τοῦ Ὁθωνος, ἀρχίζει δίπλα του νὰ φυτεύεται ὁ κῆπος τοῦ Ζαππείου: Δημόσιο περιβόλι αὐτός, μὲ ὅλως διόλου διαφορετικὸ προορισμὸ καὶ χαρακτῆρα. Τὸ ἔδαφος στὸ ὁποῖο ἀπλώθηκε ἔχει τὴν θεαματικώτερη θέσι τῆς Ἀθήνας. Ἐνα ἀνάλαφρο ὕψωμα, που ἀτενίζει, ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς φυσικῆς πύλης τοῦ λεκανοπεδίου ἀνάμεσα στὴν Ἀκρόπολι καὶ τὸν Ἀρδηπτό, τὴν Φαληρικὴ πεδιάδα καὶ τὴν θάλασσα τοῦ Σαρωνικοῦ. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο οἱ κολόνες τοῦ Ὀλυμπίου καί, δεξιώτερα, ὁ Ἰερὸς Βράχος, που τὴν ἐπίστεψί του προσφέρει πρὸς αὐτὴν τὴν πλευρὰ μίαν ἀπὸ τὶς ὁμορφότερες ἀπόψεις τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἀνασπκώνει στὴν πλαγιά του τὰ γραφικὰ σπιτάκια τοῦ Ριζόκαστρου. Ἀριστερά, ἀπλώνονται τὰ πλαστικὰ ὑψώματα τοῦ Ἀρδηπτοῦ καί, στὸ βάθος, ὁ ἀπαλὸς ὄγκος τοῦ Ὑμηπτοῦ. Ἐνα πανόραμα πλαστικῆς ὁμορφιάς καὶ χρωματικοῦ πλούτου, που εξελίσσεται, σὲ διάφορα ἐπίπεδα, ἕως τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντος, μοναδικὸ καὶ ἐντελῶς ἀνέλπιστο μέσα στὸ πέλαγος μιᾶς ἀπέραντης καὶ αὐχμηρῆς οἰκοδομήσεως. Μία φυγὴ ἀπὸ τὴν πνιγερὴ κλεισούρα τῆς πόλεως στὸ ξάνοιγμα τοῦ Ἀπτικοῦ ὀρίζοντος. Ἐχουν κι ἄλλες πρωτεύουσες ἀνάλογες θεαματικὲς σκοπιές, μὰ καμμιάς ἀσφαλῶς ἡ θέα δὲν συγκρίνεται μὲ τὸν πλοῦτο, τὸ φῶς καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῶν εἰκόνων που ἀτενίζει τὸ Μπελβεντέρε τοῦ Ζαππείου.

Ἄλλοι διάλεξαν τὴν θέσι αὐτὴν γιὰ νὰ κτίσουν τοῦ Ζάππα τὸ μέγαρο τῶν ἐκθέσεων. Ὁ Θεόφιλος Χάνσεν, που ἔδωσε στὸ κτίριο τὴν ὀριστικὴ μορφή, συνέθεσε καὶ τὸ πρῶτο σχέδιο τοῦ κήπου του. Ὁ Γάλλος συνάδελφός του Ντεζιρέ Ματόν, που ἔκανε, κατόπιν, τὴν χάραξι καὶ τὴν φύτευσί του, τὸ ἐτροποποίησε καί, μαζὶ μὲ ἄλλα, ἀνοιξε τὴν λεωφόρο πρὸς τὴν Ἀγγλικὴ ἐκκλησία. Οἱ δημιουργοὶ αὐτοῦ τοῦ κήπου, ἂν καὶ ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ ὑποταχθοῦν σὲς ἀξιώσεις τοῦ κυρίου καὶ τὸν προορισμὸ τοῦ Ἰδρύματος, ἐστάθηκαν ὅμως ἱκανοί, ὄχι μόνο νὰ ἰδοῦν τὰ προνόμια αὐτῆς τῆς θέσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀφήσουν μὲ τὴν σύνθεσί τους ἀνεμπόδιστη τὴν ἀπόλαυσί τους. Ἔτσι, ὁ κῆπος τοῦ Ζαππείου ἤλθε νὰ συμπληρώσῃ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Βασιλικοῦ. Θεωρητικὰ, ἐνόςφω ἐκεῖνος ἀνῆκε στὴν Βασιλικὴ οἰκο-

γένεια καὶ πραγματικά ἀπὸ τὸ 1917, ἀφ' ὅτου γιὰ πρώτη φορά ἐδόθηκε στὴν διάθεσι τοῦ Κοινοῦ καὶ ὀνομάσθηκε Ἐθνικός.

Ἀπὸ τότε, κάθε Ἀθηναῖος βρίσκει σ' αὐτὸν –στὸν Ἐθνικὸ– τὴν μόνωσι καὶ τὴν γαλήνη, μέσα σ' ἓνα κλειστὸ καὶ σύσκιο περιβάλλον, μέσα στὴν χρωματικὴ ἁρμονία τοῦ πρασίνου, στὶς «γκρόπτες» καὶ στὶς ἀναδενδράδες του, στὴν χαρὰ τῶν λουλουδιῶν, στὶς μουσικὲς συμφωνίες τῶν πουλιῶν, στὸν ὑποβλητικὸ μυστικισμό τῶν φωτοσκιάσεων. Βαθὺς αἰσθητικὸς ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν σκηνογραφία ἐτοποθέτησε τὸν στοχασμὸ του γιὰ τὸ μυστήριον τοῦ ἔρωτα καὶ τῆς ζωῆς, ποὺ ἔκλεισε στοὺς περίφημους στίχους του μὲ τὸν τίτλο «Ἡ γυναίκα στὸ πάρκο». Ἐντελῶς διαφορετικὲς εἶναι οἱ χάρες ποὺ προσφέρει ὁ κῆπος τοῦ Ζαππείου. Σ' αὐτόν, ὁ κόσμος ποὺ φθείρεται ὀλημέρα στὴν βιοπάλη, στὸ γραφεῖο ἢ σὲ ἄλλη στατικὴ δουλειά, κουράζοντας τὸ κεφάλι καὶ ἀχρηστεύοντας τὰ πόδια, κάθε θῦμα τῆς κλειστῆς ζωῆς, θὰ ἀνοίξῃ τὶς αἰσθήσεις του στὸν Ἀπτικὸ ὀρίζοντα, θὰ ἰδῇ πῶς γελάει ὁ οὐρανὸς τῆς Ἀθήνας, θὰ νοιώσῃ αἰσθητικὴ συγκίνησι στὸ ἀντίκρουσμα τῆς σεβάσμιας ὁμορφιάς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ γοητεία, τόσο ἀπὸ τὸ ἀνάλαφρο πράσινο ποὺ τὸν περιβάλλει, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ὁράματα ποὺ προβάλλουν ἓνα γύρω στὸ βάθος. Θὰ ἀκούσῃ, ἴσως, τὴν μουσικὴ μιᾶς «μπάντας», θὰ ξεμουδιάσῃ τὰ μέλη του σ' ἓναν ἥρεμο περίπατο. Στὸν Ἐθνικὸ Κῆπο ὁ ἐπισκέπτης βρίσκει τὸ γαλήνεμα τῆς ψυχῆς, στὸν κῆπο τοῦ Ζαππείου ὁ περιπατητὴς ξεκουράζει πνεῦμα καὶ αἰσθήσεις.

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 11:

Λάιος, Γεώργιος, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο *Ὁ Πύργος τῆς Βασιλίσσης*, Ἀθῆναι 1977.

[...] Συγχρόνως μὲ τὴν ἀνέγερσιν τῶν Ἀνακτόρων καὶ μετ' αὐτὴν ἐγένετο ἀπαλλοτριώσεις καὶ ἀγορὰ ἀγρῶν πρὸς σχηματισμὸν τοῦ Ἀνακτορικοῦ κήπου. Ἦδη πρὸ ἐτῶν ὁ Βασιλεὺς Λουδοβίκος ἔγραφε πρὸς τὸν Ὁθωνα: «Συνηθίζω νὰ φυτεύω, πρὶν ἀρχίσω νὰ κτίζω». Ὅτε δὲ μετὰ τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν Ἑλλάδα διεπίστωσε τὰς ἐλλείψεις τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦ πρασίνου, δὲν ἔπαυε νὰ τονίζῃ εἰς τὰς ἐπιστολάς του πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς τὴν Ἀμαλίαν, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ σκιάν, πολλὴν σκιάν καὶ ὅτι τὰ Ἀνάκτορα πρέπει νὰ ἀποκτήσουν μεγάλον καὶ ὥραϊον κῆπον μὲ δένδροστοιχίας, ἀναδενδράδας, θαμνώδεις συστάδας καὶ ἀνθοφόρα ἄνθη.

Ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέστειλαν ἱκετηρίαν [ἐπιστολὴν] πρὸς τὸν Ὁθωνα (1833), ἵνα μεταφέρῃ τὴν πρωτεύουσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἐκ Ναυπλίου εἰς Ἀθήνας, ὑπεσχέθησαν εἰς αὐτὸν νὰ προσφέρουν τὸν κατάλληλον χῶρον πρὸς ἀνέγερσιν τῶν Ἀνακτόρων καὶ τῶν δημοσίων καταστημάτων, ἄλλα τότε δὲν εἶχον ἀκόμη σαφὴ ἰδέαν οὔτε περὶ τῆς θέσεως καὶ τῆς ἐκτάσεως αὐτῶν οὔτε περὶ τῆς δαπάνης ἥτις θὰ ἀπαιτεῖτο διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν ἀπαραιτήτων οἰκοπέδων. Μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης καὶ τὴν τελικὴν ἀπόφασιν περὶ τῆς θέσεως τῶν Ἀνακτόρων, τὰ ἀπαλλοτριωτέα γήπεδα, ἐξετιμήθησαν δυνάμει τοῦ ἀπὸ 25-6/7-7-1837 Βασιλικοῦ Διατάγματος πρὸς 60 λεπτὰ κατὰ τετραγωνικὸν πῆχυν διὰ τοὺς θέλοντας νὰ λάβωσι τὴν ἀποζημίωσιν εἰς ἔθνικὰς γαίας ἢ πρὸς 40

λεπτά διὰ τοὺς θέλοντας νὰ πληρωθῶσιν εἰς χρήματα μετρητά. Πολλοὶ δὲ ἰδιοκτῆται προσέφερον τὰ κτήματά των εἰς τὴν τιμὴν ἐκείνην διότι εἶχον ἀγοράσει αὐτὰ ἀπὸ τοὺς ἀναχωρήσαντας Τούρκους εἰς τιμὰς εὐκαιρίας. Ἦσαν δὲ οἱ διάδοχοι ἰδιοκτῆται τῶν ὀθωμανικῶν κτημάτων ὅχι μόνον οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ τίνες νεήλυδες εὐποροὶ καὶ ἄλλοι καιροσκόποι, καθὼς καὶ οὐκ ὀλίγοι ξένοι, φιλέλληνες καὶ μὴ, Ἕγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοὶ καὶ Ἀμερικανοί.

Τὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἠγοράσθησαν διὰ τὰ Ἀνάκτορα καὶ τὸν Ἀνακτορικὸν κῆπον (τοῦτο δὲ συνέβη βαθμίδον ἀπὸ τοῦ 1830 μέχρι τοῦ 1859), ἐξετείνοντο ἀπὸ τῆς τότε λεωφόρου Κηφισίας μέχρι τῆς Πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τῆς θέσεως «Καμαράκια», τὴν ὁποίαν συνέδεε ἡ γέφυρα τοῦ Ἰλισσοῦ μετὰ τὸ ἀρχαῖον Στάδιον. Παρουσιάσθησαν δὲ ὡς ἰδιοκτῆται αὐτῶν ὁ Δῆμος Ἀθηναίων, ἡ Μονὴ Πετράκη, ὁ Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος, ὁ Δημήτριος Καλλιφρονᾶς, ὁ Ἀνάργυρος Πετράκης, ὁ Μ. Μπενάκης, ὁ Δημήτριος Περρούκας, ὁ Νικόλαος Ζαχαρίτσας, ὁ Γιαννούλης Δελούδης, ὁ Ἰσίδωρος Βεκούσης, ὁ Σπυρίδων Γιαλούρης, ὁ Ἰωάννης Χίλλ, ὁ Γεώργιος Φίνλαϊν, ὁ Δαυὶδ Πατισίφικος, ἡ Δούκισσα τῆς Πλακεντίας, ἡ Κλεινὴ Σουρμελῆ, ἡ Ἐλισσάβετ Σπ. Θεοτόκη, οἱ ἀδελφοὶ Δεμερτζῆ, οἱ κληρονόμοι τοῦ Τζουτζούρη, ὁ Παναγιώτης Κένταυρος, ὁ Πολυζῶνης Πικόπουλος, ὁ Στέργιος Ποστολάκας, ὁ Παῦλος Σκουλούδης, ὁ Παναγὴς Καμπᾶς, οἱ ἀδελφοὶ Ἀθανάσιος καὶ Νικόλαος Ἀνδρέου Μιαοῦλη καὶ ἄλλοι. Καὶ ὁ μὲν Δῆμος Ἀθηναίων προσέφερε τὸ οἰκόπεδόν του δωρεάν, ἄλλοι παρεχώρησαν τὰ κτήματά των εἰς τὴν τιμὴν τῶν 40 λεπτῶν, ἄλλοι ὁμῶς ἀπῆλθον σχεδὸν δεκαπλασίαν τιμὴν, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μαγνήτης τῶν ἀνεγειρομένων Ἀνακτόρων εἶχεν ἐλκύσει πολλοὺς ἀγοραστὰς πρὸς τὴν ἐκεῖ περιοχὴν καὶ τὰ περίγυρὰ εἶχον σημαντικῶς ἀνατιμηθῆ.

Τὰ ἔξοδα τόσον διὰ τὴν ἀνέγερσιν καὶ τὴν διακόσμησιν τῶν Ἀνακτόρων ὅσον καὶ διὰ τὴν φύτευσιν καὶ τὴν καλλιέργειαν τοῦ κήπου διετέθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀνακτορικοῦ ταμείου, ἄλλα τὰ ἀποκτηθέντα γήπεδα ἠγοράσθησαν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Δημοσίου.

Παρὰ τὰς ἀναφυσίσης ἀνωμαλίας, ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία προέβαινε μετ' ἀκράττου ζήλου καὶ ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κήπου. «Καλυτέραν νύμφην δὲν θὰ ἠδυνάμην νὰ ἐπιθυμήσω», ἔγραφε τὸ 1837 ὁ Λουδοβίκος φιλοφρόνως περὶ τῆς Ἀμαλίας. Τοῦτο δὲ ἴσχυε πλήρως προκειμένου περὶ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντός της διὰ τὸ πράσινον. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη συνεπλήρωσεν ἰν κηποτεχνικὴν μάθησιν καὶ πείραν, ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς μεταμόρφωσιν ἀγόνου περιοχῆς εἰς παραδείσιον ὅασιν. Ἀλλὰ δὲν ἔλειψαν βεβαίως καὶ οἱ ἀπαραίτητοι γεωπόνοι, δενδροκόμοι, κηπουροὶ καὶ κηποτεχναί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερος συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ κήπου ὁ ἐκ Βανδέας (Vendée) τῆς Γαλλίας κηποτεχνῆς Louis-François Bareaud (Μπαρώ).

Ἡ πρώτη προσφορὰ δενδρυλλίων ὑπὲρ τοῦ Ἀνακτορικοῦ κήπου προῆλθεν ἐκ Σπάρτης ὡς γαμήλιον δῶρον πρὸς τὸν Ὅθωνα καὶ τὴν Ἀμαλίαν. Τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον τῆς πόλεως ταύτης ἐπὶ τῇ ἀφίξει τῶν νεονύμφων Βασιλέων ἀπεφάσισεν (21-2-1837) ὅπως ὁ Δήμαρχος μεταβῇ εἰς Ἀθήνας, ἵνα ἐν ὀνόματι τοῦ Δήμου συγχαρῇ τοὺς Βασιλεῖς καὶ «ὡς πραγματικωτέραν ἔνδειξιν τῶν αἰσθημάτων του προσφέρῃ πρὸς τὰς Α.Α.Μ.Μ., διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τοὺς Βασιλικοὺς κήπους, νεόφυτα πορτοκαλεῶν ἑκατόν, ἰσάριθμα λε-

ποφλοίων καὶ μεγαλοφλοίων, ἑκατὸν ὁμοίως νεόφυτα λεμονεῶν, γλυκολεμονεῶν, σακχαρολεμονεῶν καὶ πετρολεμονεῶν καὶ ἀνάλογον ποσότητα ὁπωροφόρων δένδρων, οἷον κερασέων, ἀπιδεῶν, μπλεῶν καὶ περσικομπλεῶν, σύκων καὶ τῶν τοιούτων».

Τὸ αὐτὸ ἔτος (1837) ἡ ἐπὶ τῶν Βασιλικῶν κήπων Ἐπιτροπή, τῆς ὁποίας προΐστατο ὁ Καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς Nikolaus Karl Fraas, ἤρξατο προμηθευομένη δενδρύλλια διαφόρων εἰδῶν ἐκ τοῦ δενδροκομείου τοῦ Βοτανικοῦ, καθὼς καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν τῆς χώρας, ἰδίᾳ ἐξ Εὐβοίας. Προμηθευταὶ δένδρων ἐγένοντο καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀδελφοὶ Μποπάρο, οἵτινες ἱδρυσαν ἐπὶ τῆς τότε λεωφόρου Κηφισίας τὸ πρῶτον ἰδιωτικὸν δενδροκομεῖον. Ἀλλὰ τὸν Ἀνακτορικὸν κήπον ἐπλούτισεν ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία καὶ διὰ φυτῶν ξένων χωρῶν. Τὸ 1839 ἐκομίσθησαν 15.000 ρίζαι εὐγενῶν δένδρων ἀπὸ τὴν Γένουαν, ἕκτοτε δὲ ἐγένετο συστηματικωτέρα χάραξις, διαμόρφωσις καὶ καλλιέργεια τοῦ κήπου ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τῆς Βασιλίσσης καὶ τοῦ Γάλλου κηποιτέχνου Μπαρώ. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀπεκαλύφθησαν διάφορα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἱερὰ μαχία κολοσσιαίου ἀγάλματος, κίονες ναοῦ, θεμέλια οἰκήματος (πιθανῶς γυμνασίου ἢ λυκείου κατὰ τὸν ἀρχαιολόγον Ross), ἐπιγραφαί, ἐπιτύμβιοι στήλαι, τάφοι, μιὰ δεξαμενὴ καὶ ἄλλα λείψανα τῆς ἀνατολικῆς περιοχῆς τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἥτις εἶχεν ὀνομασθῇ «Ἀδριανοῦ πόλις».

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Βασιλέων εἰς τὰ Ἀνάκτορα (1843) καὶ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ κήπου, ἡ Ἀμαλία προσέλαβε καὶ ἄλλους εἰδικοὺς εἰς τὴν κηπουρικὴν καὶ τὴν δενδροκομίαν, ὡς τὸν ἐκ Dessau τῆς Πρωσσίας κηπουρὸν Friedrich Schmidt (Σμίτ) καὶ τὸν ἐπίσης Γερμανὸν δενδροκόμον Matthaeus Bayer (Μπάιερ). «Ὁ κήπος», ἔγραφεν ὁ Stauffert, «ἂν καὶ ἐφυτεύθη μόλις πρὸ τεσσάρων ἐτῶν, κάτω ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν ἥλιον, ἔχει ἀρκετὰ πυκνώσει καὶ στίλβει ἀπὸ δένδρα καὶ φυτὰ, τὰ ὅποια ἀναπτύσσονται καταπληκτικὰ». Διὰ τὴν ἐπαρκῆ ἄρδευσιν τοῦ κήπου ἤνοιχθη ἀρτεσιανὸν φρέαρ, ἐπὶ πλέον δὲ ἐχρησίμευσε καὶ ἀρχαῖον ὕδραγωγεῖον, ἀνευρεθὲν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν.

Κατὰ τὴν δενδροφύτευσιν, ἥτις ἐγένετο εἰς τὴν βορειοανατολικὴν πλευρὰν κατὰ τὸ ἔτος 1846, ἦλθεν εἰς φῶς μωσαϊκὸν ἐπίσης τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ ὅποιον περιέχει ἀραβουργήματα καὶ παραστάσεις πτηνῶν, ἀνθέων, φύλλων κισσοῦ, ἀγγείων σχήματος κρατῆρος κ.λπ.

Τὴν 8-1-1847 ἔγραφεν ἡ Ἀμαλία εἰς τὸν Βασιλέα Λουδοβίκον: «Ἐδῶ ἀνθίζουν ἤδη οἱ ἀμυγδαλιές καὶ τὰ δένδρα μπουμπουκιάζουν. Εἶναι χάρμα νὰ ζῇ κανεὶς εἰς νότιον κλίμα! Τί ώραῖα ποὺ εἶναι νὰ καλπάζῃ κανεὶς ἀνάμεσα σὲ ἀειθαλῆ φυτὰ! Καὶ τὰ δικά μου φυτὰ προσδεύουν. Βελανιδιές, κουμαριές, πικροδάφνες στολίζουν τὴν πλατείαν τῶν Ἀνακτόρων καὶ τὸ βλέμμα ἀναπαύεται εὐχάριστα ἐπάνω εἰς αὐτὴν τὴν πράσινην ἐπιφάνεια. Οἱ φοίνικές μου πολλαπλασιάζονται μὲ δωρεάς, ἀλλὰ αὐτοί, τοὺς ὁποίους μοῦ ἐδώρισαν, εἶναι μικροὶ καὶ σχηματίζουν τόσον ωραίας συστάδας γύρω ἀπὸ τοὺς μεγάλους!» Πράγματι, τὸ 1847 ἐφυτεύθησαν 19 φοίνικες. Εἶναι οἱ οὐασιγκτώνιες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐπιβλητικὴν δενδροστοιχίαν ἀπέναντι τῆς εἰσόδου ἐκ τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας. Ἐτέρους φοίνικας ἀπέστειλεν εἰς τὴν Βασίλισσαν ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου, ἡ δὲ Βασίλισσα τῆς Ἰσπανίας τριανταφυλλιές τῆς Γρανάδας. Σπάνια ἄνθη καὶ φυτὰ ἀπέστειλε καὶ ἡ Αὐτοκράτειρα τῆς Βραζιλίας, ἄλλα δὲ προῆλθον ἀπὸ τὸν κήπον τοῦ Σουλτάνου καὶ ἄλλα ἀπὸ τὴν

χώραν τοῦ Λιβάνου. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον προεκάλει ἡ κλαίουσα ἱτιά, τὴν ὁποίαν ὁ πρίγκιψ τῆς Ὁρλεάνης François Joinville μετέφερεν ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀγίας Ἑλένης τάφου τοῦ Ναπολέοντος.

Τὴν Πρωτοχρονιὰ τοῦ 1848 ἡ Ἀμαλία, ἐκτὸς τῶν εὐχῶν τῆς ἐπὶ τῷ νέῳ ἔτει καὶ ἄλλων πολιτικῶν εἰδήσεων καὶ σκέψεων, ἔγραφεν εἰς τὸν πενθερόν της: «Κάθε πρωὶ κάμνω τὴν ἐπιθεώρησίν μου εἰς τὸν κῆπον καὶ δίδω τὰς διαταγὰς μου. Ὁ Ὅθων μὲ ἀφήνει νὰ ἔχω ἐκεῖ ἀπόλυτον ἐξουσίαν καὶ ἐγὼ συχνάκις τὸν πειράζω λέγοντάς του ὅτι εἰς τὸ καθαρῶς μοναρχικὸν βασιλείον μου αἱ ἐργασίαι προχωροῦν πολὺ γρηγορώτερα ἀπὸ ὅ,τι προχωροῦν εἰς τὸ ἰδικὸν του βασιλείον, τὸ συνταγματικόν!» Ἐχαιρε δὲ τόσο πολὺ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κήπου της, ὥστε θὰ ἤθελε ἀκόμα μία φορὰ νὰ ἔβλεπε τὰ δένδρα της μετὰ ἑκατὸ χρόνια!

Παραπλεύρως τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ζαπείου εἶχε τὸν κῆπον τοῦ ὁ Καθηγητῆς τῆς Βοτανικῆς καὶ ποιητῆς Θεόδωρος Ὁρφανίδης. Ἡμιλλῶντο δὲ ὡς πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῶν φυτῶν καὶ τῶν ἀνθέων ἡ Βασίλισσα καὶ ὁ Καθηγητής. Ὅτε δὲ ἡ Ἀμαλία κατὰ μίαν ἀπρόοπτον ἐπίσκεψίν της εἰς τὸν γειτονικὸν κῆπον παρετήρησε ἕνα νέον ἄνθος καὶ ἠρώτησε περὶ τῆς ὀνομασίας του, ὁ Ὁρφανίδης ἀπήντησεν εὐστρόφως καὶ εὐγενῶς ὅτι «τὸ ἀνώνυμον τοῦτο ἄνθος θὰ ὀνομάζεται ἀπὸ τοῦδε “τολύπη Ἀμαλία”».

Ὁ κῆπος κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀναπτύξεώς του ὑπέστη ἐνίστε δοκιμασίας καὶ καταστροφὰς ἀπὸ μεγάλης θεομηνίας. Κατὰ τὸν δριμὺν χειμῶνα τοῦ 1849/1850 κατεστράφησαν λόγῳ παγετοῦ πολλοὶ φοίνικες καὶ 8.263 λεμονιῆς καὶ πορτοκαλιές. Ἀλλ’ ἡ ἀντικατάστασίς των δὲν ἐβράδυνε νὰ γίνη.

Πρωτοφανὲς καταιγὶς ἐξέσπασε τὸ ἑσπέρας τῆς 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1852, ἥτις ἐμαίνετο μέχρι τῆς ἐπομένης αὐγῆς. Μεγάλα δένδρα ἐξερριζώθησαν καὶ πολλὰι στέγαι ἀνηρπάγησαν. Πολλὰ πλοῖα ἐβυθίσθησαν καὶ ἄλλα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἡ κορβέττα «Ἀμαλία», ἐξώκειλαν. Μεγάλην καταστροφὴν ὑπέστη ὁ ἐλαιὼν τῶν Ἀθηνῶν, εἰς ἑκατὸν δὲ χιλιάδας δραχμῶν ὑπελογίσθη ἡ ζημία ἡ προξενηθεῖσα εἰς τὸν Βασιλικὸν Κῆπον. Τότε κατέπεσαν τρεῖς κίονες τοῦ Ἑρεχθείου καὶ ἕνας κίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὴν δὲ ἐπομένην οἱ κάτοικοι τῆς πρωτευούσης παρετήρουν ἔκπληκτοι τὸν λευκὸν κολοσσὸν «μέγαν μεγαλωστὶ» κείμενον κατὰ γῆς. Τὸ γεγονὸς ἔκαμε τοσαύτην αἴσθησιν, ὥστε ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀργότερον οἱ Ἀθηναῖοι προσδιώριζον σύγχρονα τότε γεγονότα μὲ τὴν φράσιν «στὸν καιρὸ τῆς κολῶνας». Ἡ Ἀμαλία ἐθλίβη διὰ τὴν συμφορὰν, μετὰ τίνος δὲ ἡμέρας ἔγραφε πρὸς τὸν πατέρα της τὰ ἑξῆς: «Ὁ κῆπος μου εὐρίσκεται εἰς ἀπελπιστικὴν κατάστασιν. Κανένα δένδρον δὲν στέκει ὀρθίον. Ἡ ἀπέ-
ναντι τῶν Ἀνακτόρων ξερριζωμένη δενδροστοιχία προκαλεῖ φρίκην!» Ἀμέσως ὅμως ἐπε-
στράτευσεν ἐκτὸς τῶν 50 τακτικῶν ἐργατῶν τοῦ κήπου καὶ 25 ναύτας πρὸς στήριξιν καὶ πε-
ριποίησιν τῶν διασωθέντων φυτῶν καὶ πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ κήπου. [...]

ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ 12:

Pauly, Margarete (ἐπιμέλεια), ἐπιλογὴ χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας* πού ἀφοροῦν στὸν Βασιλικὸν Κήπον (1843-1860), Ὁλδεμβούργον 2004**.

(Πρωτότυπο σὲ γερμανικὴ γλῶσσα.)

11 / 23 Δεκεμβρίου 1838: «Τώρα ἐτοιμάζεται ὁ κήπος κοντὰ στὸ νέο παλάτι· θὰ εἶναι πολὺ μικρός, δυὸ φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν λαχανόκηπο (Kuechengarten) στὸ Oldenburg, σ' αὐτὸν ὅμως θὰ προστεθεῖ ἓνας μεγάλος κήπος».

26 Αὐγούστου 1839: «Τώρα ἐσεῖς εὐρίσκεσθε στὸ ὠραῖο Eutin, τὸ ὁποῖο θυμᾶμαι συχνὰ μὲ χαρά. Μακάρι νὰ εἶχα αὐτὸν τὸν ὠραῖο κήπο ἐδῶ. Αὐτὸ τὸ φθινόπωρο θὰ φυτευθεῖ ὁ κήπος κοντὰ στὸ παλάτι».

15 / 27 Ἰανουαρίου 1840 (πρὸς τὴν Therese): «Το νέο παλάτι προχωρεῖ μὲ ταχὺ ρυθμό. Ἀρχισαν μὲ τὶς ἐργασίες τῆς στέγης καὶ ὁ κήπος ἀρχίζει νὰ φυτεύεται μὲ δένδρα. Σὲ τρεῖς ἐβδομάδες, ἔτσι μὲ διαβεβαίωσαν, θὰ φανεῖ ἡ μορφὴ πού θὰ πάρει».

4 / 16 Αὐγούστου 1843: «Σίγουρα πηγαίνεις περίπατο πρῶι πρῶι στὸν ὠραῖο κήπο στὸ Rastede. Κάτι πού ἐκεῖ εἶναι πολὺ ὠραῖο, ἐδῶ ὅμως πολὺ δύσκολο, εἶναι τὸ Gazon (ὁ χλοοτάπητος), ἀφοῦ ἂν κουρευθεῖ, τὸ ξεραίνει ὁ ἥλιος καὶ ὑπάρχει πρόβλημα ἀκόμη καὶ μὲ τὸ πότισμα. Ἄν ποτισθεῖ σὲ ἀκατάλληλη ὥρα, καταστρέφεται. Ἔτσι πρέπει οἱ πορτοκαλιές νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ χορτάρι. Στὸν κήπο ἔχουν φυτευτεῖ ἤδη περισσότερες ἀπὸ χίλιες πορτοκαλιές. Δύο ἄνδρα ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ παλάτι πρὸς τὸν κήπο. Τὸ ἐπάνω δὲν θὰ φυτευθεῖ, τὸ δεύτερο θὰ ἔχει παρτέρια μὲ λουλούδια. Τὰ ἄνδρα αὐτὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ ὠραῖες μαρμάρινες σκάλες. Ὁ κήπος προσφέρει ἤδη σκιά, κυρίως κοντὰ σ' ἓναν ροδῶνα, εἶναι πολὺ ὠραῖος καὶ ἔχει θαυμάσια θέα πρὸς τὴ θάλασσα, τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τὴν Ἀκρόπολη».

21 Μαρτίου 1844 (πρὸς τὴν Therese): «Κατοικοῦμε πολὺ εὐχάριστα. [...] Ὁ κήπος μᾶς προσφέρει πολλὴ χαρά, ἀφοῦ προοδεύει, ἐνῶ οἱ τριανταφυλλιές εὐφραίνουν τὸ βλέμμα

* Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία ἀλληλογραφοῦσε πολὺ συχνὰ μὲ τὴν οἰκογένειά της στὸ Oldenburg καὶ μὲ κάποιους ἄλλους συγγενεῖς καὶ φίλους, ἀπὸ τὴν στιγμή πού μὲ τὸν σύζυγό της Ὁθωνα ἐγκατεστάθη στὴν Ἑλλάδα. Στὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολὰς πού ἀπευθύνονται στὸν πατέρα της Paul Friedrich August, μεγάλου δούκα τοῦ Oldenburg (1783-1853), δὲν μνημονεύεται ὁ ἴδιος, ἐνῶ σὲ ἐκεῖνα πού ἀπευθύνονται σὲ ἄλλους ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη: ἡ δούκισσα Friederike von Oldenburg (1820-1891), ἀδελφὴ τῆς Ἀμαλίας· ὁ διάδοχος Peter von Oldenburg (Nikolaus Friedrich Peter [1827-1900], μεγάλου δούκα ἀπὸ τὸ 1853 κ.ἐξ.), ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τῆς Ἀμαλίας· ἡ βασίλισσα Therese τῆς Βαυαρίας (1792-1854, σύζυγος τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Α', τὸ γένος Sachsen-Hildburghausen [-Altenburg]), πεθερὰ τῆς Ἀμαλίας· ἡ βασίλισσα Elisabeth τῆς Πρωσίας (1801-1873, σύζυγος τοῦ βασιλέως Friedrich Wilhelm IV), θεία τοῦ Ὁθωνος· ἡ Wilhelmine von Pluskow (†1872), ἀπὸ τὸ 1842 ἐπικεφαλὴς κυρία ἐπὶ τῶν τιμῶν τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας, καὶ ἡ Christiane Freiin von Scharnhorst (1787-1870), κυρία ἐπὶ τῶν τιμῶν τὸ 1832, ἐπικεφαλὴς κυρία ἐπὶ τῶν τιμῶν στὸ Oldenburg τὸ 1852.

** Τὰ ἀποσπάσματα ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Margarete Pauly, ὑπεύθυνη τοῦ δημοτικοῦ ἀρχείου τῆς πόλης Rastede, στὸν συλλογικὸ τόμο *Amalie, 1818-1875*, Oldenburg 2004.

μας. Δύο χιλιάδες πορτοκαλιές στον κήπο· μοσχοβολοῦν. Γενικά, τὸ πράσινο εἶναι μεγάλη ἀνακούφιση. Ἡ θέα ἀπὸ τὸ δωμάτιό μου εἶναι τόσο ωραία!»

6 / 18 Φεβρουαρίου 1845: «Ἀγγελικέ μου πατέρα! Ὅλον αὐτὸ τὸν καιρὸ μὲ ἀπασχολοῦσε ὁ κήπος. Τὸν τριγύριζα γιὰ νὰ βρῶ τοὺς χώρους ὅπου θὰ φυτευθοῦν τὰ φοινικόδενδρα, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ θέα πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὴν θάλασσα καὶ τὸ παλάτι. Κάποια στιγμή τὴν προσοχή μου τραβοῦν οἱ φωνές τῶν ναυτῶν ποὺ ἐργάζονται στὸν κήπο. Βλέπω τὰ δένδρα ποὺ ὑψώνονται καὶ χαίρομαι ὅταν τὸ φύλλωμα ἀνοίγει σὰν στέμμα. Ἦδη εὐρίσκονται στὸν κήπο ἐπὶ μεγάλα φοινικόδενδρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πέντε εἶναι ἓνα θαῦμα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ὕψος δεκαοκτὼ μέτρα, ἓνα ἄλλο εἴκοσι δύο καὶ ἐπιπλέον τὸ στέμμα. Ὑπέροχα προβάλλονται πρὸς τὴν θάλασσα καὶ τοὺς στύλους τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς αὐτοὶ οἱ λεπτοὶ κορμοὶ καὶ πίσω τους οἱ κολόνες!»

8 / 20 Φεβρουαρίου 1845 (πρὸς τὴν Scharnhorst): «Σίγουρα θὰ ἀπορούσατε βλέποντάς με αὐτὲς τὶς μέρες νὰ εἶμαι πρῶτὴ πρῶτὴ στὸν κήπο, προκειμένου νὰ φυτευθοῦν οἱ φοίνικες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας, χωρὶς νὰ ὑπολογίζει κανεὶς τὸ στέμμα, φτάνει τὰ 18 μέτρα. Πόσο χαίρομαι ὅταν ἓνα τέτοιο φυτὸ τὸ τραβοῦν τριάντα καὶ περισσότεροι ἄνθρωποι γιὰ νὰ ὑψωθεῖ καὶ νὰ κυριαρχήσει στὸ τοπίο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ τὴ θάλασσα ἢ ἀκόμη καὶ τὸν Ὑμητιό. Ἔτσι ἐνθουσιάζομαι, ἐγὼ ἡ 26χρονη γριά. Σήμερα φύτρεψα μία μπανανιά ποὺ ὁ κορμὸς της φτάνει τὰ 22 πόδια. Τὸ στέμμα της εἶναι 3-4 πόδια καὶ μπορεῖτε νὰ φαντασθεῖτε τὸν γίγαντά μου νὰ ξεχωρίζει σὲ ὁλόκληρο τὸν κήπο μου».

1 Μαΐου 1845 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Ὁ Ὀθων στέλνει στὸν βασιλέα σου [Friedrich Wilhelm IV τῆς Πρωσίας (1795-1861)] τὰ σχέδια τοῦ ἀνακτόρου μας. Σ' αὐτὰ μπορεῖς νὰ διακρίνεις καὶ τὸ δωμάτιό μου [...], ἀπὸ αὐτὸ μπορῶ νὰ βγῶ κατ' εὐθείαν στὸν ἐξώστη καὶ νὰ ἀπολαύσω τὴν ωραιότερη θέα πρὸς τὴν θάλασσα, τὴν Ἀκρόπολη, τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὸ Θησεῖο, τὸν Ἄρειο Πάγο καὶ τὸν λόφο τοῦ Φιλοπάππου. Καὶ τὸ Στάδιο βλέπει κανεὶς. Μπροστὰ μου εἶναι ὁ κήπος μὲ 3.000 πορτοκαλιές καὶ 7 μεγάλους φοίνικες. Τὸ νὰ μεταφυτευτοῦν ἐδῶ ἀπὸ τὴν Εὐβοία ἦταν δική μου πρωτοβουλία καὶ ἔτσι ὁ κήπος μας εἶναι μοναδικὸς στὴν Εὐρώπη. Μικροὺς φοίνικες ἔχουμε ἀρκετούς. Ὁ κήπος μὲ εὐχαριστεῖ πολὺ. Σὲ 3 χρόνια ἔχει προοδεύσει ἀπίστευτα».

4 / 16 Ἰουλίου 1845: «Ἡ Ἀθήνα ἔχει τὸ εὐχάριστο γιὰ μᾶς ὅτι κατοικοῦμε στὴν ἐξοχή, μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, ἔχουμε τὸν κήπο καὶ μποροῦμε μὲ τὴν ἄμαξα νὰ κάνουμε περιπάτους, χωρὶς νὰ πρέπει νὰ περνᾶμε μέσα ἀπὸ τὴν πόλη καὶ χωρὶς νὰ στερούμαστε τὴν εὐχαρίστηση ποὺ προσφέρει ἡ ζωὴ στὴν πόλη».

8 / 20 Αὐγούστου 1845: «Οἱ φοινικές μου, καὶ ἓνας ποὺ δὲν πηγαινε καὶ τόσο καλά, ἀρχίζουν νὰ φουντώνουν, κάτι ποὺ μοῦ ἔδωσε μεγάλη χαρά. Καὶ οἱ μπανανιές, ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἀναπτύσσονται θαυμάσια καθὼς καὶ ὅλα τὰ δένδρα ποὺ φυτεύθηκαν στίς

ἀρχὲς τοῦ χρόνου πᾶνε ἐπίσης καλά! Μακάρι νὰ μποροῦσα νὰ σοῦ δείξω τὸν κῆπο μου! Ἄχ καὶ νὰ ἐρχόσουν ἐδῶ! Ἴσως νὰ ἦταν πάρα πολύ, θὰ τρελαινόμουν ἀπὸ εὐτυχία».

8 / 20 Νοεμβρίου 1845: «Ἀπὸ χθὲς τὸ ἀπόγευμα βρέχει. Ἡ βροχὴ συμβάλλει στὸ νὰ πρασινίζει ἡ γῆ καὶ νὰ γεμίζει λουλούδια. Τώρα εἶναι καιρὸς γιὰ τοὺς φοίνικές μου. Θὰ τοὺς φυτέψω ἀνὰ τρεῖς, ἔτσι πού καθὼς ἔρχεται κανεὶς ἀπὸ τὴν θάλασσα νὰ τοὺς βλέπει ὅπως προβάλλονται στὸ παλάτι».

6 Μαρτίου 1846: «Στὸ μεταξύ, ἔχουμε ἐδῶ ἓναν καιρὸ πού θυμίζει Μάιο, τόσο ἀπαλὸ, τόσο ὥραϊο. Ὅλα πρασινίζουν καὶ ἀνθίζουν. Χθὲς χάρηκα, πού οἱ φοίνικές μου ἔφθασαν στὸν Πειραιᾶ καὶ τώρα ὁ αὐλάρχης [Σοῦτζος] μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν κηπουρὸ καταστρώνουν τὰ σχέδια μεταφορᾶς αὐτῶν τῶν γιγάντων, γιατί πρέπει νὰ εἶναι τεράστιοι καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀμάξια νὰ τοὺς μεταφέρουν. Ὅταν φορτώθηκε ὁ ἓνας στὸ πλοῖο, αὐτὸ ἔγειρε ἀπὸ τὴ μία μεριά. Χρειάσθηκαν πάνω ἀπὸ τρεῖς μῆνες γιὰ νὰ φθάσουν ἐδῶ. Ἐλπίζω ἡ ἱστορία νὰ μοῦ δώσει τὸν τίτλο τῆς βασίλισσας τῶν φοινικόδενδρων».

8 Μαρτίου 1846 (πρὸς τὴν Therese): «Τὸ διασκεδάζω πολὺ στὸ βασίλειό μου, δηλαδὴ στὸν κῆπο μου, ὅπου φυτεύω δάφνες καὶ ἄλλα φυτά. Μάλιστα προχθὲς ἔφθασαν καὶ οἱ φοίνικες ἀπὸ τὴν Ἰο. Ὁ μεγαλύτερος ἔχει ὕψος ἐξήντα ἑξὶ πόδια, οἱ ἄλλοι πενήντα. Χρειάσθηκαν τρεῖς μῆνες γιὰ ν' ἀνοίξουν δρόμο πρὸς τὴν θάλασσα, ὅπου καὶ μεταφέρθηκαν γιὰ νὰ φορτωθοῦν. Χθὲς κατεστράφησαν οἱ ἄμαξες πού μετέφεραν τοὺς δύο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἕως ἐδῶ. Ὅλα εἶναι μία δοκιμασία, ὅμως θὰ τοὺς φυτέψω τόσο ὥραϊα, ὥστε αὐτὸς πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν θάλασσα νὰ βλέπει τὸ παλάτι μαζὶ μὲ τοὺς φοίνικες. Θὰ προσφέρουν μία εἰκόνα τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ φοίνικες πού ἔχω φυτέψει ἤδη ἀναπτύσσονται θαυμάσια καὶ φαντάζομαι πῶς θὰ κάνουν τὸν περίπατό τους οἱ ἄνθρωποι ὕστερα ἀπὸ 300 χρόνια κάτω ἀπὸ αὐτούς. Ἐτσι περιγελῶ ὅλους ἐκείνους πού κουνοῦσαν τὸ κεφάλι ἀμφιβάλλοντας γιὰ τὰ σχέδιά μου καὶ τὴν ἐπιτυχία τους».

12 Μαρτίου 1846: «Εἶμαι πολὺ κουρασμένη. Ἀπὸ χθὲς φυτεύω φοίνικες. Πολὺ βαριά ἐργασία ἀλλὰ καὶ πολὺ μεγάλη χαρά. Χθὲς φυτέψαμε ἓναν πολὺ ὥραϊο μὲ πλούσιο στέμμα καὶ σήμερα ἓναν γίγαντα, 65 πόδια ψηλὸ, ἓναν ὑπέροχο, πού κοιτάζει πρὸς τὸ παράθυρο τοῦ Ὁθωνα, καὶ ἂν στέκει κανεὶς στὸ κέντρο τῆς Αἴθουσας τοῦ Θρόνου, μπορεῖ νὰ τὸν δεῖ... Χρειάσθηκαν 40 ἄνθρωποι νὰ τραβήξουν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ φυτευθεῖ. Σήμερα ξεκίνησαν περίπου στὶς 2.00 μ.μ. καὶ ἀκόμη δὲν ἔχει ἀνυψωθεῖ τελείως. Αὐτὸς ὁ φοίνικας ξεπερνᾷ σὲ ὕψος τοὺς ἄλλους κατὰ μερικὰ μέτρα. Φύτεψα αὐτοὺς τοὺς τρεῖς φοίνικες ἔτσι πού νὰ ἀποτελοῦν μία συστάδα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ παλατιοῦ, πρὸς τὴν Ἀκρόπολη καὶ τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Εἶναι ὑπερβολικὰ ὥραϊοι αὐτοὶ οἱ φοίνικες, ἂν καὶ πολλὴ ἡ δουλειά! Χθὲς ἦταν ἀξιοθαύμαστο νὰ βλέπεις αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων πού χρειάσθηκαν γιὰ νὰ χειρισθοῦν τὶς μηχανές, προκειμένου τὸ φυτὸ μὲ τὶς γιγάντιες ρίζες νὰ φυτευθεῖ σωστά. Οἱ ναῦτες φώναζαν –γιατί ναῦτες ἦταν αὐτοὶ πού φύτευαν τοὺς φοίνικες μὲ

τις όδηγίες του κηπουρού, τόσο στο σπείσιμο όσο και όταν το φυτό είχε πιά σπηθεί-, ένθουσιασμένοι με το κατόρθωμά τους. Σκέψου ότι ό φοίνικας που μεταφέρεται τώρα και για την μεταφορά του όποιου έπρεπε να συναρμολογηθεί ειδική άμαξα, τραβήχθηκε από τους ναύτες για δυόμισι ώρες από το σημείο που βρισκόταν έως την θάλασσα. Ό άλλος φοίνικας ήρθε με 12 άλογα και κανείς δεν ξέρει πώς θα φθάσει ως εδώ. Βέβαια, νοιαζόμαστε πώς θα πάει αυτό το φύτεμα. Οί άλλοι φοίνικες, εκτός από έναν, πήγαν καλά. Ό Bareaud θα περιποιηθεί και αυτόν τον έναν. Οί Palmen* στα έλληνικά λέγονται φοίνικες, μια λέξη πολύ ποιητική. Θα ήθελα τόσο να δείς τους φοινικές μου [...], είναι πραγματικά πολύ ποιητικοί, πολύ ανατολίτικοι.

Ό τελευταίος μου φοίνιξ με άνψυχει, αφού είναι τόσο τεράστιος και βαρύς, που δεν τον άντέχει καμιά άμαξα. Χθές έσπασε μία, μιá άλλη βούλιαξε. Έτσι θα πρέπει μάλλον να μεταφερθεί συρόμενος. Δεκαοχτώ άλογα ζεύτηκαν για τον σκοπόν αυτόν. Είναι λίγο μικρότερος από τον μεγαλύτερο φοίνικα, έχει όμως όγκώδεις ρίζες, που φθάνουν τα τρία μέτρα στην διάμετρο. Οί ναύτες χρειάστηκαν 4 ήμερες για να τον κατεβάσουν από το βουνό. Για να φθάσει ως εδώ, θα χρειασθούν σίγουρα δυό με τρείς ήμερες. Έγώ πρότεινα να συναρμολογήσουν ένα άμάξι ειδικό για φοίνικες, αφού ή μεταφορά είναι πολύ δύσκολη υπόθεση. Αρχίζω τώρα να έρευνώ στην Αίγυπτο για φοίνικες, γιατί σκοπεύω να επέκτείνω τον κήπο και θέλω να φτιάξω ένα άλλος με μικρούς φοίνικες, αφού, όταν έχουν ύψος 15 έως 30 πόδια, είναι εύκολο να μεταφυτευτούν. Θα φτάσουν λοιπόν με δύο πλοία 30 ως 40 φοίνικες. Είμαι πολύ περίεργη για τον μεγάλο φοίνικα, πώς θα μετακινηθεί αυτός ό όγκος. Ό αρχιτέκτων, ό αυλάρχης, όλοι έχουν κατεβεί για να δουν πώς θα γίνει ή μετακίνησή του. Έλπίζω ό Riedel να βρεϊ τρόπο. Ήδη κατάφερε να μεταφέρει μεγάλους όγκους μαρμάρου. Είμαι εύχαριστημένη, αφού αυτή ή υπόθεση είναι πράγματι δύσκολη. Άς δώσει ό Θεός να πάει καλά. Οί ναύτες, άλλωστε, είναι σπουδαία παιδιά. Δουλεύουν και είναι ίκανοί τόσο στο πλοίο όσο και στο να κατεβάζουν μία γάτα από ένα δένδρο. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε να γίνει τίποτε από αυτά που προγραμματίζουμε. Σκέψου πώς έχουν τα πράγματα: χθές δεν μπόρεσαν να τραβήξουν τον φοίνικα 18 άλογα. Έτσι, θα κινηθεί με ξύλινους κυλίνδρους και μοχλούς. Είναι φοβερό! Σαράντα ναύτες εργάζονται για αυτό. Πράγματι, οί ρίζες είναι γιγάντιες. Όλα τα άμαξια καταστρέφονται. Ό μόνος τρόπος μετακίνησής του ήταν οί κύλινδροι. Θα χρειασθούν άκόμη όκτώ μέρες, αφού σέ έξι ώρες καλύπτουν μόνο μιá μικρή άπόσταση».

19 Μαρτίου 1846: «Σου γράφω με άνοικτη την πόρτα, άγγελικέ μου πατέρα. Μεθυστική εύωδιά μπαίνει στο δωμάτιο και από το μπαλκόνι φαίνεται ή θαυμαστή συστάδα των φοινίκων. Τον τελευταίο φοίνικα τον φυτέψαμε χθές. Έκανα μιá βόλτα στην πόλη απολαμβάνοντας τις διάφορες άπόψεις του παλατιού, που δεν άναγνωρίζεται, καθώς έχει πολύ κερδίσει. Ό ένας φοίνικας είναι πράγματι έξαιρετικής όμορφιάς και φαίνεται από μακριά. Δεν ήξερα ότι μπορεί να προσφέρει τόσο εύχарιστη σκιά. Όλοι είναι με το μέρος μου και ένθουσιασμένοι. Μόνο μιá εφημερίδα θεώρησε άναγκαίο να γράψει ότι αυτοί οί φοίνικες κόστι-

* Φοίνικες στα γερμανικά.

σαν στο κράτος 60.000 δραχμές, ενώ στην πραγματικότητα δεν του κόστισαν τίποτα. Το όλο έγχείρημα πληρώθηκε από το ταμείο μας και δεν ξεπέρασε τις 3.000 δραχμές μαζί με τα φιλοδωρήματα προς τους ναύτες. Τα ίδια τα δένδρα κόστισαν 280 δραχμές, όμως η εργασία, ή μεταφορά! Τί νοιάζονται για τα χρήματα που δίνουμε στους φτωχούς αυτούς ανθρώπους; Δεν είναι Έλληνες αυτοί που εισπράττουν τα χρήματα; Δεν μένουν στην Ελλάδα, και τα δένδρα δεν κοσμούν την πόλη μ' ένα θαυμαστό τρόπο; Άλλοι ευγνωμονούν τους ιθύνοντες, όταν όμορφαίνουν την πόλη τους. Αυτό προφανώς δεν το γνωρίζει ο δημοσιογράφος που έγραψε στην έφημερίδα, όπως προανέφερα. Αυτοί οι φοίνικες είναι ένα απερίγραπτο στολίδι. Άλλοι ξοδεύει κανείς για ασήμαντα πράγματα. Γιατί να μην ξοδεύει για άλλα, που θα κάνουν τους ανθρώπους να χαίρονται για πολλούς αιώνες; Τώρα, όλα αυτά τα δένδρα υποστηρίζονται και ποτίζονται τακτικά. Εγώ, αλλά περισσότερο η Frau von Pluskow, τους βαπτίσαμε κόμη Palma και πριγκίπισσα Dattiera με το παιδί τους. Η Dattiera έχει εκτός από μία παραφυάδα, πολλές άλλες, μικρότερες, κάτι που φαίνεται πολύ ωραίο. Όμως, ο κόμης Palma είναι το θαύμα. Περήφανος αλλά και φιλικός, κοιτάζει στο γραφείο του Όθωνα· είναι ένα δένδρο βασιλικό. Τώρα μπορώ να έχω 2 από τον Πόρο, 2 από την Νάξο, έναν από τους Άμπελόκηπους και 2 από την Σύρο. Θα κοστίσουν λιγότερο, γιατί εύρισκονται στην παραλία. Έτσι, οί ναύτες δεν θα έχουν πολλή εργασία. Πόσο όμως καλοπροαίρετοι είναι οί φτωχοί άνθρωποι! Την Τρίτη, που το δένδρο μεταφερόταν μέσα από την πόλη συρόμενο από 12 άλογα, πολύς κόσμος συνόδεψε το μεταφορικό μέσο. Εμείς παρακολουθήσαμε από το μεσαίο μπαλκόνι. Όλος ο δρόμος ήταν γεμάτος από κόσμο με τα πολύχρωμα ενδύματά του. Στο βάθος έβλεπε κανείς την ωραία, παλαιά βυζαντινή εκκλησία του Λυκοδήμου, ενώ αριστερά προβάλλει η Ακρόπολη και προς την πλευρά μας ή θάλασσα, οί στύλοι του Όλυμπίου Διός και οί φοίνικες· ήταν πολύ ωραία εικόνα!»

3 Απριλίου 1846: «Τώρα έχουμε πραγματικά θαυμάσιο καιρό. Μετά τις 4.00 μ.μ. ή θερμοκρασία είναι ευχάριστη και όλα ανθίζουν τόσο υπέροχα. Ο κήπος μου εύρισκται σε πολύ καλή κατάσταση και απολαμβάνει τις συνεχείς μου φροντίδες. Κάθε πρωί κάνω τον περίπατό μου με την Pluskow, που διασκεδάει μ' έμένα και τον κηπουρό, έναν πολύ χαρακτηριστικό τύπο. Οί πορτοκαλιές ανθίζουν τώρα και το λαμπρό άρωμά τους κάνει όλη την ατμόσφαιρα να ευωδιάζει. Οί φοινικές μου δείχνουν να πηγαίνουν καλά. Ποτίζονται πολύ συχνά. Τώρα δεν κοροϊδεύει κανείς για αυτούς. Όλοι βλέπουν ότι φουντώνουν. Οί μπανανιές μου, που νόμιζα ότι είχαν παγώσει, συνήλθαν και παίρνουν πάνω τους. Όλο το τοίχωμα της στέρνας έχει καλυφθεί από τα αναρριχητικά φυτά, που ανθίζουν από πάνω ως κάτω. Τριαντάφυλλα είχα όλο τον χειμώνα. Τώρα ανθίζει στο έπακρο το δένδρο του Ιούδα [κουτσουπιά], που αναπτύσσεται άγριο και εμφανίζεται έδω κι εκεί στον κήπο. Οί σύριγγες ανθίζουν ήδη έδω και δύο εβδομάδες, αλλά και τα άειθαλῆ, όπως ή δάφνη. Πιστεύω ότι ο Bosse θα έμενε κατάπληκτος αν έβλεπε τί ανθίζει έδω και πόσο γρήγορα. Όλα αναπτύσσονται. Κανείς δεν θα μπορούσε ποτέ να φαντασθεί ότι ο κήπος είναι μόνο 7 ετών. Τώρα με ενδιαφέρει προπάντων να υπάρχει αρκετό νερό για το καλοκαίρι. Προς την βόρεια πλευρά φυτεύω λεύκες για να συγκρατούν τον άγριο βοριά. Βλέπεις, αγγελικέ μου πατέρα, ότι ο κήπος με διασκεδάει πολύ και ο άνδρας μου μ' αφή-

νει ἐλεύθερη νὰ καταπιάνομαι μ' αὐτόν. Γνωρίζω, ἄλλωστε, ὅλα τὰ δένδρα καὶ τὰ φυτὰ καὶ ἐπισκέπτομαι τὸ καθένα ἀπὸ αὐτά, ἐνῶ ἀλλοίμονο στὸν κηπουρὸ ποὺ θὰ μεταφυτέψει ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἢ θὰ τοῦ κόψει κλαδιά· τοῦ δίνω νὰ καταλάβει ὅτι αὐτὸ μὲ ἐνοχλεῖ πάρα πολὺ».

24 Ἀπριλίου 1846: «Χρειάζεται νερὸ γιὰ νὰ ζωντανέψει ἡ περιοχή. Ὅλα ἀνθίζουν, ἡ βλάστηση ὀργιάζει. Οἱ τριανταφυλλιές εἶναι κατάφορτες μὲ τριαντάφυλλα, οἱ ἀκακίες ἔχουν σχεδὸν ὀλοκληρώσει τὴν ἀνθισί τους, οἱ πορτοκαλιές, τὸ γιασεμὶ ἤδη ἐδῶ καὶ καιρὸ, καὶ ἀκόμη οἱ νεοφυτευμένοι φοῖνικες ἀνθίζουν καὶ αὐτοί. Ὁ Γάλλος πρέσβυς πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ ἀναθέσει σὲ κάποιον ζωγράφο νὰ σχεδιάσει τοὺς φοῖνικες καὶ νὰ μοῦ δωρίσει τὰ σχέδια. [...] Τώρα φυτεύεται τὸ κάτω μέρος τοῦ κήπου. Αὐτὸν τὸν χρόνον μεταφυτεύω μεγάλα δένδρα, ἀκόμη μεγαλύτερα καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀνθίζουν τώρα. Φυτέψαμε 40 ἀκόμη μικροὺς φοῖνικες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ σπόρους. Αὐτοὶ θὰ εἶναι γιὰ τοὺς ἐρχομένους αἰῶνες».

1 Μαΐου 1846: «Βρίσκω ἀπαράδεκτη τὴν περιγραφὴ ποὺ σοῦ ἔκαναν γιὰ τοὺς φοῖνικες. Εἶναι ἀπίστευτο! Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ λέει ὅτι οἱ φοῖνικες εἶναι μελαγχολικοί! Μᾶλλον δὲν ξέρουν τί σημαίνει αὐτὴ ἡ λέξη. Ἐλα ὁ ἴδιος γιὰ νὰ κρίνεις, γλυκέ μου πατέρα. Εἶναι ἓνα ὠραῖο δένδρο, μεγαλοπρεπές, ὅμως καθόλου μελαγχολικό, κομψό, ὅτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μελαγχολικό. Καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ ἔλατα καὶ στοὺς φοῖνικες. Θὰ σοῦ στείλω σχέδια μὲ τοὺς φοῖνικές μου κι ἔτσι θὰ μπορεῖς νὰ κρίνεις ὁ ἴδιος».

13 Ἰουλίου 1846: «Φέτος ἔχουμε μεγάλη ἀνομβρία. Ἐλπίζω ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς νὰ διατάξει τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ. Θὰ ἦταν μεγάλο εὐεργέτημα γιὰ τὴν πόλιν. Χθὲς βράδυ ἀνθισε πάλι ἓνας κάκτος. Μοῦ φαίνεται πολλὲς φορὲς παράξενο ποὺ ἀνθίζουν ἐδῶ στὸ ὑπαιθρο, ἐνῶ ἐσεῖς μπορεῖτε νὰ τοὺς καλλιεργήσετε μόνο σὲ θερμοκήπια».

7 Ὀκτωβρίου 1846: «Τώρα ἀπασχολοῦμαι μὲ τὰ φυτέματα ποὺ πρέπει νὰ γίνουν. Θὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὰ βουνὰ 214 ἀειθαλεῖς βελανιδιές, 68 κουτσουπιές καὶ πολλὲς ἀκακίες [*Arbustus erikacee*]. Θὰ μεταφερθεῖ ἀκόμη ἓνα φυτὸ ποὺ λέγεται *Ligustrum*, γιὰ νὰ φυτευθεῖ κάτω ἀπὸ πλατάνια. Θὰ φυτευθοῦν ἐπιπλέον ροδοδάφνες καὶ κάκτοι. Το *Ligustrum* ἔχει τόσο ὠραῖα φύλλα, ἴσως νὰ φυτέψω ἀργότερα τὶς ἀλέες μὲ αὐτό. Ἀναπτύσσεται γρήγορα καὶ εἶναι πάντα πράσινο. Τὸ φύτεμα καὶ τὴν διαμόρφωση τῶν κήπων τὰ ἔχω κληρονομήσει ἀπὸ τὸν ἀγγελικὸ μου πατέρα καὶ εἶναι πάθος γιὰ μένα».

2 Δεκεμβρίου 1846: «Τὰ φυτὰ ἀναπτύσσονται κανονικά. Θέλω νὰ ἔχω τελειώσει μὲ τὶς μεταφυτεύσεις μέχρι νὰ ἔρθει ὁ Luitpold. Βέβαια θὰ δυσκολευθῶ, ἀφοῦ οἱ χαρουπιές θὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ μακριά. Ὡς τώρα σιωποῦν οἱ ἐφημερίδες, ἀλλὰ αὐτὸ σίγουρα δὲν θὰ κρατήσῃ πολὺ. Ὁ Γάλλος ναύαρχος μοῦ ἔστειλε 7 φοῖνικες μικροὺς ἀλλὰ πολὺ χαριτωμένους. [...] Αὐτὴ τὴν ἐβδομάδα δημιουργήθηκε μία ἀλέα ἀπὸ πράσινο ποὺ εἶναι πολὺ ὠραία. Ἀποτελεῖται ἀπὸ κινέζικες μουριές. [...] Ἀπὸ αὐτὲς ἀφῆρεσα κάποιες σειρὲς καὶ ἀντεκατέστησα τὰ δένδρα μὲ ἀειθαλεῖς δρῦς, ποὺ μοιάζουν κάπως μὲ δάφνες. Προοδεύουν

καλά. Οί μουριές παραμένουν μέχρις ότου μεγαλώσουν οί δρυς. Ήδη όμως είναι ώραία τὰ δένδρα με κορμό πάνω από 3 μέτρα. Ό Γάλλος ναύαρχος μου δώρισε πολύ όμορφους, μικρούς φοίνικες, τών οποίων όμως τὰ φύλλα φτάνουν σίγουρα τὰ 4 μέτρα μήκος. Φύτεψα αρκετούς στο γκαζόν, που μοιάζει με αλσύλλιο. Στο κάτω τμήμα έχουν ήδη φυτευθεί αειθαλείς δρυς. Οί χαρουπιές λείπουν ακόμη, καθώς και οί ροδοδάφνες κ.ά. Όμως, πιστεύω ότι σε τρείς μήνες τὸ λιγότερο θὰ είναι όλα έτοιμα. Καί τὸ κέντρο τοῦ κήπου θὰ φυτευθεί. Αὐτὸν τὸν χρόνο φύτεψα πολλά φυτὰ καί σίγουρα θὰ έρθει ή στιγμή που θὰ με εὐγνωμονοῦν, ἀφοῦ τὸ πράσινο τὸ καλοκαίρι είναι εὐλογία».

2 Ἰανουαρίου 1847: «Ό επίσκοπος τῆς Σύρου μου δώρισε φοίνικες, όχι μεγάλους, που θὰ φυτευθοῦν τώρα γύρω από έναν μεγαλύτερο σάν συστάδα. Ό κήπος μου θὰ είναι τελικῶς ένα ἄλσος φοινίκων».

19 Μαρτίου 1847: «Άπασχολοῦμαι πάντα με μεταφυτεύσεις, κυρίως στην βόρεια πλευρὰ τοῦ κήπου. Τὸ παλάτι πρέπει νὰ περιτριγυρίζεται από αειθαλή φυτὰ. Χαίρομαι πολύ όταν φυτεύω ένα φυτό. Φέτος φυτεύθηκαν 3.000 δένδρα, έννοῶ αὐτὸν τὸν χειμῶνα».

13 / 25 Ἰουνίου 1847: «Η περιοχή γύρω από τὸ παλάτι γίνεται κάθε μέρα ωραιότερη καί σκέπτομαι πόσο ώραία θὰ είναι σε λίγα χρόνια. Έδῶ έχουμε όλα ὅσα θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπιθυμήσουμε: θάλασσα, ἀρχαιοίτιες, νησιά, πολλά σημεῖα από τὰ ὅποια ή θέα είναι θαυμάσια. Λείπουν μόνο τὰ δένδρα, καί γιὰ νὰ δεντροφυτευθεί ὁ τόπος κάνω ὅ,τι μπορῶ. Μόλις φυτεύθηκε μία ώραία πιπεριά καί ένα μικρὸ φοινικόδενδρο καί θὰ ἀκολουθήσει ένα μεγαλύτερο...»

20 Νοεμβρίου 1847: «Έχουμε θαυμάσιο καιρό. Όλα τὰ φυτὰ μου προσδεύουν. Έδῶ εὐρίσκεται ένας Γερμανὸς ζωγράφος. Ζωγράφησε μερικὲς ἀπόψεις τοῦ κήπου, που έγιναν πολύ ώραϊες. Ό κήπος μου έχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι από αὐτὸν φαίνονται οί ναοί, ή θάλασσα, τὰ νησιά. Καί τί ναοί! Τί θάλασσα! Τί βουνά!»

3 / 15 Ἰανουαρίου 1848: «[Κακοκαιρία τόσο έντονη, που] ὁ ἐλαιῶνας έχει πλημμυρίσει καί μετὰ από 12 ὥρες ρυάκια ἐξακολουθοῦν νὰ ρέουν. [Πόλεις] έχουν πλημμυρίσει. Ή σοδειὰ κατεστράφη. Κάτι παρόμοιο δὲν είχε δεῖ ποτὲ κανεὶς ἐδῶ στην Ελλάδα. Σήμερα είναι θεοσκότεινα. Παρ' ὅλα αὐτά, πῆγα στὸν κήπο, ὅμως ξανάρχισε νὰ βρέχει, κάτι που δὲν μ' ἐμπόδισε νὰ δῶ τὴν κατεδάφιση τοῦ παλαιοῦ σπιτιοῦ τοῦ κήπου. Στην θέση του θὰ γίνει μία μικρὴ λιμνούλα. Θὰ είναι πολύ ὁμορφη, ἀφοῦ θὰ μείνει σ' αὐτὴν ένα κομμάτι φυσικοῦ βράχου που ὑπάρχει ἐπιτόπου. Βρέχει τόσο, που είναι ἀδύνατον νὰ ἐργασθεῖ κανεὶς στὸν κήπο».

8 Ἰανουαρίου 1848: «Σήμερα ὁ καιρὸς είναι θαυμάσιος. Όλα ετοιμάζονται γιὰ τὴν ἀνοιξη. Οί ἱτιές, οί ἀγριοαχλαδιές έχουν ήδη φύλλα. Πολλά δένδρα δὲν τὰ χάνουν καθόλου λόγω τῆς συχνῆς βροχῆς. Οί φοινικὲς μου με κάνουν νὰ νιώθω υπερήφανη. Πραγματικά, ἦταν

έπιτυχία ή φύτευσή τους. Μὲ διασκεδάζει ἓνα μικρὸ σπιτάκι στὸν κῆπο. Τὸ ἔκτισα καὶ μόνο ἀφοῦ τελείωσε, τὸ εἶδε ὁ Ὅθων. Κτίσθηκε ἀπὸ πέτρα τοῦ Ὑμητοῦ. Ἔτσι ὅπως προεξέχει ἡ στέγη του, θυμίζει σπῆτι τῆς Ἑλβετίας. Μπροστὰ φύτεψα ἔλατα γιὰ νὰ δίνει μία ὅσο γίνεται πιὸ πιστὴ εἰκόνα».

2 / 14 Μαρτίου 1848 [Κακοκαιρία]: «Ἡ μικρὴ μου λιμνούλα γέμισε χώματα καὶ λάσπες».

4 Μαρτίου 1848: «Ἡ κυριότερη ἀπασχόληση εἶναι ἡ διεύρυνση τοῦ κήπου, κάτι ποὺ εἶναι πράγματι πολὺ ὠραῖο».

12 Μαρτίου 1848 (πρὸς τὴν Therese): «Ὁ κῆπος μου ἔχει κάνει μεγάλες προόδους αὐτὸν τὸν χρόνο καὶ τώρα ἀνθίζουν ὅλα. Δὲν χορταίνω νὰ βλέπω τὸ δροσερὸ πράσινο καὶ τὰ ἤδη πολλὰ τριαντάφυλλα. Πολλὲς τριανταφυλλιὲς σκαρφαλώνουν ψηλὰ στὰ δένδρα. Μάλιστα, ἔχουμε ὅλο τὸν χειμῶνα τριαντάφυλλα! Καὶ τώρα ἀνθίζουν οἱ πορτοκαλιὲς καὶ οἱ ἀκακίες. Στὸ τέλος, τὰ ἀρώματα εἶναι μᾶλλον ὑπερβολικὰ ἔντονα».

8 Ἰουλίου 1848 (πρὸς τὴν Therese): «Τὰ γενέθλια σας, ἀκριβὴ Μπτέρα, θὰ τὰ γιορτάσουμε μὲ ἓνα γεῦμα στὸ ὠραῖο [ἀρχαῖο] μωσαϊκόν».

9 Ἰουλίου 1848 (πρὸς τὴν Therese): «Χθὲς γιορτάσαμε στὸ μωσαϊκὸ ἐπάνω μὲ χορὸ καὶ τὸ βράδυ, ποὺ φάγαμε στὸν κῆπο, μετὰ ἀπὸ ἓναν περίπατο μὲ τὰ ἄλογα, μᾶς ξάφνιασε εὐχάριστα μιὰ ἀνδρική χορωδία ποὺ ἦταν κρυμμένη πίσω ἀπὸ θάμνους».

27 Σεπτεμβρίου 1848 (πρὸς τὴν Therese): «Πάλι ἀσχολοῦμαι μὲ διάφορα σχέδια σχετικὰ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ κήπου αὐτὸν τὸν χειμῶνα. Ἐπειδὴ ἀγοράσθηκε ἓνα μεγάλο κομμάτι γῆς, νομίζω ὅτι θὰ γίνῃ κάτι πολὺ ὠραῖο. Γρήγορα θὰ εἶναι καὶ πάλι μέσα στὸ πράσινο, ἀφοῦ σκέπτομαι νὰ φυτέψω καὶ τὴ βόρεια πλευρά του. Τὸ παράδειγμά μου ἀπέδωσε. Ἐδῶ καὶ ἓναν χρόνο φυτεύουν φυτὰ καὶ ἰδιῶτες, καὶ ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ ἡ ξερὴ Ἀθήνα, μὲ τὴν ὑπέροχην θέαν της, θὰ ἐπανεέλθῃ στὸ σημεῖο ποὺ ἦταν πρὶν τὴν Ἐπανάσταση. Ὅταν ὀλοκληρώσω κάτι, τὸ δείχνω στὸν Ὅθωνα καὶ πάντα εἶναι μία ἐκπληξη».

2 / 14 Ἰανουαρίου 1849: «Οἱ δενδροφυτεύσεις μου συνεχίζονται καὶ πᾶνε καλά. Ὁ περίβολος τοῦ παλατιοῦ κερδίζει κάθε χρόνο καὶ περισσότερο. Καὶ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ παλάτι καὶ ὁ κῆπος ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ δικά μας μέσα καὶ ἀπὸ τὴ δική σου συνεισφορά. Κάνοντας οἰκονομίες, μπορέσαμε νὰ φθάσουμε ὥς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἐνῶ πολλοὶ ἄνθρωποι κέρδισαν ἔτσι χρήματα».

21 Ἰανουαρίου 1849: «Φυτεύω πότε πότε, καὶ ὁ κῆπος μου προοδεύει, ἐνῶ ἤδη παρουσιάζει ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα. Κάθε μέρα φθάνουν τρία κάρα γεμάτα μὲ ἀειθαλῆ φυτὰ ἀπὸ τὰ βουνὰ καί, ὅταν φυτευτοῦν, δίνουν τὴν ἐντύπωση ἀνθοδέσμης. Τὸ παλάτι παρουσιάζε-

ται ἔτσι πολὺ ώραῖο, περιτριγυρισμένο καθὼς εἶναι ἀπὸ τὸ πράσινο, τοὺς ψηλοὺς φοίνικες ποὺ διασποῦν τὴν ὀριζόντια γραμμὴ καὶ τὴν μονοτονία καὶ τὸ κάνουν νὰ φαίνεται κομψότερο. Καμιὰ φορὰ βέβαια ἔχω νὰ παλέψω μὲ τὴν ζήλια καὶ τὴν κακοήθεια τῶν ντόπιων. Τὸ σχέδιο τοῦ κήπου τὸ παρήγγειλα στὸν ἀρχιτέκτονα Riedel, ὁ κηπουρὸς εἶναι Γάλλος καὶ ὁ δεύτερος κηπουρὸς Γερμανός. Τὶς διαφορὲς τοὺς τὶς λύνω ἐγώ, πότε μὲ συμβουλὲς καὶ πότε μὲ ἔντονες παρατηρήσεις, κι ἔτσι τὰ πράγματα πᾶνε καλά».

3 Φεβρουαρίου 1849: «Παρὰ τὸν κακὸ καιρὸ, ὁ κήπος μου προοδεύει. Ἐρίξα ἕναν τοῖχο ὁ ὁποῖος περιζῶνε ἕνα κομμάτι γῆς ποὺ ἀγοράστηκε πρόσφατα καὶ ἡ θεά τώρα εἶναι θαυμασία. Ὡραιότερη εἰκόνα ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προσφέρει ὁ κήπος μας δὲν θὰ βρεῖ κανεὶς σίγουρα πουθενά. Ἡ θάλασσα, τὰ βουνὰ τῆς Πελοποννήσου, ἡ Αἴγινα καὶ μπροστὰ οἱ στύλοι τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ποὺ ἀνάμεσά τους λαμπυρίζει ἡ θάλασσα, καὶ ἡ Ἀκρόπολη ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα φαίνεται πάνω ἀπὸ τὰ δένδρα μὲ ἕνα θαυμαστὸ τρόπο, σὰν νὰ ἔφθανε ὁ κήπος ὡς τὶς παρυφῆς τῆς Ἀκροπόλεως. Μοῦ κόβεται ἡ ἀνάσα ὅταν σκέπτομαι πόσα ἀκόμη ἔχω νὰ φυτέψω. Εἴμαστε εὐτυχεῖς, παντοῦ βρίσκουμε ἀρχαῖα τμήματα ὑδραγωγείου κι ἔτσι δὲν ἀγωνιοῦμε ὅτι τὰ δένδρα θὰ μπορούσαν νὰ ξεραθοῦν. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὸν πίσω κήπο, ὅπου ἀφήνεται ἐλεύθερη ἡ θεά καὶ ὅπου τὸ γρασίδι δὲν εὐδοκιμεῖ ἂν δὲν ποτίζεται καλά, φυτεύω κλήματα ἀμπελιοῦ, ποὺ παραμένουν πράσινα ἐννέα μῆνες τὸν χρόνο. Κάθε μέρα καταφθάνουν τρία κάρα μὲ ἀειθαλῆ φυτὰ ἀπὸ τὰ βουνά. Κάθε πρωί, βρέχει δὲν βρέχει, φυσάει δὲν φυσάει, πηγαινῶ δυὸ ὥρες στὸν κήπο καὶ κανονίζω τὶς διάφορες δουλειὲς ποὺ πρέπει νὰ γίνουν. Ἄλλοι βρίσκουν ὅτι ὅλα γίνονται πολὺ γρήγορα, ἐγὼ πάντως εἶμαι λίγο ἀνυπόμονη».

18 Φεβρουαρίου 1849: «Ὁ κήπος μου κάνει προόδους καὶ τελευταῖα μᾶς εὐχαριστεῖ πολὺ ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς πολὺ καλὰ διατηρημένου ὑδραγωγείου, μέσῳ τοῦ ὁποῖου μπορούμε θαυμάσια νὰ ποτίζουμε τὸν κήπο».

15 Ἀπριλίου 1849: «Βροντὲς καὶ ἀστραπὲς καὶ βροχὴ ποὺ πότισε τὸν κήπο, ὁ ὁποῖος γίνετα πολὺ ώραῖος. Γιὰ ὁκτὼ ἡμέρες δείχνω τὸν κήπο [στοὺς πολίτες] μὲ τὶς ἀλέες ποὺ δὲν ἐπέτρεπα νὰ ἐπισκεφθεῖ κανεὶς ὡς τώρα».

27 Ἀπριλίου 1849 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Μεγάλῃ χαρὰ μοῦ προσφέρει ὁ κήπος μου, ὁ ὁποῖος μεγάλωσε πολὺ φέτος τὸν χειμῶνα. Βέβαια, ἐνοχλοῦμαι ὅταν ὅλα δὲν πᾶνε τόσο γρήγορα ὅσο θὰ ἤθελα καὶ ἡ ἄμεση ἐντύπωση δὲν εἶναι αὐτὴ ποὺ περίμενα. Ὅμως, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὅλα πῆγαν καλὰ καὶ μάλιστα πολὺ γρήγορα, καὶ τώρα ἤδη ξέρει κανεὶς ὅτι σὲ ἕναν χρόνο τὰ δένδρα θὰ πολλαπλασιάσουν τὰ κλαδιά τους. Ἐνα τμήμα τοῦ κήπου δὲν τὸ ἔχει δεῖ ἀκόμη ὁ Ὅθων. Τὸν προετοιμάζω καὶ μετὰ τὸν ὁδηγῶ σ' αὐτό. Τοῦτο μὲ διασκεδάζει πολὺ, καὶ ὁ Ὅθων εἶναι τόσο εὐσυνείδητος, ποὺ ὅταν κατέβει καὶ ἐγὼ εἶμαι στὸν κήπο, μὲ καλεῖ, χωρὶς νὰ κοιτάζει πρὶν τοῦ δείξω ἐγὼ αὐτὸ ποὺ θέλω νὰ δεῖ. Ὁ κήπος διαθέτει σημεῖα μὲ καταπληκτικὴ θεά πρὸς τοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ πρὸς τὴν θάλασσα. Κάθε μέρα τὸν ἀπολαμβάνω».

25 Νοεμβρίου 1849: «Πέρασα στὸν κῆπο ὅλο τὸ πρωινό. Τώρα εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν φυτεύσεων, τῶν μεταφυτεύσεων καὶ τοῦ κλαδέματος. Εἶμαι συνέχεια ἀπασχολημένη, ἀφοῦ ἐπιστατῶ σὲ ὅλα. Πρῶι πρῶι ξυπνῶ, τὸ μυαλό μου πάει στὸν κῆπο καὶ σὲ ὅσα πρέπει νὰ γίνουν σ' αὐτόν. Καὶ δὲν ἔχω καμιά ἡσυχία, ἀνυπομονῶ νὰ βγῶ ἔξω».

26 Δεκεμβρίου 1849 (πρὸς τὴν Therese): «Ὁ κῆπος μου μὲ ἀπασχολεῖ πολὺ, ἀλλὰ καὶ μὲ εὐχαριστεῖ ἰδιαίτερα. Τώρα, τοὺς τελευταίους μῆνες, προσπαθῶ ὥστε τὰ δένδρα νὰ πάρουν πάνω τους. Ἐτσι ἐπιθεωρῶ κάθε δένδρο ξεχωριστά, ἐλέγχω τὴν μορφὴ του καὶ τὸ ὕψος του, ἀλλὰ καὶ τὸ ἂν εἶναι σωστὰ κλαδεμένο. Ἦδη σειρὰ ἔχουν οἱ πορτοκαλιές καὶ λυπᾶμαι ὅταν κλαδεύονται, ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ θὰ γίνουν ωραιότερες».

16 Φεβρουαρίου 1850 (πρὸς τὴν Elisabeth) [Κακοκαιρία, πολὺ κρύο]: «Οἱ φοίνικές μου ἔχασαν τὰ φύλλα τους. Θὰ χρειασθοῦν πέντε χρόνια γιὰ νὰ γίνουν πάλι ὅπως ἦταν. Οἱ δάφνες, ἥδη στὸ ὕψος τῶν 15 ποδιῶν, πάγωσαν ὥς τὸ σημεῖο ποὺ ἔφθασε τὸ χιόνι καὶ πρέπει νὰ κοποῦν. Οἱ ροδοδάφνες, τὰ λιγοῦστρα, ὅλα πρέπει νὰ κοποῦν, οἱ ὠραῖες χαρουπιές, ποὺ φυτεύθηκαν μὲ τόσο κόπο, πάγωσαν. Ἀκόμη καὶ τὰ ἀειθαλῆ φυτὰ ποὺ ἔφερα ἀπὸ τὰ βουνὰ καὶ τὰ ἑκατοντάδες πεῦκα ποὺ φύτεψα ἐπερὺς καὶ φέτος πάγωσαν ἐπίσης. Αὐτὸ μὲ πονᾷ. Ἐπίσης οἱ πορτοκαλιές καὶ οἱ λεμονιές ὑπέφεραν πολὺ. Ἀλλὰ τί πρέπει νὰ πῶ, ὅταν σκέπτομαι τοὺς πτωχοὺς τοὺς χωρικοὺς ποὺ ἀρχικὰ δὲν μποροῦσαν, λόγῳ τῆς πολλῆς βροχῆς, νὰ καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους! Οἱ ἐλιές τους ποὺ πάγωσαν καὶ θὰ κάνουν καρπὸ μόλις μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια! Ὅταν ἀκούω γιὰ τὸ παγωμένο λεμονοδάσος στὸν Πόρο, γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς σοδειᾶς, πονάει ἡ ψυχὴ μου. Πρόκειται γιὰ ἀνήκουστο γεγονός».

8 Ἰουνίου 1850 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Ἐπειδὴ πάντα δείχνεις μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν κῆπο μου, σὲ πληροφορῶ ὅτι ὅλοι οἱ φοίνικές μου ξαναζωντάνεψαν, κάτι ποὺ γιὰ μένα εἶναι μεγάλη παρηγοριά. Καὶ οἱ κομμένες πορτοκαλιές βγάζουν νέα κλαδιά. Ὅλα τὰ ἄλλα φυτὰ, ποὺ δὲν εἶναι ἀειθαλῆ, ἔχουν κάνει ἐντυπωσιακὰ προόδους καὶ ὁ κῆπος μου εἶναι πράγματι ὑπέροχος. Καθὼς ἐπέστρεψα, ἐνθουσιάστηκα: τόσο θαυμάσια θεά, τόση ποικιλία φυτῶν, ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς μοῦ στέλνουν φυτὰ. Ἀπὸ τὴν Κίνα, τὴν Ἰνδία, τὴν Συρία, τὴν Ἀφρική, τὴν Ἀγγλία. Ἦδη νθίζει μία μανόλια καὶ μυρίζει ὁ ἀέρας ἀπὸ τὰ ἄνθη της».

8 Ἰουλίου 1850 (πρὸς τὴν Therese): «Ὁ κῆπος μου ἀνακάμπτει. Εἶναι καὶ πάλι ὠραῖος».

29 Μαΐου / 10 Ἰουνίου 1851: «Ὁ κῆπος μου εἶναι πράγματι θαυμάσιος. Ὁ ἰβίσκος φθάνει τὰ 10, 12 πόδια σὲ ὕψος. Τὰ κλαδιά του σκεπάζουν τοὺς κορμούς τῶν δένδρων καὶ ἐνώνονται μὲ τὰ χαμηλά τους κλαδιά σὲ τόξα πάνω ἀπὸ τοὺς δρόμους. Εἶναι τόσο πυκνά, τόσο ὠραῖα, ποὺ χθὲς πέρασα στὸν κῆπο πάνω στὸ ἄλογο ἀρκετὸ χρόνο, χωρὶς νὰ μποροῦν οἱ ἄλλοι νὰ μὲ βροῦν. Ὁ κῆπος μέρα μὲ τὴν μέρα γίνεται ωραιότερος, καὶ ἂν συνεχίσει ἔτσι τὰ ἐπόμενα χρόνια, θὰ εἶναι μοναδικὸς στὸ εἶδος του. Αὐτὸν τὸν χρόνο κρατᾷ καλὰ τὸ γρασίδι, κάτι ποὺ μὲ χαροποιεῖ ἰδιαίτερα. Ἀλλωστε, ἔχουμε πολὺ νερὸ φέτος».

12 / 24 'Ιουνίου 1851: «Τοῦ ἔδωσα [στὸν ἀδελφὸ τῆς Peter κατὰ τὴν ἀναχώρησή του] τὸ σχέδιο τοῦ κήπου. Μπορεῖς νὰ τὸ ἀντιγράψεις, ἂν θέλεις».

24 'Ιουλίου / 5 Αὐγούστου 1851 (πρὸς τὴν Pluskow): «Ὁ κῆπος προοδεύει μὲ ταχὺ ρυθμὸ. Τὰ δένδρα βλαστάνουν. Οἱ ἰβίσκοι γίνονται δένδρα καὶ προσφέρουν θαυμάσια σκιά, ἐνῶ ἀνθίζουν τόσο ὥραϊα! Ὁ Barre [Bareaud] ἔρχεται προσεχῶς. Ἦταν στὴν Ἀγγλία καὶ φέρνει μαζί του πλῆθος ἀπὸ σπερμοφυῖ φυτά. Ἡ μηχανὴ γιὰ τὸ κούρεμα τοῦ γκαζὸν φθάνει μεθαύριο».

31 'Ιουλίου / 15 Αὐγούστου 1851 (πρὸς τὴν Pluskow): «Ὁ Barodt [Bareaud] δὲν ἐμφανίστηκε ἀκόμη, ἴσως ἔρθει μὲ τὸ ἄλλο ἀτμόπλοιο, ὅποτε ὁ Schmidt θὰ πάρει ἄδεια δύο μῆνες. Θαυμάσια!»

4 Ὀκτωβρίου 1851: «[...] Τώρα ἀσχολοῦμαι μὲ τὰ δένδρα. Νὰ ψηλώσουν μὲ εἰδικὸ κλάδεμα, γιατί τὸ φύλλωμά τους ἦταν πληθωρικὸ καὶ στὸν κῆπο δημιουργοῦσε ὑπερβολικὰ πυκνὴ σκιά. Καὶ θὰ προχωρήσω συστηματικὰ σ' ὅλους τοὺς δρόμους τοῦ κήπου. Σοῦ ἔδειξε καὶ σοῦ ἐξήγησε ὁ Peter τὸ σχέδιο τοῦ κήπου ἢ τὸ ξέχασε;»

30 Ὀκτωβρίου / 11 Νοεμβρίου 1851: «Σήμερα ξεφορτώνουν στὸν κῆπο ὠραιότατα σπερμοφυῖ φυτὰ ποὺ μοῦ ἔστειλε ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Βραζιλίας. Ἑβδομήντα πέντε ἀειθαλῆ δένδρα, θάμνους κ.ἄ. Νομίζω ὅτι ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Βραζιλία στὶς 16 Σεπτεμβρίου καὶ προχθές, στὶς 9 Νοεμβρίου, ἔφθασαν ἐδῶ. Πρῶτα πῆγαν στὴν Ἀγγλία, στὸν πρόξενό μας. Αὐτὸς τὰ ἔστειλε σ' ἓναν ἔμπορο στὴν Μάλτα. Ἀπὸ ἐκεῖ πῆγαν στὴν Σύρο κι ἀπὸ ἐκεῖ ἤρθαν ἐδῶ. Καὶ ὅλο αὐτὸ τὸ ταξίδι κράτησε μόνο δύο μῆνες. Πράγματι, ἔχουν πιά ἐκμηδενισθεῖ οἱ ἀποστάσεις! Τώρα μοῦ ἤρθαν καὶ φυτὰ ἀπὸ τὸν κῆπο τοῦ σουλτάνου. Ὁ κῆπος μου εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ διάφορα, ὥραϊα φυτά. [...] Γράφω μὲ ἀνοιχτὴ τὴν πόρτα τοῦ μπαλκονιοῦ. [...] Ὅλα ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνθίζουν: τριαντάφυλλα, μυρτιές, μπιγκόνιες, Canna [Canna] India, Winden, Salvey, κόκκινα καὶ μπλέ, Mirabilis, Maurandia, Lantana, Camana καὶ ἄλλα ἐκπληκτικὰ θαμνοειδῆ, κυρίως ἓνα εἶδος ἰβίσκου ποὺ μοῦ ἔστειλαν ἀπὸ τὴς Ἰνδίες καὶ ποὺ εἶναι θαυμάσιος, νομίζω πρόκειται γιὰ τὸν *Ibiscus mutabilis* ἢ κάτι παρόμοιο. Ἀκόμη δὲν ἔπесαν τὰ φύλλα τῶν δένδρων στὸν κῆπο καὶ μόνο τὸ κλάδεμα τὸν ἀλάφρυνε κάπως. Ἔχω ἀκόμη στὸν κῆπο μία ἀκακία καὶ ἀκόμη μιὰ *Reine romarée* τὴν ὁποία μοῦ ἔφερε ἓνας νεαρὸς Σουῆζος ποὺ ὑπηρετεῖ στὸν γαλλικὸ στόλο ὡς ἀξιωματικός. Βλέπεις ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ Αὐστραλία συμμετέχει! Ἔχω στὴν κατοχὴ μου μερικὲς παραφυάδες, ποὺ μεγαλώνουν τώρα, μιᾶς ἱτιάς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ φύτρωναν στὸν τάφο τῆς Ἀγίας Ἐλένης. Ἀπὸ τὸν κῆπο τοῦ ἐμίρη Β... [δυσανάγνωστο] τοῦ Λιβάνου ἔχω, ἐπίσης, κάποια μικρὰ φυτά. Βλέπεις, ἀγγελικὲ μου πατέρα, ὁ κῆπος μου ἔχει καὶ ἱστορικὴ ἀξία, καθὼς συμπεριλαμβάνει ἢ φαίνονται ἀπὸ αὐτὸν ἱστορικὰ μνημεῖα. Ἔτσι, εἶναι μοναδικὸς στὸ εἶδος του. Σήμερα ἀνεκάλυψα ἓνα ἀκόμη σημεῖο ὠραίας θέας, ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ἀκακίες, πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Ἀπλῶς πρέπει κανεὶς νὰ μεταφυτεύσει ὀρισμένα φυτά».

19 / 31 Ὀκτωβρίου 1852: «Στις 14 / 16 Ὀκτωβρίου εἶχαμε ἐδῶ μιὰ φοβερή, πρωτοφανῆ θύελλα. Στὸν κῆπο μου ξεριζώθηκαν ὅλα τὰ μεγάλα δένδρα, ὅπως καὶ σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ. Κανένα δένδρο ἐντέλει δὲν ἔμεινε ὀρθιο. Ὁ ἀέρας ἔριξε καὶ μία κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Δία, τὴν μεσαία ἀπὸ τὶς τρεῖς ξεχωριστές. Ἕνας ἀλθινὸς κολοσσός, οἱ σπόνδυλοί της κεῖνται τῶρα ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλον. Ἀκόμη καὶ ἡ βάση ἔχει ἀνασπκωθεῖ. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κολόνα ξεριζώθηκε. [...] Ἡ ἀλέα πρὸς τὸ παλάτι ξεριζώθηκε καὶ αὐτὴ. Φρίκη! Τρεῖς κολόνες τοῦ Ἑρεχθείου ἔπεσαν. Οἱ ἐλιές ταλαιπωρήθηκαν. [...] Μπροστὰ στὸ παλάτι, στὴν σκάλα πρὸς τὸν κῆπο ὑπῆρχαν πολὺ μεγάλες μαρμάρινες γλάστρες ποὺ σπριζόνταν σὲ μία βάση καὶ οἱ ὅποιες ἦταν φυτεμένες μὲ ἀλόες. Ὁ Peter θὰ τὶς θυμᾶται. Αὐτὲς τὶς σπῆκωσε ὁ ἀέρας ἀπὸ τὴν βάση τους καὶ τὶς ἐξετίναξε εἴκοσι βήματα πιο πέρα. [...] Ὁ κῆπος μου παρουσίαζε μιὰ φοβερὴ εἰκόνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πενήντα ἐργάτες, εἶχα ἀκόμη εἴκοσι πέντε ναῦτες ποὺ μὲ εἰδικὰ μέσα προσπαθοῦσαν νὰ φυτέψουν πάλι τὰ δένδρα».

5 / 17 Νοεμβρίου 1853 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ διάφορα καιρικὰ φαινόμενα, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγεται καὶ ἀνομβρία, ὁ κῆπος μου πάει καλὰ καὶ ἔχει μεγάλο πλοῦτο ἀπὸ φυτὰ καὶ λουλούδια. Εἶναι πραγματικὰ ἓνα θαῦμα, καὶ σήμερα ἀκόμη ἀνθίζουν τὰ τριαντάφυλλα, οἱ γαρδένιες, ὁ ἰβίσκος ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὶς Ἰνδίες, οἱ μπιγκόνιες, οἱ ροδοδάφνες, οἱ πορτοκαλιές... ὅλα εἶναι γεμάτα λουλούδια. Τὸ γιασεμὶ μυρίζει, τὰ ἐρύθρινα ἀνθίζουν ἤδη τρεῖς φορὲς αὐτὸ τὸ καλοκαίρι καὶ τὰ Maurandia, τὰ Plumbago εὐφραίνουν τὸ μάτι μας ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο καὶ βέβαια στὸ ὑπαιθρο, χειμῶνα καλοκαίρι. Ἀλλὰ ποιὸς θυμᾶται ὅλα τὰ ἐξωτικά ὀνόματα τῶν φυτῶν ποὺ μοῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Βραζιλία, τὴν Καλκούτα, τὴν Βομβάη καὶ ποὺ στὴν κυριολεξία φουντώνουν ἐδῶ, κυρίως πολλὰ ἀειθαλῆ θαμνοειδῆ καὶ περικοκλάδες; Ἔχω στὴν κατοχὴ μου ἓναν θάμνο ποὺ εἶναι πραγματικὰ ὠραῖος. Ἔχει ἓνα ὀλόδροσο φύλλο, σκαρφαλώνει ψηλὰ καὶ ἀφήνει μπλὲ λουλούδια σὰν σταφύλι [γλυτοῖνα;]. Πρόκειται γιὰ ὅ,τι πιο ὠραῖο καὶ κομψὸ μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς».

16 / 28 Νοεμβρίου 1854 (πρὸς τὴν Elisabeth) [Ἐπιδημία χολέρας σὲ ἔξαρση]: «Ὁ κῆπος μου εἶναι καλὰ, ἐνῶ ἔφυγε ὁ πρῶτος μου κηπουρός [δηλαδὴ, ὁ Bureau]. Χαιρόμαστε ποὺ οἱ ἄνθρωποι μας ὥς τώρα ἔχουν ξεφύγει ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς ἀρρώστιας».

29 Ἀπριλίου / 11 Μαΐου 1855 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Ὁ κῆπος μου εἶναι θαυμάσιος καὶ βρίθει ἀπὸ ἀνθόνια. Καὶ τὸ κτῆμα μου [ἡ Ἐπτάλοφος] κάνει μεγάλες προόδους, ἐνῶ ἡ περιοχὴ μεταβάλλεται σὲ πάρκο».

16 / 28 Ἀπριλίου 1856 (πρὸς τὴν Elisabeth): «Ἐχουμε τὴν ὠραιότερη ἀνοιξη. Εἶναι ἓνα θαῦμα καὶ ἐπιπλέον τὸ πλῆθος τῶν ἀνδονιῶν, ἡ ἀνθισπ τῶν λουλουδιῶν, τὰ ὀλόδροσα ἀμπέλια καὶ χωράφια, εἶναι κάτι τὸ θαυμάσιο. Ὁ κῆπος μου ἀρχίζει νὰ πυκνώνει πολὺ καὶ εἶναι ὑπέροχος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Τὸ βράδυ τὸν ἐπισκέπεται πολὺς κόσμος καὶ τώρα βλέπει κανεὶς ἀκόμη καὶ στρατιῶτες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας [Zuaves]».

3 / 15 Μαΐου 1860 [...] 7 / 19 Μαΐου (πρὸς τὴν Pluskow): «Κάθε μέρα γύρω στὸ μεσημέρι ἔχουμε καταιγίδα. Ὁ κῆπος κάνει ἀξιοπρόσεκτες προόδους καὶ σήμερα –ὦ τοῦ θαύματος!–, δὲν ἤξερε ὁ Schmidt τί νὰ κάνει μὲ τὸ πολὺ νερό. Δοκιμάζεται ἡ ἀτμομηχανή. Ὁ Μ... [δυσανάγνωστο] ἦταν παρὼν καὶ πιστεύει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητες καὶ ἄλλες ἀντλίες. Ἔτσι θὰ μπορεῖ τὸ νερὸ νὰ διοχετεύεται καὶ στὸ παλάτι...»

9 / 21 Μαΐου 1860 (πρὸς τὴν Pluskow): «Μετῶμε τὶς ἀλόες κάθε μέρα. Ἡ μία μεγάλωσε τὶς τελευταῖες 24 ὥρες 31 ἑκατοστά, ἡ ἄλλη 21. Λοιπὸν, ἡ μία 1 ἑκατοστὸ τὴν ὥρα, θαυμάσια! [...] Δόξα τῷ Θεῷ ποὺ δὲν ζήσατε τὴν θύελλα. Ὁ κῆπος μου ἦταν τόσο ὠραῖος, τόσο πλούσιος, ἐγὼ ἤμουν τόσο ὑπερήφανη, σήμερα εἶναι σὲ κακὰ χάλια, τὰ φύλλα σκεπάζουν τὸ ἔδαφος, ἀραίωσε, πολλὰ δένδρα κατεστράφησαν, κρίμα! Ἐγὼ πρέπει νὰ καίρομαι στὴν θύμψή του, ἀφοῦ τὸν ἔζησα τόσο ἀπίστευτα ὠραῖο, καθὼς τὸν εἶχε εὐνοήσει ὁ ὑγρὸς καιρὸς. Ἔτσι εἶναι καὶ ἡ ζωή. Συχνὰ εἶναι κανεῖς εὐγνώμων γιὰ αὐτὰ ποὺ ἀξιώθηκε νὰ ζήσει καὶ ὅταν ἔρχονται δύσκολοι καιροί, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ τὰ καλὰ καὶ τὰ ὠραῖα. [...] Φάγαμε στὸ κτῆμα... ὁ κῆπος συνῆλθε, ἀλλὰ δὲν εἶναι πιά τόσο πυκνός. Ἔχουμε τόσο νερό, ποὺ πρόσφατα τὸ ἄφησαν ἀπλῶς νὰ τρέξει στὸν κῆπο».

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διαγραμματική απεικόνιση των εκτάσεων πρασίνου, των κυρίων αρτηριών μηχανοκινήτου κυκλοφορίας και των πεζοδρομίων στο κέντρον τῆς Ἀθῆνας. Κλίμαξ: 1:35.000.

Ὁ σύντομος βιβλιογραφικὸς κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ περιέχει ἀποκλειστικῶς τὰ πολὺ περιορισμένα, σὲ ἀριθμὸ, κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἑθνικὸν (Βασιλικὸν) Κήπον τῆς Ἀθήνας καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν δημοσιευθεῖ. Ὅρισμένα ἄλλα κείμενα (σωζόμενα ὑπὸ μορφὴν χειρογράφων) ἔχουν περιληφθεῖ στὴν συλλογὴ γραπτῶν τεκμηρίων τοῦ παρόντος τόμου (βλ. τεκμήρια 2, 3, 4, 6).

Γιὰ θέματα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Ἀθήνας κατὰ τὴν Ὀθωνικὴν περίοδον παραπέμπουμε στὶς ἐκτενεῖς βιβλιογραφίες, ποὺ περιέχονται στὰ ἔργα τοῦ γράφοντος (Ἀθήνα, *ἓνα ὄραμα τοῦ κλασικισμοῦ*, Ἀθήνα 2001, καὶ *Ἐδουάρδος Σάουμπερτ*, Ἀθήνα 1999). Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς πρώτης Ὀθωνικῆς περιόδου (1833-1843), ἡ ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας στὸ ἔργο τοῦ John Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο, 1833-1843*, τόμ. Α΄ καὶ Β΄, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1985-1986, δίνει μία πλουσιότατη συλλογὴ τεκμηρίων καὶ δημοσιευμάτων. Ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ, τέλος, τοῦ πρώτου βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Ἑλλάδος ἀνιχνεύεται στὴν βιβλιογραφία ποὺ συνέταξε ὁ Michael Busse γιὰ τὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία*, Ἀθήνα 2007.

About, Edmond, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι 1854, σσ.130-137.

Βρεττὸς-Παπαδόπουλος, Μαρῖνος, *Αἱ νέαι Ἀθῆναι. Συλλογὴ εἰκονογραφιῶν τῶν νεωτέρων μνημείων τῆς πρωτεύουσος τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς περιγραφῆς αὐτῶν*, Παρίσι 1861.

Δεμενεγὴ-Βιριράκη, Κατερίνα, *Παλαιὰ Ἀνάκτορα Ἀθηνῶν, 1836-1986*, Ἀθήνα 1994, σσ. 226-235.

Fraas-Nikolaus, Karl, *Synopsis plantarum florum classicae*, Μόναχο 1845.

Kohn, Silke, «Προϋποθέσεις καὶ κίνητρα γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ Κήπου τῆς Ἀμαλίας στὴν Ἀθήνα», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία*, Ἀθήνα 2007, σσ. 239-255.

Λάιος, Γεώργιος, *Ὁ Πύργος τῆς Βασιλίσσης*, Ἀθῆναι 1977, σσ. 50-58.

Landerer, Franz Xaver, «Der Koenigliche Hofgarten in Athen» («Ὁ Βασιλικὸς Κήπος τῶν Ἀθηνῶν»), ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Flora*, ἀρ. τεύχους 32, Ἰένα 1858.

Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Φρειδερίκος Σμίτ, ὁ δημιουργὸς τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου», στὸν τόμο *Ἀθηναϊκαὶ μελέται*, Β΄, Ἀθῆναι 1939, σσ. 36-38.

Μπίρης, Κωνσταντῖνος, «Οἱ δύο κῆποι», ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἀρχιτεκτονική*, ἔτος Α΄, ἀρ. τεύχους 1, Ἀθήνα 1957.

Papageorgiou-Venetas, Alexander, *Athens; the Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis*, Ἀθήνα 1994, σσ. 34-40.

Παπαγεωργίου-Βενετᾶς, Ἀλέξανδρος, «Ἡ Βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος Ἀμαλία, πριγκίπισσα τοῦ Ὁλδεμβούργου (1818-1875) καὶ ὁ Βασιλικὸς Κήπος τῆς Ἀθήνας», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία*, ὅ.π., σσ. 63-92.

Pauly, Margarete, «Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία καὶ ὁ Κήπος της. Ἐπιστολὲς πρὸς τὴν Γερμανία», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία*, ὅ.π., σσ. 185-238.

Russack, Hans Herman, *Deutsche Bauern in Athen* (Γερμανοὶ κτίζουν στὴν Ἀθήνα), Βερολίνο 1942, σσ. 158-162.

Schmidt, Friedrich, "Der Koenigliche Hofgarten in Athen", ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Flora*, Ἰένα 1858.

Ταμβάκης, Νικόλαος, «Ὁ Ἐθνικὸς Κήπος», λήμμα στὴν *Νέα Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* Χάρη Πάτση, τόμος 23, Ἀθήνα 1967, σσ. 644-647.

Ταμβάκης, Νικόλαος, *Κατάλογος καλλωπιστικῶν φυτῶν Ἐθνικοῦ Κήπου μὲ συνοπτικὴ περιγραφὴ τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς κηποτεχνικῆς μορφῆς του*, Ἀθήνα 1981.

Tamvakis, Nicolas, "Le jardin national d'Athènes", στὸν συλλογικὸ τόμο *Aesthetic and Functional Values in Landscape Design*, Ἀθήνα 1990, σσ. 197-208.

Χάιμαν, Ι.Λ., «Κήποι καὶ δένδροφυτεῖαι», ἄρθρο στὸ λήμμα «Ἀθῆναι» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας* «Πυρσός», Ἀθῆναι 1927, τόμος Β', σσ. 239-242.

EYPETHPIA

Στὰ εύρετήρια ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν καταλογογραφοῦνται ὡς λήμματα ἡ βασίλισσα Ἀμαλία καὶ ὁ κῆπος της, ἀκόμα καὶ ὅταν προηγεῖται ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς (Βασιλικός, Ἐθνικός), ὅπως καὶ ἡ Ἀθήνα, δεδομένου ὅτι οἱ ἀναφορὲς εἶναι συνεχεῖς. Δὲν εύρετηριάζονται πρόσωπα καὶ τοπωνύμια τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς σημειώσεις ἐνὸς ἐκάστου κεφαλαίου ἢ ὑποσελίδεις σημειώσεις. Μὲ πλάγια στοιχεῖα θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ παραπέμπουν στὶς σελίδες τῆς ἐνότητος «Συλλογὴ Γραπτῶν Τεκμηρίων» (σσ. 203-246).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- Ἀδριανός** [βλ. καὶ πύλες, ὑδραγωγεῖα] 11, 22, 76, 82, 96, 103, 118, 130, 158, 217, 224, 227, 231, 232
- About, Edmond** [Εδμόντος Ἀμποῦ] 80, 204, 216, 249
- Aldenhoven, [Ferdinand]** 80
- Armansperg, [Joseph Ludwig] von** 209
- Βεκούσης, Ἰοῖδωρος** 77, 231
- Βερτζάγιας, Σπήλιος** 210
- Βούλγαρης, Δημήτριος** 226
- Βρεπτός, Μαρῖνος** 96, 249
- Bareaud, Louis-François** [Μπαρώ] 16, 86, 90, 92, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 106, 108, 204, 210, 216, 225, 231, 237, 244
- Bayer, Matthaeus** [Μπάιερ] 232
- Γεώργιος Α΄, βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων** 100, 144, 224, 226, 227
- Γιαλούρης, Σπυρίδων** 77, 231
- Γουλιέλμος Α΄ Φρειδερίκος, αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας** [Friedrich Wilhelm IV τῆς Πρωσίας] 226, 227
- Δελούδης, Γιαννούλης** 77, 231
- Δεμενεγὴ-Βιριράκη, Κατερίνα** 15, 249
- Δεμερτζῆ, ἀδελφοὶ** 77, 231
- Δημοσθενοπούλου, Ἐ[λπινίκη]** 69
- Δίας** 222, 245
- Δούκισσα τῆς Πλακεντίας** [Σοφία Λεμπρέν, τὸ γένος ντὲ Μπαρμπέ-Μαρμποῦα] 77, 231
- Ἐμπεριῖκος, Ἀνδρέας** 137
- Elisabeth, βασίλισσα τῆς Πρωσίας** 235
- Ζάππας, [Εὐάγγελος]** 229
- Ζαχαρίτσας, Νικόλαος** 77, 231
- Halbreiter, Ulrich** 62
- Hoch, ὑπολοχαγὸς** 52, 54, 74, 209
- Θεοτόκη, Ἐλισάβετ Σπ.** 77, 231
- Θησεὺς** 22
- Fraas, Nikolaus Karl** 86, 232, 249
- Gaertner, Friedrich von** 22, 32, 40, 43, 47, 50, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 74, 76, 77, 82, 92, 204, 206
- Gallianti, Angelo** 210
- Gautier, Theophile** 217
- Gluecksburg, Georg von, Γεώργιος Α΄, βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος** 66
- Goethe, Wolfgang von** 32
- Joinville, François, πρίγκηψ τῆς Ὁρλεάνης** 233
- Καβάφης, Κ.Π.** 138
- Κακόμπεη, Ἀθανασία** 226
- Κάλκος, Παναγιώτης** 225, 228
- Καλλιγᾶς, Ἀλέξανδρος Στεφάνου** 7, 17
- Καλλιγᾶς, Π[αῦλος]** 112
- Καλλιφρονᾶς, Δημήτριος** 77, 231
- Καμπᾶς, Παναγῆς** 77, 231
- Καμπούρογλου, Δ[ημήτριος] Γρ.** 225
- Καυταντζόγλου, Λύσανδρος** 19, 20, 38, 39, 40
- Κένταυρος, Παναγιώτης** 77, 231
- Κλεάνθης, Σταμάτιος** 19, 20, 21, 26, 29, 42, 43, 50, 54, 214
- Κοντόπουλος, Ἰωάν[νης]** 112
- Κριεζῆς, Ἀνδρέας** 66
- Κωστόπουλος, Ἰωάννης** 16, 17
- Klenze, Leo von** 19, 20, 22, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 37, 38, 42, 43, 47, 50, 52, 54, 60, 64
- Kranzberger, Joseph** 62
- Kuehn, Margarethe** 37
- Λαζαρίδης, Ἐμμανουὴλ** 68
- Λάιος, Γεώργιος** 15, 77, 204, 230
- Λήδα** 222
- Λουδοβίκος Α΄, βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας** 19, 26, 47, 50, 52, 73, 78, 230, 231, 232
- Λουδοβίκος ΙΔ΄, βασιλεὺς τῆς Γαλλίας** 216
- Λυκούδης, Στυλιανὸς** 225
- Landerer, F.** 90, 218, 219, 222, 249
- Lange, Ludwig** 76, 77, 204, 206, 209
- Le Nôtre, [André]** 216
- Livius, Titus** 11
- Μαξιμιλιανός, διάδοχος τῆς Βαυαρίας** 32, 34
- Ματόν, Ντεζιρέ** 229
- Μεταξάς, Γεράσιμος** 210
- Μεχμέτ Ἀλῆς, ἀντιβασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου** 232
- Μιαούλης, Ἀθανάσιος** 77, 231
- Μιαούλης, Νικόλαος** 77, 231
- Μιχαὴλ Ἀγγελος** 37

Μπενάκης, Μ. 77, 231
Μπίρης, Κώστας 140, 146, 204, 224,
228, 249

Margarete, Pauly 204, 234, 250
Murken, Jan 92

Ξέρξης 78, 213

Ὅρφανίδης, Θεόδωρος 233

Παπαδιαμάντης, [Ἀλέξανδρος] 142
Παπαθεοδώρου, Ἡ[λίας] 112
Παπαντωνίου, Ζαχαρίας 230
Παπαρρηγόπουλος, Ἰωάννης 77, 231
Πατσιφικός, Δαυὶδ 77, 231
Πεντζίκης, Νικόλαος Γαβριήλ 142
Περρούκας, Δημήτριος 77, 231
Πετράκης, Ἀνάργυρος 77, 225, 231
Πικόπουλος, Πολυζώνης 77, 231
Πίνδαρος 11
Πλάτων 144
Ποστολάκας, Σέργιος 77, 231

Perosini, S. 37
Peter von Oldenburg, ἑτεροθαλῆς
ἀδελφὸς τῆς Ἀμαλίας 234
Pluskow, Wilhelmine von 238, 244, 246
Pueckler-Muskau, Hermann [Fuerst] von
78, 80, 92, 204, 205, 213

Quast, A.F. von 19, 20, 37

Riedel, Eduard 56, 90, 92, 237, 242
Roeser, Dr., αὐλικὸς ἱατρὸς 50
Ross, Ludwig 24, 96, 204, 214, 232

Σεφέρης, Γιώργος 140, 142, 144, 145,
158, 160

Σικελιανός, [Ἄγγελος] 142
Σκουλούδης, Παῦλος 77, 231
Σολωμός, [Διονύσιος] 142
Σουρμελῆ, Κλεινὼ 77, 231
Σοῦτζος, Κ[ωνσταντῖνος] 204, 214, 236,
244
Σοφοκλῆς 213
[Στρατήγης, Εὐστράτιος], Στράτης 13

Scharnhorst, Christiane Freiin von 235
Schaubert, Eduard 19, 20, 21, 26, 29,
42, 43, 50
Schinkel, Karl Friedrich 19, 20, 21, 27,
29, 32, 34, 36, 37, 38, 43, 50, 60, 64
Schmidt, Friedrich [Σμίτ, Φρειδερίκος]
90, 92, 102, 204, 218, 224, 232, 244,
246, 250

Schraudolf, Claudius 62
Schwanthaler, Ludwig von 62
St. Pierre, [Bernardin de Saint-Pierre,
Jacques-Henri] 219
Stark, γραφεὺς ἐπιβλέψεως 54

Stauffert, Friedrich 32, 54, 58, 232

[Ταζεδάκης, Παναγιώτης], Πάνος 13
Ταμβάκης, Νικόλαος 14, 112, 114
Τζουτζούρης, κληρονόμοι τοῦ 77, 231
Therese, βασίλισσα τῆς Βαυαρίας 73,
234, 236, 241, 243
Traxel, August 19

Φίνλαϊν, Γεώργιος 77, 231

Χάνσεν, Θεόφιλος 229
Χατζῆ-Ἀλῆ Χασέκης, βοεβόδας τῆς Ἀθή-
νας 90
Χίλλ, Ἰωάννης 77, 231

Vogel, von 56

Wibmer, Dr., αὐλικὸς ἱατρὸς 50
Wittelsbach, Otto von, βασιλεὺς τῆς
Ἑλλάδος 66
Wittelsbach, [βασιλικὸς] οἶκος τῶν 47

Ziller, Ernst 66

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

- Α**΄ Νεκροταφεῖον 15, 121, 123
 Αγγλία 73, 243, 244
 Ἅγιος Ἀθανάσιος, ὑψώματα [λόφος
 Νυμφῶν] 27, 29, 31
 Ἅγιος Γεώργιος [ἐκκλησία, Λυκαβηττός]
 220
 Ἁγία Ἐλένη [νῆσος] 233, 244
 Ἄγνωστος Στρατιώτης, μνημεῖον 55, 66,
 68, 71, 116, 118, 161
 Ἀγοραῖος Κολωνός 43
 Αἶγινα 95, 220, 242
 Αἴγυπτος 219, 235, 237
 Ἀκρόπολη 6, 11, 16, 20, 21, 22, 24,
 25, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36,
 37, 38, 39, 41, 42, 43, 48, 50, 54,
 78, 95, 97, 99, 101, 115, 118, 119,
 122, 130, 146, 151, 213, 220, 222,
 230, 234, 235, 236, 238, 242
 Ἀμπελόκηποι 74, 77, 238
 «Ἀναλαμπή», ὕψωμα 57, 66, 116
 ἀνάκτορα
 κατὰ Κλεάνθη-Schaubert 50
 κατὰ Klenze 29, 30, 32, 34
 κατὰ Schinkel 29, 32, 0
 κατὰ Gaertner [Παλαιὰ Βασιλικὰ
 Ἀνάκτορα] 40, 50, 56, 66, 74, 76
 Ἀνάκτορον Διαδόχου [βλ. Προεδρικὸν
 Μέγαρον]
 Ἀνακτορίων, πλατεία [βλ. πλατεῖες]
 Ἀνκόνα 47
 Ἄρειος Πάγος 16, 235
 Ἀρχαία Ἀγορά 130
 Ἀττικὴ 11, 158, 217, 225, 226
 Ἀφρική 243

Ara Coeli [ἐκκλησία] 37

Βαρκελώνη 127
 Βιέννη 82
 Βομβάν 245
 Βοτανικὸς κήπος [κτῆμα (περιβόλι)
 Χατζῆ-Ἀλῆ Χασεκῆ] 86
 Βραζιλία 232, 244, 245
 Βουλὴ, μέγαρο [Παλαιὰ Ἀνάκτορα] 12,
 13, 66, 116, 144

Γαλλία 94, 124, 207, 217, 231
 Γερμανία 56, 78, 92, 95, 207, 208, 226,
 250
 Γένοβα [Γένουα] 90, 225, 232
 Γρανάδα 232

Δημόσια πάρκα
 Bois De Vincennes [Παρίσι] 138
 Jardini del Vaticano [Ρώμη] 126
 Parc des Buttes Chaumont [Παρίσι]
 124, 126
 Parque de Maria Luisa καὶ Jardine de
 Santelmo 126
 Parco del Castello Sforzesco
 [Μιλάνο] 126
 Parco del Valentino [Τορίνο] 126
 Parque y Jardines de la Ciudadela
 [Βαρκελώνη] 126
 Pincio [Ρώμη] 126, 138
 Prado [Μαδρίτη] 138
 Tiergarten [Βερολίνο] 138
 Villa Borghese [Ρώμη] 138
 Villa Julia καὶ Orto Botanico
 [Παλέρμο] 138

Dessau 224, 232

Εθνικὸς Γυμναστικὸς Σύλλογος 116
 Ἑλβετία 102, 241
 Ἑλλάς 19, 22, 26, 30, 32, 34, 40, 47,
 54, 56, 62, 66, 86, 92, 110, 114,
 116, 124, 130, 131, 145, 207, 208,
 216, 217, 224, 225, 226, 227, 228,
 230, 238, 249
 «Ἐξώχωρον», τὸ 21, 72, 74, 75, 77
 Ἐπάλοφος, ἡ [«Πύργος τῆς Βασιλείσης»]
 130, 224, 245
 Ἐρεχθεῖον 36, 37, 60, 233, 245
 Εὐβοία 86, 225, 235

Eutin 78, 234

Ζάππειον Μέγαρον 10, 12, 50, 72, 76,
 82, 86, 98, 111, 112, 113, 114,
 116, 118, 130, 154, 227, 229, 230,
 233

Herculaneum 62

Θησεῖον 29, 43, 130, 235

Ἰλισσὸς 11, 12, 20, 38, 40, 50, 76, 78,
 82, 116, 118, 121, 207, 208, 213,
 231
 Ἰνδίες 243, 244, 245
 Ἴος 236
 Ἰσθαρος ποταμὸς 151

Καλκούτα 245
 Καλλιρρόης, περιοχὴ 87, 116, 118
 Κάρυστος 225
 Κεραμεικὸς 30, 130, 213
 Κίνα 219, 243

Κοίλη, ἡ 24
 Κολοκυνθοῦ 226
 κῆποι
 Ἀφροδίτης [Ἀθήνα] 11
 Κεραμικοῦ [Παρίσι] 217
 Λουξεμβούργου [Παρίσι] 217
 Κριμαίας, πόλεμος 245
 Κύμη 225

Karlsruhe 21

Λεωφόροι
 Βασιλίσσης Ἀμαλίας 97, 98, 103,
 112, 220, 227, 232
 Βασιλίσσης Σοφίας 74, 82, 98, 114,
 145
 Κηφισίας 231, 232

Λίβανος 233, 244

λόφοι
 Ἀρδηντοῦ 11, 12, 50, 116, 118,
 130, 229
 Καπιτωλίου [Ρώμη] 37
 Λυκαβηττοῦ 10, 16, 38, 41, 115
 Μουσείου 118, 130
 Παλατίνου [Ρώμη] 36
 Πνύκας 16, 130
 Φιλοπάππου 99, 101, 220, 222, 235

Λύκειον 11, 222

Μαδρίτη 138
Μεσόγεια 74
Μικρά Ἀσία 66
Μιλάνο 86, 124, 127
Μητρόπολη [Ἀθηνῶν] 40
Μόναχο 13, 16, 17, 30, 54, 56, 62,
 92, 111, 128, 151, 204, 206, 208,
 210, 249
Μονὴ Πετράκη [Μονὴ Ἀγίων Ἀσωμά-
 των] 38, 76, 77, 231

Νάξος 238
Ναύπλιον 62, 230
 ναοὶ
 Ὀλυμπίου Διὸς 49, 87, 208, 220,
 223, 233, 235, 244
 Τύχης [Ἀρδηντὸς] 78

Ὅδοι
 Ἀθηνᾶς 21, 24
 Ἑρμοῦ 52
 Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ 101, 102, 103,
 116, 118, 121, 139, 173
 Μουρούζη 145
 Πειραιῶς 21
 Σταδίου 21

Ὅθων, βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος 13, 19,
 20, 30, 32, 38, 47, 50, 52, 56, 62,
 74, 76, 92, 102, 131, 147, 207, 224,
 225, 226, 229, 230, 231, 233, 235,
 236, 238, 241, 242

Ὀλυμπία 37
 Ὀλυμπιακὸ Κολυμβητήριον 116
 Ὀλυμπιεῖον [Ὀλυμπίου Διός, στῦλοι]
 10, 11, 12, 15, 50, 64, 76, 82, 95,
 98, 101, 113, 116, 118, 121, 129,
 130, 151, 223, 229, 235, 236, 238,
 242

Ὅμιλος Ἀντισφαιρίσεως 116, 118
 Ὀρλεάνη 233

Oldenburg 74, 78, 92, 234

Παναθηναϊκὸν Στάδιον 11, 74, 76,
 116, 118, 119
Παλέρμο 127
 «Πανόραμα τῶν Ἀθηνῶν», κτήριο 63,
 74, 119, 121
Παρίσι 44, 124, 127, 204, 216, 217,
 249
Παρθενὼν 32, 35, 36, 223, 229
Πατήσια 213
Πεδίον τοῦ Ἄρεως 15, 124, 127, 129
Πειραιάς 56, 213, 236
Πελοπόννησος 95, 222, 242
Πεντελικόν, ὅρος 214
 πλατεῖες
 Κλαυθμῶνος 73
 Συντάγματος [Ὅθωνος Ἀνακτορίων]
 52, 57, 58, 63, 65, 66, 76, 116,
 118
 Σταδίου 118

Πομπία 36, 62
Πόρος 220, 238, 243

Προεδρικὴ Φρουρά, ἐγκαταστάσεις [Ἀνα-
 κτορικὴ (Βασιλικὴ) Φρουρά 100,
 108, 112, 143, 144, 145, 152, 169
Προεδρικὸν Μέγαρον [Ἀνάκτορον Δια-
 δόχου] 66, 103, 116, 118, 119,
 129, 144, 145, 182, 183, 200, 201
Προπύλαια 21, 37
Πρωσσία 226, 232
 πύλες
 Ἀδριανοῦ 82
 Διοχάρους 50
 Μπουμπουνίστρας 49, 75, 96

Potsdam 224

Ριζόκαστρο 229
Ρουφ 224

Rastede 78, 234

Σαρωνικὸς κόλπος 50, 222, 229
Σεβίλλη 127
Συρία 243
Σύρος 238, 240, 244

St. Petersburg 21
Stabiae 62

Τεῖχος τοῦ Χασεκῆ 18, 49, 75, 78, 96
Τεργέστη 56, 62
Τορίνο 124, 127

Υἷδρα 226
 ὑδραγωγεῖα
 Ἀγίου Θωμᾶ 150, 225
 Ἀδριάνειον 76, 96, 103, 158
 Τσακουμάκου 82

Φάληρον, φαληρικὴ πεδιάδα 229

Vendée 231
Versailles 21

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETA

ATHÈNES MAJEURE
Vincent-Fréal éditeurs, Paris 1970

CONTINUITY AND CHANGE;
PRESERVATION IN CITY PLANNING
Praeger Publishers, New York 1970

DÉLOS; RECHERCHES URBAINES SUR UNE VILLE ANTIQUE
Deutscher Kunstverlag, Muenchen 1981

ATHENS; THE ANCIENT HERITAGE
AND THE HISTORIC CITYSCAPE IN A MODERN METROPOLIS
Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1994

ΑΘΗΝΑ. ΔΟΚΙΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ
Ἑκδόσεις Ὀδυσσέας, Ἀθήνα 1996

ΑΘΗΝΩΝ ΑΓΛΑΪΣΜΑ. ΕΞΕΛΙΞΗ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
Ἑκδόσεις Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1999

ΕΔΟΥΑΡΔΟΣ ΣΑΟΥΜΠΕΡΤ, 1804-1860:
ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ
Ἑκδόσεις Ὀδυσσέας, Ἀθήνα 1999

Ο LEO VON KLENZE ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Ἑκδόσεις Ὀδυσσέας, Ἀθήνα 2000

ΑΘΗΝΑ, ΕΝΑ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΥ
Ἑκδόσεις Καπόν, Ἀθήνα 2001

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ.
ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ ΜΟΥ ΚΟΝΤΑ ΤΟΥ
Έκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2001

Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
Έκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2004

ΤΟ ΣΤΙΓΜΑ ΕΝΟΣ ΑΘΗΝΑΙΟΔΙΦΟΥ
Έκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2004

ΙΧΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. ΚΕΙΜΕΝΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
Έκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2005

Η ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΕΦΕΡΗ
Έκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 2006

BRIEFWECHSEL KLENZE-ROSS, 1834-1854
Η έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία, Αθήνα 2006

ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΣΠΙΤΙΑ
Ιστορική και Έθνολογική Έταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2006

STÄDTE UND LANDSCHAFTEN IN GRIECHENLAND
ZUR ZEIT KÖNIG OTTOS (1833-1862)
Franz Rutzen Verlag, Mainz 2008

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-BENETA
Ο ΚΗΠΟΣ ΤΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ
ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΜΕ ΓΕΝΝΑΙΟΔΩΡΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ.
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΗ GRAPHICON,
ΟΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΕΓΙΝΑΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΛΙΑ ΚΑΦΑΟΓΛΟΥ.
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΦΩΤΟΛΙΟ & ΤΥΠΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΔΕ
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ
ΙΚΑΡΟΣ